

Bi- Monthly

ORIENTAL STUDY Karachi

پندرهن روزه

اتھاس جو اڀياس

ڪراچي

ايڊيٽر

عمرالدين بيدار

۱۵ آگسٽ ۱۹۹۰ع

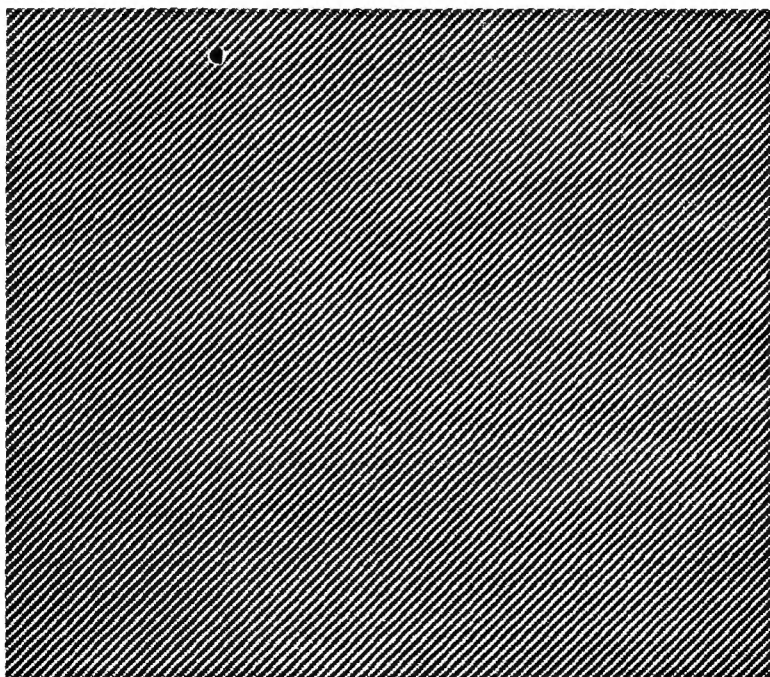
هن اشاعت جي قيمت ۲۰ روپيا

Bi- Monthly
ORIENTAL STUDY Karachi

پندرهن روزہ

اتھاس جو اڀياس

ڪراچي

ايڊيٽر

عمرالدين بيدار

۱۵ آگسٽ ۱۹۹۰ع

هن اشاعت جي قيمت ۲۰ روپيا

ناروشاه جنڪشن

ناروشاه جنڪشن، هڪ اهڙي نيم تاريخي ڪهاڻي آهي، جيڪا ۱۹۴۶ع کان وٺي هيل نئين سياسي، اقتصادي، سماجي، تهذيبي، ثقافتي، طبقاتي، قومي ۽ بين الاقوامي حالتن تي منحصر روشني وجهي ٿي. هن افسانوي ڪٿا ۾ هرڪو ڪردار پنهنجو احوال خود بيان ڪري ٿو. ناول جو پهريون ڪردار فلپ، انگريز انڊين ڪمپونٽي جو فرد، هڪ مڪئنگ انجنيئر آهي ۽ آزاديءَ کان سال ڏيڍ اڳ سنڌ ۾ ريلوي ٽرئفڪ ۾ ڊرائيور جي عهدي تي رهڻ دوران ناروشاه جنڪشن تي مقرر هئڻ وقت پنهنجي ذهني لڙڻ، هڪ ائنگلو انڊين چوڪريءَ ”جون“ سان پيار جو سلسلو ۽ ملڪي سياسي هلچل وغيره بابت اکين ڏٺو حال بيان ڪري ٿو.

آزاديءَ کان اڳ انگريزن انگريزن، پر انهن جو ديسي اولاد ائنگلو انڊين به پاڻ کي دنيا ئي مخلوق سمجهڻ لاء تيار نه هو. هڪ اهڙو ئي ائنگلو انڊين مڪئنگ انجنيئر، ۱۹۴۶ع ڌاري سنڌ ۾ ريلوي ٽرئفڪ ۾ ڊرائيور جي عهدي تي رهڻ دوران، جيڪي ڪالهين بيان ڪري ٿو، تن مان ان دور جي سياسي، سماجي، تهذيبي، طبقاتي، ثقافتي، اقتصادي ۽ بين الاقوامي حالتن تي ڪجهه روشني پوي ٿي.

جون، ائنگلو انڊين چوڪري، ۲۸ سالن جي نوجوان آرمي آفيسر، بي مهياڀاري لڙائي ختم ٿيڻ کان پوءِ هڪ ٻه ڀيرو موڪل وٺي ڪجهه عرصي لاءِ پنهنجي پيءُ ماءُ وٽ سنڌ ۾ گهٽل آئي سندس پيءُ مسٽر آرٿر ان وقت ماڇڪي (پريا روڊ) ريلوي اسٽيشن تي، هڪ سينئر ريلوي آفيسر جي حيثيت ۾ رهندڙ هو.

جون، ننڍي هئي ته ڪراچيءَ ۾ رهڻ دوران سينٽ جوزف اسڪول ۾ پڙهي. هن ناول جي پهرئين ڪردار مسٽر فلپ کان

بتي سال عمر ۽ ڪلامن ۾ جونئير هئي. آرمي ۾ پي. آر ڊپارٽمنٽ ۾ نوڪريءَ دوران کيس ملڪي ۽ بين الاقوامي معاملن بابت چڱو خاصو مشاهدو مليو. هن پنهنجي روزنامچي ۾ اڪثر اهم مسئلن کي زير بحث آندو آهي.

انهن پرديسي ۽ حاڪم قوم سان واسطو رکندڙ مٿين ڪردارن سميت هن ناول ۾ ٻيا به ٽي ڪردار بنهه ڏيسي ۽ بنيادي سوچ رکڻ وارا نظر اچن ٿا، جيڪي لڳاتار ويچار ۽ محنت جا قائل ٻيا ڏسجن. پر اهي سڄي دؤر ۾ ڪڏهن به مطمئن نه ٿيا آهن. انهن ڪردارن جو مشاهدو چڻ ته سنڌ جي جديد تاريخ بابت ايتار آهي!

هن قصي جو سچو پوٽاميئل، ائين پاسي ٿو ته هر ڪردار جو اظهار ۽ بيان چڻ ته خود پڙهندڙ جو پنهنجو راز ۽ مشاهدو آهي. ۽ تواريخ جي اهڙي امانت هن ناول ذريعي فقط اهي ئي ڪردار پنهنجي وس آهر بيان ڪري سگهيا آهن.

سنڌ جا سڀيئي ننڍا وڏا ۽ هنن هندن جي قبضي ۾ ۽ چڻ ته مسلمانن لاءِ اوڀر هئا! سو، هندن جي لڏپلاڻ تي مسلمانن کي اڻت اها خوشي ضرور محسوس ٿي ته هڪ ته آئنده لاءِ وياج خوريءَ ۽ ڦرلٽ جي آزار کان چٽي سگهندا ۽ شهرن مٿان جهڪو مڪمل قبضو وائين جو هو، تن شهرن جو وايو منڊل شايد اڳتي لاءِ هنن لاءِ اوڀرو نه رهندو.

ٻئي ليکي وائيا ويندي ويندي هر مسلمان کي ذهن نشين ڪندا ٻيا وڃن ته سندن وڃڻ کان پوءِ ٻاهران اهڙي مخلوق ايندي جنهن هتان سندن ڪجهه محفوظ رهڻ ممڪن نه هوندو! هن ناول ۾ سڀني ڪردارن جا نالا ۽ حالات خيالي آهن. ڪٿي جيڪڏهن هڪجهڙائي ٿئي ٿي، ته اها رڳو اتفاقي سمجهڻ ڪپي.

۱

فلپ

مرد، ٽيهن سالن جو، اڃان شادي نه ڪيل ۽ نارٽ ويسٽرن ريلوي جي ٽرئفڪ ڊپارٽمينٽ ۾ هڪ گزيٽيڊ آفيسر.

هتي اچڻ کان پوءِ مون هڪ موٽر خريد ڪئي، توڙي اها پراڻي آهي ته به هتي اها عام جام ڪنهن وٽ نه هوندي آهي. ان جي حيثيت ان ڪري وڌيل آهي. اڪثر شام جو ان تي چڙهي پر پاسي جي شهرن ڏي گهمڻ ويندو آهيان. جڏهن کان جون تازو ئي فوج مان واپس آئي آهي، تڏهن کان آءٌ کيس گڏجڻ لاءِ به پريا روڊ ويندو آهيان. هونئن به آءٌ جيڪر ايترو روز روز اوڏانهن ڪونه وڃان، پر گهڻي اٿم ته جون، فوج ۾ گهڻو وقت رهڻ ڪري متان بدلاجي وئي هجي.

پريا روڊ پهچڻ لاءِ مونکي اڌ ڪلاڪ ان ڪري لڳي ٿو وڃي جو، وچ ۾ ۱۲ ميل روڊ هڪسرو پڪو روڊ ناهي. ڌاروشاه کان پرين تائين اڃان هاڻي سيمينٽ جو رستو ٺهيو آهي ۽ پرين کان پريا روڊ تائين ٺهيل روڊ به ڪٿي ڪٿي خراب آهي. هونئن ڌاروشاه ۽ پريا شهر گهاٽا وسيل ۽ تمام گهڻي بهراڙيءَ واري آدم جي مرڪزن ۾ آهن جڏهن ته پريا روڊ سڄ ۾ آباد هڪ خيٻان پيو لڳي.

بس اتي رڳو يورپين ريلوي آفيسرن جي ترسڻ لاءِ ڪجهه بنگلا آهن ڇو ته اهو هنڌ مين لائن تي آهي. ڌاروشاه مورو ريلوي ۱۹۳۷ع کان ٺهي آهي، پر ڏينهن ڏينهن وڌندڙ آدم جي ڪري هن اسٽيشن تي ٽرئفڪ جو زور ايترو آهي، جو هتان رڌائو اٿ

مسافر ٽرينون ۽ چار گڊس ٽرينون هلائڻيون ٿيون پون.

حقيقت ۾ هن وقت ٽي الڳ الڳ ٺارو شاه شهر وجود ۾ اچي ويا آهن ۽ ٽيئي مختلف رخن ۾ وڌن ٿا پيا. هڪ اسٽيشن وارو شهر جتي ڀرسان ٻائي وارو مندر آهي، ٻيو پراڻو ٺارو شاه جني نارنگين، انبن ۽ سنگتڙن جي لحاظ کان دنيا جي هڪ وڏي واپاري منڊي آهي. ۽ ٽيون آهي نئون شهر جيڪو ٽه طرفو مڃڻ، پورٽي ۽ دليپوٽن جي رستن سان وڌندڙ آهي.

ديسي ماڻهن مان هاڻي هزارين هندو ڪٽنب، ننڍن ڳوٺن مان هتي لڏي اچن ٿا. ٺارو شاه جي پراڻي شهر ۾ ديسي رهاڪن جا گهر سوڙها ۽ گهٽيون تنگ آهن. ته به ڪني پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ جوڳو بندوبست ڏسجي ٿو. گهڻو ڪري آءُ مارڪيٽ مان سامان سڙو وٺڻ لاءِ ويندو آهيان. پر ٿانگي تي چڙهي ٻاهرئين روڊ سان ويندو آهيان. وچان گهٽين مان لنگهڻ سان مون کي ڪريپ ايندي آهي.

ريلوي جي اوڀر پاسي اسان اٽنگلو انڊين آفيسرن ۽ عملي لاءِ هڪ ٻه بنگلا آهن ۽ ديسي عملدارن لاءِ ٻن ٻن ڪمرن وارا ڪوارٽر. پاڻيءَ جي ٿانگيءَ هيٺ هڪ سڪ اسٽيشن ماسٽر رهي ٿو. سڪ وري پاڻ کي هندن توڙي عام ديسي ماڻهن کان مٿانهون سمجهندا آهن، پر اسان اٽنگلو انڊين ڪمپونٽي وارا مڙني لوڪل ماڻهن کان الڳ زندگي پسند ڪريون ٿا.

عام ماڻهو به اسان کي اڌ انگريز يا انگريزن جهڙو خيال ڪندا آهن ۽ اهي خود بخود اسان اڳيان پاڻ کي گهٽ درجي جو تصور ڪن ٿا. آءُ ديسي ماڻهن کي اڻ سٽريل سڏيندو آهيان ۽ اهي وري پاڻ کي ”ديسي“ سڏائڻ پسند ڪندا آهن. وري انهن ۾ به هندو ۽ مسلمان هڪٻئي کي مختلف لقبن سان ياد ڪندا آهن. گهٽ ۾ گهٽ ۱۹۴۶ع تائين ماحول ۽ ذهن جو اهڙوئي نقشو رهيو آهي.

جيڪا ترين پدعين کان مجراپور يا موري طرف وڃي هوندي آهي، ان کي ريلوي جي اصطلاح ۾ ڊائون ٽرين سڏجي ٿو ۽ جيڪا پدعين ڏي رخ ڪيو ايندي آهي، ان کي اپ سڏبو

آهي. ان طرح هر ريلوي کي پنهنجا اهڙا اصطلاح ٿين ٿا. مين لائن تي سڀ کان چيڪا مکيه ٿرين آهي ان جو نالو ”لاهور ميل“ آهي.

هتي جڏهن مون ”اسان“ لفظ چيو آهي، تڏهن مطلب ائنگلو انڊين سمجهڻ کپي ۽ جڏهن ديسي سڏيو اٿم، تڏهن ان جو مطلب هتان جا ماڻهو آهي. اسان کي ڪڏهن ته يورپي ڊوميسائيل رڪنڊڙ سڏبو آهي. اسان مان اڪثر ڪيترن جي شڪل شبيهه ولايتي ماڻهن سان ملي ٿي! ولايتي فقط يورپين کي سڏيو ويندو آهي.

هڪ ٿاڪ مجھند جو جڏهن جاين جون چٽيون به تٽل باهه جيان هجن تڏهن ريلوي انجڻ جي فوٽ پليٽ جي گرميءَ جو حال ڪير نه پڇي! قديم نموني جون ريلوي انجڻيون به پنهنجي نالي سان آهن! ديو جيان دهشتناڪ ۽ دٻڊي ۾ عظيم الشان! خير تازو مجھند جو ڊيوٽي تان لهڻ کان هڪدم پوءِ مون پرياروڊ پهچڻ جو ارادو ڪيو. ڇو ته جون هڪ ڏينهن اڳ دهليءَ کان پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ وٽ آئي هئي. گرميءَ ۽ ڊراڳ جو پنڌ طم ڪرڻ کان پوءِ جون وارن جي بنگلي اڳيان وٽڪار ۾ وڃي بيٺس. موٽر جي آواز تي ڪنهن در کوليو، ۽ ڏٺم ته در تي جولي بيٺي هئي. جون جي ننڍي پيڻ جولي به ٽسڻ وٽان آهي ۽ جڏهن جون آرميءَ ۾ دور ويل هئي، تڏهن جوليءَ سان به ڪڏهن ڪڏهن آءٌ سير سڀاڻي تي نڪري ويندو هوس. آهي ته اها به دلچسپ چوڪري. ٿي سگهي ٿو ته جوليءَ به منهنجو انتظار پئي ڪيو هجي! نه ته پلا ايترو جلد دروازو کيڏن هن کوليو! اڄ هن کي ڏسي آءٌ گهڻو هيسجي ويس!

هونئن عام طرح آءٌ لاڀرواهه طبيعت جو رهيو آهيان ۽ پنهنجي جان ۽ مال جي باري ۾ گهڻو سڌ سماءُ نٿو رکان. پر هن سلسلي ۾ الائي ڇو، ذهني طرح خبردار هوس. پڻ ٿيم ته متان جولي پنهنجي پيڻ جون کي اسان جي ان دعا سلام جي سلسلي بابت ڄاڻايو هجي، جوليءَ جيئن ئي دروازو کوليو تيئن هڪدم ڇڏيائين!

هیلو مسٽر فلپ! هالا اندر. جون هڪڙي منٽ ۾ اچي ٿي
ٽيسٽائين ٽرن صوفي تي ويهه. پاڻ دالان مان ٿيندي مونکي صوفي
تي ويهاري پاسي ڪن هڪ در مان لنگهي گهر جي ٻئي حصي
۾ هلي ويئي. مان ڪنهن ڪوچ تي ويهي فرنيچر جو جائزو
وٺڻ لڳس.

هن ڪٽنب جو وڏو مسٽر آرٽر ريلوي جو سينئر آفيسر آهي
گهر ۾ ساڳ جي ڪاٺ جو فرنيچر ڪٿان سيڪنڊ هينڊ آئي
رکيو اٿس. ليڪ سان ڪرسيون، سٺي نموني ٺاهي رکيون ويون
آهن. هڪ پاسي پٽ تي هڪ وڏي آرسي لڳل آهي. ميز تي اچي
ڪپڙي جو پوش آهي. فرش تي ڪاري رچ جي ڪل وچايل آهي
جنهن ۾ رچ ڄڻ ته پنهنجو مٿو ڪنيو ڀينو آهي. پٽين تي چوڌاري
انگنڊ جي بادشاهن ۽ راڻين جون تصويرون به لڳل آهن.

جولي پاسي واري ڪمري کان ٻئي دالان ۾ وڃي زور زور
سان سندن ملازم کي سڏڻ لڳي: ”ٿٽو!“ ائين ٻئي ڀاڻيو ته سندس
آواز ۾ لوڏ هئي ۽ اهو ڪجهه ڪاوڙ ڀريو آواز هو. ايتري ۾
مون پٽ ۾ لڳل آرسي ۾ ڏٺو ته جون ٻئي اندر آئي. منهنجي
دل ٽڙڪڻ بند ڪري ڇڏيو. جون چئن سالن کان پوءِ پهريون
ڀيرو ڏٺي هئس. اڳ به هن کي ڏسڻ سان اها ڪيفيت منهنجي
هميشه ٿيندي هئي.

جون، قداور، سندس اکيون پوريون، ٽنگون تمام ڊگهيون
۽ وار گهاٽا ۽ تمام ڊگها آهن. آڱ وڌيڪ جيڪر سندس سونهن
۽ سوڀا جي مشهوري ڪرڻ پسند نه ڪريان ڇر ته آئون هن
کي چاغيان ٿو، پر سچ ته هو ڪنهن فلم اسٽار وانگر بي حد
پرڪشش ۽ باوقار هئڻ جي باوجود هر ٻئي کان وڌيڪ سٺي آهي
اسان هڪٻئي لاءِ ائين محسوس ڪندا هئاسون، جيئن اسان سڄي
عمر گڏ رهيا آهيون ۽ ڄڻ سڄي عمر اسان پاڻ ۾ گڏجي رهڻ
لاءِ ڄاوا آهيون. توڙي جو عمر ۾ آڱ ڪانئس ڪيتراڻي سال وڏو
آهيان.

آهستي هوءَ روم ۾ داخل ٿي ويئي، آڱ هن کي ”جونڻي“
ڪري مخاطب ڪيو ۽ هن وري اعتراض ڪري چيو:

”جونئى نہ، پر مون کي جون چونڊو ڪر.“

مون چيو ته تون مونکي به پنهنجي ڪمان هيٺ آيل آرميءَ جي چوڪرين وانگر ورتاءُ ڪرين ٿي، ته هڪدم تهڪ ڏنائين. مون چيس: ڇا، آءٌ توکي ميڊم ڪري سڏيان؟ ته تھان ئي زوردار ڪل چٽڪي ويس.

ايتري ۾ مان سندس سامهون واري ڪوچ تي وڃي وينس. چئن سالن کان پوءِ هوءَ موڪل تي آيل هئي. هن ٻڌايو ته جنگ ختم ٿي چڪي آهي، تنهنڪري آفيسرن ۽ عام سپاهين کي سندن خواهش تي موڪلون ملي سگهن ٿيون. هن چيو ته ايندڙ مهيني سينٽ جوزف اسڪول ڪراچيءَ جي اولڊ پيوپلس جو هڪ جشن ٿيندو آهي، اتي اسان کي شريڪ ٿيڻ کپي! جيئن ته اسان ٻئي سينٽ جوزف ۾ پڙهيا آهيون تنهن ڪري ان جشن ۾ شريڪ ٿيڻ جي تمنا هئي. آءٌ سينٽ جوزف جي طرز جي پراڻي ٿاءُ اڃان تائين پهريندو آهيان.

ڊومبسائيل يورپي، انگريز ۽ انگلو انڊين، پنهنجي ٻارن کي هميشه يورپي مشنرين جي قائم ڪيل اسڪولن ۾ پڙهائيندا آهن. عام ديسي ماڻهن وانگر اسان پاڻکي گهٽ درجي واري ماحول ۾ پسند نه ڪندا آهيون. ٿوري دير ڳالهه ٻولهه، کان پوءِ مون نيس منهنجي موٽر تي چڙهي نارو شاهه هلڻ جي آڇ ڪئي. مون چيس:

”تون منهنجي هن تي چڙهي ته ٽس توڙي پراڻي آهي ته به هتي ٻئي ڪنهن وٽ اهڙي ناهي“

مون سوچيو ته چار سال اڳ جڏهن جون دهليءَ هلي وئي هئي، تڏهن مون وٽ هيءَ ڀڳل موٽر به نه هئي. ان جي ڪري مون لاءِ اڄ ڪلهه اهو تمام سولو ٿي پيو آهي جو ڊيوٽي ڏيڻ کانپوءِ آس پاس جي ڪنهن به شهر مان گهڻي قري جلد واپس اسٽيشن تي پهچي ٿو وڃان.

جون ورائيو: ”بيشڪ، فلپ! آڇ ته تمام سٺي آهي. پر هينئر ڪيڏانهن هلندا سون؟“

مون کيس فقط ان تي سوار ٿيڻ لاءِ چيو. مون خيال ڪيو ته انڊيان نصرت واه جي ڪپ تي وٽڪار هيٺ ٿوري دير لاءِ

گرمي کان بچي وڃي ويهون. چار سال اڳي جڏهن جون اڃان آرميءَ ۾ ڀرتي مس ٿي هئي، تڏهن پاڻ اڪثر نصرت واه وٽان گذرندي ان جي ڪنڌيءَ تي وٽڪار هيٺيان منجهند جو چانءَ جو مزو وٺندا هئاسون. تڏهن سنڌي ڌنار ۽ ٻڪرار جيڪي منجهند جو چوپايو مال واه جي ڪپرتي وهاري گرمي کان بچڻ ۽ ٿڪ پيڻ لاءِ اتي ميڙو ڪيون ويٺا هوندا هئا، سي اسان کي انگريز سمجهي ڏاڍي ڌپرس ۽ ادب سان ويٺا ڏسندا هئا. ڪيترا ته اسانکي ويهڻ لاءِ ڪنهن گهٽائي وٺ هين زمين صاف ڪري ڪو ڪپڙو به وڇائي ڏيندا هئا.

ڪي ننڍا ڇوڪرا ٻڪريءَ يا رڍ جو ڪير ڏهي پنهنجن ميرن ۽ پراڻن لوڻن يا گلاس ۾ آڻي مونکي ۽ خاص طرح جون ڪي پيئڻ لاءِ ڏيندا هئا. سچ ته سنڌين جي اهڙي پنهنجائپ واري نموني جو اڳي، اسان سڄي هندستان ۾ ٻيو ڪو مثال ڪونه ڏٺو. اڄ جڏهن نصرت واه کان لنگهياسون تڏهن ساڳئي نموني ٻار ۽ وڏا ويٺل ڏٺاسون.

ڪي پاڻ ۾ راند روند ۾ به مشغول هئا. هيءُ ماڻهو نصرت ڪئنال کي عام طرح ”سدا واه“ سڏيندا آهن ۽ اڳين روھڙي ڪئنال جيڪو هٿرادو کوٽيل واهن جي شمار ۾ دنيا ۾ سڀ کان وڏو ڪئنال آهي، چار سئو ميل ڊگهو. ٻنهي واهن تان جڏهن بئرياسون تڏهن اتي ويٺل لڳاتار اسان کي ڏسي، اسان کي ڄڻ اهو باور ڪرايو ته اسان واقعي ڪا عجيب ۽ اهم مخلوق آهيون. خاص ڪري هتان جا ماڻهو ڪنهن انگريز کي ۽ ان سان گڏ ولايتي ميسر کي ڏسي انهن کي ڄڻ ته آسمان کان يا ڪنهن ازغيبِي دنيا کان آيل مخلوق تصور ڪندا آهن.

هونئن اسان کي ديسي ماڻهن جي انهي طرح جي ڏسڻ ۽ پاڻ کي مکيه مخلوق سمجهڻ جي باري ۾ سچ ته هير پئجي وئي آهي! اڳي حُڏن جون ۽ آءُ ڪڏهن نصرت واه جي ڪنڌيءَ تي وهجڻ جا ڪٿڙا پاڻي سان ڪندا هئاسون تڏهن، ته ديسي ماڻهن جي حيرت جي حد نه رهندي هئي. روھڙي واه کي هتان جا ماڻهو ”- - - راج“ به سڏين ٿا. ٺارو شاه کان شام جو موٽڻ

کان پوءِ رستي ۾ چار وڳي ڌاري اسان وري به سنڌ واهه پاسدا
واهه ۾ وهڻ جو سوچيو. پر ان جو دارومدار وقت بچڻ تي
هو. ڇو ته شام جو پنجين وڳي مون کي ڏاٽون ٿرين تي واپس
وڃڻو هو.

رستي تي جڏهن اسان نارو شاه شهر جي وچ مان ڏيڍ ميل
ڊگهي سيمنٽ واري شاهي رستي تان گذرياسون پئي، تڏهن بيمحد
هيسيل ۽ پريشان ٿيا هئاسون. ڇو ته شهر جا ننڍا ننڍا ڇورا ڏاڍا
ڏنگا ۽ بدلچڻا آهن. اهي زور سان هيڙو هيڙو پيا ڪن ۽ شايد اسان
گورن کي هن ريت موٽر تي سواري ڪندي ڏسي، اسان کي
چيڙائن ٻيا! پر مون کي ڪنهن جي پرواهه نه هوندي آهي. اڄ ته
خاص طور نه.

جون کي آءٌ سڄو پيار ٿي ڪيو. پر هن حالت جي ڪري
مون کي گهڻو ويچار ٿيو ته جون تي هنن ٻارن جي گوڙ گهمسان
جو ڪهڙو اثر ٿي سگهي ٿيو. اڳيان وري روڊ جي کاٻي پاسي
ڪلپيل ميدان ۽ غير آباد زمين تي سوين ڇوڪرا موجود هئا، جن
کي لٽ بازي ۽ لٽائي فساد ۾ وڙهڻ جا نت نوان طريقا سیکارڻ
جو روزمره جو پروگرام هلندڙ هو. اهو پروگرام هتي ڪجهه سالن
کان هنبو جاتي ۽ وارن جي هڪ مخصوص گروهه پاران هلندڙ
هو. جنهن دوران انهن کي ڪنهن ايندڙ دوبرو جنگ جي حالت
۾ وڙهڻ جا جديد طريقا سيکايا ويندا آهن. جون به ان نظاري کي
ڏسي ڪجهه زياده عجب ۾ ڪانه پيئي. اهي ڳالهيون ته خير، هن
هندستان جي مختلف شهرن ۾ ڏسي ڇڏيا هوندا، ته ڪيئن نوجوان
طبتي کي نفرت ۽ فساد جي باهه ۾ ڌڪڻ لاءِ هيڏيون تياريون
ڪيون پيون وڃن پر نارو شاه جهڙي، بنسبت ننڍي شهر ۾ به جنگي
تربيت جو ايڏو انتظام هن کي بيشڪ عجيب لڳو.

”نارو شاه اهڙي ڪا مکيه جاءِ به ناهي!“ اندر ويهڻ شرط
جون جي زبان تي اهو خيال به آيو. مون ايتري ۾ موٽر بنگلي
جي اندر هڪ ديوار ڀرسان بيهارڻ کان پوءِ جون جو سوال ٻيهر
ڏيان ۾ آڻڻ چاهيو. ٿورو سوچي مون چيو:
”نارو شاه ننڍي کنڊ جو هڪ وڏو شهر ته برابر ناهي،

پر بيٺڪ ۽ ترقيءَ جي لحاظ کان بيحد اهم آهي. هن جي اقتصادي فوقيت جو حال اهو آهي جو سکر ۽ نواب شاه جي وچ ۾ هي واحد شهر آهي، جتي اليڪٽريڪٽي ايل آهي ۽ ان جو انتظام خود هتان جي ڀاڙي بندن ۽ ديوانن ڪيو آهي. سنڌ ۾ هن شهر جي پسگردائيءَ ۽ باغات جو ٻيو ڪو همسر ناهي. هيءُ شهر ان تعاني ۾ آهي، جنهن ۾ سڄا سارا پنج هاءِ اسڪول آهن جن ۾ چار پرائيويٽ طور قائم آهن.

سنڌ ۾ اهڙو مثال ٻيو ڪو ناهي. هتي روزگار جا ذريعا حيدرآباد ۽ نواب شاه کان به وڌيڪ آهن. روز بروز جايون جوڙائڻ جو ڪاروبار گذريل اڌن سالن کان جاري آهي. هتي جان جوڙائڻ جو اهو اڻ ڪٽ سلسلو آڻي جڏهن کان هت آيو آهيان، ڏسندو رهان ٿو! سياست ۾ به هي علائقو تمام ڊرامائي حيثيت رکي ٿو.

”مان نٿي سمجهان ته ڀوپي ۽ بنگال وانگر سياست ۾ سنڌ کي ڪا حيثيت هوندي. دهليءَ ۾ ته روزانو انگريز چلي جاؤ جا نعرا پيا ٻڌبا آهن.“ جون پنهنجو مشاهدو ٻڌايو. مون ٺهه ٻه ڇيڙو ٺيڪ آهي، پر هاڻي سياست جو اصلي گهراڻو گجرات ۽ سنڌ سمجهيا ويندا آهن ڇو ته گذري ۽ جناح صاحب هنن صوبن سان تعلق رکڻ ٿا، تنهن کان سواءِ لاڙڪاڻو سڄي ننڍي کنڊ ۾ سياست جو محور ڄاتو ويندو آهي. نهرو هجي، توڙي علي برادران، هر وڏو سياستدان لاڙڪاڻي جو دورو ضرور ڪندي ڏٺو ويو آهي.

”پر ناروشاهه جي اهميت جو ان سان ڪهڙو واسطو؟“

”نارو شاه جو اهم هجڻ وچولي سنڌ جي ڪري به آهي. تعليم ۽ اقتصاديات، روڊن ۽ آدم شماري ۾ هي پاسو سنڌ ۾ سڀ کان وڌيڪ اڳرو آهي. هتي ۱۹۴۰ ع کان پوءِ اهڙا سياسي ليڊر پيدا ٿيڻ لڳا آهن، جي سڄي هندستان جي راجنيتيءَ تي اثر انداز ٿيڻ لڳا آهن.“ مون هن کي جلد هتان جي حالتن بابت واقف ڪرڻ چاهيو.

”پر هتان ڪو ليڊر سنڌ جو پرائيم منسٽر نه ڪونه ٿيو آهي؟“

جون پڇيو.

”برابر ۾ اسان کي روزانو اخبارن جو مطالعو ٻڌائي ٿو

تہ جيڪڏهن سنڌ جي ڪنهن به پارٽي ليدر کي اتر نواب شاهه ضلعي جي سيد گروپ جي حمايت نه ملي تہ جيڪر وزارت بڻائي ٿي نه سگهي.

”يعني سيد گروپ وڏو وزير ٺاهي ٿو؟“

”نه“ مون جون کي سياسي حالتن بابت وڌيڪ ذهن نشين ڪرائڻ ضروري سمجهيو: ”سيد گروپ ۾ هت رڳو ٻه اسيمبلي ميمبر آهن ۽ ٻئي مخالف ڪئمپ ۾ پر ٻئي فيصلو ڪندڙ ڪردار ادا ڪندا رهيا آهن. ۴ڪ نارو شاهه جي اتر ۾ درپلي جو محمد علي شاهه جنهن جي اڪيلي حيثيت به ڪنهن وڏي سياسي پارٽي جي ڪاميابيءَ جي ضمانت سمجهي ويندي آهي ۽ ٻيو نور محمد شاهه پرين وارو جنهن تازو ۴۶-۱۹۴۵ ع ۾ جنرل اليڪشن دوران مسلم ليگ جي حق ۾ ايل ڪامياب نتيجي کسي رڳو پنهنجي اڪيلي طور انگ ٿيڻ جي ڌڙڪي سان چونڊن جي سڄي نتيجي کي بي اثر بڻائي ڇڏيو. سنڌ واحد صوبو آهي جتي ان ڪري وري چونڊون ٻيون ٿين! اصل ۾ سنڌ جي سيدن جي فيصلن کي عام مسلمان ليدر به تسليم ڪيو ڇڏين.“

”پر هتي فساد وغيره تہ ڪونه ٿا ٿين، جيئن هندستان جي ٻين ڀاڱن ۾ ٿين ٿا.“

”نه، هي ئي اهو عجيب ملڪي حصو آهي، جتي هندو مسلم فساد ٿين ٿي ڪونه. هتي جو هندو تمام سٺريل، پر تمام گهڻو امن پسند ٿئي ٿو. ها، عجب تہ اهو آهي تہ موري فيڊر لائين سان موجود جتوئي، ڏيپارجا ۽ ملڪن ۽ ٻين ڳوٺن ۾ آباد خالصن ۾ به اها خوءِ ڪانهي، جيڪا عام طرح دهلي، پنجاب ۽ ٻين هنڌن جي سڪن ۾ ڏسبي آهي.“

”تہ به عام ماڻهو تهذيب کان ڇڻ تہ ان واقف آهن.“

”اصل ۾ هنن جا مسئلا ۽ حالتون ايتري قدر منجهيل آهن جن کي قدرتي طرح طم ٿيڻ ۾ هزارين سال به لڳي سگهن ٿا. اسان اڻنگڙا انڊين جو مسئلو اڃان انهن کان به منجهيل رهندو.“

”اهو ڪيئن؟“ جون حيرانيءَ مان پڇيو. مون ورائيو: ”اهو ائين تہ انگريزن جي هن ملڪ ڇڏي وڃڻ کان پوءِ اسان نه ڪهر

جا ٿينداسون ۽ نه گهات جاء ايشيا ۾ اسانجي ثنافت ڪن وڏن شهرن کان ٻاهر دم جهلي به نه ٿي سگهي.

اسان اڃان ملڪي سياسي ۽ سماجي بوسات بابت فڪر ۾ آيل مسئلن تي ڳالهائون ٿي پئي ۽ ملازم هينئر شريت جا ٻه ڪلاس اچي اڳيان رکيا ته در کي ڪنهن پورٽر اچي کڙڪايو. واپس در تان نوڪر سهڪندو آيو ۽ آگاه ڪيائين ته اسٽيشن تي مون کي سڏيو اٿن. چيائين ته اسٽيشن تي اجهو هاڻي ٽيليفون پهتو آهي ته سهڪرنڊ موري لائين تي ڪٿان ريل جي پٽي تان انجن لهي ويئي آهي.

حادثا ته هونئن به پيا ٿين پر هن وقت جي هن اطلاع مون کي گهڻو پريشان ڪيو. تصور ۾ آيو، ڇڻ ته ريل جون فش پليٽون فسادي آئيزي ويا هجن ۽ ريل گاڏي جا سمورا گاڏا پٽي تان لٽل هڪ ٻپ جهڙو سمو پيدا پيا ڪن!

جون: پڇيو ”ڇا پيو سوچين، فلپ؟“

”سوچيان پيو ته اهو بلادي ڪڙڪ سگهي ڇا پيو ڪري جيڪو منهنجو نئون اسسٽنٽ ٿي آيو آهي.“

جون چيو ”زياده نه سوچ، آڱ به توسان گڏجي هلاڻ ٿي. شايد توکي زياده دير نه لڳندي.“ منهنجو خيال هو ته جون، مون کي همٿائڻ لاءِ اهو خيال پيش ڪيو شايد اهو ڏيکارڻ لاءِ ته اسان هڪ ٻئي جي لاءِ آهيون. مون کي ان جي انهي ڇوڻ تي زياده پرواه نه هئي. پر خاص خوشي اها ٿي جو اهي لفظ سندس وٽان ئي نڪتا هئا. اسان جلد ئي اتي پيناسون ۽ سڌو اسٽيشن تي آياسون. اسٽيشن مون واري بنگلي ڪن هڪ ٻه فرلانگ کن پنڌ مس هئي. ٽڪيٽ گهر جي اڳيان ۽ پاسي کان دستوري طرح ٽانگا بيٺا هئا.

اسٽيشن جي عمارت هڪ سادي ۽ مختصر آهي، پر جون انهيءَ کي ۽ ان جي آس پاس جاين کي ائين ڏسي رهي هئي ڇڻ ته لنڊن ٽاور کي پئي ڏٺائين ۽ يا تاج محل ڏٺو هجس! جيتوڻيڪ هيءَ اسٽيشن به ملڪ جي ٻين ڪيترين معمولي اسٽيشن وانگر سادي سودي بڻيل آهي. بس وٽڪار ۽ جهڳٽو ماڻهن جو هتي ڪجهه

وديه رهي پيو! مين گيت ٽپي اندر ٿياسون ۽ پليٽ فارم جي ڀرسان ڪيتريون ئي ڪونٽريون ۽ انهن جي درن تي ساڳين نالن جون تختيون ٽنگيل پئي نظر آيون. جهڙوڪ اسٽيشن ماسٽر، اسسٽنٽ اسٽيشن ماسٽر، تار گهر، ٻاهر وڃڻ جو رستو، ٽڪيٽ گهر، اندر وڃڻ جي منع آهي، يورپين ڪاٿو، مسلمانن لاءِ ڪاٿو، هندن لاءِ ڪاٿو، ويڻو ڪاٿو، فرسٽ ڪلاس ويٽنگ روم، سيڪنڊ ڪلاس ويٽنگ روم، ٿرڊ ڪلاس ويٽنگ روم، عورتن لاءِ ويٽنگ روم، هندن لاءِ ٻائي، مسلمانن لاءِ ٻائي وغيره.

ٻڌعين کان محراب پور ويندڙ پئسيمنجر ٽرين ٺارو شاه جنڪشن تي آيل هئي ۽ اسان موري کان آيل پيغام معلوم ڪرڻ لاءِ ڪڙڪ سنگهه جي آفيس ۾ گهڙي وياسون. مونکي ان ڪري ته هيڪاري خار هئا، ته ڊيوٽي تي موجود عملو اوچتن اتفاقن کي خود چو نه پيو منهن ڏيئي سگهي! جيترو ٽائم آف ملي ٿو، اهو ته بهر حال اسان کي مائڻ ڏنو وڃي. مون کي اهو به فڪر هو ته جون کي واپس ڀريا روڊ ڪيئن ڇڏڻ وڃان، جڏهن ته فيڊر لائين تي پتي تان لٽل ٽرين ٽرئفڪ کي روڪي ڇڏڻ جو باعث بڻيو بيٺي هوندي.

ڪڙڪ سنگهه اسان کي آيل ڏسي اٿي بيٺو ۽ جون کي خاص طور ڪرسي آڇيائين. اسان اٽڪلو انڊين ڊرائيورن جو لحاظ اڪثر طرح ڪيو ويندو آهي. مون ڏٺو ته سنگهه کي اڃان ڪو صحيح اطلاع نه مليو هو ته گاڏي ڪهڙي هندن لٽي هئي. هو فقط اهو ٻڌائي پيو سگهي ته وٽس ڪال آيو هوس ته فيڊر لائين تي ٽرين پتي تان لٽي آهي. هن اهر به ڄاڻايو ته هن منيائي جو نالو به ٻڌو هو. پر يقين جي حد تائين پورو پيغام وصول ٿي نه سگهيو هوس. ٿوري دير ۾ اهو اطلاع يا افواهه آسپاس پکڙندڙ ويو. ماڻهن جا ميڙ خاص طرح اهو ڄاڻڻ لاءِ آنا هئا، ته گاڏي ڪٿي ڪري پيئي هئي. ٺارو شاه جا ڪجهه معزز به پهچي ويا هئا. انهن ۾ ڪانگريس ليڊر سگنومل الائجي مونکي چو نه پيو وڻي! مون کي مڪڻي ليڊر اصل ڪونه وڻن، پر اهڙا مخصوص طرح جا ورڪر ليڊر جيڪي گاڏيءَ جو وڳو پايو مٿان ڪاري واسڪوٽي وجهيو

جتي ڪٿي اچيو پنهنجي ليڊر شپ جو هڪو ڏين، سي ته مون کي ڏٺي ڪونه وٺن! هر هر پيو پڇي ته کيس به ٻڌايو وڃي ته ريل گاڏي ڪري ڏني آهي! منهنجو به اچي متو کاڌائين.

سوال آهي ته مونکي به خبر هجي ته ٻڌايانس نه! چيو مانس ته پاڻي مونکي ڪابه خبر ناهي ته به مڙي ئي نه. متو ڪاٺي ڇڏيائين. ڏاڍي ٻاٻوهر سان ۽ مان مرجات سان هر هڪ آفيسر ريلوي ملازم کان پڇندو رهيو. مان کيس ڇڏي وڃي پري بيٺس.

دولتپور سان ڳالهائڻ چاچيم ته اتان به جواب نه آيو. ايتري پڌر ڪان به ٿي گورا آفيسر به پهچي ويا. هڪ مسٽر گورڊن ٽرنٽڪ انجنيئر هو ۽ مونکي سڃاڻندو هو ۽ پيو ڪو فوجي آفيسر هو. جنگ جي هلندي، ريلوي ٽرنٽڪ ني ڪنٽرول قسم جي ڪٿي ٻڌوئي ۾ شامل رهيو هو. اها ڳالهه مسٽر گورڊن سندس تعارف ڪرائيندي اسانکي ٻڌائي. مون به پنهنجي سڃاڻپ ڪرائڻ کانپوءِ مس جون جي هنن سان سڃاڻپ ڪرائي. ٻنهي چيو ته اسان ساڻ ملي ڪين گهڻي خوشي ٿي آهي.

هو به هن ريلوي حادثي بابت گهڻو منجهيل هئا. آخر هي فيصلو ٿيو ته ريل تي هٿ گاڏيءَ جي مدد سان اڳيان هلجي ته جيئن حالتون زياده گهير نه ٿين. اسان هاڻي پروگرام ٺاهڻ لڳاسون ته ڪير ۽ ڪيئن روانا ٿيون. جون کي به ساڻ وٺي هلڻ لاءِ آڻڻ هن سان صلاح ڪرڻ لاءِ واجهايو ته ايتري ۾ ڏٺم ته هوءَ هوڏانهن پريان سگهني مل جون ڳالهون ٻڌڻ ۾ مشغول هئي. ڪانگريسني نيتا، ڳالهين جو گهير، ڪنهن جو نه ڪنهن جو وڻندو آهي متو کائيندو!

مون، جون کي سڏيو ته هوءَ مون ڏانهن اچڻ لڳي. سڳنو به ساڳئي وقت مون وٽ آيو. مونکان ۽ گورڊن صاحب کان ٿرين جي حادثي بابت پڇا ڪرڻ لڳو. اسان به چڻ ته سڄي صورتحال کان بي خبر هئاسون. هن اسانکي پنهنجي ٽرڪ جي آڇ ڪئي ته جيڪڏهن روڊ ذريعي وڃڻ چاهيو ته ريل جي هيٺين سيني اسٽيشن تائين هو اسانکي موڪلي سگهي ٿو. هاڻي ٻڌو ته اسان مان ڪجهه ريل جي هٿ گاڏيءَ ۾ هلڻ

شروع ڪيون.

ايجر جي صلاح تي هڪدم ترڪ گهراڻي سون ۽ ان ۾ جون ۽ ڪجهه ٻيا به ريلوي آفيسر سوار ٿي موري طرف روانا ٿيا. ان طرح ٺارو شاهه ۾ به ڪلاڪ جيڪا مغز ماري ٿي، ان جو نه ڪو مقصد طئي ٿيو ۽ نه ضرورت هئي. مونکي ته کڙڪ سنگهه تي ڪاوڙ هئي، جنهن پوري طرح انفرميشن به نه ورتو هو. ڪلاڪ کن ۾ سونهان ۽ سهڻا شهر ڇڏي ترڪ، درسن کي ويجهي ٿي ته ڪي پيادل ۽ ڪي ٽانگن تي ماڻهو مليل، جن وٽان معلوم ٿيو ته ٽرين دولتپور ۽ شاهپور جي وچ تي پئي نان اٿي هئي ۽ ڪو به حامي نقصان نه ٿيو هو. مونکي ڪٿو فقط اهو لڳل هو ته متان اها تخريبي ڪارروائي هجي!

گورڊن جو خيال هو ته هن علائقي ۾ اهڙن گزٽيٽ جي ڳالهه نٿي ٿي سگهي، مگر ٻئي صاحب جو خيال هو ته نيوي ۾ ميونٽي سيني مکيه بيلڊن تي جڏهن ٿي سگهي ٿي، تڏهن ڪابه ڳالهه ممڪن ڇو نه آهي! هن جو اشارو تازو بمبئي، ڪراچي، ڪلڪتي مدراس ۽ ڪولمبي ۾ ٻريا ٿيل نوجوان نيوي آفيسرن جي بغاوت ڏانهن هو. ان آفيسر جو نالو رچرڊ هو ۽ جڏهن کان پڇيائين ته آرمي ۾ هوءَ ڇا ڊيوٽي ڏيندڙ هئي؟ جون ورائيس: پلاسڪ ريشنس ۾ شاهپور کان اڳتي هليا سون ته اڀرندي کان انجڻ

زوردار سڀي هڻي. جون چيو: ”نمبر ۳ ٻائون ٽرين.“ هنکي ٽرينن جي وقتن ۽ نالن جي سڃاڻپ هئي. آخر به ته هوءَ ريلوي جي چوڪري هئي! ڊرائيور کي اسٽيشن کان سنگل ڏنل هو، پر جيئن ته اڳيان اپ ٽرين کي حادثو پيش هو، تنهن ڪري ان ٽرين کي شهر واري پاسي کان يارڊ کان ميل پوئتي بيهارڻو هو. اهو ئي سبب هو جو ڊرائيور پنهنجي ناراضگي جو اظهار ڪندي، انجڻ کي ڪوڪون پئي ڪرايون. ائين عام طرح سڀ ڊرائيور ڪن ٿا! دولتپور يارڊ ۾ داخل ٿيڻ تي اسان ڏٺو ته ايسٽائين ريلوي

جو ڊسٽرڪٽ انجنيئر پهچي چڪو هو. هن سان ڊسٽرڪٽ مڪئنيڪل انجنيئر ۽ ڪجهه ٻيا ماڻهو به ٿرالي ۽ تي پھتل هئا. دولتپور ۾ به ڪيترائي ماڻهو ريلوي يارڊ ٻاهران ۽ ڪجهه اندر اچي ڪٺا ٿيا.

هئا. ريلوي آفيسرن کي عام ماڻهن ۽ سياسي ورڪرن سان خاص طور ملڻ جي منع هئي.

اسان انهن جا مشورا ٻڌڻ ■ انهن کي تفصيلي پنهنجن آپائن کان آگاهه ڪرائڻ ضروري نٿي ڄاتو. اسان دولتيپور ڏيڍ ڪلاڪ جي اندر پهچي ويا هئاسون. ٻيا ريلوي آفيسر حيدرآباد کان پهتل هئا. مونکي ان ڳالهه تي ڪاوڙ هئي ته جڏهن ايترو بندوبست اڳ ئي ٿيل هو، تڏهن ٺاروشاهه ڇو سڌ ڏنو ويو ۽ مونکي سپان واري ڊيوٽي کان اڳ ئي هروڀرو فون ڪري هن ڪٽڪ سنگهه ڇو گهرايو!

اسان سڀ ٿورو اڳتي وينسڻ نه ريل جي پتي تان لٽل انجڻ جو سڄو لقاءُ ڏسڻ ۾ آيو. اها گيس ٽرين هئي. پٺن اڪيڙڻ جي ڪابه سازش ڪانه ڏسڻ ۾ آئي. ريل گاڏي فقط پنهنجي ڊرائيور هٿان معمولي طور حادثي جو شڪار ٿيڻ لڳي هئي. سڀن هڪدم اهو فيصلو ڪيو ته مٿان آيل ٽرين جي انجڻ ڪٽائي انکي مذڪوره گيس ٽرين جي مدد لاءِ رليف انجڻ طور ڪم آندو وڃي. انهيءَ معاملي ۾ اڌ ڪلاڪ وقت لڳو هوندو ۽ وڌيڪ وقت نه سڙائيندي جون ۽ آڇ واپس پسينجر ٽرين ۾ ٺاروشاهه پهچڻ جو فيصلو ڪيو واپس ٽرين شام جو ۶ وڳي دولتيپور پهتي ۽ ساڍي ۹ وڳي ٺاروشاهه تي اچي اسٽاپ ڪيائين.

رستي ۾ شاهپور، مورو، جتوئي، مٺياڻي ۽ نٺ هوت چند جون اسٽيشنون هيون. نٺ جي اسٽيشن تي به اسانکي هڪ سڪ بابوءَ آجيان ڪئي. هو هتي گذريل ستن سالن کان رهي ٿو. ان کان اڳ به هڪ سڪ ماسٽر هوندو هو. خبر ناهي ريلوي نوڪريءَ ۾ به خالصا ڇو ايترا اڳتي وڌيا آهن. موجوده اسٽيشن ماسٽر ته مڪاني ماڻهن ۾ ايترو رلي ملي ويل ڏسبو آهي جو، سنڌي ٻولي پاڻ ۽ سندس ننڍا وڏا ٻار به پنهنجي مادري ٻولي پنجابيءَ وانگر ڳالهائي سگهن ٿا. هن جا ٻار دلپوٽن مان سيدو سامان وٺيو اچن ۽ پاڻ هر وقت ويجهن ڳوٺن ۽ شهرن جا چڪر لڳايو اچي.

جون مون کان هن اسٽيشن جو پڇيو جيڪي ڀرپور وڌيڪ اسٽيشن وانگر پنهنجي ڀرسان آباد شهر نه رکندڙ هيون. عجيب

ڳالهه ته ريلوي اسٽاٽن جا نالا انهن جي غير حاضر شهرن جي پويان رکيل هوندا آهن. ٺٽ هوت چند تي بابوءَ اسان کي زور ڪري مائو ڏنو. ان کي ٻين ملڪن ۾ برفي يا پٿر چئبو آهي. خالصي بابوءَ فخر سان ٻڌايو ته دليپوٽن جو مائو سڄي دنيا ۾ سوکڙيءَ طور ويندو آهي. دليپوٽن ۽ نئين جا وائيا دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڌنڌن ۾ رڌل آهن جتي هو پنهنجي ڪٽنبن سان گڏ به رهندا آهن. انهن لاءِ دليپوٽن جو مائو ۽ پيڙا سڄو سال سوکڙيون ٿي ويندو آهي. جون مائو چڪيو ته کيس ڏاڍو سواڊي لڳو. اسان مائي خريد ڪرڻ لاءِ وري دليپوٽن اچڻ جو فيصلو ڪيو.

دليپوٽن دراصل هن علائقي جو هڪ امن پسند ۽ واپاري مرڪز آهي. سنڌ ۾ هي اناج جو مکيه مارڪيٽ طور به ڄاتو وڃي ٿو. هتي جا هندو ڳڙ جا گڏا ميرٿ کان ريلوي ذريعي هن ئي اسٽيشن تي گهرائيندا آهن. پر هن ڳوٺ کي سياسي پٺ ناهي. ان جي پيٽ ۾ سنڌس سامهون رستي جي ٻئي پاسي ديوانن جي ڳوٺ ٺٽ هوت چند کي ديوانن ۽ عاملن جي رهڻ ڪري آل انڊيا سطح تي حيثيت حاصل آهي.

ٺٽ هوت چند جو اسٽيشن ماسٽر ٺارو شاهه تائين اسان سان گڏيو آيو. هو وري واپس گبس ٽرين ذريعي وڃڻو هو. هن واٽ تي اهو ٻڌائي حيران ڪري ڇڏيو ته ۱۹۴۴ع ۾ ٺٽ هوت چند کي هڪ سنجها جي وقت مارچ جي مهيني ۾ ڌاڙو لڳو هو. اها خبر اڳ ڪانه هئي سون.

هن ٻڌايو ته هي دنيا ۾ شايد اڪيلو شهر هو، جيڪو موهن جي دڙي واري شهر جي طرز تي سڌين گهٽين ۽ پاڻيءَ جي بهترين نيڪال جي انتظام سان ۱۹۰۰ع ڌاري آباد ٿيو هو. مکيه شاهي رستي جي ڪنڌيءَ تي آباد چئن اهم ڳوٺن وارو اهو ننڍڙو شهر هو، جنهن جي وچان هڪ وڏو روڊ ڪراس ڪندو هو. زندگيءَ جون سڀ سرڪاري ضرورتون، منجهس موجود هونديون هيون. جهڙوڪ: پوسٽ آفيس، انگريزي اسڪول، راند جا وڏا ميدان، ٽار گهر، تيلخون ۽ ريلوي اسٽيشن به ان جي نالي سان سڏجنديون. پر کاڌي پيئي جي ضرورتن جو مرڪز ان لاءِ ته به دليپوٽا هو.

مطلب ته هڪ رات جي چند منٽن جي ڌاڙي ۾ اهي ڌاڙيل هڪ گه مان هڪ عورت جا زيور لاهي ويا؛ سيٺ جاڙي مل جي بنگي ۾ گهڙيا ته ان کان اڳ ان کي پري کان بندوق جا چرا هڻي هن جي ستر کي چلي وڌائون. ان جو به قيمتي سامان کنيائون ۽ پوءِ رمندا رهيا. سو پئي ڏينهن کان پوءِ نٺ جا سڀ ديوان ۽ عامل توڙي ٻيا زميندار ناروشاه ڏانهن سفر ڪندي ڏنا ويا.

مطلب ته ننڍي کنڊ ۾ سئو ڏيڍ ورهين تائين ڌاڙن ۽ لافانويت کي جيڪو پنڄو اچي ويو هو، ان پي جنگ عظيم جي شروع ٿيڻ کان پوءِ وري منهن ڪڍيو هو. انگريز جي دور حڪومت ٻين يورپي حڪمران قومن جي پيٽ ۾ پنهنجي بنگي راڄن ۾ به ڳالهين خاص طور ڏنيون هيون. عڪ تعليم ۽ ٻيو قانون جي حڪومت! ليڪن اهي ئي به خاص شيون هيون، جن جي نتيجي انگريزن کي سندن بينڪن مان، ٻين يورپي قومن جي بينڪن مان نڪرڻ کان اڳ، نڪرڻ تي مجبور ڪيو پيو وڃي! جڏهن ته حالت اها آهي جو سڄي ملڪ ۾ هندو مسلم فساد ٿين ٿا ۽ ريل گاڏين کي بيهاري ماڻهن جو قتل عام ڪيو وڃي ٿو. سنڌ انهي وبا کان بچيل آهي. پر هتي به تعصب ۽ سياسي ويڇي جو ويچار آهستي آهستي وڌندو وڃي ٿو.

انهن ويچارن ۾ اسان ناروشاه پهتاسون ته جون کي موٽر تي کڻي پريا روڊ آندو. مون هن کان پڇيو ته اڃان ڪيترو عرصو هتي رهندين؟ ڇو ته جنگ عظيم ختم ٿي چڪي هئي. هو هينئر ۲۸ سالن جي عمر ۾ آهي ۽ گهڻي سوچ ۾ پئي ڏني. مون کيس چيو ته ”مان محسوس ٿو ڪريان ته تون ڇڻ ته هاڻي هاڻي وطن کان موٽي آهين.“

هن يڪدم ورائيو: پنهنجو وطن ”انگلنڊ“ کي نه سڏيندو ڪر. اهو اسانجو وطن ناهي. پوءِ پنهنجو هٿ مون ڏانهن کڻي چيائين ”مسٽر فلپ، مون کي افسوس آهي ته هينئر ٿڪجي پئي آهيان. مون کي ننڊ ٿي اچي. مان واپس وريس. سوچيندو آيس ته ۱۹۴۲ع کان اڳ هو اڃان هت هوندي هئي ته اسان عملي طرح هڪ ٻئي

سان منسوب ٿيا هئائون.

چار سال نوڪريءَ ۾ هن ضرور ڪڏهن ته موڪل ورتي هوندي. پر نارو شاه ۾ ته هوءَ فقط پهريون هينئر آئي آهي. هتي هاڻي ته ضرور ڪجهه وقت ترسندي. سوچيم ته دهلي ۾ هن جو اٿل ويهڻ ته رڳو برٽش آفيسرن سان ٿيو هوندو. پر هيءَ ته به ڪهڙي سبب ۽ تڏهر کان انگلنڊ کي پنهنجو وطن سڏڻ کان انڪاري آهي.

۲

آچر ڏينهن مون کي جون منجهند جي مانيءَ تي سڏيو هو. ان بعد ئي اسان ٽرين ۾، نواب شاه پڪچر ڏسڻ لاءِ پهتاسون ڪيترن ٻين شهرن جا شوقين به فلم ڏسڻ لاءِ نواب شاه ويندا آهن ڇو ته سکر ۽ نواب شاه جي وچ ۾ ٻئي ڪنهن شهر ۾ اڃان تائين سئنيما نه پئي آهي. پريا روڊ کان نواب شاه فلم ڏسڻ لاءِ اڳي به ويندو رهيو آهيان. اتفاق سان ان ڏينهن پرين جو ديوان فتح سنگهه به مليو. جيڪو، ساهتيه پرڳڻي جي مشهور تعليمي شخصيت ڪوڙي مل، چندن مل کلاڻيءَ جو پوٽو آهي. خود به با اصول ٽيچر آهي شاهوڪار آهي ۽ ڪي-سي ائڪيڊمي ۾ بنان پگهار پڙهائيندو آهي. هو ڏاڙهي رکي ٿو، نه ته عام طرح سنڌ جا هندو ماڻهو ڏاڙهي ڪونه رکن. چون ٿا ته اڳي سنڌ ۾ هندن توڙي مسلمانن ۾ ڏاڙهي رکڻ جو رواج عام هو. ديوان فتح سنگهه مون کي رڄ چڱو مڙس ڏسڻ ۾ ايندو آهي. هن رضاڪار نموني سک مذهب قبول ڪيو آهي. ڪيترا هندو ماڻهو پنهنجي ٻارن کي خالصو بٽارائي فخر محسوس ڪن ٿا. فتح سنگهه کان، جون به ڏاڍي متاثر ۽ خوش ٿي. ديوان فتح سنگهه انٽروويل ۾ پڙايو ته هو هر هڪ چنچر شام تي نواب شاه ايندو آهي، فلم ڏسڻ لاءِ.

پهريون شو ختم ٿيڻ تي هو سندس ڪنهن دوست جي گهر ڏانهن، موڪلائي ويو. اسان سنڌ ايڪسپريس ذريعي واپس پريا روڊ پهتاسون. جتي اڃان جاگيل هئي. اسان جي اچڻ وقت هوءَ هڪ وڏي ڊڪ جي ويٺي هئي ۽ ڪجهه سوچمائن ۾ هئي. ڪم ته هو اڳ به ڪم ڪونه ڪندي ڏني اٿم. اسان آياسون ته جولي ڏاڍي معي خي ٿي، مون کي ڏسڻ لڳي. جون ۽ آءُ ماني ڪاڏه

ويناسون ته جولائي به ڳالهه بولاهه پر شريڪ ٿيڻ واري نموني سامهون اچي ويئي. جولائيءَ چيو: ”ڇا ڳالهه آهي جو هندستاني فلمن ۾ درد ۽ فراق جا ڏيک ٿي ڏيکاريا ويندا آهن؟“
جون چيو: ”منهنجو به اهو ئي خيال آهي. پر جيڪڏهن ڳائڻا ڪڍيا وڃن ته پوءِ شايد انگريزي فلمن ۽ هندي فلمن جي استوري ۾ خاص فرق نه رهي.“

ايتري ۾ مسز آرٿر به آئي. هن ويهندي ئي ياد ڏياريو ته ”سر وولزلي جيڪو سنڌ جي دوري تي اچي پيو، تنهن سلسلي ۾ ڇا انتظام ٿيو آهي؟“

جون به مون ڏانهن ڏٺو. مون کي خاص خبر نه هئي. جولائيءَ ڪچيو ته نواب شاه ۾ سينٽ ميري چرچ پاران ائٽ هوم ڏنو ويندو ۽ پوءِ ان اداري پاران سڄي سنڌ جي دوري جو پروگرام ٺاهيو ويو آهي. جولائي سينٽ ميري اسڪول مان پڙهي هئي ۽ هن جا اتي اڃان چڱا واسطا آهن. مون کي خبر هئي وولزلي ڏکڻ ايشيا ۾ تمام هڪ اهم ائنگلو انڊين شخصيت آهي، پر نواب شاه بدران ڪراچي کان جيڪڏهن دورو شروع ڪري ها ته هتان جي موسمي ۽ ٻين حالتن کان بهتر هو.

پر ڇا پيو ڪري سگهجي. برطانيه سرڪار وٽ سر وولزلي جو وڏو مرتبو آهي. برٽش راج کان پوءِ هن ملڪ ۾ عيسائي تعليمات ۽ عيسائي مشنرين کي ڪيئن سنڀالجي، ان باري ۾ سر وولزلي ۽ ٻيا عيسائي مذهبي اڳواڻ ئي خاطر خواه پاڻ پتوڙي سگهندا، جيئن مشنري اسڪولن ۽ ادارن وسيلي ڊيسي ماڻهن جي اولاد کي هميشه جيان پوءِ به دين ڌرم ۽ ملڪي تهذيب ۽ تمدن کان دور رکڻ ۾ مدد ملي سگهي. سر وولزلي جو اهو دورو به دراصل هن سوڙ تي عيسائي مشنري ادارن کي منظم ۽ قائم رکڻ جو هڪ حيلو آهي.

ڇو ته آزاديءَ جي هلچل ۾ ڪي ورڪر ۽ ليڊر ظاهر ظهور ان ڳالهه تي زور ڏيندا آيا آهن ته عيسائي ادارن پاران قائم اسڪول ۽ ڪاليج هر حالت ۾ ڇڏايا ويندا. پر اسان جو زور اهو رهندو ته ساري دنيا وانگر هتي به آزاديءَ بعد اسڪولن ۽ اسپتالن هلائڻ ذريعي اسان کي پنهنجي خيالن، تهذيب ۽ نظرين سيکارڻ

جي سهولت ميسر هجي. سنڌم انهيءَ ڪارڻ ڪانوينٽ اسڪولن جو چار وڇايل آهي. هن مسئلي تي اسان جا گهڻي قدر بحث ٿيندا رهيا آهن.

مون هنن کان ئي ان موقعي تي پڇيو ته فرض ڪريو جيڪڏهن انگريزن جي هاڻي وڃڻ کان پوءِ مشنري اسڪولن کي نئين سرڪار ايتري گرانٽ نه ڏيندي، جيتري هيلٽن هر صوبي ۾ ڪن صوبائي سرڪار ڏيندي رهي آهي ته پوءِ ڇا ڪيو؟ هن جو جواب هو ته اها ڳالهه ان نئي! ان سوال تي سوچڻ کپيو. اسان کي مورگو پنهنجي مستقل کان مايوسي ٿيڻ لڳي ٿي. چون انهيءَ سلسلي ۾ ايترو ٻڌايو ته ”انگريز پنهنجا مشنري اسڪول انهي ڪري ڊپسي ماڻهن جي حوالي ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن ته ستان اسڪولن ۾ شاگردن لاءِ سوار بائي اچڻ جو رواج پوي ۽ گورنر کي حڪم ملي ته توهان مورگو اسڪولن ۾ ئي ٿا داخل ٿي سگهو.“

يعني اسڪولن ۾ فقط ڪاري رنگ جا (ڊپسي ٻار) شاگرد داخل ٿيندا؟ مون چون جو خيال معلوم ڪيو. ”مونکي ائين معلوم ٿيو آهي! ڪم از ڪم انگريز مشنرين جو اهڙو خيال آهي.“ جون ڄاڻايو.

جوليءَ هڪدم دانهن هڪئي؛ ”فلپ، توکي خبر آهي، ته ڪيتري نه تڪليف ۽ محنت سان اهي اسڪول قائم ٿيا هوندا.“ ”ڇو نه! ڪراچي ۾ جتي آءُ ۽ جون گڏ پڙهيائون، اهي اسڪول ته گزريل صديءَ جي پنجاهه واري ڏهاڪي ۾ ٺهيا. فريئر ڪمشنر جي ڏينهن ۾ ڪراچي شهر کان ڪو به پنڌ ايتري مشنرين کي پنج سؤ ايڪڙ زمين الان ڪئي وئي هئي، جتي سينٽ جوزف سينٽ پيٽرڪ، سينٽ لارنس، سينٽ پال، گرامر اسڪول ۽ ٽريٽي ٽرسٽ جهڙا بيڪيدار ۽ هيٺ ساڳ ڪمارتن وارا اسڪول ٺهيا. هتي اتي ڪمڙي طرح اسان پرڏاڻت ڪدامون ته ڊپسي ٻارن کي سندن ئي ضرورت جي تعليم آسان ڊپسي انداز ۾ ڏني وڃي ۽ اسان هي مقصد ۽ ضرورتن کي ڏٺو رهي!“

ان کان پوءِ آءُ ايترو جوش ۾ آيس جو مون ٽي زوردار

مڪ هڻي چيم:

”ماء گاد! انگريز هتان هليا ويندا ته آڻ به سائن گڏ پنهنجي ماءُ هليو ويندس!“

جون هڪدم اُٿي بيٺي. ڪاوڙ ۾ سڄي لال ٿي وئي ۽ رڙ ڪري ڇيائين:

”ماءُ! ڇا جو ماءُ!؟ تون انگلنڊ جي ٿو ڳالهه ڪرين؟ تنهن کان ته رستي ۾ ڪاري سمنڊ ۾ ٻڏي مر! بيٺڪ آڻ نٿي ڄاڻين ته ڪنگريس يا مسلم ليگ کي حڪومتون ملن، پر انهي کان سواءِ ٻي راه به ڪهڙي آهي؟ آڻ توکي وري به چوان ٿي ته انسان ٿي ڪجهه سوچ ڪر!“

ائين چوندي ڪرسيءَ کي پري هڻائي، روم مان نڪري وئي. آڻ ٿورو شڪي ٿي پريشان ٿيڻ لڳس. واقعي انگلنڊ کي وطن سڏي مون به نادانيءَ جو مظاهرو ڪيو هو. ڇو ته اصل ڳالهه جنهن اسانجي خواهش يا دليل کي بي وزن ٿي ڪيو، سا هئي اسان جو انگريز نه هجڻ! اسان اڌ انگريز آهيون تنهن ڪري ديسي بڻجي نه سگهياسون. جيئن ته اسان اڌ هندستاني آهيون، تنهن ڪري انگريز ناهيون! اسان، جو ڪجهه آهيون، اسان کي اتي ئي رهڻو آهي!

افسوس واري حالت ۾ اسان مان هڪڪو اُٿي ويو ته وڃي جون جي روم جو دروازو ٿورو کڙڪايم. ڪوبه جواب نه مليو. وري ٿورو کڙڪايم ۽ آهستي ڇيم:

”جون — جون؟ مونکي افسوس آهي، اندر اچان؟“

هن ڪجهه دير ترسي جواب ڏنو.

”اچ ڀلا پوءِ!“

مون سنڀال سان در کولايو. هوءُ هنڌ کي پوئتان ٽيڪ ڏيو ويٺي هئي ۽ سندس هٿ اکين تي هئا. مان سندس اڳيان وڃي بيهي رهيس. کيس ڏسندو رهيس. هن پنهنجا هٿ پنهنجي اکين تان لاتا. مونکي ويهڻ جو اشارو ڪيائين.

مون ڪوشش ڪري کيس پنهنجي سوچ ويچار بابت ٻڌايو. ڇير ته اسان لاءِ ٻيو ڪوبه چارو ناهي ۽ اسانکي هر حالت ۾ پنهنجي داڻين جي راءِ تي هلڻ کپي. دماغن جي صلاح تي هلڻ جو هي — وقت ناهي.

ان کانپوءِ هوءَ صبر ۾ آئي ۽ چيائين:
 ”تون سمجهي سگهين ٿو ته آڏو توهان سڀني کان الڳ ٿي
 سگهان ٿي؟ مان پنهنجو پاڻ کان پڇي سگهان ٿي، اهو ممڪن آهي؟“
 مان ڳالهائي نه سگهيس، هن پنهنجو هٿ، منهنجي هٿ
 مٿان رکندي چيو:

”اها منهنجي دل آهي جيڪا تون سان متفق نٿي ٿئي پر
 ان طرح منهنجو دماغ به تنهنجي راءِ موافق ناهي، فلپ! ٻيا به
 طريقا زندگيءَ جا مون ڏٺا آهن جيڪي صحيح آهن. اسان کي سمجهڻ
 کپي ته مڪمل انگريز هجڻ يا مڪمل ديسي هئڻ ۾ جيڪو مزو
 ۽ سهولت آهي، اهو اڌ انگريز يا اڌ ديسي ٻڄڻ سان هرگز حاصل
 نٿو ٿي سگهي! ان طرح ته اسان پاڻ کي عذاب ڏئي ڳاري رهيا
 آهيون. اٽڪلو انڊين سڄڻ سان اسان اهو اڃا به نظريو اختيار ڪري
 پيا هليون ته اسان ڪجهه انسانن کان بهتر آهيون ۽ ڪجهه کان
 بدتر آهيون! ڇو ڪونه اسان سلوار قميص، پٽڪو يا ڌوٽي، ساڙهي
 ۽ پتلون پائي ٿا سگهون؟“

آڏو هاڻي ڪنهن سان نفرت ڪرڻ نٿي چاهيان ۽ نڪي ڪنهن
 کان خوف زده رهڻ چاهيان ٿي. آڏو بس هاڻي آهيان جيڪا آهيان! آڏو
 وڌيڪ بندش ۾ ناهيان جنهن طرح، منهنجي خيال ۾ تون آهين.“
 پا خدا! ڪيڏو نئون خيال! ڪيڏي سونهن منجهس مونکي
 ان وقت ڏسڻ ۾ ٿي آئي! هوءَ من موھيندڙ پٺي لڳي، پر منهنجي
 خيال ۾ ته هوءَ غير منطقي ڳالهيون ڪرڻ لڳي هئي. ايتري ۾
 فون جي گھنٽي وڃڻ لڳي. اسان هڪ ٻئي ڏي ڪجهه سيڪنڊن
 لاءِ ڏٺو، ۽ پوءِ آئون آهستي آهستي ۽ فون واري ڪمري ڏي
 هليو ويس.

۳

فون اتفاق سان منهنجي لاءِ ٿي هئي. ڪڙڪ سنگھ هوءَ.
 نارو شاهه جنڪشن کان هلندڙ گاڏين تي منهنجو ٽرئنگ اسسٽنٽ
 ٻڌايائين ته نواب شاهه سول ڊسٽرڪٽ جو ڊپٽي ڪمشنر ۽ ڊسٽرڪٽ
 مئجسٽريٽ ۽ خبر ناهي ڪير ساڻس ٻيا به سڀاڻي پهچڻ وارا آهن.
 کين حادثي بابت ڪجهه پڇڻو آهي.

هي ڊيپي ڪمشنر کي ڪليڪٽر چئبو آهي. نواب شاھ،
ضلع جو موجوده ڪليڪٽر پھريون ڊيپي ماڻھو آھي، جيڪو اسان
جي دور ۾ سول سروس ۾ اسان ڏسون ٿا. هن کان اڳ اوڀر هندستان
۾ سر اڪبر حيدري ٻڌڻ ۾ آيو هو جو ڪجهه وقت لاءِ بهار جو
اڪٽنگ گورنر به ٿي رهيو.

مون صبح جي پروگرام بابت جون کان معلوم ڪرڻ چاهيو
هن به نارو شاھ اچڻ جي صلاح ڪئي. آءٌ کيس صبح واپس وٺي
وڃڻ جو پروگرام ڏئي هڪدم نارو شاھ لاءِ روانو ٿيس.

ڪليڪٽر توڙي پيا سرڪاري عملدار، گورا توڙي ڊيپي،
هميشه ان سرڪاري ريسٽ هائوس ۾ اچي رهندا هئا جنهن کي
سنڌي ٻوليءَ ۾ ”ديرو“ چوندا آهن. هي دلچسپ ڳالهه آهي، ته
هر ننڍي وڏي ڳوٺ ۽ شهر جي ڀرسان سرڪاري طور هڪ عد-
”ديرو“ قائم آهي جنهن جي عمارت پراڻي طرز تي پر ڏاڍي مضبوط
۽ عمدي قسم جي ٺهيل هوندي آهي. نارو شاھ ۾ نولکي واه تي
پوٽيس ٿاڻي جي سامهون رستي جي ٻئي پاسي اهڙو هڪ ديرو اڏيل
آهي جنهن عمارت جي ڀت جي رڳو ٽولهه ويهه فوٽ ويڪري آهي.

هن ماڪ ۾ تمام گهڻي گرميءَ جي ڪري ماڻهو جايون
اصل ۾ اهڙيون اڏاوت ڪن ٿا جو هڪ ته گرميءَ جو اندر گهڻو
گذر نٿو ٿئي ۽ ٻيو ته ٻاهرين تازي هوا جو اندر اچڻ وڃڻ تمام
آسان رهي ٿو. سنڌي ماڻهو جيڪي جايون ٺاهين ٿا اهي گهٽ
خرچ واريون ۽ صحت جي اصولن واريون. ڏسڻ ۾ ڍنگ واريون
۽ فشنني نه هونديون آهن. هندو، جيڪي دنيا ۾ شاهوڪاري جي
حيثيت ۾ يهودي قوم کان ٻئي نمبر تي دولت مند آهن اهي به
هنجنون جايون مضبوط ۽ ڪاريگري واريون ته ٺهرائين ٿا، پر
فشنني جايون اهي به نه ٿا بنرائين.

نارو شاھ ۾ اهو سرڪاري رهائشي ”ديرو“ ۱۸۵۷ع جي
طوفان کان به اڳ جو ٺهرايل آهي، پر اڃا انکي ورائي ٺهرائڻ
جي نوبت نه آئي آهي.

صبح جو واپس جون کي ڀريا روڊ کان وٺيو ٻئي آيس ته
ان مهل ڀريا اڪيڊمي اسڪول کي نمازدار ريسيس ملي هئي. روڊ

تي لا تعداد ڇوڪرا گهمي ڦري ۽ دال ٻوري يا ٻيون شيون ٽائڻ ۾ مشغول هئا.

هونئن هي اسڪول سنڌ ۾ نان مشنري اسڪولن ۾ ٻيون نمبر پرائو اسڪول آهي. هن کان اڳ يعني ۱۸۵۳ع کان اين-جي-وي هاءِ اسڪول ڪراچي جو نالو ورتو وڃي ٿو. تنهن ڏينهن فتح سنگهه ته ائين ڄاڻايو هو ته اصل ۾ سڄي اتر اولهه برٽش انڊيا ۾ ائين جي وي پهريون ۽ ڪي سي اڪيڊمي ٻيون نمبر سڀ کان قديم اسڪول آهن. ڪي سي اڪيڊمي ۾ گڏيل تعليم آهي. هر صرف هندن جون ڇوڪريون هت پڙهن ٿيون ۽ انهن جو تعداد به اٺ ڏهه کان وڌيڪ ناهي.

در اصل سنڌ جا هندو به اڃا تائين قدامت پسند آهن. باوجود ساري دنيا ۾ واپاري قوم جي حيثيت ۾ پکڙيل ۽ ترقي يافته ڪميونٽي جي، اڃا به اخلاقي گھٽ ۾ سنڌ جي مسلمانن کان متاثر آهن، البت هي ڇوڪرين کي پڙهائين ٿا. مسلمان ته ڇوڪرين کي پڙهائڻ پنهنجي سخت بي غيرتي ٿا سمجهن.

جون کي جڏهن اها خبر پئي تڏهن هوءَ حيران ٿي وئي، ته سنڌ جا مسلمان ايترو سخت به آهن! عطا محمد ميمڻ ۽ عيسيٰ سولنگي جيڪي نازو شاهه شهر ۾ غريب ۽ وچولي درجي جا پهريان گريجوئيٽ مسلمان آهن، تن ته ائين به ٻڌايو هو ته جيڪڏهن ڪو مسلمان پنهنجي نياڻيءَ کي پڙهائڻ چاهي ٿو ته ٻيا سندس برادريءَ وارا کيس برادريءَ مان ئي ڪڍي ڇڏن ڇا هيندا آهن.

اصل ۾ سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن جي ريتين رسمن ۾ انيڪ غلطيون آهن، ته به هنن جون عورتون ۽ ڇوڪريون ٻين ملڪن جي عورتن ۽ ڇوڪرين جي پيٽ ۾ تمام وڌيڪ محتاط ۽ سخت مزاج آهن. ۽ بنسبت هتان جا مرد ماڻهو، صحيح مزاج وارا نه ڏسبا آهن. اسٽيشن تي به شل نه ڪنهن عورت کي ڏسن، بس ڏسندا ئي رهندا آهن. سنڌي ڇوڪريءَ جي پي به عجيب خاصيت آهي. هوءَ غير قوم جي ڪنهن شخص سان شادي ڪرڻ پسند نه ڪندي آهي. اها ڳالهه انگريز ۽ ٻين علائقن جا ماڻهو به مڃين ٿا، جن جو واسطو سڀا جي مختلف ملڪن ۾ سنڌوورڪين سان ۽ ڪراچي ۾ سنڌي

ڪمونيٽي سان ٻوندو رهي ٿو.

منهنجو خيال آهي ته سنڌي ماڻهو خالص هڪ الڳ مزاج ۽ ثقافت رکڻ سميت ذات پات ۽ قوميت جو لاڙو دنيا ۾ سڀ کان گهڻو ٿا رکن. ايتري قدر حوڀاڻ ۾ شادين لاءِ ڏيڻ وٺڻ به هزارين رنڊڪون رکن ٿا. تنهن ڏينهن مسٽر آرٿر ٻڌايو ته هندستان جي ٻين حصن جي پيٽ ۾ سنڌ جي آدم شماري نه ٿي وڌي، ان جو سبب به شادين ۾ رنڊڪون ٿي ٿي سگهن ٿيون. پر ان هوندي به سنڌ ۾ اجايو فيشن ۽ چنڊ ڦوڪ نٿي ڏسجي.

نواب شاه جو ڪليڪٽر، هتي آيل پهريون آءِ. سي. ايس. مسلمان آهي، جنهن تي خاص طرح انگريزي فلسفي چڻ اثر نه ڪيو آهي. هو خالص ڊيمسي سوچ رکي ٿو. ٺارو شاه ۾ ساڍي ۱۱ واري محرابپور واري ٽرين ذريعي پهتو، ته هن سان فقط سندس ٻي- اي ۽ ٻيا ٻه گورا آفيسر گڏ هئا. مون سان تنهن ڏينهن واري ٽرين حادثي بابت گفتگو ڪندي بڪدم فيصلي تي پهتو ته اهو حادثو ڪنهن گڙهڙ جو نتيجو نه هو. مونکي هن جي سياسي دماغ سمجهڻ ۾ دير نه لڳي. ڪليڪٽر جي اچڻ جي موقعي تي اسپاس جي شهرن ۾ علائقن جا وڏا زيندار ۽ سينيون به سندس آجيان لاءِ پهچي ويا هئا.

قدرتي ڳالهه آهي، ڏکڻ ايشيا جي راجنيتي جو مزاج ٿي اهڙو آهي. جو سرڪاري عملدار کي طاقت ۽ برڪت جو سرچشمو ڄاتو ويندو آهي. منيائيءَ جو ديوان شجوا رام، نٽ هوٽچند جو ديوان چندر پان ۽ سيٺ جاڙو مل (جيڪي ۱۹۴۴ع ۾ نٽ کي ڏاڙي لڳڻ بعد ٺارو شاه ۾ ئي آباد ٿيا آهن) پڙين جو سيد نور محمد شاه، نوشهري فيروز جو پير قربان علي ۽ رائيءَ جو وڏيرو غلام نبي ڏهراج ۽ ڪئين ٻيا ڪانگريسي توڙي مسلم ليگي سياسي ليبر ۽ ورڪر اچي گهٽ ٿيا هئا. ان ڊيمسي ٻيئي ڪمشنر کي مسعود ڪليڪٽر سڏيو ٿي ويو.

عام ماڻهن جي ويچار ۾ مسلم ليگ پارٽيءَ لاءِ هي هڪ ازغيبِي مهارو آهي. سنڌ ۾ ڪاٺي طور هڪ مکيه مسلم شخصيت محمد علي شاه آهي جنهن هن کي تسليم نه ڪيو آهي، ۽ انهيءَ

هي ان خود دار ذلت ڪري ٿي مسعود ڪليڪٽر جي سڃي
حڪمت عملي في الحال رولي ۾ پئجي وئي آهي.

اڄوڪي سندس سرڪاري دوري جي نوعيت به چڻ نيم
سياسي ۽ نيم سماجي پئجي وئي. ڪليڪٽر جي موجودگيءَ ۾ ساهتي
پرگڻي جي ڪانگريسي ليڊرن نيٺ ان ڳالهه کي کنيو ته علاقي
۾ امن امان خراب ٿيڻ جو ڪهڙو سبب آهي؟ پاڻي ٽانڪرام ان سلسلي
۾ ڄاڻاڻ به چاهيو ته شمل ڪانفرنس جي نتيجي ۾ حڪومت لاءِ
تڪليف وڌڻ جو امڪان آهي.

سڳني مل چيو ته گهڻو ڪري حالتون وري ۱۹۴۲ واپس ٿي
سگهن ٿيون. ۽ ڪانگريسي هاءِ ڪمان شايد اهنسا ۽ بهشڪار
(نان وادولنٽ انڊ نان ڪوآپريشن) تي زور ڏيندي ته جيئن برٽش
سرڪار جلد پنهنجا ٽپڙ گول ڪري وڃي. ان جو مطلب ته
ڪانگريسي هاءِ ڪمانڊ ۽ ڪانگريس مرڪزي ڪميٽي، مختلف
علائقن جي مختلف مسئلن کي محض پنهنجي مخصوص اک سان
ڏسڻ چاهي ٿي. چوڻهه جنهن طرح هن ڪانگريسي ليڊر ڳالهائيو پئي
ان طرح جي سوچ، سنڌ ۾ دراصل عام ماڻهن جي ٿئي ٿي ڪانه. ته
گوبا هندستان جي هڪڙن علائقن جي هنگامه بازيءَ جهڙي سوچ،
سنڌ تي هروڀرو مڙهي پئي وڃي. نه ته سنڌ جو عام ماڻهو اڃا ئي
هلچل ۽ هنگامي جو ڦاڙل اصل نه ٿو ڏسجي.

جون، جيڪا ان موقعي تي اسان سان گڏ هئي، تنهن جو
خيال هو ته سنڌ ۾ مکيه سياسي پارٽيون آل انڊيا ليول تي ورڪنگ
ڪميٽين جي فيصلن تي دارو مدار رکڻ چاهين ٿيون. ان طرح
ڏسجي ٿو ته سنڌ به وقت اچڻ کان اڳ هنگامي سياست جي هن
هلچل جي لپيٽ ۾ اچڻ واري آهي. ظاهر ۽ ڳالهه اوچي سلسلي
ليول تي ڪرڻ جي ڪوشش رهي آهي. هندو هجن يا مسلمان، هو
پنهنجي مڪاني مسئلن ۽ لوڪل پاليسي کي هڪدم آل انڊيا ليول
تي نيٺ ضروري سمجهن ٿا.

تازو ٺارو ماه جنڪشن جي ڏکڻ اوڀر ڪنڊ تي اڏيل هڪ
ٽڪائي جو ٻاڻو حرن ٿي ويو ته ٻڻي جي خون کي سڃي ننڍي
ڪنڊ ۽ هلچل جو سبب بنائڻ جي ڪوشش هلي. چاهي اهو خون

ڪنهن ذاتي دشمنيءَ وچان ڪن مسلمان رهنزن ڪيو هجي، ته به مڙهيو وڃي پيو سنڌ جي سڀني مسلمانن تي! منهنجن ڪن هندو ۽ مسلمان دوستن جي راه آهي ته اڄ ڪلھ جي اها منورتي سنڌ کي گهڻو ڇيهو رسائيندي، مسلمانن جو خيال آهي ته هندو ماڻهو مسلمانن جي مخالفت ۾ ايترو اڳتي نڪري وڃن ٿا جو، خود سنڌ کي نقصان رسائين ٿا.

هندن جو خيال آهي ته هي مسلمان هت رهڻ جو به حق ڏتا رکن، ڇو ته سندن اصل وطن عربستان آهي. کين اوڏانهن هلڻو وڃڻ گهرجي. ائين پيو ڏسجي ته سنڌ هينئر پسن طبعي حالتن ۾ ورهائجي ٿي وڃي. ڳوٺن ۽ غير شهري علائقن ۾ هندن جو رهڻ دشوار ٿي ويو آهي. سنڌ جي شهرن ۾ مسلمانن لاءِ زندگي گذارڻ ناممڪن بڻبي پئي وڃي. هڪڙن لاءِ پنهنجي ئي سنڌ جي سرزمين ياهه بڻيل آهي ته ٻين لاءِ پاڻي! هرڪو هڪ ٻئي لاءِ ڌاريو بڻجي اڳو آهي.

هوڏانهن سنڌ اسيمبليءَ ۾ هڪ ٻڌل پاس ٿيو، جنهن کي وائسراءِ عمل ۾ اچڻ کان روڪيو آهي. ان بل جو مطلب ته ۱۹۰۱ع کان جيڪي به زمينون هندن خريد ڪيون آهن، اهي واپس مالڪن کي موٽائين. مطلب ته اهي زمينون مجبور مسلم زميندار خاندانن گروي رکيون هونديون، جيڪي ٽولهه جي ڏيڍ سان وائين خريد ڪري پنهجنون نيون زمينداريون قائم ڪري ڇڏيون. چون ٿا ته سنڌ ۾ ڪل زرعي زمين جو ۴۳ في سيڪڙو حصو ۱۹۰۱ع کان هيل تائين هندن جيڪو خريد ڪيو، اهو اڳي مسلمانن وٽ هو.

سنڌ جي هندن ۾ مسلمانن وٽ سياسي ۽ تعليمي شعور وائڙو ٿو ڏسان. تنهن ڏينهن عيسيٰ سولنگي ۾ هڪ ڪچهريءَ ۾ پاڻسي نانڪرام سان بحث ڪندي چيو ته سنڌ هڪ اهڙي نازڪ ۽ پوئتي پيل سرزمين آهي، جتي هڪ ئي وقت ٻه مختلف اهڙيون قوميتون آباد آهن، جن مان هڪ ٿورائيءَ واري مگر دنيا ۾ گهڻو ڪري سڀ کان زياده ترقي يافته قوميت آهي ۽ ٻي گهڻائي واري مگر گهڻو ڪري دنيا ۾ سڀ کان پتي پيل ۽ شايد سڻو في صد

ان پڙهيل.

مون کي ريلوي ٽرئنگ ۾ سنڌ اندر ٻه سال ٿي ويا آهن. نارو شاه هڪ اهڙو ته آسرنڌڙ شهر پيو ڏسان جو تيزيءَ سان وڌندو پيو وڃي. پر هن شهر جي ماحول ۾ سنڌ جي عام ماحول جهڙي سادگي، پاڇهه ۽ سڪ، سهوليت نه رهي آهي. ڪالهه جهانگي مل محرابپور وارو آيو ته هن جي پٺيان چانگ نوجوان چوڪرن جي هئي. هي شخص هتان کان پهرينءَ اسٽيشن ٺٽ هوت چنڊ، جيڪا مياڻي طرف اچي ٿي، ان جي مکيه شهر دليپوٽن ۾ ڍڪ منشي آهي. پر ڇا ته هن شخص جي هلچل واري سوچ آهي. اتي هن نوجوان سڀا قائم ڪئي ۽ تربت ٿي سڄي شهر ۾ پنهنجي مدد پاڻ جي اصول تي صحت ۽ صفائيءَ تي نوجوان چوڪرن ايترو ته شوق ۽ عمل ڪيو جو، پوڙهيءَ ٿي ۽ وارا مهتا رڳو ڏسڻ ۽ ٿي پورا هئا.

موجوده صورت حال هر ڪنهن جي پراڻن ناتن تي ٻرو اثر وجهڻ شروع ڪيو آهي. هونئن مونکي رواداري ۽ پائيچاري جي فضا سنڌ ۾، سڄي هندستان جي ٻين علائقن کان تمام گهڻي ڏسڻ ايندي هئي. پر هاڻوڪن ٿورن مهينن واپو منڊل تباهه ڪرڻ شروع ڪيو آهي. عيسوي ۽ ٻين سياسي ورڪرن جو خيال آهي ته جڏهن کان اله آباد ۽ دهليءَ جا وڏا وڏا سياسي ليڊر سنڌ ۾ دورا ڪرڻ لڳا، تڏهن کان سنڌ جي عام فضا ۾ زهر ڀريو ويو آهي.

هاڻي ته نتيجو اهو وڃي ٿيو آهي جو، سنڌ جا عوام توڙي ليڊر، ڪنهن سنڌي ليڊر تي ڀروسو ڪرڻ بدران آل انڊيا ورڪنگ ڪميٽين جي موڪليل ليڊرن تي ئي اعتماد ڪرڻ چاهين ٿا. ان طرح فيصلاب ٻاهر کان مڙهجي ٿا، جيڪي هتي اڪيون بند ڪري ٻڌا ۽ مڃيا وڃن ٿا. ۱۹۴۶ع جي جنرل اليڪشن ۾ انهن ئي حالتن جي ڪري تمام گهڻي گڏوڳڙ ۽ ڪوٽ واري حالت درپيش هئي.

نازي جنرل اليڪشن مون پنهنجي اڪين سان هڪ ٻن ڀولنگ اسٽيشن تي ڏٺي. اسان ائنگلو انڊين هٿ ڪري انگريزن وانگر سياسي حالتن جو گهڻو سد سماءُ ته ڪونه ٿا رکون، جيترو انگريزن کي تاڪيد سان ماڻهن جي سياسي ۽ سماجي لاڙن تي نظر رکڻ جو مٿان کان هدايت ڪيل هوندي آهي پر اسان به ڏهسي ماڻهن

هي حالتز کي صفا نظر انداز ڪونه ڪندا آهيون. انهيءَ ڪري ۱۱
 ٻيڙ ته سنڌ ۾ جتي هرڪو سنڌي ماڻهو هر ٻئي سنڌي ماڻهوءَ جو
 ذاتي مخالف ۽ بدخواه ڏسبو آهي، اتي اسان تي اهو سونپيل ڪم
 ڪجهه به مشڪل نه هوندو آهي. جون کي مون اليڪشن بابت
 هڪ ٻن هنڌن جي ڳالهه ٻڌائي ته هوءَ حيران ٿي وئي!

جن ٻن ٻولنگ اسٽيشنن تي وڃڻ جو موقعو مليو، تن ۱۲
 دليپوٽا ۽ ابجي خاص طور اهم هيون. ابجيءَ کان جڏهن واپس
 ناروشاهه روڊ سان پئي آيس تڏهن ڏٺم ته ووٽن وجهڻ ۾ گهڻو
 ٿڌو رڳو مسلم ووٽر پئي هليا. هنڌن ۽ مسلمانن جي اليڪشن جدا
 جدا نموني ٿيندي آهي.

ٻنهي ٽرين لاءِ انگريز سرڪار اڌ صديءَ کان جدا جدا
 حدبندين وارا تڪ ۽ جدا جدا ووٽن ۽ ووٽر لسٽن جو قاعده ٺاهيو
 آهي. هن پيري به هنڌن جي گهڻو ڪري سڀني تڪن تي ٻنهي مقابلي
 اليڪشن جا فيصلو ٿي چڪا آهن.

اڪثر هر جاءِ تي ڪانگريس جي مقابلي ۾ ڪوبه ليبر سامهون
 ڪونه ٿو اچي. ۱۹۴۶ع ۾ جنرل اليڪشن آل انڊيا ليول تي ٿي
 گذري، جنهن ۾ مسلم ليگ کسي خاص طور اهو ثابت ڪرڻو
 هو ته اها ئي ملڪي سطح تي مسلمانن جي واحد نمائنده سياسي
 جماعت آهي. ۽ ليگ کي اها حيثيت برابر حاصل ٿي به وئي.
 هينئر انگريز سرڪار جا نمائندا هندستان جي مستقبل جي
 فيصلي لاءِ فقط ڪانگريس ۽ مسلم ليگ سان ئي ڳالهائون اڳتي
 وڌائيندا.

سڄي ملڪ ۾ ٿيل چونڊن کي جڏهن آخري فيصلي ڪندڙ
 مڃيو ويو، تڏهن اوچتو سنڌ جي گورنرر سنڌ ۾ وري اليڪشن
 ڪرائڻ جو قدم کنيو ۽ جنهن جي تاريخ ۱۹۴۷ع جي اوائل ۾
 طئه ٿي. ان طرح ۱۹۴۶ع واري اليڪشن ۾ چونڊيل اسيمبليءَ
 کي گورنرر درخواست ڪري ڇڏيو.

هندن جي اخبارن سنڌ ۽ هند جي ليول تي سنڌ جي گورنر
 جي ڪنيل ان قدم کي ننڍيو.

چيو وڃي ٿو ته سنڌ جي انگريز گورنرر، سر غلام حسين

هدايت الله جي چوڻ ۾ راجي اهو آڀاءُ ڪيو، ڇو ته سر غلام حسين کي هڪ مضبوط وزارت ٺاهڻ ۾ دشواري ٿي پئي هئي.

جڏهن سر غلام حسين سنڌ اسيمبليءَ ۾ پنهنجي حمايت ۾ معمولي اڪثريت وارن ميمبرن جي اڳواڻيءَ ۾ وزارت ٺاهڻ چاهي تڏهن اوچتو ٻه مسلم ليگي ميمبر سندس پارٽيءَ کي ڇڏي وڃي آزاد ميمبرن جي صف ۾ ويٺا. اهي هئا هڪ پرين وارو سيد نور محمد شاهه ۽ ٻيو نئي جي ڌڪ وارو مسٽر يوسف چانڊيو. نتيجي ۾ مسلم ليگ پارٽيءَ جي وزارت کي اسيمبليءَ ۾ گهٽ حمايت جي هئڻ ڪري هميشه لوڏڻ ۾ رهڻ جو خطرو هو. تنهن ڪري جهوني سياست دان سر غلام حسين سياڻپ ڪري انگريز گورنر کي وري اليڪشن ڪرائڻ جو مشورو ڏنو ته جيئن ڇڏي ويل ميمبرن جي جاءِ تي هو مسلم ليگ لاءِ ٻه نوان ميمبر چونڊائي وزارت لاءِ مضبوط بنياد پيدا ڪري.

نتيجهن سئينءَ اليڪشن ٿيڻ ٿي انهن ساڳين ميمبرن سر غلام حسين ۽ مسلم ليگ جي ٽڪيٽ ڏيندڙ بورڊ کي وري راضي ڪري وڌو ۽ انهن جي ڌڪن مان کين ٽي مسلم ليگ اميدوارن جون ٽڪيٽون مليون. ٿورو وڌيڪ فرق اهو به ٿيو جو سر صاحب ڪنڊياري واري ڌڪ مان وڌيري غلام نبي ڏهراج کي سابق صوبائي وزير محمد علي شاهه جي مقابلي ۾ هڪ مضبوط اميدوار جي حيثيت سان بيهارڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو.

تنهن کان سواءِ جيڪب آباد مان هڪ آزاد مسلمان ميمبر به اليڪشن جيٽڻ کان پوءِ اسيمبلي هائوس ۾ وڃي مسلم ليگ جي سينن تي ويٺو. ان ريت سر صاحب کي چڱي طاقت ملي وئي.

جنرل اليڪشن دوران سنڌ ۾ اثر رسوخ به واه جو استعمال پئي ٿيو. جن پولنگين تي وڃڻ ٿيو، اتي زمينداري اثر سميت سنڌ جي بااثر پيرن جو اثر به هليو پئي.

نارو شاهه جنڪشن ته آهي ئي ساهتي پرڳڻي جي مرڪز ۾ پر ساهتي سڄيءَ ۾ پيرن ۽ زميندارن جون موثر ڪاريون سڀني پولنگ اسٽيشنن تي صبح کان شام تائين پئي آيون ويون. هندستان اخبار ۽ سنسار سماچار مونجهاري وارين خبرن ڏيڻ

سان به رڪارڊ ٿوڙي ڇڏيا. پر هندو پريس جو اثر مسلم ووٽرن تي
پوڻ ممڪن نه هو. اثر پوي به ڪيئن؟ هو اخبار پڙهن ته ڪجهه
اثر به وٺن. ۽ مسلم ووٽر ته ان پڙهيل ئي هئا.

تنهن کان سواءِ ووٽرن کي ڪارڻ ۽ روڪڻ لاءِ جهيڙا جهڻا ٿيا.
خاص طرح ڪنڊياري واري تڪ ۾ واٽر ڪورس ۽ برانچن کي پڇي
رستن کي آمدرفت لاءِ بيڪار بنائڻ سان محمد علي شاهه کي حيران
ڪيو ويو! مختلف جڳهين تي بوگس ووٽن خلاف حجتون ۽ چئلينجون
به عام جام هيون.

دليپوٽن جي پولنگ تي شام واري ڪلاڪ دوران هڪ وڏو
دنگو ٿيندي ٿيندي رڪجي ويو. اهو تڪرار نٿ گوراهي جي هڪرئيس
گهڻي خان ۽ تر جي پنهورن وچ ۾ شروع ٿيو هو! چوٽه پنهورن کي
شڪ هو ته سندن اميدوار، سيد نور محمد شاهه جي خلاف ڪوڙا
ووٽ پيا وڌا وڃن.

پنهورن سي ان حوصلي ۽ همت تي واقعي داد ڏيڻو پوي
ٿو ڇو ته اها هڪ عام ۽ غريب قوم آهي جنهن فقط راڻي پور
واري پير جي هدايت ۽ مسلم ليگ جي پيش ڪيل مقصد لاءِ
اينري جرئت جو مظاهرو ڪيو نه ته هو ته هميشه کان بحثيت
قوم جي، گوراهن جا ماڻهو ٿي پئي رهيا آهن. ان طرح ابجيءَ
جي سهتن ۽ دليپوٽن پيسان رهندڙ پنهورن مسلم ليگ جي تمام
گهڻي مدد ڪئي.

جون جو خيال هو ته تعليمي ۽ سياسي سجاڳي هندن
گهڻي آهي. پر آءٌ ساڻس ان خيال ۾ شامل ناهيان. چوٽه سياسي
طور منهنجو اڳ ۾ ئي خيال آهي ته ٻئي تريون پنهنجي سطح تي
۽ پاڻ ۾ ويهي مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ تيار ناهن، ۽ تعليمي طور
پڻ بي شعوريءَ جو ثبوت ائين ڏنو اٿن جو، ڳاڻ ڳڻيا ۽ نالي طور
چاليهارو هاءِ اسڪول آهن سنڌ ۾ صرف ٽن جاين تي ڪاليج
اٿن: ڪراچي حيدرآباد ۽ شڪارپور!

ان ريت اعليٰ تعليمي ڊگريون به ڪن ٿورن وٽ آهن.
هندو به ڌنڌي کان ٻاهر رڳو نوڪرين جي پٺيان آهن. تڪنلاجي
جو ڪنهن کي شوق ۽ حرص ناهي.

جون جوڻ

جون ائنگلو انڊين چوڪري، ۲۸ سالن جي نوجوان آرمي آفيسر، ٻين مهاڀاري لڙائي ختم ٿيڻ کان پوءِ ڊگهه ڀيرو موڪل وٺي ڪجهه عرصي لاءِ پنهنجي پيءُ ماءُ وٽ سنڌ ۾ گهٽل آئي. سندس پيءُ مسٽر آرٿر ان وقت ماڇي (ڀرپاروڊ) ريلوي اسٽيشن تي، هڪ سينئر ريلوي آفيسر جي حيثيت ۾ رهندڙ هو.

جون، ننڍي هئي ته ڪراچي ۽ ۾ رهڻ دوران سينٽ جوزف اسڪول ۾ پڙهي، هن ناول جي پهرئين ڪردار مسٽر فلپ کان ٻئي سال عمر ۽ ڪلاس ۾ جونينئر هئي. آرمي ۾ پيءُ-ار-ڊپارٽمينٽ ۾ نوڪري دوران کيس ملڪي ۽ بين الاقوامي معاملن بابت ڇڏو خاصو مشاهدو مليو. هن پنهنجي روزنامي ۾ اڪثر اهم مسئلن کي زير بحث آندو آهي.

ٻي جنگ عظيم ۱۹۳۹ع ۾ شروع ٿي. ۱۹۴۵ع ۾ ختم ٿي. مان ۱۹۴۲ع ۾ فوج ۾ شامل ٿيس ۽ جنگ جي هندي برما فرنٽ پوءِ ايسٽرن ڪمانڊ ۽ وري دهلي آرمي هيڊڪوارٽرس سان شامل رديم. هي اهو وقت آهي جڏهن انگريزن جي سلطنت جي مٿان سڄو ٻڌهندو آهي. جنگ جا اصل مرڪز اڱرچر، يورپ ۽ وچ اوڀر هئا، مگر برما تي جپانين جي حملي کان پوءِ هندستان جا اوڀرڀان علائقا ستو سنئون جپانين جي ڪاهه هيٺ هئا. بنگال ۽ آسام فيلڊ، ايريا يعني جنگي علائقا شمار ٿيڻ لڳا ۽ امريڪن ۽ برٽس انڊيا جون فوجون بنگال ۽ آسام جي سرزمين تي سيلاب وانگر پهتل هيون.

مگر هڪ ڳالهه صاف ظاهر هوندي هئي، ته جنگ جي خاتمي کان اڳ هتلز جي عروج واري دور ۾، عام هندستاني فوجين

جون ھمدرديون گھٽو ڪري جرمنيءَ سان ھيرن. سبب اھو جو دشمن جو دشمن، دوست تصور ڪيو ويندو آھي. ان ڪري يورپ، آفريڪا ۽ ايشيا ۾ جنگ جي شروع سالن ۾ ھٽلر جي ڪاميابين تي کين ڄڻ ته خوشي ٿيندي ھئي.

جرمنيءَ جو جڳ مشھور جرنيل ”جنرل روميل“ گويا سندن بہ ھيرو ھو. انھيءَ شوق ۾ نيڪ ڏھين وڳي رات جو روزانو برلن ريڊيو تان اردو ۾ خبرون ضرور پڌندا ھئا. ان سلسلي ۾ ان احتياط ۽ خبرداري کان ڪم ورتو ويندو ھو ته جيئن ڪنھن کي خبر نہ پوي ته انڊين آرميءَ وارا ”دشمن“ جو ريڊيو ٻيا پڌن! برلن ريڊيو جون خبرون ھڪ سڪ (نالو وسري ويو اٿم) پڙھندو ھو؛ ھو اردو تلفظ سان زيادتي ڪندو ھو پر ان کي اسان بہ درگزر ڪري مطلب ۽ مفھوم مان لطف حاصل ڪندا ھئاسون.

جنگي گوڙ گھمسان کان قطع نظر اسان برٽش انڊيا وارا آفيسر ملڪ جي سياسي حالتن کان بہ پوري واقفيت رکڻ پنھن جو فرض سمجھندا ھئاسون. فارغ اوقات ۾ ملڪي سياست زير بحث ھوندي ھئي ۽ ھندستان جي آزادي سان گڏ پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ جو سوال اھم موضوع ھوندو ھو.

ھر ھندو، معمولي سپاھي کان وٺي ڪرنل جنرل سميت پاڪستان جو مخالف ھو ته اھڙيءَ طرح ھر مسلمان فوجيءَ لاءِ پاڪستان جو حصول گويا ايمان جو جزو ھو.

اھو صحيح آھي ته فوج ۽ سياستبازي ھڪ ٻئي جو ضد آھن، مگر مان پوري يقين سان چوان ٿي ته بي جنگ عظيم ۾ برٽش انڊين آرمي پنھنجي ملڪي سياست سان ايتروئي وابستہ ھئي جيترو عام شھري! فرق فقط ايترو ھو جو سولين پنھنجي سياسي جذبات جي اظهار لاءِ جيڪي طريقا استعمال ڪندا ھئا، انھن جي اسان کي منع ڪيل ھئي. البت پنھنجي محدود دائري ۾ وس آھر ڪنھن کان جيڪي پڇندو ھو سو ڪندو ھئو. مثلاً: مسلمانن پنھنجي ميس جو نالو پاڪستان ميس رکي ڇڏيو. ڇاڪاڻ ته جتي ڪٿي پاڪستان زنده باد ۽ قائداعظم زنده باد جا نعرا لکي ڇڏيندا ھئا.

مسلمان بحث ۾ بنگالي هندن کي به ٿوڻا چڙهڻ لڳا. اهڙي طرح عيد يا ڪنهن ٻئي اهم ڏينهن تي جناح ڪمپ ۽ شيروانوون پائي پنهنجي جدا وجود جي حيثيت جو مظاهرو ڪري ائين محسوس ڪندا هئا جڻ ته قومي جدوجهد ۾ شامل آهن.

ان ريت هندو فوجي به ساڳيا ڪرتب ڪم آڻيندا هئا. بظاهر اهي سڀ ڳالهائون جڻ سرڪار کان لکي پئي هليون. مگر ۱۹۴۷ع ۾ جڏهن جنگ ختم ٿيڻ جو اعلان ٿيو تڏهن ان سان گڏ فوجي زندگي جي گوڙ شور جو به خاتمو ٿي ويو. درحقيقت فوجي زندگيءَ جو اصل لطف جنگ جي دوران ۾ هوندو آهي. پرامن حالتن ۾ نه هيءَ اها ڪيفيت ۽ صورتحال آهي جنهن کي صرف فوجي ماڻهوئي محسوس ڪري سگهي ٿو. عام ماڻهو نه ٿو ڄاڻي. پبلڪ ريشن ڊپارٽمينٽ ۾ به جيڪو حشر جنگ جي هلندي رهي ٿو اهو لفظن سان بيان ٿيڻ ممڪن ناهي.

اڙائي ختم ٿيڻ کانپوءِ ۱۹۴۶ ۾ مونکي آسام جي حالتن قلمبند ڪرڻ لاءِ بدلي ڪيو ويو. ڪڏهن آسام تي به جنگ جا آلاپڻ ڪي آيا هئا. بنگال جي گادي، ۵۲ لک آدم وارو شهر ڪلڪتو به انهيءَ ڪري خالي ٿيڻ لڳو هو. آسام کان واپسيءَ تي دهليءَ ۾ ڪم ڪرڻ دوران منهنجي هڪ سال جي دوران ۾ به اهم واقعا ٿيا هڪڙو آل انڊيا ڪانگريس جو اجلاس ۽ ٻيو گڙهه مڪ تيشر جو خوني فساد. ڪانگريس واري اجلاس ۾ سردار ولي پائي پٽيل، سواءِ ڪنهن رڪ رکڻ جي هندستان جي مسلمانن خلاف ڳالهائون جنهن تي حان عبدالغفار خان جهڙو گانڌي پڄت پڻ ناراض ٿيو ۽ منهنجي ترميم ۾ پٽيل جي مهاڀائي ذهيت جي ڪليل اجلاس ۾ هن سخت مذمت ڪئي.

ٻيو اهم واقعو گڙهه مڪ تيشر جو فساد هو، جنهن ۾ ميرٺ چانوڻي اڪثر سپاهين حصو ورتو. گڙهه مڪ تيشر ميرٺ کان چند ميلن جي مفاصلي تي درياءَ جي ڪناري تي هڪ هٿ آهي جتي ميلو لڳندو آهي. مڪڙو فساد انهيءَ مبلي جي موقعي تي ٿيو ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو ميرٺ جي اسپتال ۽ خود اسان جي ملهڙي اسپتال لاشن سان ڀريل ڏٺي.

جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ هائسبي ته گهڻي وقت کان واپس ڳو سلسلو شروع ٿي چڪو آهي ۽ جنگ جي ابتدا ۾ جيئن تڪڙي ڀرتي شروع ٿي هئي، تيئن تيز رڌنار سان واڌو فوج جي چانقي به شروع ٿي آهي. هر روز رليز ٿيڻ واري لسٽ هيڊڪوارٽر مان ايندي آهي ۽ قافلن جي مٿان قافلا مڃتاڻي ڏانهن روانا ٿيندا آهن. بدقسمتيءَ سان اهي سڀ لسٽون آرمي جي پي آر ڊي وارن کي ٺاهيئون پون ٿيون.

جيڪي واپس ڳو جي فهرست کان ٻاهر هوندا آهن سي انهن ويندڙ قافلن کي نهايت حسرت سان ڏسندا آهن، جيڪي سبڪدوش ٿي گهرن ڏانهن روانا ٿيندا آهن. نيٺ ۱۹۴۷ع جون جي آخر ۾ مون پنهنجي يونٽ ڪمانڊينٽ کي رضادڪارانه رليز ٿيڻ جي درخواست ڏني. هي صاحب هڪ ڪرنل هو، جنهن ڳڙهه مڪ تبش جي فساد ۾ حصو وٺندڙ فوجين جو بچاءُ ڪيو هو. منهنجي درخواست پڙهي ڇيائين ته چري تي آهن ڇا؟ مون تنهنجي ترقي لاءِ سفارش جي- ايڇ- ڪيو ۾ موڪلي آهي ۽ تنهنجي اڳيان هڪ شاندار مستقبل آهي. تون ڇو ٿي وڃين؟ مگر مون ڪرنل صاحب کي چيو ته مان هر حالت ۾ رليز ٿيڻ چاهيان ٿي ۽ فوجي زندگيءَ ۾ هاڻي منهنجي لاءِ ڪابه ڪشش نه آهي. خدا خدا ڪري سيپٽمبر ۱۹۴۷ع ۾ آرڊرس آيا پر رليز ٿيڻ جا نه، موڪل جا آرڊر هئا ته به مان بي پناهه خوشيءَ جي جذبي سان پنهنجي ڪٽنب ڏي رواني ٿيس. هڪ سال ۾ ٻيو ڀيرو.

جنگ کان پوءِ سياسي هلچل ته اڃان تيز ٿي چڪي آهي. ۱۹۴۷ع ۾ لارڊ مائونٽبئٽن هندستان جو ڇڻ ته آخري وائسراءِ ٿي آيو آهي. هي صاحب پورا اختيار حاصل ڪري آيو آهي ته هندستان جي قسمت جو فيصلو ڪري پوءِ واپس ويندو. مائونٽبئٽن جي اها ڪوشش رهي آهي ته مسلمان پاڪستان جي مطالبي تان دستبردار ٿي وڃن ۽ ڪنهن صورت ۾، هندستان کي ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ کان بچايو وڃي.

مون کي ڪلهه وانگر ياد آهي ته ۳ جون ۱۹۴۷ع جو-و ڏينهن هندستان جي هر باشندي وانگر اسان پنهنجي آفيس ۾ سخت

پيڇڻي سان گذاريو. ڪنهن کي ڪا خبر نه هئي ته ڪهڙو اعلان ٿيڻ وارو آهي. هر شخص پنهنجي پنهنجي فڪر مطابق قياس آرائي ٻڌو ڪري.

اسانجي هندو دوستن جي اڪثريت کي اهو يقين هو ته پاڪستان جو ٺهڻ ناممڪنات منجهان آهي ۽ اها ڳالهه انهيءَ ڪري به ڪجهه غور طلب آهي جو لارڊ مائونٽ بيٽن ۽ ليڊي مائونٽ بيٽن پندٽ نهرو تي اڪن چڪن آهن ۽ ڪانگريسي پريس اهڙين خبرن کي خوب مرچ مسالا هڻي شايع ڪندي آهي ته جيئن مسلمانن تي نفسياتي اثر پوي.

۳ جون جي ڏينهن جي شام ڏاڍي آهسته گذرڻ لڳي هئي ۽ نيٺ سوائين ستين بجي پهرين وائسراءِ لارڊ مائونٽ بيٽن آل انڊيا ريڊيو تان تقرير ڪئي ۽ هندستان ۽ پاڪستان جي آزادي جو اعلان ڪيائين. آرمي پي-آر-ڊي جي ديسي ماڻهن جيان اسان به احتياط ڪنهن رد عمل جو اظهار نه ڪيو. البته اسانجي ڪيترن ساٿين جي چهرن جا رنگ ڦري چڪا هئا. اسان ان وقت ميس ۾ ويٺا هئاسون ۽ ماني ميزن تي اچي چڪي هئي مگر ڪنهن اک کڻي به ان طرف نه نهاريو. لارڊ مائونٽ بيٽن کان پوءِ پندٽ جواهر لعل نهرو تقرير ڪرڻ آيو. سندس آواز نهايت گهٽ، بلڪه گلو گير هو ۽ هن پنهنجي قوم کي شابتي ۽ تحمل سان اهو فيصلو قبول ڪرڻ جي اپيل ڪئي.

پندٽ جيءَ کانپوءِ جناح صاحب جي تقرير ۾ چڻ ته لارڊ مائونٽ بيٽن ۽ پندٽ نهرو جي دل شڪستگين جي تصديق هئي. هن جي تقرير دوران ڪيترن مسلمانن جي اکين ۾ خوشيءَ جا ڳوڙها تري آيا ۽ جڏهن تقرير جي خاتمي تي هن ”پاڪستان زنده باد“ جو نعرو آل انڊيا ريڊيو تان بلند ڪيو تڏهن سندن صبر ۽ ضبط جاسپ هند ٽٽي پيا. پليٽون ۽ گلاس فضا ۾ اڇلائڻ شروع ڪيائون ۽ ديوانن وانگر هڪ ٻئي سان بھلڪير ٿي. مڙڪڻ ڏيڻ لڳا.

هنن بورچين کي چيو ته ماني غريبن ۾ وڃي وٺا ۽ اتي جو آني چنڊو گڏ ڪري بڪدر منائي گهرائين.

برٽش آرميءَ وارن جو خيال رهيو آهي ته هندستان ۾

سياست جو زور مخالفانه نعري بازيء تي مدار رکي ٿو. انگري آزاديءَ کان پوءِ سياستدان ملڪ هلائي نه سگهندا ۽ اختيارين تي فوجون قبضو ڪنديون.

ان ڳالهه جي ابتڙ آرمي پبلڪ ريشن وارن جو رايو آهي ته جيئن ته ڪانگريس هڪ طويل جاکوڙ ڪري اٽڪل ۶۵ سالن کانپوءِ هن موڙ تي پهتي آهي تنهن ڪري ان جا اهڪار ملڪ هلائڻ ۾ وڌيڪ ڪامياب ٿي سگهن ٿا. ٻئي لکي سمند پار جا انگريز سياستدان راءِ رکڻ ٿا ته نفرت جي بنياد تي هٿ ۾ ورتل اختيارين وارا هڪ ٻئي جو چڪين ماس کائيندا.

عجب اهو آهي ته برٽش انڊيا ۽ ڏيهي رياستن جي مختلف علائقن جون حالتون هڪ ٻئي کان بيحد فرق رکن ٿيون. هاڻي روزانو فسادن جي دٻل لڳل آهي. ته به ملڪ جي ڪجهه علائقن ۾ وڙهڻ ۽ تڪرار ايارڻ جا ڪي اهڃاڻ ناهن. سنڌ ۽ بلوچستان فسادن جي زد کان شايد بچي وڃن! البت چوڪرا پارٽيءَ وارا يا جن سنگهي ۽ مسلم نيشنل گارڊس ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي بهادري ڏيکارڻ جو دڙڪو هڪ ٻئي کي ڏيندا آهن. ڪراچي شهر ۽ حيدرآباد جي پليٽ فارم تي اردو ڳالهائڻي سگهجي ٿي. نه ته سڄي سنڌ ۾ اردو نه ڪير سمجهي ٿو ۽ نه ڳالهائڻ جوئي ڪو موقعو ملي ٿو.

سنڌ جا ليڊر هندو توڙي مسلمان سياست ۾ اعليٰ پيماني تي پهرو وٺن ٿا. پر انگريزي زبان ذريعي آل انڊيا ليول تي لهه وڇڙ ۾ اچن ٿا. اهڙي خيال جي زوردار تائيد، فلپ جي ٻن دوستن هر هڪ سالڪ ميمڻ ۽ سين روچيرام به ڪئي. فلپ اڄ-ڪلهه هتي جي هندن توڙي مسلمانن سان خوب دوستيون رکندو پيو اچي. ٿي سگهي ٿو اڳتي هلي مٿس ان ڳالهه جو گهرو اثر پوي. ته به پاڻ کي اڃان مڪاني ماڻهن کان اوچو سمجهي ٿو.

فلپ چوي ٿو ته جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته سنڌ جا سڀئي ماڻهو صوفي منش آهن. سوال آهي ته سنڌ پاڻ وٽان آل انڊيا ليول جا ليڊر آخر ڪيئن پيدا ڪيا؟ اهو عجيب سوال آهي. هندن جا ليڊر مڪي چوڻارام ۽ آچاريه ڪرلائي خاص طور ۽ مسلمانن جا جناح

صاحب، سر غلام حسين، جي - ايم - سيد، محمد ايوب کهڙو، يوسف هارون، شيخ عبدالحميد سنڌي ۽ پير علي محمد راشدي سڄي هندستان ۾ مڃيل اڳواڻ آهن. علمي طور به اڪثلم شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جهڙو عربي ۽ فارسيءَ جو ڄاڻو سڄي دنيا ۾ ڪو وراڻي ڀيندو.

تنهن سال دهليءَ جي اخبارن ۾ اها خبر ۾ سرخي سان ڇپي ته ڪراچيءَ ۾ سڏايل آل انڊيا ڪانگريس جي اجلاس ۾ صدارت لاءِ جڏهن مولانا ابوالڪلام آزاد پهتو تڏهن سڀ کان اول، ڊاڪٽر دائود پوٽي سان ملاقات ڪرڻ جي لاءِ ويو. ان طرح ڏسجي ٿو ته سنڌ، سڄي ساڻوڻ ايشيا ۾ علم وادب، امن ۽ سياست ۾ برڪ آهي. هيئنر دهلي توڙي لنڊن اڳيان سياسي طور واضح آهي ته انڊيا ۾ سياست جو اصل گڙھ ”لاڙڪاڻو“ آهي.

چون ٿا ته سنه ويهين واري زماني ۾ علي برادران توڙي ڪانگريسي ليڊر موتي لان نهرو، جيستائين پنهنجي دوري ۾ لاڙڪاڻي کي اهميت نه ڏيندا هئا، تيستائين هو غير مطمئن رهندا هئا. پنڊت نهروءَ به اهڙو خيال ظاهر ڪندي هڪ ڀيري هڪ رپورٽر کي سوال جي جواب ۾ ورائيو هو ته سياست جو گڙھ ”لاڙڪاڻو“ ئي آهي.

هونئن به ڏسجي ٿو ته ويهين صديءَ جي سڄي عرصي دوران سنڌ جي سياسي حڪمراني لاڙڪاڻي يا ان جي آسپاس سان وابسته پئي رهي آهي.

هن کان اڳ سنڌ ۾ ووٽ جو حق به فقط زميندار يا ڪاتيدار کي هوندو هو. هر بالغ ماڻهو هڪي ووٽ جو حق فقط گزريل جنرل اليڪشن ۾ ۱۹۴۶ع ۾ ڏنو ويو. فلپ مون کي ڪڏهن مشڪوڪ شخصيت ڀيندو آهي. سچ نه مرد هر ڪوئي مشڪوڪ زندگي گذارڻ جو عادي آهي.

عورت جي مسئلي ۾ مرد جي دل ۽ دماغ، سوچ ۽ ويچار، ضرورت ۽ حالات هڪجهڙا ۽ صحيح ناهن. آءٌ جڏهن ان قسم جون ڳالهائون فلپ سان ڪريان ٿي تڏهن هو لاجواب ۽ ششدر ٿيو وڃي. حقيقت ۾ مردن کي عام طرح عورت جي ڪردار ۾ شڪ

رهندو آهي. هنن کي سولائي سان اندازو ٿي ڪونهي ته عورت، اگر ڪئين مردن جي وچ ۾ ٿي پلي ڇو نه ويهي هجي، پر سندس دل تڏهن به ان هڪ پنهنجي چاهيل شخصيت ڏانهن راغب هوندي. جڏهن ته مردن جو حال اهو آهي جو گهڻو ڪري جيڪا به عورت سامهون ڏسن ان تي اکن چڪن ٿين لاءِ ڄڻ اڳواٽ نه چار!

فلپ چوي ٿو ته سڀ مرد اهڙا نٿا ٿين! آءٌ به چوان ٿي ته عام راءِ اڪثريت جي جائزي تي ٺهندي آهي! جيڪي انسان عورت کي سمجهڻ ۾ دوکو نٿا کائڻ اهڙي ئي شڪ جو شڪار نٿا ٿين نه پنهنجو رت خشڪ ٿا ڪن ۽ نڪي گهريلو سڪ آرام کان ناکام ۽ محروم ٿا رهن!

پر پنهنجي عورت کي سمجهڻ لاءِ وقت ڏيڻو پوي ٿو. اڪثر ماڻهن کي وقت ناهي. هو زالن سان گالهه ٻولهه ڪرڻ بدران ٻاهر وقت گذارڻ تي گامزن آهن.

سنڌ ۾ مون کي هندن توڙي مسلمانن ۾ اها روايت ڏسڻ ۾ اچي ٿي ته ننڍي هوندي ئي ڇوڪرين ۽ ڇوڪرن جون شاديون ڪرائي ٿا ڇڏين. هندستان جي بهرائڙين ۾ به ائين ٿئي ٿو.

سنڌ ۾ هندن کي عام مسلمان، وائيو ڪوٺين ٿا. سنڌ جا وائيا عام طرح مسلمانن کي ڄاڻ ۽ هوڙهه سمجهن ٿا. پر ته به ٻئي جاتيون هڪ ٻئي تي گهڻو مدار رکڻ ٿيون. ڳوٺن ۾ ته هڪٻئي کانسواءِ هنن جو گذران مشڪل ڏسڻ ۾ ٿو اچي!

مسلمانن کي تعليم سان ته ڪو چاهه نٿو ڏسجي. ناروشاهه جنگشن جي اسپاس پرين ۾، ڊيري ۾، ڪنڊياري ۾، مٺياڻيءَ ۾ ۽ خود ناروشاهه ۾ مثالي هاءِ اسڪول سڀ هندن جا قائم ڪيل آهن. ۽ هر هاءِ اسڪول ۾ ٻه چار مسلم شاگرد پڙهڻ وڃن ٿا ته ته مڙيوئي خيڙ!

اسان جڏهن نٿ گورائي، نٿ پوچراج، نٿ هڻچند، دليپوٽن ۽ ابجيءَ وٽان، اسڪولن کي موڪل ملڻ واريءَ مهل، لنگهندا آهيون تڏهن شاگردن جي لباس ۽ نموني مان ظاهر هوندو آهي ته اهي سڀ هندو جاتيءَ جا آهن. صفيندار ۽ اڇا آجرا.

هتي ڏسان ٿي ته چوڪريون به فقط وائين جون پڙهڻ وڃن ٿيون. مسلمان پنهنجين نياڻين کي اسڪول جو منهن به ڪونه ڏيکارين!

هتي ڪنهن پڙهيل ۽ آفيسر عورت کي مسلم سڏيو وڃي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن سنڌ جي ڪنهن وڏي شهر کان تعليم کاتي جي ڪا ليڊي آفيسر ننڍن شهرن ۾ صرف اسڪولن جي چڪاس ٿي نڪرندي آهي ته کيس مدم سڏين ۽ تمام گهڻو مان ٿا ڏين!

سنڌ جون عورتون پنجن طبقن ۾ ورهائجي سگهجن ٿيون. انهن جي رهڻي سهڻيءَ جا ٽي نمونا مسلمانن وٽ ۽ ٻه طبقا هندن جي گهرائڻ ۾ آهن.

هندن جو عورتون ڪراچي، حيدرآباد، سکر، شڪارپور ۽ ڪن ٻين شهرن ۾ جن طريقن ۽ آزاد معيار سان رهن ۽ ٻلجن ٿيون اها ڳالهه وري ڳوٺن ۽ ننڍن شهرن جي هندن وٽ ناهي. ڳوٺن ۽ ننڍن شهرن جون هندو نارينون، گهڻو ڪري مسلمان عورتن جيان حجاب ۾ ۽ گهرن جي چوڌيوارين ۾ محفوظ رهڻ جون عادي آهن. هندو عورت کي ”ناري“ سڏيندا آهن ۽ زال کي ”پٽي“. ڳوٺن ۽ بهراڙين جا مسلمان، عورت کي ”رن“ چوندا آهن. هندن ۾ فقط هڪ زال پرڻجڻ جو تصور ۽ عقيدو آهي جڏهن ته مسلمانن وٽ اهڙو عقيدو موجود ناهي. سنڌ جي مسلمانن کي عورت لاءِ ڪابه عزت ناهي. سنڌ ۾ قتل ۽ خون گهڻو ڪري ٿئي ڪونه، پر جيڪڏهن ڪٿي ٿئي ٿو ته به ان جو ڪارڻ عورت هوندي آهي. جهيڙي جا ٻيا سبب ڪي ورلي ٿين.

سنڌي عورت جي حالت مون ڏاڍي خراب ڏٺي آهي. مسلمانن جي عورتن کي ٽن ڪلاسن ۾ پرکي سگهان ٿي. هڪ ڪلاس انهن ٿورن خاندانن جو آهي جن، پنهنجي عورتن کي ڏيا ۽ ذات زمينداري ۽ اعليٰ نيات جي ڪري ڪوٽن ۾ رکيو آهي. ٻيو طبقو ڪڙمين ۽ ڪاسبين جو آهي جن جون زالون پوک ڪرڻ، مال چارڻ، شاهوڪارن جي گهرن ۾ ٻانهپ ڪرڻ ۽ اڪثر پنهنجي مردن جي هٿان مارون موچڙا کائڻ ۾ حياتيءَ جا ڏينهن پورا پيوڻه

ڪن. سنڌي مسلمانن ۾ ڪي ٿورا گهراڻا شهرن ۽ ڳوٺن ۾ آهن جن جون زالون نه بي پردي آهن نه پراڻو پورهيو ڪن. اهڙو گهر هڪ هزار ۾ ڪو هڪڙو هوندو.

ان طرح چوان ٿي ته مسلمانن ۾ وچولو ڪلاس آهي ئي ڪونه. وائين جي سماج ۾ هڪ اوچو ڪلاس ۽ ٻيون وچولو ڪلاس آهي. اهي سٺو في سيڪڙو پڙهيل آهن. جڏهن ته مسلمان به ٻن طبقتن ۾ ورهايل آهن: هڪ اوچو ۽ ٻيون طبقو غريب، تمام غريب! شهرن جي رستن تي ڪڏهن غريب مسلمان مرد يا زال ڏسان ٿي ته ائين معلوم ٿئي ٿو ڇڻ ته مهيني ڪن کان لباس تبديل نه ڪيو اٿن. اسپتالن ۾ انهن مان علاج لاءِ تڏهن ٿو ڪير اچي جڏهن بيماريءَ وگهي نري گهٽ لا علاج ٿي چڪو هجي.

ناروشاهه پوليس ٿاڻي وٽان لنگهجي ٿو ته ڪيسز ۾ ڦاٿل سڀ جوابدار گهڻو ڪري مسلمان ڏسبا آهن.

گهرن ۾ زالون جنڊ پيهن ٿيون ته چار پئسا ملن جن مان ان ڪٺا يا چانور وٺي ٻارڙن کي ڪارائين. ان حالت ۾ ٻار ڪيئن پڙهندا؟ پڙهڻ جي نالي تي ئي سنڌي مسلمانن جو منهن ڦريو ٿو وڃي. ڪجهه سياسي ورڪرن ۽ پڙهيل مسلمانن کانسواءِ باقي عام حالتن ۾ هنن وٽ نه شعور آهي ۽ نه سهولتون. زالن کي ووٽ جو حق به ناهي.

ٻوٽو به دهلي ۽ اڀرندي هندستان جي حالتن وانگر هتي خراب حالتون ناهن. هتي ننڍن شهرن ۽ اهڙن ڳوٺن جا نوجوان، جتي وائيا رهن ٿا، آتي هندو توڙي مسلمان جيڪي هڪجهڙو شوق رکن ٿا، ته گڏجي محفلون مڃائين ٿا. ناروشاهه ۾ ۱۹۴۶ع ۾ مون ڪئين ڀيرا اهڙيون راڳ-جو محفلون ڏٺيون جن ڪسي هني ”ڀڳت“ چون ٿا، جيڪا وائيا ۽ مسلمان ماڻهو پاڻ ۾ گڏجي رچائين ٿا.

هي عجيب ماڻهو آهن. سنگت ۾ ڪنهن کي وسارڻ نه ڄاڻيندا آهن. نلپ، جيڪو روچرام ۽ عيسا جي سنگت ۾ ليڪڙ وڃي ٿو، ان کان به اهڙين ڀڳتين بابت هڪ ريمو چنڊو رٿي ويندا آهن. ڏهاڪو رپيا ڏيڻ سان ڀڳت ٻڌي ايندا آهن ۽ ٻوه سڄي

رات راڳ ٿئي. ڪڏهن ته اهو راڳ صبح جي ڏهين يارهين وڳي تائين هليو هلي ٿو.

اسانکي سنڌي راڳ جي لئه ۽ انهن ڀڳتن توڙي حاضرين جو گم ۾ ٿي وڃڻ، عجيب مگر دلچسپ لڳي ٿو.

سنڌي وائيو توڙي مسلمان پنهنجي دوستن جي زالن توڙي سربيتن جو نهايت احترام ڪري ٿو. پنهنجي ڀيڻ برابر سمجهي ٿو. ان ڳالهه ۾ هتان جو سماج ڏاڍو بلند ڪردار تي ڏسان.

سنڌ جي ماڻهن سان اسان هاڻي وڌيڪ لهه وچڙ ۽ آيل آهيون. فلپ پنهنجي وندر خاطر هتي جي ماڻهن کان گهٽ موڻو ڪرڻ لڳو آهي ۽ هو به پاڻ کي هاڻي انگريز يا انگريزن جهڙو سمجهڻ کان ڪجهه پرهيز ڪري ٿو. ته به ڊيسي ماڻهو بهر حال اسان کي عزت ان ڪري به ڏين ٿا جو اسان ائنگلو انڊين آهيون.

سنڌي مسلمانن لاءِ ٻنڌڻ ۾ آيو آهي ته هو اولاد ۾ پٽ کي پسند ڪن ۽ ڌيءَ ڄمي ته ناخوش ٿين! پر ريلوي ٽيشن تي يا واٽ ٻنڌ جڏهن ڏسان ٿي ته مسلمان خاص ڪري عورتن کي پسند جي نگاهه سان ڏسن ٿا. پوءِ اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي جو مسلمان مرد ڌيءَ ڄمڻ تي ناراض هجن؟! جڏهن ڪو عورت کي پسند ڪري ٿو ته نياڻيءَ جي ڄمڻ تي اهو پيءُ ناراض نه هوندو.

ان سلسلي ۾ فلپ سان خاتون جي ڌيءَ وٽ ڪندي رهيس ته گذريل آچر ڏينهن هو مونکي عيسيٰ وارن جي گهر وٺي هليو. عيسيٰ پنهنجي گهر ۾ پلو چاڙهايو. سنڌ ۾ ”پلو“ سڀ کان وڌيڪ ڪاڌو ۽ پسند ڪيو وڃي ٿو. عيسو چوڻ لڳو ته پلو فقط سنڌونديءَ مان ملي ٿو، دنيا ۾ ٻئي هنڌ نه. پلو هڪ لذت مڃي آهي جنهن جو ساءُ سواد بيان نٿو ڪري سگهجي! هر ڀلي ڪاڻڻ کان پوءِ آڇ گهڻي لڳي ٿي.

عيسيٰ کي ٽي پٽ هڪ ڌيءَ آهن. عيسيٰ جي ماءُ جو ورتاءُ ڏنم ته چوڪريءَ جي پيٽ ۾ چوڪرن جو گهڻو سانگ ٻئي رکي! اسان جيڪا منائڻي آندي ان مان عيسيٰ جي زال پٽن جي برابر ڌيءَ کي حصو ڏيڻ چاهيو ته ٻارن جي ڏاڏي نڪ ڇڏو ڪندي پٽن کي وڌيڪ ڏيڻ جي ڪوشش ورتي.

مون کي ڪجهه ڪجهه اندازو ٿيو. ساڻڪالاجي اندازو ته مسلمانن ۾ عورتون ڇو گهٽ آهن، ۽ هندن وٽ ڇو وڌيڪ؟ نفسيات جي لاڙي مطابق ظاهر آهي، ته جنهن کان ماڻهو نفرت ڪري ٿو اها ان کان پري هتي ٿي.

سنڌي مسلمان مرد ته عورت کي پسند ڪري ٿو، پر سنڌي مسلمان عورتون، خاص ڪري نانيون ۽ ڏاڏيون خود پنهنجي جنس سان نفرت ڪن ٿيون.

عيسيٰ ٻئي ڏينهن منهنجي هڪ سوال تي ورائيو هو ته سندس والده پنهنجي پوٽي جي چمڻ تي گهر ۾ دانگي نه چاڙهڻ ڏني هئي. هن ڪل جهڙيون ڳالهائون ٻڌايون ته سنڌي ماڻهن (مسلمانن) ۾ چوڪرين جي چمڻ تي نه خوشي ٿئي ۽ نه مٺائي ورهائجي. پر چوڪرو چمي ته گهڙ ورهائين ۽ خوشيون شادمانا به ڪن. دائي کي انعام ڏين ۽ چنڊيون عتيقا ڪري گهر لٽائي ڇڏين.

ابتر انهيءَ ڳالهه جي، هندن ۾ چوڪري چمڻ تي رنج ۽ افسوس نه ٿئي، پر اهو انهيءَ معنيٰ ۾ ته چوڪريءَ جو جوڳو درجو آهي، ايتري بابت ڏاج ڏيڻ جي تياري ڪيئن ۽ ڪڏهن ٿي سگهندي؟ ان مسئلي جو حل سنڌ جي هندن، خاص طرح شهرن جي هندن اهو ڳولڻو آهي ته چوڪرين کي اهلي تعليم يافته بڻائي نئين سوسائٽي ۾ کين تمام مانائتو ۽ معزز بڻائڻ ٿا ته جيئن ڏاج وغيره جي ڳالهين کان بچي سگهجي.

ته ها، سو مسلمانن ۾ عورتن جي ڪمي قدرتي طور آهي. سنڌي مسلمان عورت کي، نه چمڻ جو حق آهي ۽ نه صحيح پلجڻ جو! هنکي پنهنجي مرضيءَ سان شاديءَ ڪرڻ جو اختيار ملڻ جو نه سوال ٿئي، پيدا نٿو ٿئي. چمڻ کان اڳ شاديءَ لاءِ منسوب ٿين ٿيون. مڙسن کي زالن سان پيار ڪرڻ جو ضرور به نه هوندو آهي پوءِ اهڙي منجهيل نفسياتي جوڙجڪ ۾ مڙس ۽ زالون هميشه کان پيار جا بکيا پيا ڏسجن.

ان تانگهه ۾ هرڪو پريشان ۽ محروم ڏسبو آهي. ذهني طور اهڙي بيمار قوم جو مستقبل روشن ته مشڪل ٿي سگهي ٿو. مسلمان زالن تي، ان ظلم جي، ڪابه حد ناهي! ڇو ته

جنهن قوم جي ۹۹ في سيڪڙو آدم کي روزگار جو بنياد ٿي فراهم ناهي انهن جي پيٽ گذران جو حال روئڻ جو ڳو ٿي ڏسان.

هتي آءٌ پڙهيل ماڻهن سان قائم لاڳاپن جو مشاهدو ڪندي نتيجو ڪڍان ٿي ته اهي سترهين هوندي به ان ستريلن وارا نمونا اختيار ڪرڻ کان نٿا گسجن. هڪ ٻئي لاءِ عزت ۽ لحاظ رکڻ هوندي به بي مهادو ٿيڻ تي پاڻ کي مجبور سمجهن ٿا. اهو ان ڪري به جو سياسي طور، هي مڪاني طور توڙي سنڌ جي سطح تي عمل ڪرڻ ۽ جائزو وٺڻ کان بي خبر آهن. سڀني جي نڪ ۾ نوڙي آل انڊيا ليول جي آهي! ان ڪري سنڌ ۾ ڇپڪي عملي طرح ڄڻ ته پنج سماج موجود آهن، تن جي زندگي هاڻي وڃي ٿي مونجهاري ڏانهن وڌندي. آڏو وڌائيءَ به سڀني کي منو آهي. هڪ ٻئي خلاف زبان درازي ۽ هٿ، مڙن ۾ وڌيل آهي. انهيءَ ڳالهه ۾ مسلمانن جي بي علميءَ کين گهڻو ڪلڻ هاب بنايو آهي.

ڪيترا وڏا سڃا نوجوان سياسي ورڪر به هڪ ٻئي کي لعنت ملامت ڪندي ڏٺا اٿم. پوءِ به شاديءَ ۽ غميءَ ۾ هڪ ٻئي کي نظر انداز ڪري نه سگهندا آهن. ته به ننڍن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ ڪڏهن هندو ماڻهو، مسلمانن کي چوندا آهن ته مسلمانن جون عورتون برقي ۾ ائين بند آهن ڇڻ تنبوءَ ۾! مسلمان شاگردن کي سندن ساٿي هندو شاگرد چوندي ٻڌا آهن ته هندو عورتون ڀردو نٿيون پائين، تنهن ڪري ڪنهن ڦڙڙن جي بيماري نه ٿي سگهندي. جڏهن ته هنن جي خيال ۾ مسلمان عورتن کي سڀني جون بيماريون ٿي سگهن ٿيون وغيره. اهي عام ڳالهيون هو ريلوي ٽرينن ۽ اسٽيشنن تي به عام جام ڪن ٿا.

اهي سڀ ڳالهيون پنهنجي جاءِ تي، پوءِ به ننڍن شهرن ۾ ته هندو ڇوڪرين لاءِ قائم، گراس اسڪولن کي ته ليڊي ٽيچرس ملڻ به محال آهن. لاچار پوڙها مرد ٽيچر اتي مقرر ٿين ٿا. عجيب عجيب ۽ هڪ ٻئي جي ابتڙ خيال پيش ڪرڻ ۾ اڄڪلهه ته ٻئي ٽريون وهلور پيون وينديون آهن. ان هوندي به ڏيئي لپتي ۽ واپار ۽ تراوت جي معاملن ۾ ڪنهن کي ڪنهن تي بي

ويساهي نه ٿي ڏسجي! هندو زميندارن ۽ واپارين کي عام بهرائين جي مسلمانن ۾ عزت حاصل آهي.

وڏن شهرن کان وڌيڪ ننڍن شهرن جا هندو ۽ مسلمان پاڻ ۾ وڌيڪ کير ڪندڙ واري حال ۾ ڏسبا آهن. هڪ پيري هن سياري ۾ سخي داد واهي ۽ جي ماهه بهرئين آچر تي ميلي وٽان لنگهياسون، ته ڪيترن دڪانن تي مسلمان گماشتا ڏسي اسان کي ٻنهي ڌرين ۾ ويساه تي ويساه آيو.

گهوٽن جي ماحول ۾ اڃان رس ۽ رغبت جو وڌيڪ رنگ آهي. فلپ جو هڪ شاگرد دوست، عمر سهتو جيڪو ٺارو شاه جنڪشن تان اڪثر ايندو ويندو آهي تنهن جو خيال آهي ته سندس گهوٽ جي وائين ۾ ڪوبه هراس نه آهي. ڇو ته ڪنهن کي به اعتبار ناهي ته انگريز ڪو، راج چڙي سگهي ٿو. جڏهن سندس گهوٽ جي هڪ برڪ پڙهيل نوجوان موهنداس، مڪي خانچند جي اوطاق ۾ ڪجهه پوڙهن وائين اڳيان ۳- جون جي اعلان بابت ڄاڻايو ته ۱۱ آگسٽ تي انگريز ملڪ آزاد ڪري هليو ويندو، تڏهن هڪ اڻ پڙهيل وائين، تولارام، هڪدم ريمارڪ ڏنو ته اهو ٿي نٿو سگهي جو، فيل مست انگريز، ڪڏهن به ائين ئي هليو ويندو. موهن کيس مخاطب ٿي سمجهائڻ لڳو ته نه دادا ائين ٿيڻ وارو آهي، ليڪن تولومل بدستور ڪندڙو ٿي پنهنجي راءِ تي پڪو رهيو.

عمر سهتي جو چوڻ هو ته اهڙي ريت جيڪڏهن گهوٽن مان عام راءِ جو سروي ڪيو وڃي ته اتي جو ۹۹ في سيڪڙو آدم ان خيال جو ملندو ته انگريز جو آساني سان ۽ مورگو هائي ايترو جلد آسهڻ ممڪن ناهي!

هتي جي عام ماڻهن کي سياسي ليڊرن جهڙو شعور نه ناهي پر عام ماڻهو پنهنجي دلچسپ راءِ ۾ گهڻو ڪري سياسي جماعتن ۽ اخبارن کي ئي سڄي ۽ خرابي جي جڙ سمجهندا آهن. تنهن ڏينهن اسان دليپوٽن ۾ نترمل حلوائي ۽ جي دوکان وٽان لنگهندي دليپوٽن جو بهترين ماڻو ڪاٺڻ لاءِ وٺڻ چاهيو. هن اشرف اسان کان مائي بدلي پيسا بلڪل نه ورتا. ڪهڙا نه آهن سنڌ جا سڀاجهڙا ماڻهو!

هڪ ولايتي خاتون کي ڏسي احترام وڃان دوڪاندار اڪثر ڪري اڳهه به وصول نه ڪن!

ان موقعي تي توري دير ترسي جيسين مڙائي ڪاڏيسون، تيسين به اسان کي محسوس ٿيو ته حلوائِي جي صندن ۽ بينچن تي ويڙن ۾ جن ۾ مسلمان به گڄ تعداد ۾ هئا، ڇڻ ته سياسي تبصرا پئي ٿيا. ڏٺوسون ته وڏن جي ظاهر ڪيل خيالن جي ابتڙ ننڍن جا رابا مختلف ۽ مخالف به هئا. نترمل، هڪ ته چيو پئي ته عام رعيت کي برعلائي ۾ ٻنهي سياسي پارٽين ڪانگريس توڙي مسلم ليگ جو ڏوه آهي. تڏهن هڪ مسلمان شاگرد، جيڪو ڪنهن ڀيري واري پنچائتي هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو هو، يڪدم اتر ڏنو ته نه، ڏوه رڳو ڪانگريس جو آهي. حيرت هئڻ ته ڪيئن نه حلوائِي سينت براداريءَ سان سهي ويو. ٻين ڏي ڏسي رڳو ايترو چيائين: ”ٻڌو سائين.“

پوءِ وري نترمل چوڻ لڳو ته اسان جهڙن ماڻهن کي پٺيان ڪا ملڪيت زمين ڪانهي، جو گهڻو رنج ڪڏنداسون. اسان جي بنسبت انهن ديوانن ۽ زميندار پائي بندن کي ٿي اصلي تڪليف سهي آهي جيڪي هاڻي واٽر ڪورسن جي پاڙ ۾ ويهي رهندا ۽ رنج ڪندا!

هيءُ حقيقت آهي ته سياست جي عجيب فيصلي ۽ سنڌ جي، ان ريت، هتان وڃڻ بابت، هندو جاتيءَ کي اڃان اعتبار نه آهي.

سنڌ ۾ سياسي متييد اصل ۾ ويهين صديءَ جي پيداوار آهي. ڇو ته برٽش جي ڏينهن ۾ جتي هندن علمي ۽ اقتصادي طور حيرت جهڙي ترقي ڪئي اتي مسلمانن علمي ۽ اقتصادي طور تزل ۾ رهڻ ڏانهن لاڙو رکيو. ان حالت ڪري ٻنهي قومن ۾ زمين ۽ آسمان جيترو فرق پيدا ٿيو ۽ نيٺ سياسي افق تي سڄو نتيجو ايتو ظاهر ٿيندو ويو.

دنيا ۾ هڪ ستريل ۽ بيحد نازڪ ۽ نفيس قوم کي پنهنجي تعليم ۽ دولت ٿي ويڇي جو شڪار بنايو! هوڏانهن سڀ سهولت ۽ راحت کان محروم غريب مسلمان ته طرفيءَ تباهيءَ جي گهاٽي ۾

فلسفي ويا. هڪ طرف زميندار ۽ وڏيرو ڏاڍائيءَ جي علامت رهيو آهي. ٻئي پاسي پوليس جو ڏنڊو هر وقت غريب مسلمان تي لتڪندو رکيو ويو ۽ نئين محاذ تي وياڄ خور وائيو آهي.

ان ريت سنڌ جي عام مسلمانن کي ڪوبه اقتصادي بنياد ملي نه سگهيو آهي. عام سطح تي جيڪو ويڇو پيدا ٿيو آهي، ان کي مختلف سماجن جي ٺيڪيدارن اڃان زور وٺايو آهي.

ان طرح هڪ ٻئي کان بيزاري وڌڻ لڳي ته هڪ ٻئي کان جند چڙائڻ جو ارادو ڪو ٿيندو ويو. اهڙي ماحول ۾ مون کي ٻه ڇهن مهينا گذري ويا آهن.

هينئر جيئن ته هندو ماڻهو ڪافي مايوس ۽ بد دل ٻيا نظر اچن ۽ ڪيترا ته مسلمان ليبرن ۽ زميندارن جي يقين ڏيارڻ هوندي به سنڌ ڇڏي وڃڻ تي غور ڪندا رهن ٿا تنهن ڪري في الحال اٽڪلاو انڊين ڪميونٽيءَ وارن جي ڪنهن به طرح هدف بڻجڻ جو اندېشو دور ٿي چڪو آهي.

آزاديءَ جو پروگرام ۳- جون کان ته ملي چڪو آهي ۽ هاڻي ته ملڪ جو ورهاڱو به عمل ۾ اچڻ لڳو آهي. صاف ظاهر آهي ته هندو جاتيءَ ۾ آئينده لاءِ سوچ ويچار وڌي ويو آهي.

هڪ اسڪول ۾ پڙهندڙ ڇوڪرين جون ٻه راتئون رات شاديون ٻيا ڪن. هر پاڙي ۽ شهر ۾ هندو ۽ سک پنهنجين نياڻين کي تيز رفتاريءَ سان اٿارڻ ۾ مشغول آهن. نه دهل، نه ڌمر، نه شرنايون ۽ نه باجا! عجيب بي سرو ۽ ڏک جو دؤر ڏسجي ٿو. ديوان ۽ سينيون، جن جي ڀرسان هوا به ادب سان گذري ننگهندي هئي، اهي هاڻي هوا جيترو وزن به نٿا رکن. هر جاءِ تي ڇڻ سوڳ جو سمو ڏسان ٿي. ناروشاهه جي شاهي بازار توڙي ڀرين جي بازار ۾ دلچسپي ۾ رونق جو نمونو نه رهيو آهي. هڪ سال اڳ اها ته ڳالهه نه هئي!

در اصل آڪٽوبر ۱۹۳۸ع ۾ سنڌ مسلم ليگ جي ڪانفرنس جيڪا ڪراچي ۾ ٿي، ان ئي ڪانفرنس ۾ پاڪستان جي اسڪيم جي پرزور وڪالت ڪئي وئي هئي!

هن ڪانفرنس ۾ جناح صاحب تقرير ڪندي چيڪوسلوواڪيا جي تقريبن جو حوالو ڏنو ۽ چيو ته جهڙي نموني چيڪوسلوواڪيا ۾ سڀيت جرمن باشندا ويهن سالن کان وٺي اڪثريت جي هتان ظلم جو شڪار هوندي به بي سهارا بڻجي نه سگهيا، تهڙي طرح هتي جا مسلمان به لاوارث نه رهندا. هو ڪنهن به طرح پنهنجي قومي وجود جو هن ننڍي ڪٽنب ۾ سودو نه ڪندا ۽ ان کي ترڪ ڪري نٿا سگهن.

جناح صاحب ڪانگريس پارٽيءَ تي الزام مڙهيو ته هوءُ مسلم ليگ کي تباهه ڪرڻ گهري ٿي. ان طريقي تي عمل ڪري مسلمانن ۾ قوت وجهي انهن تي پنهنجو تسلط قائم ڪرڻ چاهي ٿي. قائد اعظم خبردار ڪيو ته ڪانگريس جي مٿين تدبير جو اهو نتيجو نڪرندو ته هندستان جي تنسيم ٿي ويندي. هن ئي اجلاس ۾ استقباليه ڪميٽيءَ جي چيئرمين سر عبداللہ هارون خود مختار مسلم رياستن جي امڪان ڏانهن اشارو ڪيو هو.

مسلم ليگ جي هن ڪراچي واري اجلاس ۾ ممتاز سنڌي سياستدان شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ ڌڙڪو ڏيئي بلند آواز ۾ چيو ته

”جيڪڏهن ڪانگريس مسلمانن جا حق تسليم نه ڪيا ته ان حالت ۾ مسلمانن کي پاڪستان حاصل ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ئي نه رهندو ۽ پنهنجي حق وٺڻ لاءِ ڪراچيءَ کان وٺي ڪلڪتي تائين مسلمانن کي مارح ڪرڻ کان ڪاٿي طاقت روڪي نه سگهندي.“

دلچسپ حقيقت هي آهي ته اندين نيشنل ڪانگريس ڪڏهن مسلم ليگ کي ڪا حيثيت ڏيڻ لاءِ تيار نه هئي. ڪانگريس ۾ شايد لبرل ۽ ترقي پسند ليبر گهٽ هئا. مثال طور ۱۹۳۷ع جي اليڪشن ۾ هندستان جي ڇهن صوبن ۾ جڏهن ڪانگريس پارٽيءَ کي مڪمل ڪاميابي نصيب ٿي ۽ اتي ڪانگريس بنان روڪ ۽ رنڊڪ جي پنهنجون وزارتون قائم ڪيون، جهڙوڪ مدراس ۾ راج گوپال آچاريه، بمبئي ۾ جي. بي. ڪير، يو. پي. ۾ جي. بي. پنٿا، بهار ۾ ڪرشنا سنهال، سي. پي. ۾ شڪلا ۽ صوبه سرحد ۾ ڊاڪٽر

آيل آهي ۽ سندس مٿن ٺهائون وقت جي حڪومت جو آئينو ۽ ڪڇو چئو آهي.

مسلم ليگي ورڪرز جو خيال آهي ته هندستان جي سياسي تاريخ پڙهڻ کانپوءِ هن راءِ ڏيڻ ۾ هر ڪو حق بجانب رهندو ته ۱۹۳۷ع کانگريس جون صوبائي وزارتون ۱۹۴۰ع جي لاهور واري ٺهراءَ پاس ڪرائڻ لاءِ ذميدار ديون، جنهن ۾ خودمختيار مسلم رياستن ٺاهڻ جي گهر ڏني وئي.

عيسيٰ سولنگي جيڪو بي-اڇ-آهي سو چوي ٻيو ته مسٽر ايڇ-وي-هاڊسن هندستان جي واءِ ۽ لارڊ لمانڪو جو دستوري مشير ٿي رهيو آهي ۽ هن چهر ڏيڻ واعدات پنهنجي مضمون ۾ نقل ڪيا آهن.

لکي ٿو ته ”سڀ کان وڏي ڳالهه ته مستقبل لاءِ کانگريس حڪومت جي ٺهڻاڻي ۽ هي حڪومت ڏسڻ ۾ ٿي آئي. هيءَ حڪومت مرڪز مان ٿي ڦٽي، جنهن ۾ هندو گهڻائيءَ جو تسلط هڪ اهڙي تنظيم ذريعي هو جا نه تنقيد برداشت پئي ڪري ۽ نه ٻئي ڪنهن کي پاڻ سان اقتدار ۾ شامل ڪرڻ لاءِ تيار هئي. عيسيٰ هڪ ڏينهن مضمون آندو جنهن ۾ هي اکر به هئا:

مون ڊڪارل مارڪس ۽ ايسٽر سو ڪتاب ”ڪميونسٽ پارٽي جو منشور“ (پڻي)

پڙهيو ته ان ۾ مارڪس جي هنن چئن جون کي چرڪائي ڇڏيو ته، ”يورپ تي ڪميونزم جو ڀوت سو آهي. ڪهڙي به حزب-اختلاف جي پارٽي نه آهي جنهن تي اقتدار واري پارٽيءَ ڪميونسٽ هجڻ جو الزام نه لڳايو آهي.“

(صفحہ ۳۷ انگريزي ايڊيشن مان ڪو) يورپ ۾ ان وقت جنهن به شخص مزدورن جي پيلائيءَ جي ڳالهه ٿي ڪئي ته ان تي ڪميونسٽ ايجنٽ هئڻ جو الزام لڳندو هو.

ڏسو ته يورپ ۾ جو ڪميونزم تي ان وقت ڪي تنقيد ڪرڻ عوامي سٺي پروپيگنڊا جو ذريعو استعمال ڪيو ويو ۽ ڪنهن تي ڪميونسٽ هئڻ جو الزام لڳايو ته تنقيد طور ڪم ڪندڙن تي نظريي ۽ حقيقت جي پروپيگنڊا جي ڪري به شڪ ڪونه ڪئي.

ساڳي طرح ٺٽي جي پريس، پنهنجي روايتي منفي پروپيگنڊا جي ڪري
 ٽي پاڪستان اسڪيم کي شهرت ڏني.

عيسو سولنگي جيڪو ناروشاه جو رهاڪو ۽ نور محمد شاه
 جو حامي مسلم ليگي آهي سو چوي ٿو: ڪانگريس ۽ ٻين مسلم
 قوم پرست جماعتن مسلم ليگ تي الزامن جي يلغار ڪئي ته ”هيءَ
 جماعت هندستان کي تقسيم ڪرڻ ٿي چاهي. ۽ اها انگريزن جي قائم
 ڪيل آهي ۽ هي سڀ انگريزن جا ايجنٽ آهن.“ ته سندن هن الزام
 متعلق هن چيو ته ڇڻ هڪ ڪاريءَ مينهن سفيد گئون کي چيو ته
 ”هل ڙي ٻچ ڪاري!“ جنهن تي گئون ورائي ڏني ته تون سڄي
 رنگ جي ڪاري آهين، مون کي ٻچ ڪاري ڪيئن ٿي ڪوٺين؟“
 مسلم ليگ جي خلاف ڪانگريس جي هن الزام جي جواب ۾ هن
 مختصر طور ڪانگريس جي تاريخ ٻڌائي ته مسلم ليگ جي خلاف
 ته ڪا دستاويزي شهادت موجود نه آهي، پر تاريخي طور ثابت ٿيو
 اها ڳالهه ته هندستان ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس جو بنياد هڪ
 رٿابدر انگريز آفيسر مسٽر هيوم () سال ۱۸۸۸ ۾ وڌو هو.
 ان وقت هندستان جو گورنر جنرل لارڊ ڊفرن () هو.
 جنهن جي صلاح سان ڪانگريس جو بنياد وڌو ويو هو. مسٽر بي-
 پٽا- ٻاڏي پنهنجي ڪتاب ”انڊين نيشنل ڪانگريس جي تاريخ“
 () ۾ لکي ٿو ته ”ڪانگريس
 جي ٺهڻ لاءِ اهم مقصد اهو به هو ته ”هندستان جا سياستدان سال
 بسال گڏجاڻي ڪري انگريز سرڪار کي انتظاميه جي اوڻاين کان
 واقف ڪرائين ۽ اهو پڻ پٽائين ته ان کي ڪيئن سڌاري صحيح
 نموني هلائيجي.“

ڪتاب جي شاهديءَ مطابق ته ڪانگريس انگريزي انتظاميه
 ۾ ٻيڙو ڪريسي کي صحيح نموني هلائڻ ۽ مضبوط بنائڻ لاءِ وجود
 ۾ آندڙ وئي. مسلم ليگ لاءِ ان قسم جي ڪا ثابتي رڪارڊ تي
 موجود نه آهي. ڪانگريس ان وقت (۱۸۸۸ع ۾) جي وائسراءِ لارڊ
 ڊفرن جي صلاح مشوري سان ٺهي، جنهن لاءِ ڪانگريس جي پهرئين
 پريزيڊنٽ جو حوالو نهايت ئي قيمتي ۽ ڪارآمد آهي. هن جو نالو
 ڊبليو- سي- بونرجي () هو. بونرجي صاحب پنهنجي

ڪتاب ”هندستاني سياست ۾ لکيو آهي ته ”هندستان ۾ ڪانگريس جماعت جيئن سيد کان وٺي ٺهي آهي ۽ اڃا تائين ڪم ڪندي پئي اچي، سو حقيقت ۾ هندستان جي گورنر جنرل ڊفرن جو ڪارنامو آهي“.

تعليم يافتہ ايگزين مطابق، عجيب ڳالهه ته ليگ تي الزامن هوندي به ان قسم جون دستاويزي شهادتون ڪنهن وٽ موجود نه آهن ڪٿي به اها ڳالهه نظر نه آئي آهي ته مسلم ليگ به ڪانگريس وانگر ڪنهن انگريز ڪاموري ٺاهي هئي ۽ ان کي گورنر جنرل ڊفرن وانگر ڪنهن جي حمايت حاصل هئي. شروع کان وٺي مسلمانن ڪانگريس ۾ شموليت کان اعتراض ڪيو هو. چون ٿا ته مشهور مسلم ليڊر سر سيد احمد خان پٺـڻ مسلمانن کي اهڙو مشورو ڏنو هو.

اهوئي سبب آهي ته ڪانگريس جو بنياد وجهندڙ مسٽر هيوم سر سيد کان نفرت ڪندو هو. برعڪس ان جي مسلم ليگ ۱۹۰۶ ۾ ڊاڪا ۾ قائم ٿي هئي ۽ ان ۾ صدارتي خطبو نواب وقار الملڪ ڏنو. مرحوم آغا خان به مسلم ليگ جي قائم ڪندڙن مان هڪ هو تفصيل لاءِ ”آغا خان جون ياداشتون“

۾ آهي ته ۱۹۰۶ع ۾ مسلمانن مسلم ليگ جي نالي سان پنهنجي هڪ جماعت ان ڪري ٺاهي ته هو پنهنجن حقن جو بچاءُ ڪن. هن جماعت جي فورا وجود ۾ اچڻ جو سبب بنگال جي تقسيم جي مخالفت هئي.

هندستان جي وائسراءِ لارڊ ڪرزن ڏٺو ته بنگال هڪ وڏو صوبو آهي، انڪري انتظامي مشينري کي سخت تڪليفون درپيش ٿي آيون. ڪرزن ان جو حل ڳولي ورتو ۽ ۱۹۰۵ع ۾ بنگال جي تقسيم جي تجويز پيش ڪئي هئي. جنهن مطابق ايسٽرن بنگال ۽ آسام جو جدا صوبو ٺاهيو ويو. بنگال جي هيءَ تقسيم سرڪاري طور ۱۶ آڪٽوبر ۱۹۰۵ع تي عمل ۾ آئي. بنگال جي تقسيم تي گوڙ ڪيو ويو ۽ ايجنيسن ڊلائي وٺي ۽ چيائون ته ”هيءَ ورهاست مسلمانن کي رڳو خوش ڪرڻ لاءِ ڪرزن ڪري آهي ۽ ڪرزن کي مسلم پنوءَ جي نالي سان لقب ڏنائون.“

مسلمانن کي نئون اڪثريت وارو صوبو ملو وغيره، وغيره. مسلمان
بنگال جي تقسيم جي پـرزور آجين ڏئي هئي. ايجيٽيشن
ڪري هندو-مسلم فساد برپا ٿيو ڇو جو سونديش-تحريڪ
۽ بائڪاٽ جي مهم دلائي وئي. جنهن جي نتيجي ۾ برقي وارانہ
فساد ٿيا.

بائڪاٽ جي حمايت ۾ ٻاهران آيل ڪاري جي مسلم واپارين
پنهنجا دڪان بند ڪونه ڪيا ۽ سونديش تحريڪ جي هٿڻال ۾
حصو ڪونه ورتائون. هندن زريءَ دڪان بند ڪرائڻ تي چاهيا،
جنهن جي نتيجي ۾ بنگال ۾ فساد پکڙيس. هيءَ هٿي روش ڏسي
مسلمان سخت بدظن ٿيا ۽ بنگال جي جدا-ڪري پهن کان ۱۰۰
هڪ سال ۽ ٻن مهينن اندر مسلم ليگ کي ڊسمبر ۱۹۰۰ع ۾ غلام
ڪيو ويو. هوڏانهن ۱۹۱۱ع ۾ بنگال جي اصلي حيثيت ٻيهر بحال
ٿي هئي.

سوانگي صاحب ۽ ميمڻ صاحب اڌر چوندا آهن ته ڪانگريس ۽
مسلم ليگ جي قيام جو جڙو ورتو وڃي ٿو ته صاف معلوم ٿو
آهي ته ڪانگريس جماعت هڪ هزار ٻاهي هئي ۽ وقت جي
انسواءِ مسٽر دائرن ان جي مدد ڪئي هئي جڏهن ته ان جي
برعڪس مسلم ليگ خود مسلمانن بنگال جي تقسيم کان پوءِ ٺاهي
هئي. پوءِ ڪانگريس ڊڪيٽي طرح، مسلم ليگ تي انگريزن جي
ايجيٽ هجڻ جو الزام پيو مڙس؟ ڪانگريسمن کي پنهنجي ڪمزوري
جي خبر هئي، ان ڪري چڏڪي کان ڪم وٺي مسلم ليگ تي
هي الزام مڙهيو ٿو.

ڊاڪٽر راجندر پرشاد فائد اعظم جي هڪ تقرير ڪي

دنياد بڻائي)

جي عنوان سان بحث ڪيو آهي. ڊاڪٽر پرشاد جي تصنيف
پاڪستان جي حمايت ورن ٽن مسلمان ليکڪن جي دستن ٺهي
تبصرو ٿيل آهي، جن جو مسٽر دراني، الحمره ۽ هڪ پنجابي
مسلمان. هن وڏي فلسفيءَ جي مٿئين ڪتاب جو باب ۱۰۰
بابت مون دلچسپيءَ سان پڙهي، پر افسوس جو ڊاڪٽر صاحب
جو ذهن به علم و فضل جي باوجود ان روايتي فلسفيءَ وانگر آهي

جنهن ڀت تي چيٽو لڳل ڏسي ٻچا ڪمي هئي ته ”هي ڇوڻو ڪٿان آيو؟“

تازو مشهور برطانوي صحافي مسٽر بيورلي نڪولس، مسٽر جناح کان هڪ انٽرويو ورتو آهي. جنهن جو عنوان رکيو اٿس: ”هڪ ڏيو سان ڳالهه ٻولهه“

مسٽر بيورلي هن کان پڇيو آهي ته، ”اوهان مذهبي لحاظ کان چئو ٿا ته مسلمان هڪ قوم آهن؟“ ان جو جواب ڏيندي هن چيو ته ”جڙي طور. بلڪ ڪنهن نه طرح ڌڪلي طور نه. اوهان کي هيءَ ڳالهه ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته اسلام مجنهن مذهبي نظريو نه آهي بلڪ هڪ حقيقي ۽ عملي رهبريءَ لاءِ هڪ ضابطو حيات آهي.“

مان حياتيءَ جي لحاظ سان ڳالهائين ٿو ۽ هر شيءِ جا زندگيءَ ۾ اهميت رکي ٿي، جهڙوڪ اسانجي تاريخ، قومي سورما، فنون لطيفه، اسان جا قانون ۽ دستور العمل، انهن سڀني معاملات ۾ اسانجو نظريو هندن کان نه فقط مختلف آهي پر بلڪل ٻيو. اسين ان معاملي ۾ گويا هڪ جدا مخلوق آهيون. زندگيءَ ۾ ڌڪا به اهڙي شيءِ موجود نه آهي، جا اسان کي ۽ هندن کي پاڻ ۾ ملائي سگهجي. اسان جا نالا، ڪپڙا، کاڌ خوراڪ به هڪ ٻئي کان جدا آهن. زندگيءَ ۽ ڪائنات جو نظريو، اسانجي تعليم غرضيتڪ جانورن بابت روش به متضاد آهن.

اقتصادي نظريو، توڙي عورتن بابت همت چلمت ۾ اسان جو ڪنهن قوم سان ڪو واسطو نه آهي. گانءِ جو مثل وٺي ڏسو. هندو ان کي پوئين، اسين مسلمان ان جو گوشت کائون. هن ئي شهر ۾ ڪجهه ڏينهن اڳ گهڻيءَ جي عالم ڪوس خانگي وڏي تحريڪ هلائي وئي. پر ياد رکڻ گهرجي ته گهڻيون جو مسئلو هزار مان هڪ مسئلو آهي.“

مسٽر بيورلي نڪولس جناح صاحب جي مٿن ڳسڱو کان ڪافي متاثر ٿيو ۽ هن جو به چوڻ آهي ته مسلمان به هندو جدا جدا قومون آهن. ان ڪري ”ٻن قومي نظرين“ جي انصاف تي پاڪستان جي گهر بالڪل مناسب، فطري ۽ حتمي نتيجي جي اصولن

مسٽر بيورلي قوميت جي اجزاء ترڪيبي بابت هڪ مشهور عالم ۽ دانشور پروفيسر رينان جي هڪ مضمون ”قوميت“ جو هڪ املهه حوالو ڏنو آهي ۽ رينان جي نظريه مطابق هو چوي ٿو ته مسلمان هندن کان هڪ علائقو قوم آهن. رينان چوي ٿو ته ”قوم هڪ زندهه نفس ۽ روحاني نظريو آهي. هيءُ جان بن شمن جي مرڪب آهي، جن مان هڪ ماضيءَ سان واسطو رکي ٿي ۽ ٻي حال سان. ماضيءَ مان مراد آهي باداشتن جي عظيم الشان گڏيل سورهشي ملڪيت رکڻ ۽ حال مان مراد آهي، غير ورهايل ميراث کي چڱيءَ طرح سانڍڻ ۽ پاڻ ۾ گذرڻ جي حقيقي خواهش ۽ رضامندي ڏيکارڻ.

ماضيءَ ۾ مشترڪ شان شوڪت رکڻ ۽ حال ۾ ان لاءِ هڪ جهڙي خواهش جو مظاهرو ڪرڻ. ماضيءَ ۾ جيڪي ڪارناما گذري سرائجام ڏنا ويا، انهن کي حال ۾ ٻيهر ورجائڻ. اهي ئي ڪالهين هڪ قوم بنائڻ لاءِ لازمي شرط آهن.“

بعيت بابت به ملٽري هيڊ ڪوارٽر جي سوچ جيان، توڙي ڪانگريس هاءِ ڪمان جي خيال وانگر مڃاڻ ته خود جناح صاحب کي به شڪ هو ته ڪو لياقت خزانو جي اهم وزارت کڻي قابليت سان هلائيندو. مگر چوڌري محمد علي ماليت کاتي جو هڪ اهم ۽ هوشيار آفيسر آهي. جنهن پڻ هيءُ خبر ٻڌي جناح صاحب کي چيو ته توهان ماليت جو کاتو هل لياقت کي ڏياريو. آءٌ ڇڏو ڪم پاڻ سنڀاليندس. اهڙيءَ طرح عارضي گورنمنٽ ۾ ماليت جي کاتي جو وزير لياقت علي مقرر ٿيو. چوڌري محمد علي جي مدد سان لياقت سمورن ڪرنن تي ڪنٽرول ڪيو ۽ ڪانگريس، بقول آزاد جي، پنهنجن ڪٽڻ ۽ لپاٽ جي منظوريءَ بغير ڪو پئسو وٺڻ به مقرر ٿيا ڪري سگهيا.

هاڻي پنهنجي صاحب محسوس ڪيو آهي ته هن ماليت جو کاتو ڇڏي عظيم غلطي ڪئي! چوڌري محمد عليءَ جي ذهانت سان لياقت عارضي گورنمنٽ جي ۴۷-۱۹۴۶ع جي بجيٽ اهڙي ڏاهي جا بظاهر ڪانگريس جي مشور مطابق آهي. بجيٽ ۾ وڏن سرمائيدارن

۽ صنعتڪارن تي جيڪا وڏي ٽئڪس مڙهي وئي آهي تنهن مان مٿين طبقي کي سخت ڏڪ لڳو آهي.

لياقت علي ۽ بجيٽ ۾ هڪ ڪميشن جي تقرر جو به فيصلو ڪيو آهي ته جن ٽئڪس اڃان ادا نه ڪئي آهي تن صنعتڪارن ۽ بزنس مين کان اهڙي ٽئڪس جي وصول ڪرڻ لاءِ جوڳا انتظام ڪيا وڃن. جڏهن ته ڪانگريس کي وڏن صنعتڪارن ۽ سينيٽن جهڙوڪ: برلا ۽ ڏاڏا ۽ ٻين جي حمايت حاصل آهي، تنهنڪري بجيٽ ته هتي انهن ئي جي چيلنج ڇڏي ڪري وڌي آهي. ڪميشن جي اندر سردار پٽيل ۽ راج گوپال آچاريه بجيٽ جي سخت مخالفت ڪئي آهي ۽ دليل ڏنو آهي ته هيءُ فرقيوار بجيٽ آهي.

مولانا آزاد چوي ٿو ته ”مون ته پنهنجن ساٿين کي ٻڌايو آهي ته بجيٽ ڪانگريس جي کليل پاليسيءَ جي عین مطابق آهي. ان ڪري اسان اصول مطابق ان جي مخالفت ڪري نٿا سگهون اسان کي گهرجي ته ميرٿ جي بنياد تي بجيٽ کي جاچي ڏسون ۽ جي نڪتا بجيٽ جا اسان جي پاليسي سان ٺهڪن ٺهڪن انهن جي حمايت ڪيون.“

ڪانگريس جو صدر مولانا آزاد پاڻ چوي ٿو ته لياقت جي بجيٽ اسان جي منشور جي مطابق آهي ته پٽيل ۽ راجا، سينيٽن جي تحفظ خاطر ان کي فرقيواريت جو رنگ پيا ڏين. خزانو کاتو هنن مسلم ليگ کي پاڻ ئي ڏنو ۽ وري لياقت جي بجيٽ جي مخالفت به ڪن ٿا. درحقيقت لياقت علي خان جي عارضي گورنمنٽ جي بجيٽ پاڪستان لاءِ راهه هموار ڪئي، هندو ليڊر ان راءِ جا ٿيا ته ڇا به ٿئي هندو ۽ مسلمان پاڻ ۾ گڏجي حڪومت ڪري نٿا سگهن. نتيجي طور هنن ذهني طور پاڪستان کي قبول ڪيو. سردار پٽيل ايدو ته خدا ٿيو جو آزاد کي چئي ڏنائين ته ”مولانا اسان چاهيون ٿا ته، به حال هندستان ۾ ٻه قومون ٿيون رهن، هڪ هندو ۽ ٻيا مسلمان.“

شروع ۱۹۴۷ع ۾ وائسراءِ ٽي لياقت کي گهراڻي چيو هو ته بجيٽ جي تجويزن تي نهوه جي موجودگي ۾ بجيٽ هڪو وڃي.

جواهر لال جي مشوري تي مسٽر مٿاڻي ()
 به ميٽنگ ۾ حاضر رهيو. هي صاحب وڏو تجربڪار اقتصادي ماهر
 آهي ۽ ڪيترا سال انڊين گورنمنٽ جو اقتصادي مشير ٿي رهيو
 آهي. واٽسراءِ، نهرو ۽ مسٽر مٿاڻي جي موجودگيءَ ۾ لياقت، بجيٽ
 جي تجويزن بابت گفت و شنيد ڪئي، جن بجيٽ کي منظور
 ڪيو ۽ ان کان پوءِ نارمل پروسچر (طريقه ڪار) مطابق بجيٽ
 ڪئمينيٽ آڏو پيش ٿي.

هڪ اهڙي بجيٽ جنهن کي نهرو ۽ ان جي اقتصادي ماهر
 مسٽر مٿاڻي قبول ڪيو هجي، ان تي ڪانگريس جي ليڊرن جو
 اعتراض ڪيڏو نه عجيب آهي.
 واٽسراءِ لارڊ ويول کي به سندس صاف گوئيءَ واريءَ هاليسيءَ
 ڪري ڊسمس ڪيو ويو هو.

(فيلڊ مارشل سر آچيبالڊ ويول)
 کي آڪٽوبر ٽيٽاليهه ۾ برطانيه سرڪار لارڊ لنٽاگو جي جاءِ تي
 هندستان جو واٽسراءِ مقرر ڪيو هو. ان کان اڳ ويول هندستان
 جو ڪمانڊر ان چيف ٿي رهيو هو. ويول نهايت ئي غير جانبدار،
 ايماندار ۽ سچو انسان هو. هن هندستان جي نهايت ئي پراڻوب
 سياسي تاريخ ۾ عظيم ڪارناما سر انجام ڏنا. ۱۹۴۵ع ۾ شڪلا
 ڪانفرنس هن ئي منعقد ڪرائي هئي ۽ ۱۹۴۶ع ۾ مسلم ليگ ۽
 ڪانگريس جي وچ ۾ ٺاهه ڪرائي ڪئمينيٽ مشن کي قبول ڪرايو،
 پر هر قدم تي ڪانگريس هڪ ايماندار شخص کي ناڪامياب
 ڪرايو. ويول جڏهن غير مبهم لفظن ۾ ڳالهائيندا ٿا ته گانڌي ۽
 نهرو سميت سڀ ڪانگريسي هن جا مخالف ٿي بيٺا. هن مسڪين
 تي، الزام مڙهيائون ته ويول مسلمانن جي حمايت ٿو ڪري.

ڪانگريس هڪ مان فقط مولانا آزاد، ويول فارمولا جو حامِي
 هو. ويول جو چوڻ هو ته اول فرق ڀرتي سان منهن ڏجي ۽ ان
 مسئلي کي انتظامي طور سهڻي نموني حل ڪرڻ کان پوءِ هزمٽجي
 جي گورنمنٽ کي آزادي ڏيارڻ جي تاريخ مقرر ڪرڻ کپي. ويول
 لنڊن سرڪار کي خبردار ڪيو هو ته اوهان جي انهي غفلت جي
 ڪري هندستان ۾ وڏي پيماني تي فرقو ورانه فساد ٿيندا ۽ تاريخ

اسان کي معاف نه ڪندي، پر افسوس جو ڪانگريس جي حامين لبر گورنمنٽ ويول جي گذارڻ تي ڪو ڌيان نه ڏنو ۽ هن مسڪين کي ڊسمس ڪري ڇڏيو.

ويول جي ڊسمس ٿيڻ تي فقط مولانا آزاد کي سخت صدمو وڃيو آهي! ويول جي اوچتي وڃڻ تي هڪ وڏو بيان به جاري ڪيو جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته آزاد صاحب ويول جي خلوص، سچائي ۽ اخلاقي جرئت جو مداح آهي. ويول جي خدمت جي تعريف ڪندي مولانا چيو آهي ته :

”مونکي يقين آهي ته هندستان ويول جي هن خدمت کي ڪڏهن به وساري نه سگهندو. برٽش انڊيا جي تعلقات کي مورخ جڏهن ويچار ۾ آڻيندو تڏهن مذڪوره تعلقات جي نئين باب کولڻ لاءِ بيشڪ ويول کي ڪريٽ ڏيندو.“

ويول به هڪ بيان ۾ ”آزاد“ کان متاثر ٿي چيو آهي ته ”مون کي خوشي آهي، ته سموري هندستان ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪڙو ته اهڙو شخص (آزاد) آهي، جنهن منهنجي موقف کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.“ آزاد جي بيان مان خبر پوي ٿي ته ويول برطانيه سرڪار جي هند بابت پاليسين کان اختلاف ڏيکاري استعفا ڏئي آهي، پر ڪن جو خيال آهي ته برطانوي سرڪار هن کي ڊسمس ڪيو آهي. ويول ۵ فيبروري ۱۹۴۷ع تي وزيراعظم ائٽلي ڏانهن جيڪو خط لکيو ان ۾ هن شڪايت ڪئي هئي ته ”هندستان ۾ هن مجلسي جي هڪ نمائنده (ويول) کسي سرسري طور ڊسمس ڪرڻ ان جي مقرري جي شان جي خلاف آهي. ڇو جو عام طرح رٽائر ٿيڻ واري وائسراءِ کي ڇهن مهينن جو نوٽيس ملڻو آهي.“

لارڊ ماڊونٽبئمن جي آمد — تشريح جو پلان

ڪانگريس هڪ تير سان به شڪار ڪيا. هڪ ته ڪريس لڊن لابي جي معرفت ويول کي ڊسمس ڪرڻو ۽ ٻيو ته ويول جي جاءِ تي پنهنجو پسنديدو وائسراءِ ماڊونٽبئمن مقرر ٿيڻ. تاريخ ۲۰ فيبروري ۱۹۴۷ع تي وزيراعظم ائٽلي پارليامينٽ ۾ هڪ تاريخي

دور رس ۽ اهم اعلان ڪيو ته :

”هندستان جون موجوده بي يقيني واريون حالتون خطرناڪ آهن، جنهن سبب انهن کي ان ڄاڻايل وقت لاءِ طوالت ڏيئي نٿي سگهجي. شهنشاهه اعليٰ مقام جي حڪومت صاف ٻڌائڻ تي چاهي ته اسان پڪو ٻهه ڪيو آهي، ته جون ۱۹۴۸ع جي اندر ذميدار هندستانين جي هٿن ۾ اقتدار جي منتقلي لاءِ مناسب قدم کنيا ويندا.“

انهيءَ ساڳيءَ تقرير ۾ مستر ائٽلي اها به ڏمڪي ڏني ته جيڪڏهن هندستان جي نمائندن پاڻ ۾ گڏجي آئين سازيءَ ۾ حصو نه ورتو ته اهڙيءَ حالت ۾ برطانوي سرڪار مرڪز توڙي صوبن جيئن وڻي، ڪنهن به گروهه کي، هندستانين جي مفادات ۾ اقتدار جي منتقلي ڪندي. وزير اعظم پارليامينٽ ۾ ويول جي جاءِ تي مائونٽبئٽن ڪسي هندستان جي وائسراءِ مقرر ڪرڻ جو اعلان ڪيو ۽ وڌيڪ چيو ته نئون وائسراءِ مارچ مهيني ۾ چارج وٺندو. مائونٽبئٽن ۲۴ مارچ ۱۹۴۷ع تي ويول کان چارج ورتي ۽ هي صاحب هندستان ۾ برطانيه سرڪار جو چوڻيهون ۽ آخري وائسراءِ آهي.

اتفاق سان هن وقت هن جي عمر به چوٿيهه سال آهي. مائونٽبئٽن، مولانا آزاد جي الفاظ ۾، نهايت ئي هوشيار ۽ زيرڪ شخص آهي. سندس زال ليڊي پاميلا مائونٽبئٽن ڏاهپ ۾ وري مڙس کان آتر ٻئي گهري! مائونٽبئٽن جا دوستانه تعلقات جواهر لال نهروءَ سان آهن. نهروءَ جي زال ڪملا ٻائي ۱۹۳۶ع ۾ سوڊر ليمڊ جي هڪ اسپتال ۾ گذاري وئي هئي. هوئن به نهروءَ کي پاڪستان جي اسڪيم قبول ڪرائڻ لاءِ لڳندي پاميلا مائونٽبئٽن جو وڏو هٿ آهي.

مائونٽبئٽن وري هڪ وڏي هندو آفيسر وي. بي. مين سان گهرو آهي ۽ هندستان جي سياسي آزاديءَ بابت هو هر وقت مين سان مشورو ڪندو رهيو آهي. جنهن کي مائونٽبئٽن سياستدانن کان وڌيڪ سياستدان تصور ڪندو آهي.

وائسراءِ مائونٽبئٽن جو پريس اتاشي ڪئمپيل جانسن نالي هڪ انگريز آهي. جنهن مطابق لارڊ مائونٽبئٽن، وي. بي. مين کي

تمام وڏو سياسي دماغ سمجهي ٿو.
وي-پي- مينن ڪانگريس جي هڪ وڏي ليڊر سردار پٽيل جو خاص ماڻهو آهي.

لارڊ مائونٽبئشن جڏهن محسوس ڪيو ته هندستان جون سياسي حالتون اتي پهتيون آهن، جو هينئر ڪئبينيت مشن جي سفارشن تي عمل ٿي نه سگهندو، تڏهن هن هندستان جي مستقبل بابت سڀني سياسي ليڊرن کان انٽرويو ورتا.
مائونٽبئشن ڪل هڪ سو ايڪٽيڊ انٽرويو وٺي هڪ پلان ٺاهي لارڊ اسمي جي هٿان لنڊن موڪليو.

اهو پلان هن جواهر لال نهروءَ کي ڏيکاريو، جنهن ان کي رد ڪري ڇڏيو. ان بعد مائونٽبئشن وي-پي- مينن ڏانهن توجه ڪيو.
مينن ڊسمبر ۱۹۴۶ يا جنوري ۱۹۴۷ع ۾ ڊگهيون ڳالهائون مشهور ڪانگريسي سياستدان سردار پٽيل سان ڪيون هيون.

هن کيس ٻڌايو ته ڪئبينيت مشن پلان مطابق گڏيل هندستان جي آزادي هڪ فريب مثال آهي ۽ جناح صاحب به پاڪستان کان هٽ ڪڍڻ لاء تيار نه آهي.... منهنجي شخصي راء آهي ته ملڪ کي هميشه جي لاء خانہ جنگي کان بچائڻ لاء واحد طريقو هي آهي ته ملڪ کي تقسيم ڪرائجي.

جيڪڏهن اسان ان لاء تيار رهنداسون ته محمد علي جناح صاحب به آسام، بنگال ۽ پنجاب جي تقسيم لاء رضامند ٿيندو جتي مسلمان گهڻائيءَ ۾ رهن ٿا. هندستان ۾ اقتدار جي منتقلي ٻن مرڪزي حڪومتن جي حوالي ڪجي ۽ به خودمختيار رياستون قائم ڪجن. هيءَ ڳالهه هينئر عام آهي ته وي-پي- مينن ٽي تقسيم جي اندر تقسيم ڪرائڻ پيو چاهي. پنجاب جو مشرقي حصو امرتسر، لڌيانہ ۽ جالندڙ وغيره کي هندستان ۾ شامل ڪرڻ جي رٿ سراسر بي انصافي هئي. پاڪستان مسلم اڪثريت جي صوبن ۾ قائم ٿيو هو.

جنهن صورت ۾ پنجاب ۾ مسلمانن جي گهڻائي آهي، ته صوبي کي ٽڪر ٽڪر ڪرڻ جو خيال نه فقط بي انصافي هئي، پر مضحڪ خيز به.

اهڙيءَ طرح بنگال ۾ مسلمانن جي گهڻائي آهي، پر ان جي به تقسيم جي سازش ٿي ته اولھ بنگال وارا علائقا، ڪلڪتي جي بندرگاهه سميت هندستان کي ملڻ کپن ۽ باقي مشرقي بنگال کي. آسام مان سلھت جو ضلعو ڪاٽي ان ۾ ريفريندم ڪرائڻ جي تجويز مينن پيش ڪئي هئي.

صوبي سرحد جو علائقو اسي سيڪڙو مسلم آبادي آهي، ان ۾ ريفريندم جي تجويز مينن پيش ڪئي.

وي. پي. مينن جي خيال ۾ اهڙو پيگل ٿيل پاڪستان هلي نه سگهندو. مينن جي تجويز پٽيل کي وڌيڪ پسند آئي، تڏهن ئي پٽيل چوڻ لڳو، ته هو پنهنجو اثر رسوخ هلائي ڪانگريس کي تقسيم جي هن پلان مڃرائڻ لاءِ مجبور ڪرائندو.

وي. پي مينن مطابق لارڊ مائونٽبئٽن جي چوڻ تي پٽيل جي موجودگيءَ ۾ هن پلان جي خاڪي جي ڊڪيشن ڏني ۽ انکان پوءِ هن سمورو پلان خاص ماڻهوءَ جي هٿان لنڊن موڪلي سيڪريٽري آف اسٽيٽ کي پهچايو.

عام سياسي اصولن مطابق اهو سوال ٿو پيدا ٿئي ته هڪ وڏي سرڪاري ملازم جي حيثيت ۾ وي. پي. مينن کي ڪنهن اجازت ڏني ته هو ملڪ جي اهم سياسي ليڊر سان ڳالهيون ڪري؟ هندستان جي سياسي تاريخ ۾ وي. پي مينن ملڪ جي تقسيم جي پلان جو خالق سڏبو.

پٽيل کي اعتماد ۾ وٺڻ بعد مينن چوي ٿو ته هن ۸ مئي ۱۹۴۷ع تي وائسراءِ لارڊ مائونٽبئٽن جي موجودگيءَ ۾ جواهر لال نهرو ۽ ڪرشنا مينن سان ملاقات ڪئي. وائسراءِ مون کي حڪم ڪيو ته اوهان تقسيم جو پلان نهرو ۽ وارن کي ڏيکاريو ۽ هنن سان بحث مباحثو ڪيو. مينن فوراً تعميلات ڪئي ۽ پٽيل سان پنهنجي ڪيل گفتگو کي ورجائين. پلان جا ڪنهن مينن جي پنهنجي لفظن ۾ ٻڌو:

تقسيم جي گهر جناح صاحب ۽ مسلم ليگن ڪئي هئي، پر ان جو پلان هڪ آفيسر برٽش ڪيو ۽ اول مشوري به ڪانگريس سان پٽيل، نهرو ۽ ڪرشنا مينن ٿي. آهي، مون کي لارڊ مائونٽبئٽن

وينو هو.

وي. ٻي مينن هر وقت سردار واپ ائي پتيل کي سياسي حالتن ۽ بين مملات کان باخبر رکندو آهي.

وائسراء جي سيڪريٽريٽ جون منهنجي ڳالهائون به مينن، سردار پتيل کي پڻاڻيندو آهي. وي. ٻي مينن پاڻ اعتراف ڪري ٿو. مينن لابي ۽ جي ذريعي ئي آسام، بنگل ۽ پنجاب جي صوبن جي تقسيم سان مسام گهڻائي وارن علائقن ۾ پاڪستان ٺاهڻ جي گهر کي مڃرايو ويو آهي. وائسراء ان جي منظوري ڏني آهي، ۽ برطانيه سرڪار به ان تي مهر تصديق ڪئي آهي. هن پلان جو نالو ۳ جون ۱۹۴۷ جو پلان آهي. ڇو جو ان ئي تاريخ تي ماڻونٽميٽن مٿين پلان جو اعلان سرڪاري طرح ڪيو، پر ان کان هڪڙو ڏينهن اڳ ۾ لارڊ ماڻونٽميٽن ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي مٿن اڳواڻن کي پاڻ وٽ گهرائي پلان جي منظوري کائڻ ورتي. ڪانگريس طرفان نهرو، پتيل ۽ ڪرپلاڻي حاضر رهيا. ۽

مسلم ليگ پاران جناح، لياقت هلي خان ۽ سردار عبدالرب نشتر آيا ۽ سڪن پاران مسٽر بلديو سنگهه موجود هو. ميني ڪڏجي تقسيم جي پلان کي منظور ڪيو. طم اهو ٿيو ته پاڪستان جي رياست مسلم گهڻائي ۽ وارن علائقن ۾ اولهه بنگال (ڪلڪٽر بندر سميت)، آسام (سلهت کان سواءِ) ۽ اوڀر پنجاب جي ست ضلعن کان سواءِ باقي ايراضي ۾ چوڏهن آگسٽ سنڌاليهه کنان وجود ۾ ايندي.

ضلع سلهت ۽ سرحد جي صوبي ۾ ريفريندم ٿيڻو هو. ضلعي گرداسپور (مشرقي پنجاب) لاءِ چيف جسٽس ريب ڪلف جي صدارت ۾ هڪ ڪميٽي مقرر ٿي جنهن پنهنجو ايوارڊ هڪدم پيش ڪيو ته هن ضلعي کي پاڪستان ۾ شامل ڪجي يا هندستان ۾.

تقسيم جي پلان ۾ هندستان يا پاڪستان سان الحاق ڪرڻ لاءِ صوبائي اسمبلي جي راءِ کي ضروري قرار ڏنو ويو.

صوبائي اسمبلي جي منظوري:

بنگال جي صوبائي اسمبلي جو اجلاس ۲۰ جون ۱۹۴۷ع تي ٿيو، جتي ٻنهي مڪمل ٿيڻ لاءِ ووٽ ڪٽي.

ميهرون نئين آئين ساز اسيمبلي قائم ڪرڻ لاءِ ووٽ ڏنو ۽ نوي ميهرون مخالفت ڪئي.

ساڳئي وقت اولهه بنگال جي غير مسلم ميهرون مان ۸ ميهرون بنگال صوبي جي تقسيم ڪرڻ لاءِ ووٽ ڏنو، ته اولهه بنگال کي هندستان ۾ شامل ڪجي.

هن اسڪيم بابت ويهن ڇئن مخالفت ۾ ووٽ ڏنا. اوڀر بنگال جي مسلم گهڻائي وارن ميهرون مان ۱۰۶ ميهرون مخالفت ڪئي ۽ ۳۵ ميهرون تقسيم جي حمايت ڪئي. ساڳئي انداز ۾ اوڀر بنگال وارن پاڪستان ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ووٽ ڏنو. اهڙيءَ طرح پنجاب اسيمبليءَ کان به ووٽ ورتا ويا.

مسلم ميهرون پنجاب جي تقسيم جي مخالفت ڪئي، ۽ پاڪستان جي حمايت ۾ ووٽ ڪيو جڏهن ته غير مسلم ميهرون پنجاب جي ورهاڱي جي حمايت ڪئي.

سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس ۲۶ جون ۱۹۴۷ع تي ٿيو، ۽ اسيمبليءَ جي مسلمان ميمبرن جي وڏي اڪثريت پاڪستان رياست ۾ شامل ٿيڻ جو اعلان ڪيو ۽ ان جي پريور حمايت ۾ ووٽ ڏنا.

صوبي سرحد ۽ سلهٽ ضلعي ۾ ريفرينڊم

جولاءِ ۱۹۴۷ع جي پهرئين هفتي ۾ ضلعي سلهٽ ۾ ريفرينڊم ٿيو ۽ آباديءَ جي وڏي گهڻائي پاڪستان ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ووٽ ڏنو. صوبي سرحد ۾ جيئن مٿي عرض ڪيو ويو، ۸۰ سيڪڙو مسلم آبادي هئي، آئي ته ريفرينڊم جو سوال ٿي پيدا نه پيو ٿئي، پر ڇاڪاڻ ته آئي ڪانگريس جي وزيراعليٰ، ڊاڪٽر خان صاحب (خان عبدالغفار جو وڏو ڀاءُ) هو، ان ڪري ڪانگريس مين وي-بي-مين جي صلاح سان ريفرينڊم جي گهر ڪئي. ۽ ان ڳالهه کي ۳ جون ۱۹۴۷ع جي پلان ۾ ورجايو ويو.

سرحد ۾ ريفرينڊم ڪرائڻ لاءِ انگريز برگيڊيئر جي-بي-بوٽ ريفرينڊم ڪمشنر مقرر ڪيو ويو. وونرن کان ان بابت راءِ وٺي هئي ته آيا هو پاڪستان ۾ شامل ٿيندا يا هندستان ۾.

خان غفار خان وارن ريفرينڊم جي نوعيت تي اعتراض ڪيو ۽ گهر ڪئي ته آزاد پختونستان جي نالي وٽ ورتا وڃن. جا گهر ماڻوڻن تي رد ڪئي.

مستر وي-پي- مينن خيال ظاهر ڪيو آهي ته صوبي سرحد جي ريفرينڊم ۾ افغانستان مداخلت ڪرڻ پيو چاهي. ڪابل گورنمنٽ خان برادرس جو حمايت ۾ آزاد پختونستان لاءِ ووٽ وٺڻ جي گهر ڪئي جنهن تي سيڪريٽري آف اسٽيٽ لارڊ لسٽاول سخت اعتراض ڪيو ته:

”افغانستان کي صوبه سرحد جي معاملات ۾ مداخلت ڪرڻ جو ڪو حق نه آهي. ڪافي عرصي کان وٺي پٺاڻ پنهنجي رضا خوشيءَ سان صوبي سرحد ۾ رهن ٿا. جيڪڏهن صوبه سرحد کي ٽوڙڻ لاءِ اسان ڪنهن به تحريڪ کي اجازت ڏئي ته ان عمل سان هر قسم جون مشڪلاتون پيدا ٿينديون.“

پاڪستان يا هندستان ۾ شامل ٿيڻ لاءِ صوبي سرحد ۾ ريفرينڊم ۶ جولاءِ کان ۱۷ جولاءِ ۱۹۴۷ع ۾ ٿيو. ووٽرن جي ۹۸ سيڪڙي پاڪستان سان شامل ٿيڻ لاءِ ووٽ ڏنو. آزاد مرحوم جو بيان آهي ته ڪانگريس کي غلط فهمي هئي ته ڪو خان برادرس سرحد ۾ مقبول هئا.

هنن جو ڪوبه عوامي رابطو ڪونه هو. مولانا ابوالڪلام آزاد خان برادرس جي ڪنجوسي جو نهايت ئي عبرتناڪ ذڪر ڪيو آهي، ڇي: هي صاحب ڪنهن کي چانهه به ڪونه پياريندا آهن، باقي خلق ٽوڙ هنن جي ڪڍ لڳندي. هڪ سياستدان لاءِ حد کان وڌيڪ ڪنجوس ٿيڻ وڏو عيب آهي ۽ اهڙو ماڻهو عوام ۾ ڪڏهن به مقبول ٿي نٿو سگهي.

ضلع گرداسپور (مشرقي پنجاب) ۾ ريڊ ڪلف پنهنجو ايواڊ هندستان جي حق ۾ ڏنو ۽ ان طرح هي ضلعو هندستان ۾ شامل ڪيو ويو. جيڪڏهن گرداسپور ۾ سلهٽ وانگر ريفرينڊم ٿئي غا ته يقيناً هي ضلعو به پاڪستان سان شامل ٿي وڃي ها. واہ! وي-پي- مينن صاحب تنهنجي چال! سچ ۽ سچ ته هزارين سال گذرڻ بعد به هندو قوم تنهنجن احسانن کي نه وساريندي.

اهڙيءَ طرح ۱۴ آگسٽ ۱۹۴۷ع تي پاڪستان وجود آيو. نئين ملڪ جو گورنر جنرل قائد اعظم پاڻ ٿيو آهي ۽ هندستان جو گورنر جنرل لارڊ مائونٽبئٽن. مائونٽبئٽن قائد اعظم کي پاڪستان مملڪت جي چارج ڏئي ساڳي جهاز ۾ نئين دهلي هليو ويو.

هريجن اخبار ۾ مضمون ڇپيو آهي هڪ جنهن ۾ ان چيو آهي جيڪڏهن وي-پي-مينن وائسراءِ جو مشر نه هجي ها ته پاڪستان جي حدن ۾ ايتري ڦيرقار هرگز نه ٿئي ها.

وي-پي-مينن ايترو ڪجهه ڪيو، جيترو ڊاڪٽر وائزمن يهودي رياست (اسرائيل) جي تشڪيل لاءِ ڀڄو ڪري پر حيرت جي ڳالهه آهي ته مينن نه ڪاليج ۾ پڙهيو ۽ نه يونيورسٽيءَ جي تعليم پرائيائين. موزلي بلڪل صحيح راءِ ڏني آهي ته:

”هندستان جي آزاديءَ جي ڊرامي ۾ وي-پي-مينن جو اهم رول رهيو آهي. ڪن جي چوڻ ۾ ته اصل ڪردار مينن جو ئي آهي. هو نه ڪنهن اسڪول ۾ ۽ نه يونيورسٽي جو شاگرد ٿي رهيو ۽ وڌيڪ لطف جي ڳالهه ته هو وڪيل به ڪونه آهي. وي-پي-مينن آءِ سي-ايس-آفيسر به ڪونه آهي. ياد رهي ته مسٽر ڪرشنا مينن جو مسٽر وي-پي-مينن سان ڪو واسطو نه آهي. بلڪل ائين جيئن اندرا گانڌي رشتہ داريءَ ۾ مهاتما گانڌي جي ڪجهه نه ٿئي.“

مينن ۱۸۸۹ع ۾ هڪ غريب جين گهراڻي ۾ ملبار ۾ ڄائو. مينن بمبئي ۾ ڪلارڪي ڪئي، ان وقت هو سڄو پڙيانگ ٿي ويو ۽ بڪ وچان مري پيو ته هڪڙي انگريز آفيسر هن تي رحم ڪاڻي کيس هندستان جي هوم ڊپارٽمينٽ ۾ نوڪري وٺي ڏني. ماڻهو ڏاڍو اورچ، ذهين ۽ قابل هو، سو ست ئي پنهنجي هوشياريءَ ڪري هڪ وڏي عهدِي تي پهتو.

وي-پي-مينن لارڊ لنٽگ وائسراءِ، لارڊ وڊول ۽ لارڊ مائونٽبئٽن جو آئيني مشير ۽ رفرمس ڪمشنر ٿي رهيو آهي. هو پاڻ پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته کيس هندستان ۾ آئيني معاملات جو ٽيهن سالن جو تجربو آهي. تقسيم جو پلان مينن چئن ڪلاڪن

۾ ڊرامت ڪيو. موزلي ڪهڙي نه صحيح راڻ ڏني ته مينن تنسيم جي پلان ٺاهڻ ۾ پورا چار ڪلاڪ ورتا ۽ هي اهڙو پلان هو، جو هندستان توڙي سڀوري دنيا جي شڪل کي تبديل ڪرڻ وارو آهي.

جڏهن ته سڄي ڏکڻ ايشيا کي انگريزن جي سلطنت ۾ خاص حيثيت هجڻ ڪري رازداري ۽ وارن دستاويزن مطابق روس کي پري کان ئي روڪڻ، جپان ۽ چين کي سندن گهرن ۾ ئي قابو جهلڻ ۽ طاقت جو توازن قائم رکڻ لاءِ هندستان ۾ هڪ طرف سينگاپور ۽ ٻئي طرف بغداد تائين طاقت جي بالادستي قائم رکڻ لاءِ لڳاتار تحقيقي شعبن کي ڪم ڪرڻو پيو آهي. تڏهن منهنجو خيال آهي ته ههڙيون وسوڙل قومون ڪٿي پنهنجا اهي دستاويزي راز پاڙيسري ملڪن کي متان مفت ۾ نه ڏئي ڇڏين. جيڪڏهن روس کي خبر پوي ته برٽش پاور، ڪهڙي طرح روس کي آمو درياه جي هن پار روڪڻ لاءِ گذريل هڪ صديءَ کان ٻئي ورڪ آئوٽ ڪيو آهي، تڏهن هنن نين آزاد رياستن وٽان ان قسم جا رازداري ۽ وارا ڪاغذات هٿ ڪرڻ لاءِ شايد جلد تحرڪ ۾ اچڻ جي رت سوچيندو!

جي-ايڇ-ڪيو-۽ سپريم ڪمانڊر جو ته اڄڪلهه ڪو اثر ۽ زور به ناهي، سو خود ملٽري سامان جو پنهنجو مقرر حصو به پاڪستان کي شايد مشڪل ملي!

۵۲ ڪروڙ ته روڪ رقم پاڪستان کي ملڻي هئي، اها ٻڌم ته اڃان نتي ملڻي ٿيڻس! تنهن کان سواءِ سڪن جي حرڪتن ۽ خواهشن کي خود مون گذريل سيپٽمبر ۾ پنهنجي اکين سان ڏسي ورتو، جڏهن پهرين ته سڀني گورن جي رهائش ۽ ٻين اسٽيبلشمينٽن کي، گورن جي خواهش موجب، رڳو گورا سپاهي ئي پهرو ڏيڻ لڳا هئا.

اٺين مون محسوس ڪيو ته رڳو انگريزن جي جاني نقصان کان بچڻ خاطر، لارڊ مائونٽبئٽن، جون ۱۹۴۸ع بدران آگسٽ ۱۹۴۷ع ۾ ملڪ جون واڳون ڦٽيون ڪرڻ تي زور ڀڙو! ان صورتحال ۾ سڪن آزاد رياست ٺاهڻ ڪرڻ جو ٽڪڙو

پروگرام ٺاهڻ جي ڪوشش به ڪئي مگر خبر ناهي ته ان ۾ سندن
فسادي ڪارواين سبب رنڊڪ پٺي الائجي منجهن روايتي ٻڌنظمي ۽
کين تباهي ۽ ڏانهن ڌڪيو آهي. في الحال هنن هندن جي اثر ۾
اچي مسلمانن کي دهلي ۽ سملي کان وٺي لاهور تائين ۽ هزارا
کان وٺي بئڪانير تائين ته تيم ڪرڻ جو پروگرام مڪمل طور
عمل ۾ آندو آهي.

آءٌ سملي ۾ هئس ته گذريل سيپٽمبر ۾ سکن، سڀني مسلمان
ملازمن ۽ امتحاني هالن ۾ ويٺل مسلم شاگردن کي به قتل ڪري
چڏيو.

ملٽري هيڊ ڪوارٽر ۾ ٿي پڌو هوم ته سکن لاهور تي قبضو
ڪرڻ جو پروگرام بڻايو هو. سکن سملي کي پنهنجي نئين رٿيل
سڪ رياست جي گادي بنائڻ چاهيو آهي. پر ائين شايد هو ڪري
نه سگهيا!

پر، سکن جهڙو رخ ورتو آهي، ان سان هو تواريخ جي
ڪٽهڙي ۾ سدا جوابدار بڻجي رهندا!

اسانجي هيڊ ڪوارٽر ۾ به سڀني برٽش فوجي آفيسرن، سڪ
سياهين تي اعتبار ڪرڻ بدران برٽش سپاهين کي مختلف حساس
جائن جي بهري تي بهاري ڇڏيو هو.

فلپ چوي ٿو ته جڏهن حالتون اهڙيون آهن، تڏهن وري
وڃي موٽي اتي نوڪري سرانجام ڏيڻ، ڪيئن منهنجو ممڪن
رهندو؟! جيتوڻيڪ ڳالهه صفا ائين به ناهي.

هندستان ۽ پاڪستان جي ملڪن وچ ۾ ريل رستي اچي
وڃي سگهجي ٿو. حالتون چند مهينن کان پوءِ صاف ٿي سگهن
ٿيون. آءٌ پنهنجو وطن پوءِ به ولايت کي نه ڏئي سمجهان! ماڻهو
اسان سان نه پوءِ به ڪونه وڙهندا!

هندو مسلمان رڳو پنهنجي نوعيت موجب ڀلي ڪٿي نه ٺهن
پر عيسائي مشرڪن کي ڪوبه مستقل خطرو نه هوندو.

مشرڪي اسڪولن جو جيڪو چار وڇايل آهي، اتي به اسان
کي جاب ته ملي سگهي ٿو. تنهن ڏينهن سسٽر بابرا سان، نوابشاهه
سينٽ ميرٽي ۾، ملاقات ٿي ته هن مون کي ڪراچي جي سينٽ

جوزف ۾ هلي ٽيچر ٿيڻ لاءِ آڇ ڪئي!

سينٽ جوزف بابت هن خيال ڏيکاريو ته جلد ئي، اتي رڳو ڇوڪرين جي ئي تعليم لاءِ سلسلو محدود رکڻ تي غور ڪيو ويو وڃي. هيل تائين اُتي رڳو انگريزي خاندانن جي سهوليت لاءِ سندن ٻارن لاءِ گڏيل تعليم جو سرشتو جاري هو. دلچسپ ڳالهه اها به ته سينٽ جوزف جيڪو ۱۸۶۲ع ۾ قائم ٿيو ۽ ان ۾ ۱۹۰۰ع تائين سنڌي ميڊيم ئي تعليم جو ذريعو هو، اتي اوچتو ئي ويهين صديءَ جي شروعات کان نه رڳو ميڊيم بدلائي انگلش ڪيو ويو پر اسڪول کي به ڪانوينٽ جي حيثيت ۾ آندو ويو. رڳو ان ڪري جو، موجوده صديءَ جي شروعات ۾ لشڪر جون چانوٿيون ۽ سامونڊي فوج جو هيڊ ڪوارٽر صدر جي علائقي ۾ آندو ويو. تڏهن گورن جي جهجهي تعداد جي سهوليت خاطر سنڌي ميڊيم کي انگلش ميڊيم ۾ آندو ويو. ۽ هاڻي وري نئين هوا کي منهن ڏيڻ لاءِ گڏيل تعليم کان پاسو ڪري، رڳو ان کي ڇوڪرين لاءِ مخصوص ڪيو ويندو. ۽ سينٽ پيٽرڪ کي وري رڳو ڇوڪرن لاءِ رکيو ويندو.

مون کي ياد آهي ته اسان جي پڙهڻ واري دؤر ۾ سنڌ جي معتبر ماڻهن جا ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون سٺ جوزف اسڪول ۾ پڻ زير تعليم هيون.

خاص طرح سنڌ جا سياسي ليڊر ۽ واپاري ماڻهو بهنهنجن ٻارن کي صدر جي علائقي ۾ موجود ڪنهن نه ڪنهن انگلش ميڊيم يا ڪانوينٽ اسڪول ۾ پڙهائيندا هئا.

سينٽ جوزف ۾ اسان واري زماني ۾ سر غلام حسين، سر شاهنواز ڀٽي ۽ ڪين ٽائپر خاندانن جا ٻار ڏسڻ هئا. سر شاهنواز جون ڌيئرون اسان سان جڏهن پڙهنديون هيون، تڏهن هنن جو ننڍڙو ڀاءُ به وٽن پاسي واري پرائمري اسڪول مان نڪري هنن وٽ عام جام ايندو هو. هنجو نالو ذوالفقار ڪري چونديون هيون. انگريز ٽيچرس به ان گوري ٻار کي ڏاڍو پسند ڪنديون هيون.

سند ۾ عام ماڻهو زال ذات کي بي عقل ٿا سمجهن، سو منهنجي مخصوص دليل بازيءَ ۽ سياسي رازدارين تان پردو هٽائڻ وارن خواشن پٽن سان هي سڀا چڻ ٿيڻ ۾ پوندا آهن. هندو ماڻهو مون کي مسلمانن جو ايجنسٽ ۽ فلاسپ کي انگريزن جو جاسوس سمجهندا آهن. هر هندن توڙي مسلمانن ۾ اسان پيشي اڄ ڪلهه انهنون ڏاڍا مقبول شخصيتون!

پاڪستان ٿيڻ جي اعلان ۽ فيصلي کان پوءِ جيئن ته هندن جو اڳيون روز ۽ جوش نه رهيو آهي، تنهنڪري اهي به اسانجي هن خيس سان هر ويرو ۽ ظاهري طرح ڪا بيزاري ۽ نفرت به نٿا ڏيکاري!

سند جي هندن ۾ رڳو انتظار ۽ سوچ وارو ماحول ٿي ڏسان ۽ هنن کي به مسلمانن وانگر هندستان جي ٻين حصن جي مسلمانن جي پوري خبر چار هرگز ناهي. مون کي هٿ آئي به مهينا ايتري جا آهن ته به ڏسان ٿي ته سند جي هندن توڙي مسلمانن کي هڪٻئي ڏهن ته اڳتي هلي ڇا ٿيڻ وارو آهي.

عمر سهتو

هڪ ڳوٺاڻو چوڪرو، جڏهن سمجهه سان ٿئي ٿو تڏهن ملڪ ۾ بائيٽال ۽ سياسي هلچل ڏسي ٿو. جيڪي حالتون آهن، سي هنگامي حالتن وانگر آهن. انهيءَ دوران ئي آزاديءَ جون تجريڪون زور وٺي، عروج حاصل ڪن ٿيون ۽ ملڪ آزاد ٿئي ٿو. هن ڪردار شروع کان ئي گڏيل ۽ ڊانئون ڊول ملڪن کي ڏٺو.

مون کي هن حالتن سان واسطو پيو آهي، اهي ڪنهن به هڪ طئه ٿيل نموني هلائيندڙ ناهن. سمجهه سان ٿيس ته سياسي هلچل، ووٽن لاءِ وٽ پڪڙڻ، سند ۾ مارشل لا، ڌاڙا، ڦريون ۽ ڳوٺن کان

شهرن ڏي وائين جي لڏپلاڻ جو بيجد گهڻو زور ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مسجد ۾ گهٽ هڻڻ واريءَ عمر کان وٺي مسلمانن ۾ شريفي، بي علمي ۽ هندن ۾ عام سجاڳي ڏسان ٿو.

جنهن سال ۾ مڪتب ۾ وڃس تنهن سال کان ئي انگريز جرنيلي جي مهياپاري لڙائي لڳي هئي. اسان جي گهڻن ۾ ان جنگ جو غوغاءُ ٻه سال پوءِ ٿيو هو.

گهڻن ۾ هڪ ئي اخبار ايندي آهي. روزاني هندو اخبار هندن جي سڄي پنهنجايت جا مکيه شوقين پاڻي بند اخبار کي شوق سان پڙهندا آهن. چوندا آهن ته انگريز بادشاهه جو جرمن بادشاهه ”مامو“ ٿئي ٿو. اسان ننڍا هئاسون ته اهو ذهن نشين ٿيو هو ته حقيقت ۾ انگريز شهنشاهه اڳيان خوش قسمت اسان رعيت آهيون. ڏاڍي عزت دار ۽ محفوظ رعيت.

پرائمري جي اڪثر ڪتابن ۾ جاگرافي ۽ تواريخ مطابق ٻه ائين معلوم ٿيوسون ته انگريز ساريءَ دنيا ۾ بهتر ۽ طاقتور قوم آهن ۽ دنيا ۾ هنن جي بادشاهت تان سچ لهي ٿي ڪونه.

جنگ ۽ يورپ ۾ ۽ دنيا جي مختلف ڀاڱن ۾ هلي پئي ته آڻ سمجهندو هوس ته جيڪڏهن اها جنگ اسان جي سنڌ تائين پهتي ته پوءِ اسان جو حال الائجي ڇا ٿيندو؟ ان ڪري ڪڏهن ته پڙهائيءَ تان منهنجو ارواح ڪڇي ويندو هو. سوچيندو هوس ته جنگ ڪن سالن کان هلندڙ آهي. بند نه ٿي ته ضرور هيستائين پڄي ويندي. پوءِ دنيا ته آخر فنا آهي. تنهن ڪري پڙهان ڇا لاءِ؟

ٿوري مون کي پڙهائڻ لاءِ گهر وارن جو ڪو خاص توجو ڪونه هو، ته به جيئن ته ڪلاس ۾ روزانو پابنديءَ سان هوم ورڪ ملندو هو جيڪو ٻئي ڏينهن لاءِ لازمي طرح ڪرڻو ٿي پيو تنهن ڪري پڙهائيءَ جو سلسلو قائم رهيو. اهو معاملو سون سان رهيو هوندو، ڇو ته آڻ روز اسڪول ويندو هوس. پر جيڪي مسلمان ڇوڪرا گوسٽرو هئا، تن جي پڙهائيءَ جا سلسلا پرائمري تعليم جي چئن درجن کان وڌيڪ هلي نه سگهيا.

پرائمري اسڪول کي، اسان جا عام مسلمان مائٽ هندن جو اسڪول يا ڪافرن (نصاري) جو اسڪول سڏين ٿا. مسلمانڪو

اسڪول، ملى جي مڪتب کي چون ٿا. آءٌ ملان مڪتب ۾ اڍائي سال کن پڙهيس مگر حسابن ۾ ٻين کمن ۾ هميشه مٿين درجن جي شاگردن سان گڏجي ڪم ڪندو هوس ۽ ٻئين درجي ۾ ٿيس ته به انهن سڀني کان اڳي هوندو هوس.

مون کي انهي ننڍپڻ ۾ به ائين محسوس ٿيو ته سرڪاري پرائمري اسڪول ۾ نه پڙهيو ته پڙهائي ۾ ڪچو رهجي وڃبو! جڏهن اها رت مائٽن وٽ گهر ۾ پيش ڪيم ۽ ان تي زور به لڳائڻ لڳس تڏهن سڀني ان ڳالهه جي مخالفت ڪئي ۽ ناهي ته ائين به چيو هو ته ڏسو! هاڻي وري ڪافرن جي اسڪول ۾ پڙهڻ لاءِ وڃڻ چاهي ٿو!

ملو دائود، اسان جي گهٽ، دليوٽن جي مسجد جو پيش امام هو. هر ۱۹۳۷ع ۾ ماڻهن هلايو ته لنواريءَ واري پير جو مرید ٿي ويو آهي، تنهن ڪري هاڻي هن جي پٺيان نماز پڙهڻ جائز ناهي. آخوند جي پٺيان نماز پڙهڻ کان انڪار، سڀ کان پهرين هڪ عيد نماز جي موقعي تي ٿيو جنهن انڪار ڪرائڻ جو واحد ڪارڻ نٿ هونجند جو رهندڙ عيسو حج ۾ عيسيٰ حج ۾ سخت مخالفت ڪندي ماڻهن کي آخوند دائود جي پٺيان نماز پڙهڻ کان روڪيو هو. آءٌ تڏهن ٻين ٻارن سان گڏ، نماز جي صفن کان دور موجود بيٺل هوس. جڏهن ته مون کي ان حالت ڪري ڏک ۽ غصو به هو. ان موقعي تي آخوند جي وڏي پٽ محمد موسيٰ ميمڻ عيد نماز پڙهائي

آخوند دائود ۽ سندس گهراڻي کي انهيءَ واقعي جو پوءِ گهڻو ڏک رسيو هو. هو جلد ئي پوءِ نئين جتوئي لڏي ويا هئا.

دليوٽن جو پرائمري اسڪول ساڻهه پرڳڻي جي مکيه پرائمري اسڪولن مان هڪ ليکجي ٿو. هن کي ميان اسڪول به چئجي ٿو. لسانجي گهٽ ۾ هڪ ماستر ڪوڙو مل به آهي جيڪو نٿ گوراھي جو ٻاڻو آهي. برهمڻ کي سنڌي ۾ ”ٻاڻو“ يا ”ڀائي“ چوندا آهن. سائين ڪوڙو مل عام طرح مسلمانن جي سخت خلاف ڏسبو آهي. هر سچ ڳو به ڏاڍو آهي. ان ٿر ۽ بي ڀڄو ماڻهو آهي. ننڍو هوس

ٽه اسان جو پهريون گهر انهيءَ اسڪول جي ڀرسان هوندو هو. گهنڊ وڃندو هو ته ڊوڙي وڃي اسڪول جي پٽ وٽان بيهندو هوس. سوين ٻار ڪلاسن آهر قطارن ۾ بيهي ويندا هئا ۽ پوءِ پراڻا يا بندگيءَ جو گيت گائبو ٻڌندو هوس:

اسان جي تون شهنشاھ کي
سلاست رک، خداوندا!

پوءِ آخر ۾ گهنڊ جو ذڪر وڃڻ تي ٻار، منظم نموني ڪلاس ۾ هليا ويندا هئا. ننڍي عمر ۾ مون تي اهڙي نظاري جو نهايت وڻندڙ اثر پيدا ٿيو.

انهي کان به وڌيڪ وڻندڙ ۽ ذهن کي اپيل ڪندڙ نظارو مسجد نماز تي، نمازين جي يڪسان جهڪڻ، هڪئي وقت سڃدي ۾ وڃڻ ۽ ساڳئي انتظام سان يڪسرو، امام جي پٺيان ارڪان بجاءِ اٿڻ وارو حيرت جهڙو انتظام محسوس ڪندو هوس. سچ ته عيد اچڻ تي مون کي ڪئين سالن تائين نماز جو اهڙو نظارو ڏسڻ جو شوق ڪپڙن لٽن يا شين کائڻ کان وڌيڪ رهندو هو.

جڏهن ننڍي لاءِ رڳو تماشي طور پاڙي جي ان پرائمري اسڪول کي ڏسندو هوس تڏهن اٽڪل ڏهاڪو کن ماستر هوندا هئا. جڏهن آڏو اسڪول ۾ داخل ٿيس تڏهن پنج ماستر وڃي رهيا. پر پاسي ۾ ٻيا ننڍا ۽ برانچون اسڪول پئجي ويا هئا.

سائين ڪوڙو مل پنهنجو ڪلاس ڇڏي، يا سندس ڪلاس جو اسان واري ڪلاس سان وڃون دروازو کولي ڪڏهن ڪڏهن اسان جي ڄڻ ته مستقل استاد ماستر عالمچند سان، چڱي خاصي ڪچهري به ڪري وٺندو هو. سائينءَ عالمچند اسان کي ٽئين درجي کان وٺي ستين درجي تائين ڪئين سال انهيءَ اسڪول ۾ پڙهايو. هن کي غريب ۽ ذهين شاگردن سان ڏاڍي همدردي آهي. جيڪا ڳالهه ڪوڙي مل ۾ ناهي. ڪوڙي مل جي نالي عام خيال آهي ته سندس زال گهر جي ڪوهيءَ ۾ ٽپ ڏيئي پنهنجو انت آندو هو.

سائين ڪوڙو مل سياسي ڳالهين جي ڄاڻ به رکي ٿو. هڪ ڏينهن ۱۹۴۱ع ۾ سائين عالمچند سان (ڪلاس ۾) ڳالهه ٻوله ڪندي تمام نفرت مان هن کي ٻڌائڻ لڳو هو ته هاڻي وري (مسلمان)

آکين ٿا ته پاڪستان گهرجي! عجيب ڳالهه آهي ته ان وقت مون پيار هوندي به سندس ڳالهائڻ جي طريقي مان ڪينرو نه حنارت ۽ پڇان جو جذبو ڏٺو هو. مگر تازو اهو ساڳيو ماڻهو، پيرن ۾ سندس ڪنهن مائٽ جي اوطاق ۾ ٻين ڪيترن سان گڏ مايوس حالت ۾ ويٺل ڏٺم. جڏهن آڻ به ٻين ڪن ٻارن سان گڏ ڪي ڪتاب سستي اگاهه خريد ڪرڻ جي خيال کان گهٽيءَ کان لکهندي، انهيءَ اوطاق ۾ ڪتاب هيٺ زمين تي پيل ڏسي، اندر لنگهي ويو هوس. سچ ته مون کي اهو منظر اڃان ياد آهي.

سائين ڪوڙي مل کي ڏک ۽ مايوسي ۾ ڏٺم. مون ۾ پنهنجي گهٽ تجربي ۽ گهٽ چالاڪيءَ جي ڪري ايترو حوصلو ڪونه هو جو ساڻس پيرن پيئي ملان! هو، هندستان وڃڻ لاءِ نٽ گوراهي کان پريٽين آيو هوندو جتان پوءِ پنهنجي سهولت سان ريل ذريعي اسهڻو هوندس!

هندو ماڻهو عام مسلمانن کي چور، جاهل (جهٽ) ۽ انسانيت جي درجي کان به گهٽ واري مخلوق سمجهن ٿا. ته به پڙهيل مسلمانن کي عزت ڏيڻ کان هروڀرو ناخوش نه ڏسبا آهن. اڄ ته هندن جي لڏ پلاڻ جو معاملو بلڪل ڌڻي ڏڏوم اتي سوچيان ٿو ته جيڪي هيترا تعليمي ادارا خانگي طور هلائيندا آيا آهن، تن کي هينئر اوچتو انهن ادارن سان دلچسپي ڇو گهٽجي وئي آهي.

ڇو ته، اسان واري ڪي-سي ائڪيڊميءَ ۾ به هاڻي ماسترن جو اڳوڻي جيترو تعداد نه رهيو آهي. آڻ چوٿين ڪلاس مان شايد جلد پنجين ڪلاس ۾ هليو ويندس. توڙي نئون سال اپريل کان ايندو آهي. پر هيڊ ماستر مسٽر سندناس ڀڪو امتحان جنوريءَ ۾ ئي وٺڻ جو پروگرام ٺاهي ورتو آهي.

مسلمان شاگرد، جيڪي ڪي-سي ائڪيڊميءَ جي ٽي سئو تعداد مان مس مس اسي کن ٿيندا، تن کي پاڪستان بچڻ جي خوشي گهڻي آهي. پر اسان کي اصل ۾ اهو هٿو ڏنو پوي ته ملڪ ڇا هوندو آهي ۽ جيڪو پاڪستان جي نالي سان اسان جي ايتري اهاڻ ۽ محنت سان ٺهيو آهي، اتي آئيندي جو سرشتو ۽ اتي جا

رهاڪو ماڻهو ڪهڙي قسم جا آهن.

تنهن ڏينهن تواريخ جاگرافيءَ جي ٽيچر کان مون ڪلاس ۾ خاص طور سوال اهڙو پڇيو هو. هن جڏهن ليڪچر ڏيندي چيو ته هن گهڻو ڪري سڄو هندستان گهمي اکين سان ڏٺو آهي، تڏهن پڇيومانس ته پاڪستان جن علائقن ۾ نهڻ وارو آهي، اتي ڪهڙي قسم جا ماڻهو آهن ۽ جيڪي علائقا هندستان ۾ اچن ٿا، اتي جا ماڻهو ڪهڙا آهن؟ هڪ ليکي ته مون وارا سڀ ڪلاسي ان سوال تي ڏاڍا وائڙا ۽ حيرت ۾ به بيه هئا! پر ٽيچر جي جواب ته ڪلاس کي وڌيڪ وائڙو ڪري ڇڏيو.

هن جواب ۾ ڄاڻايو ته جيڪي علائقا پاڪستان جي حصي ۾ آيا آهن، جهڙوڪ: پنجاب، سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان وغيره، اتي جا ماڻهو خوبصورت ۽ وڻندڙ آهن، جڏهن ته هندستان جي حصي ۾ جيڪي علائقا ڏنا ويا آهن، تن ۾ عورتون ته نيڪ آهن، پر مرد سڻا ۽ خوبصورت ڪونه آهن.

هي ماستر، اسان جي اسڪول جو سائنس ٽيچر به آهي. هن ٻڌايو ته هو لڏي هندستان ويندو، اتي سائنسي ڪوچنا ۾ حصو وٺندو ۽ جيترو جلد ئي سگهي ٿو ته هندستان ۾ ائٽم بم تيار ڪرائبو.

مطلب ته هندو جاتي، ترقي يافتہ ۽ دور انديش ڏاڍي آهي. معمولي وائيو به واپارڪي لائين ۾ بيحد هوشيار ۽ خود سياست ۾ به سجاڳ ڏسجي ٿو. دليپوٽن ۾ عام تعليمي معيار ۾ ته رڳو هڪ شخص بي- اي آهي. مڪي خانچند جو وڏو پٽ، ٽيڪو. موهن داس جنهن کي عام ماڻهو موهن ڪري سڏين ٿا، اهو آهي ته ميٽرڪ فيل، پر سياسي سوچ ۾ سڄي شهر ۾ برڪ آهي. مون ڪئين ڀيرا مڪي خانچند جي اوطاق ۾ مڪيءَ پاران هن کان سياسي سڌ سماءُ پڇندي ڏٺو آهي.

دليپوٽن ۾ سنڌي اخبار روزانه صبح جو ٽپال اچڻ جي موقعي تي ٽي حشو کڻي ويندو آهي. آءٌ به انتظار ۾ هوندو آهيان ۽ جڏهن موڪلن ۾ گهڻ هوندو آهيان تڏهن حشي کي اخبار کڻي ويندي ڏسڻ شرط پٺيان لڳندو آهيانس. حشو ٽوپڻ جو وچ-ولو پٽ آهي. ٽوپڻ داس کي ست پٽ آهن، ڇهه وڏا آهن. ستريل ۽ ڪماڻو آهن. حشي

جو وڏو. پاڻ جيوت ڪوٽيا کي ڇڏي هاڻي هتي دڪان تي آهي. ائين به ڀائر ڪوٽيا واري دڪان تي، به دليپوٽن جي دڪان تي ۽ به ڀائر سينگار جي دڪان تي هوندا آهن. دليپوٽن جا واڻيا به سنڌ جي ٻين شهرن جي واڻين وانگر ساري دنيا ۾ پکڙيل ”سنڌورڪي“ آهن. اڄڪلهه ناروشاهه جي الهندي ۾ واڻيا رڳو دليپوٽن، ابجي، منياڻين ۽ نٽ گوراهي ۾ آباد آهن. نٽ هونجند، سخي دادواهي، پورٽي، مڇن، نٽ پوچراج ۽ جبير وغيره مان چورين ۽ ڌاڙن جي ڏهڪاءُ سبب سڀ واڻيا لڏي ناروشاهه وڃي ويٺا آهن. دليپوٽن جو مائو ۽ هتي جا کير پيڙا به گهڻي قدر ڏيساور تي وڃن ٿا.

دليپوٽن ۾ هڪ گهر ريوڇند جو واڻين جي نڙ مان نڪتل هو. نتيجو اهو آهي جو هاڻي تازو جڏهن ريوو مري ويو، تڏهن پٺڄايت مان کير شامل نه ٿيو. هڪ ئي پٽ هوس. ڪراچيءَ کان جڏهن سندس ڌيون ۽ ناني آيا، تڏهن انهن گڏجي وڃي مسان ۾ پهچايو ۽ ساڙيو.

اسن جي ڳوٺ ۾ عيدن ۽ تيجو پاڻ کي حڪيم يا ڊاڪٽر ڪري پيش ڪن ٿا. دڪانن تي لا تعداد ڦڪيون ۽ ستيون رکيون اٿن. دليپوٽن ۾ هر ٻيو دڪان ڄڻ ته ڀسارڪو دڪان آهي. مٺاين ۽ کير پيڙن جا به ٿي دڪان آهن.

مسلمانن کي روزگار جو ڪوبه وسيلو ناهي. هڪ ڪنير، ٻيون مڱڻهارن جو گهر آهي. هڪ به ڊڪڻ ۽ ڪٿي آهن ۽ هڪ منهنجو پيءُ آهي، جيڪو ڪاٺ چيريندو آهي. بس، انهن ئي کي روزگار ۾ تنگي ناهي. ٻيا هڪ اڏهر هاري ۽ ڊايا آهن نه ته سڀ مسلمان واڻين جا ۽ ٻين جا ٻيلي آهن.

ملو دائود ڳوٺ جي ڪجهه گهرن مان ڏينهن رات جي مقرر ٿيل ماني وٺي روزي حاصل ڪندو آهي. چوڪيداري سرشتو رڳو واڻين جي پاڙن تائين محدود آهي ۽ صفائيءَ جو انتظام به انهن طرفان هندن جي گهرن لاءِ آهي. اڄڪلهه هڪ ئي ماڻهو، شهر جي چوڪيداريءَ جو ڪم سنڀالي ٿو جيڪو خود هڪ وڏو ڪاٽڪو، نامي گرامي ۽ ڏاڍو مڙس سڏبو آهي. ان، ٽيهه روپين

ماھوار پگھار تي دليپوٺائي وائين کان ٻوٽائي کنھو آھي تہ آھا هن جي ذميواري آھي تہ شھر ۾ ڪابہ چوري چڪاري ٿيڻ نہ ڏيندو پاڻ اڪثر ڪري چوڪيداري تي ايندو بہ ناھي. مزي سان اڌ ميل پنڌ تي پنھنجي گھر ۾ ستو پيو ھوندو آھي. اھا آھي تہ ان شخص جي ڏيا!

ملاڪڙو، اسان جي ڏيھ ۾ سڀ کان وڻندڙ ۽ دل کپي چڪيندڙ گالھ ھوندي آھي. دليپوٺن ۾ ھر ائين ڏينھن جمع ٿي شام جو ۽ ساڳي طرح پرين ۾ بہ ساڳئي ڏينھن تي زبردست ملاڪڙو لڳندو آھي. انڪري نوان ملھ، ٻوٽا ۽ ملھ وڙھڻ لاءِ چاھ پيدا ٿيڻ اسان وٽ ھڪ عام ۽ قدرتي گالھ آھي.

ملاڪڙي کپي ھندو توڙي مسلمان چاھ سان ڏسن ٿا ۽ ڪيترا ھندو بہ ملھ وڙھڻ تاءِ اسان جي ڳوٺ موريل شاھ جي جمعي جمعي واري ملاڪڙي ۾ ھاسو وائيو، ملھ وڙھندو آھي. ھي ھڪ طاقتور نوجوان آھي ۽ ڪيترن ئي مسلمان ملھن کي ملھ ماري ٿو. پر تنھن ڏينھن ھن کي جڏھن سرسي ٿي تڏھن کيس ڏاٽرني ڪوريءَ سان ملھ ويڙھايائون.

ڏاٽرنو داءِ ۾ ھاسي کان گھڻو ۱ ۾ مشڪل سان ھاسي کي ملھ ماري سگھيو. دليپوٺن جي ملاڪڙي ڏسڻ لاءِ پري پري جا ماڻھو ايندا آھي. پر ملھن کي گھڻا پيسا ڪونہ پوندا آھن. جڏھن تہ پرين جي ملاڪڙي تي ملھن کي ڏاڍو پئسو ٿو پوي. تنھن ڏينھن ٺٽ ۾ ويٺل سڪن ۽ پنوھن جي ماڻھن وچ ۾ جھيڙو ٿي پيو. جنھن تي سڄو پنوھر عالم جھيڙي ۾ نوين پيو. سڪ ڪجهہ سالن کان ديوانن جي خالي ڪيل ٺٽ ۾ رھن ٿا. ڇو تہ ھو اڄ ڪلھ ديوانن جي زمين کي آباد ڪرڻ لاءِ آيل آھن. سنڌ ۾ سڪ سڄھوري پاسي ۽ جتوئي ۽ موري پاسي عام وسن ٿا. ھو ڏنڌي ۽ تيز آھن. ھاربو، واڍڪر، چمر جو، رازڪو ۽ باربرداريءَ جو ھرڪو ھنر بھتر طور ڪن ٿا. راڳ جا بہ ھوشيار آھن تہ ڪيترائي ماستر بہ آھن نواب شاھ ۾ بہ ھنن جو زور آھي.

اسان جي استيشن تي بہ ھڪ سڪ بابو آھي. دليپوٺن ۽ پرين جي وچ ۾ اڄڪلھ ھڪ اٽڪلواندين، ريلوي انجن ڊرائيور

ڏسبو آهي. هن سان هڪ ميمر به هوندي آهي.
اسان جڏهن ننڍا هئاسون تڏهن آغا تاج محمد ملان مڪتب کي
ڏسڻ آيو هو. تڏهن ساڻس به هڪ ميمر گڏجي آيل هئي! ڳوٺ
جا سڀ ماڻهو ۽ ٻار انهيءَ ميمر کي خاص طرح حيرت مان ڏسڻ
لڳا هئا.

گورو صاحبوڪ، جيڪو نارو شاهه ۾ رهي ٿو ۽ ريلوي
انجن هلائڻي ٿو، اهو چڻ ته عام ماڻهن سان دوست ٿي ويو آهي.
سياسي جلسن ۽ جلوسن ۾ اسان وٽ پرين واري نور محمد شاهه
جي ورڪ زور آهي. ۱۹۴۵ع جي ڊسمبر ۾ جڏهن انڊين ليگسليٽو
اسيمبليءَ لاءِ سنڌ مان يوسف هارون ۽ پير علي محمد راشديءَ جي
وچ ۾ مقابلو ٿيو، جنهن لاءِ ساڻين نور محمد شاهه مون کي ابجيءَ واري
پولنگ تي پهچڻ لاءِ چيو ته مون مدد لاءِ ڪپڙاٻا ۽ عيسيٰ سهتي
(شاگردن) کي مدد لاءِ کنيو. شاهه صاحب اسان کي وات خرچ ۽
کاڌي پيئي لاءِ پنج رپيا به ڏنا هئا. رستي ۾ اسان کي ڏامڙي
وڃي ملان هڪامل کي ابجي واريءَ پولنگ تي وٽ ڏيڻ لاءِ آگاهه
ڪرڻو هو. اسان جي اتي پهچڻ تي ملي ڪامل چيو هو ته هو
ته اڳي ئي شاهن جو ماڻهو هو، پر وچ ۾ شاهن کيس الائي ڇو وساري
هڏيو هو.

خير، هن وٽ ڏيڻ جو وعدو ڪيو. ياد رهي ته ان اليڪشن
۾ وٽ جو حق رڳو زمين جي ڪائيدار کي هو.

۱۹۴۵ع جي انهي اليڪشن جي پولنگ تي ٻئي ڏينهن
نارو شاهه وارو غلام قادر سومرو به يوسف هارون جي ڌر جو اليڪشن
ايجنٽ هو. هن سان به منهنجي پهرين واقفيت ٿي، غلام قادر سومرو
نارو شاهه پڙهي ٿو. نارو شاهه ۾ به هندن جو پئسچائڻي هاءِ اسڪول
آهي. پر پرين جي ڪي-سي-اڌڪيڊمي ۾ اڄڪلهه مسلمان شاگرد
انهي ڪري گهڻا آهن جو، شاهه صاحب ضد ۾ اچي پنهنجي خرچ
تي اسي شاگردن جي رهاڻش وارو هاسٽل قائم ڪيو آهي ۽ انهن
جي في وغيره به پاڻ پريندو آهي. رڳو في ئي هڪ مهيني ۾ ٽي
سئو رپيا ٿئي ٿي.

شاهه جي خرچ تي هاسٽل جا شاگرد اليڪشن ورڪ ۾

سڄي تڪ جي ننڍن وڏن شهرن ۾ تقوين ۽ جلسن ڪرڻ لاءِ ويندا رهيا آهن.

نوابشاه ضلعو اڄ ڪلھ سڄي هندستان ۾ وڃي ٿو پوءِ ڇو ته مسعود ڪليڪٽر جي پاليسين ڪري نواب شاه ضلعو سيد گروپ جي اثر کان نڪري ويو ۽ ڪنڊياري تڪ ۾ بنسبت هڪ ننڍو زميندار وڏيرو غلام نبي ڏهراج سنڌ جي هڪ بااثر سياستدان محمد علي شاه کي هارائي چڪو آهي.

نارو شاه جنڪشن وارو علائقو هندن توڙي مسلمانن لاءِ اهميت اختيار ڪري ويو آهي. ريلوي ٽرئڪ جو مشهور ڊرائيور جيڪو انجنيئر به سڏجي ٿو، جنهن جو نالو فلپ آهي، اسان شاگردن سان ٽرين جي سفر دوران خاص طور گهرو ٿي ويو آهي، سو خيال رکي ٿو ته مسعود ڪليڪٽر کي ڄاڻي وائي مسلم ليگ کي ڪامياب ڪرائڻ لاءِ هيڏانهن موڪليو ويو آهي. پر عطا محمد ميمڻ ۽ ٻين مسلم ليگي ليڊرن جو خيال اهڙو ناهي. اسان جو سينئر بورڊر ڌڻي بخش منگي، جيڪو ڏاڍو پڙهيل ۽ اخبارون اڀياس ڪندڙ آهي سو، چوندو آهي ته مسعود ڪليڪٽر هن کان اڳ بمبئي جي ڪوڪن واري پرڳڻي ۾ پيلن واري ضلعي جو حاڪم به رهي آيو آهي ۽ اتي به ايترو ته مقبول ٿيو جو، هند سرڪار کي لاچار اتان کيس ڪڍڻو پيو ۽ پوءِ بدلي ٿي سنڌ جي هن سڀ کان ڏکڻي سياسي ضلعي ۾ موڪليو اٿائونس. چون ٿا ته مسعود نه اچي ها ته مسلم ليگ جي ڪاميابي ايتري قدر نه ٿئي ها.

سنڌ اسيمبليءَ ۾ اڄ به سيد گروپ جو زور گهڻو آهي. گروپن جي لحاظ کان سنڌ اسيمبليءَ ۾ مير گروپ، پير گروپ ۽ ڪهڙو گروپ مسلم ليگ جا ٿيا آهن. پر سڀني جو سياسي ليڊر ڪهڙو صاحب آهي.

محمد ايوب ڪهڙي تي هندن پاران گهڻا ڪيس ڪيل هئا، تڏهن هو جيل ۾ هوندو هو. اسان پرين جي مسلم هاسٽل جا شاگرد انهيءَ زماني ۾ شاه صاحب جي جيلن ۽ ٽرڪ ۾ چڙهي آسپاس جي ڳوٺن ۾ جڏهن اليڪشن جي ورڪ ڪرڻ ويندا هئاسون، تڏهن اسان جي حيرت جي حد نه هوندي هئي، جو سمورا عوام اسان

کان اڳ اهو سوال پڇندا هئا، ته توهان ڪهڙي جا ماڻهو آهيو
يانہ ؟

مطلب ته شايد سڀ مسلمان سنڌ ۾ ڪهڙي جا پوئلڳ پيا
ڏسجن. اسان هر هنڌ ڏٺو ته ماڻهو ڏاڍي نياز ۽ عقيدت سان ڪهڙي
کي ياد ٿا ڪن ۽ سندس چوڻڪاري لاءِ، مسجدن مان روزانو
پابنديءَ سان دعائون به گهرن ٿا.

گذريل جنرل اليڪشن ۾ ڏٺوسون ته سنڌ ۾ مسلم ليگ
رڳو ڪهڙي جي نالي ڪري جيتي آهي.

۱۹۴۵ع جي اڄي واري پولنگ ۾ دهلي اسيمبليءَ لاءِ
اليڪشن ۾ به پير علي محمد راشدي انهي ڪري هارائي ويو جو
هو ليگ جي اميدوار يوسف هارون سان مقابلي ۾ بيٺو هو. وري
يوسف هارون جي کٽڻ جو سبب به ظاهر طور ائين ڏٺو ويو جو
ماڻهن کي ٻڌايو ويو ته هو ڪهڙي جو بيهاريل اميدوار آهي!

اسان ڳوٺ کان پريا پهچڻ ۾ گهڻو ڪري به ڏينهن لڳايون
ٿا. اسان جي ڳوٺ مان ۳ ڄڻا آيا، ٻيو منهنجو ننڍو ڀاءُ ۽ ٽيون
بدو کڻي مانيون ٻڌي، پنڌ پوندا آهيون ۽ پنج ميل هلي هلي اچي
نارو شاه جنڪشن تي ڪنهن سستي هوٽل تي ڇههيري آني وارا
هنڌ کٽولا وٺي رات گذاريندا آهيون. پوءِ صبح جو ڇهه ڇهه آنا
ٽڪيٽ پري هڪ پراڻيءَ بس ۾ چڙهي اچي پرين ۾ لهندا آهيون.
پيسا وڌيڪ هجن ته ڳوٺ کان ٻه ميل پنڌ ڪري نٽ ٽيشن تي
پهچون، پوءِ فلپ ڊرائيور جي گاڏيءَ وسيلي نارو شاه پهچون ۽
رات گذاري وري پرين رسون!

واپس، موڪل جو اڳواٽ فڪر اسان جي يار، بدي کڻي
کي ڏاڍو هوندو آهي. ان ڏينهن اڳتي پنهنجا توڙي اسان جا
ٽڙ ٻڌي تيار ڪندي رکندو آهي. آڏ انهن ڳالهين ۾ نٿو ٻول.
نتيجي ۾ منهنجو ڀاءُ ۽ بدو کڻي، صبح جو رواني ٿيڻ کان اڳ
واريءَ رات تي گهڻو ڪري مون تي ڄڻ ته سخت ناراض ڏسبا
آهن. آڏ ڳوٺ هلي بابت پنهنجي ان روش ڪري بدي کڻي
جي ٽيڪا ٽپي جي پوري نشاني ۾ هوندو آهيان. پرين ۾ چار سال
ٿيا آهن، پر رهون اسين ٿيئي گڏ، هڪ ئي روم ۾، ڪيئي ٻيءَ ڪنهن

روم ۾ بدلي به ٿئي، ته به بدو کٽي ۽ اسان به پاڏر خود بخود گڏ رکيل هوندا آهيون.

۱۹۴۶ع کان هن هاسٽل جو جنرل مانيٽر مسٽر احمد علي آرائين آهي. جيڪو شاه صاحب جي استدعا تي لوڪل بورڊ هاءِ اسڪول نواب شاهه جي هيڊ ماستر مسٽر ايڇ ايم خوجا جو موڪليل آهي. احمد علي صاحب جي ايا مسڪاريءَ ۾ هاسٽل جو انتظام سڌريو آهي. کڏي پيتي ۽ اٽليءَ ويهڻيءَ ۾ سڌارو آهي. هفتيوار ڪچهريون، بيت بازيون، ۽ ڊبٽون به هاسٽل ۾ ٿين ٿيون. مون کي شاعريءَ جو شوق ته پرائمري تعليم کان لاڳو آهي، پر سڌاريل ۽ سنواريل شاعري مسٽر احمد عليءَ مون کي سيکاري. ان ريت آڏو دل ٿي دل ۾ پنهنجو شاعريءَ جو استاد مسٽر احمد علي آرائين کي مڃيان ٿو.

ڪتابن ۽ قصن، خاص ڪري حاظم طاڻي ۽ بوقلمون جادوگر جي اصل وڏن قصن مون ۾ اڀياس جو تمام گهڻو شوق ڏنو آهي. اسڪول جي لائبريري جنهن جي اخبارن جو سيڪشن، جيڪو ٽئين درجي واري ڪلاس اڳيان ورائڊي ۾ ٻن وڏين ميزن تي هوندو آهي، اتي آڏو هر هڪ رسيس ۾ ڪجهه نه ڪجهه وقت بچائي، اخبارون ۽ رسالا مطالعو ڪرڻ جي لازمي ڪوشش ڪندو آهيان. اهو ئي سبب آهي جو، جڏهن اڃان پهريون درجو ٿي پڙهندو ۽ ۴ سال جي آخري مهينن ۾ جڏهن امتحان ويجهو هئا، تڏهن لائبريري جي انچارج ماستر، سر، ٽلومل مون کي ٿي ڪٿي انهن اخبارن ۽ رسالن جو انچارج بڻايو. آڏو ڏاڍو خوش آهيان ڇو ته ڪجهه اخبارون هڪ اڌ رسالو جيڪو روز مره جي حالت ۾ پورو نه پڙهي سگهندو ~~انهن کي پاڻ سان کڻي ويندو هو~~ پوءِ سومهڻيءَ جو عام طرح اکر به اکر ڪري ويهي اخبارون پڙهندو ~~انهن کي روزاني انگريزي ”هريجن“ اخبار به کڻي~~ ~~هريجن اخبار جو ايڊيٽر مهاتما گانڌي آهي. هيءُ اخبار~~

ننڍي سائيز ۾، ڪافي ٺلهي پر تمام سادي سوليءَ انگريزيءَ ۾ هوندي آهي. هاڻي ته خير، پر جڏهن اڃان پهرئين درجي ۾ هو.

نڌهن به ان اخبار جي پڙهي ۽ سمجهي ته گهڻو ڪري هر ڪا
بهر سگهندو هوس، پر رواني نه هئڻ ڪري هر ڪالم يا هر صفحي
مان ڪتان ڪتان ڪا پٿر يا هڪ اڌ ست پڙهي وٺندو هوس.

حيرت جي ڳالهه چئجي جو، ٽئين ڪلاس سامهون ئي ورائندي
هر اخبار جي لائبريري آهي، جنهن ڪلاس ۾ آڏو گذريل سال ٽيون
درجو ٻي پروسوشن وٺي پڙهيو آهيان. ظاهر آهي ته مسلمان شاگردن
کان وڌيڪ، آڏو هندو شاگردن توڙي ٽيچرن ۾ مقبول ٿيو آهيان.
چون ٿا ته هن اسڪول جي ايا مڪاريءَ ۾ اڳي ڪنهن شاگرد ٻيل
پروسوشن ڪونه ڪيو آهي. هيءُ عجيب ڳالهه آهي. هندو ماڻهو
هوشيار شاگرد توڙي هوشيار مسلمان ڪاريگر جو ڏاڍو مان ڪن
ٿا. ه. م. سندس به منهنجي خاص عزت ڪري ٿو. نه ته هن کان
ته فرست اسسٽنٽ به ٻڌندو آهي.

تنهن ڏينهن، شايد سيپٽمبر ۱۹۴۷ع جي ڳالهه آهي ته،
اسان جي ڪلاس چوٿين درجي اڳيان ورائندي مان لنگهندي، مون
تي نظر پيس ان وقت ڪلاس ۾ ڪو ٽيچر ڪونه هو. ه. م.
اندر ته ڪونه آيو، پر دروازي وٽان مون کان پڇڻ کان چڻ ته
رهي نه سگهيو نه اڌ (ٽي چار هفتا) اسڪول ۾ حاضر ڇو ڪونه
هوس! مون چيس:

”سر! ڳوٺ هوس!!“

”ڇاڻ نه هوندين!“ هن خيال ڄاڻايو.

تيسرائين ٻاهران پڙي کان ورائندي مان کيس الائي ڪنهن
ڇا چيو يا پاڻ ئي اڳيان کان ڪو ٻيو مسئلو وڃي نبيرو ضروري
ڄاڻائين جو، منهنجو ورنٽ جواب پورو ٻڌڻ بنان اڳتي گذري ويو.
ايترو آهي هنن جو هوشيار شاگردن ۾ ڌيان!

ٽئين درجي ۾، سنڌ جي ڊئريڪٽر پبلڪ انسٽرڪشن، ڊاڪٽر
ڊاؤد ٻوٽي، پڙين جي گشت دوران مون لاءِ ۱۰ رپيا ماهوار اسڪالر
شپ منظور ڪئي ته هيڊماسٽر مسٽر سنت داس مون کي هن سال
پڻ سنڌ ڪرايو ۽ ڏاڍي تاڪيد سان چيائين ته وري ڊاڪٽر صاحب
کي خط لکي موڪل. ته چوٿين کان ستين درجي تائين يڪي
اسڪالر شپ توکي منظور ڪري موڪلي. ڇو ته تون غريب

آهين ۽ اسڪالر جو امتحان به نه ڏيئي سگهيو آهين!

ٽيون درجو مون ٿلو مل وٽ پڙهيو آهي. هن وري مونکي لائبريري جو انچارج بنايو ته مون رسيس ۾ ويهي اخبارن جي سنڀال ۽ مطالعي کي پنهنجو شغل بڻايو. اتفاق سان پريان کان گرلس ڪامن روم آهي. هن اسڪول ۾ ٽن سون جي اسٽرپنٽ ۾ ڊزن کن چوڪريون به پڙهن ٿيون. تن ۾ ۳ ته ماستر هيرانند جون پينرون آهن.

تلسي انهن مان هڪ آهي. پهرئين درجي جو ساليانو امتحان هو ته امتحان واري هال ۾ اتفاق سان اسان جون سيتون هڪ ٻئي جي ڀرسان هيون. پهريون ڀيرو منهنجو ڏيان تڏهن چڪيو. ٽن ڪلاڪن جو پيمر فقط هڪ ڪلاڪ اندر ڪري هال مان نڪري ويندو هوس. ته شايد ائين محسوس ٿيندو هو ته مون کي ڪنهن پويان تڪيو پئي!

چوڪرن سان گڏوگڏ چوڪرين جون سيتون ته نه هونديون آهن، پر اڳيان پٺيان هونديون آهن! يعني هال ۾ جيڪي پهريون يڪيون ۽ گول بينچون آهن تن تي چوڪريون وهاريون وڃن ٿيون ۽ پوءِ وارين باقي سمورين بينچن تي چوڪرا. آخري بينچن جا چوڪرا ڇڻ ته ڇت سان مٿو گسائيندي ڏسبا آهن. ان امتحان ۾ تلسي چوڪرين جي جنهن آخري بينچ تي سيٽ ورتل هئي، انجي وري پٺيان واري بينچ تي بلڪل سندس ساڄي ڪلهي جي سڌائيءَ ۾ منهنجي سيٽ هئي. جڏهن پهرئين امتحاني پيمر ۾ مون سپليمينٽري طور وڌيڪ ڪاغذ گهرڻ شروع ڪيا، تڏهن ئي پاڻ ته محسوس ٿيو ته ڪي گجهون اڪيون متوجّه هيون.

پوءِ روزانو پيمر ڏئي هال جي در مان ٻاهر ٿيڻ کان اڳ ان پاسي کان پيڇو ڪندڙ نگاهن ڏانهن ڏسڻ کان آءٌ رهي به نه سگهندو هوس. تلسيءَ جو ڪلاسي ٿيڻ لاءِ مون به پيرا ڊبل پروموشن ڪرڻ جو سوچيو! هڪ ته ٻيو ۽ ٽيون درجو ٿيو ۽ ٻيو پيرو پنجون ۽ ڇهون ڪٿي آءٌ هن جو ڪلاسي بڻجڻ چاهيان ٿو. پڙهڻ ۾ گهٽ هوءَ به ناهي. جڏهن آءٌ پهرين درجي ۾ داخل ٿيو هوس تڏهن هوءَ ٽيون درجو پڙهندي هئي ۽ ڪلاس ۾ اڪثر

ڪري پهريون نمبر ابدي هئي.

هوشياريءَ جي پرڪ رکڻ لاءِ پرائيويٽ اسڪولن ۾ هفتيوار امتحانن جو عام رواج آهي. اهڙي هفتيوار امتحان جي حيثيت جي مونکي به تڏهن خبر پئي هئي جڏهن مون وڪلي امتحان ۾ اول نمبر حاصل ڪيو، ته سڀن ۾ واھ واھ پئجي وئي. ان کانپوءِ ئي بورڊنگ هائوس ۾ سڀني جي نگاهن ۾ اڀري آيس! پنهنجي روم جو مانيٽر ٻڌايو وڌس، ڪلاس جو به مانيٽر ٿي ويس ۽ راند جي ميدان تي ڪيپٽن به مقرر ٿيس.

وري جو مادوار ٽينلڙ ڊيپٽن ۾ حصو ورتم تنهن ڳالهه منهنجي حوصلن کي وڌايو آهي. سچ ته هاڻي منهنجي پڙهڻ، نالو ڪڍڻ، پروموشن ڪرڻ ۽ ڊپٽ ۾ حصي وٺڻ جو مقصد اڃان پڪو ٿيو آهي. ڪپڙن جو مونکي هڪ ٻه وڳو مس هوندو آهي! آچر ڏينهن موڪل تي پاڻ ئي ڏوٽي پوءِ پايان ٿو.

بي زبان سوچ جو دور ختم ٿيڻ ۾ به ڪجهه وقت لڳو آهي. لئبرريءَ جون اخبارون سنڀارڻ لاءِ پنهنجي ڪلاس ۾ ئي وهڻ لڳس ته ريسس لڳڻ سان چوڪرا ڪلاس مان نڪريو جهان ۾ پڪڙيو وڃن ۽ چوڪريون ڪلاس مان نڪريو، رخ رکن پنهنجي انهي ڪامن روم ڏي، جيڪا منهنجي ڪلاس روم کان ۽ اخبارن رکڻ جي هنڌ کان ويجهي آهي.

سڌي طرح نهاري ته نٿي سگهيس، پر ڪلاس ۾ اندر وهڻ لاءِ پنهنجي بيمچ مستقل ان طرح هٿ ڪري ڇڏي هئم جو، پنهنجي سڀت تي جيڪڏهن ويٺو هجان ته ريسس وقت سامهون کان ڪامن روم ڏي ويندڙن کي ڏسي پيو سگهان. اها ڳالهه وڌيڪ سلامتي واري هئي.

ڪڏهن ورائڊي ۾ ميز ۽ ديوار جي وچ ۾ بيهي ڪجهه نه ڪجهه اڀياس به ڪندو هوس. ڪنهن لڱا ڊپل ٽهڪ ٿي پدم ته ڪنهن پيري گروپ کان الڳ ٻن جي ٽولي، ورائڊي ۾ خالي جاءِ کان لنگهي، اڳتي ويندڙ تي ڏنڻ!

مهنجو ساهه مٿ هوندو هو. امتحان سخت هو ۽ ان گهيرو ڪندڙ ٽوايه هئي مورڳو اتان رستو بنائڻ شروع ڪيو. ٻن ڇڻن

هي ٿوليءَ کي الائي ڪهڙو حوصلو آيو هو.
اسان وٽ روزانو ٻه ريسون ٿين ٿيون. هڪ لڳا "هرجن"
اخبار اڳيان هئڻ ته ڪنهن ويجهي کان چيو:
"اڄ نيچ جو سوچڻ ئي غلط آهي!"

ٻيءَ چيس: گانڌي پڳت آهي! پوءِ ائين آهستي آهستي ٻيون
سڀ چوڪريون به هن ٿولي جي ريس تي اخبارن پڙهڻ جي شوق
۾ ڪنهن حد تائين شريڪ ٿيڻ لڳيون.

ميٽرڪ جي هڪ چوڪريءَ گوپتيءَ هڪ ڏينهن آڻي پرسان
واريءَ چوڪريءَ کي چيو ته تڙ وارو عمر جيڪڏهن بادشاهه هو
ته هي ادو عمر ڇا چئجي؟

ڪنهن چيس: ادو عمر بادشاهه نه پر آرٽسٽ آهي! تلسيءَ

چين:

"سسئيءَ پنهنونءَ جو قصو ڇا ٿو چوي؟"

اها ڳالهه اڌ م ئي رهجي وئي جو پريان کان بيٺل ميٽرڪ
جي ٻيءَ چوڪريءَ مونکان منهنجي هٿ واري اخبار گهري.
تلسيءَ نهه ٻهه مون ڏي رخ ڪندي چيو: "متان ڏينس."
پهرين تون پڙهي بس ڪر، پوءِ ڏينس!

ڏاڍو ڪلهباز پيو سمجهان پڻ ڪي! تنهن وچ ۾ خود ئي
تلسي رڙهي آئي ۽ اخبار ڪڍي منهنجي بيان جهلي ان چوڪريءَ
کي چيائين: "گهڻو پگهار ٿي ڏينس؟" مون چي: ڌري ڏاڍي پريشان
ٿيڻ لڳي ۽ تلسيءَ جون سڀ پينرون ۽ ٻيون ڪٿ ۾ مشغول هيون.
منهنجو حوصلو ته وڌيو، پر لئمريريءَ مان چوڪرين جو حڪم
زور وٺڻ لڳو. تڙ ٿي اسان جو درجو به چڙهيو ته ڪلاس به.
۽ ان سان گڏ اخبارن سانال جي حملازي به ختم ٿي!

هاڻ ميدان جي وچ تي هن هيٺ رکيل بينچن تي ريس
دوران وهڻ جي عادت پيدا ٿي لڳي آهي. پر دوري ساڳي موجود آهي
دنيا جي نشن نامي جي مهارت جي ڪري سائين هيرانند
مونکي خاص طرح ننڍي ڪم جو نقشو ٺاهڻ لاءِ چونڊو آهي. ڪنهن
ڪڏهن چوي: "عمر! اڃا جو نقشو ته ٺاهي ڏي." ان لاءِ چار
آنا رنگن خريد ڪرڻ لاءِ به زور ڪري ڏيو ڇڏي! اڄڪلهه آ!

چاهيان ٿو ته هو پاڪستان ۽ هندستان کي رڳو ”انڊيا“ ڪري
نه چوي ته چئو، مگر ”ڀارت ماتا“ جي معاملي ۾ هو به گهڻو
ڪٽر آهي.

سائين هيرانند، پاڻ ۽ ٻيو رٽائرڊ ٿيل هوسٽ ماسٽر سائين
ساتومل جيڪو بنان پگهار اسڪول جي آفيس سپرنٽينڊٽ جو ڪم
سرانجام ڏيندو آهي، سي ٻئي جنرل ناليچ سيڪارڻ جا شوقين آهن.
جون ۱۹۴۷ع ۾ جنرل ناليچ جي چٽا پيٽي جيڪا، ساھتي
پرکڻي جي سڀني پڙهڻي هاءِ اسڪولن جهڙوڪ ڌارو شاه، منياڻي،
ڪنڊياري، هالاڻي ۽ ڀرين جي شاگردن ۾، ڪرائي وئي، ان جي
تياريءَ لاءِ چاهه وٺندڙ شاگردن کي مسٽر هيرانند جي اوطاق تي
شام جو ۳ بجي کان گهرايو ويندو هو. هڪ ڏهاڙي اوچتو ٽلسي
اوطاق جي ڏاڪڻ تي مٿان کان هيٺ لهڻ لڳي هئي ته اوطاق
جي اندرين حصي مان مون ڏي نظر پيس. هن کي اها ته خبر هئي
ته اندر سندس ڀاءُ ۽ ٻيا، ڪجهه ٻارن کي معلومات ٻيا سيڪارين،
پر هن ائين ته ٻنهي ڪونه ڄاتو هوندو ته سامهون واقعي ڪير وڻو
آهي. ڏنم ڄڻ ته پير ڏاڪي تي چمي ويس!

صورت ساڳي گلابي. لڄ ۾ غلطان هئي. هوءُ پڪ سان
ڪجهه سکڻ لاءِ اچڻ واري هوندي. نيٺ آهستي آهستي رڙهندي
مٿي وڃي اکين کان غائب ٿي وئي. اها ڏاڪڻ ڪاٺ جي ٺهيل
۽ گول تڏهن ته هن جي لهڻ جو ڪڙڪو صاف ٻڌڻ
۾ ٿي آيو!

خير، لئبريري جي مانڊاڻ ختم ٿيڻ بعد جڏهن آءٌ اسڪول
جي اپر ڪلاسن واري حصي ۽ لوئر ڪلاسن واري حصي درميان
ميدان تي ڪنهن هڪ بئنج تي وهان ٿو، تڏهن هڪ ڀاڄو ڪڏهن
ڪڏهن آهستي سان ڀرسان لنگهندي محسوس ڪريان ٿو! ڀاڄو به
ڀرسان لنگهي ٿو وڃي ته ويٺل به اهڙي خاموشي سان پنڊ پاهڻ
بئجي ٿو وڃي!

جڏهن اڃان ڪلاس ۾ حاضري صحيح هئي ۽ ٽيچر به سڀ
اسڪول ۾ هوندا هئا، تڏهن ڀاڄي لنگهندي، پٿر کان پڇيو هو
ته ”شاعري ڪرين پيو اڃان؟“

هن جي ڪجهه اڳتي وڃڻ تي پٿر هورڙيان چيو: ”ماڻهو
 ٻاجا ٿي پيا ته پٿرن ڪهڙو ڏوهه؟“
 ٻئي ڏينهن ٺيڪ ان جاء تان گذرندي تلسيءَ پنهنجا ڪتاب
 ڪيرائي وڌا. سچ ته هن پاڻهي ڪيرايا هوندا.
 پڻڪندي چيائين: ”سسئي پنهنونءَ جو ميل ته مشڪل
 هوندو آهي.“

مون کي خبر ڪلهي کيس سسئي پنهنون داستان سان دلچسپي
 چو آهي! آءٌ کيس اهو سمجهائي نه سگهيس ته سسئيءَ ته پنهنونءَ
 کي ڪڏهن ڇڏڻ نه چاهيو هو!!

پر هيءَ سسئيءَ پنهنونءَ کي ڪيئن ڇڏي ويندي! مون هن
 جون آليون اکيون ڏٺيون ۽ آواز به گهڻو هوس!

ان طرح گذريل ٽن سالن کان هر هنڌ زوردار جا هلچل هئي
 تنهن کان ته اسان جي پڙهائي به متاثر آهي ته اسن به ۱۹۴۶ع کان
 متحد هندستان جي مرڪز ۾ عبوري حڪومت، ڪئبينٽ مشن جي
 فارمولا موجب قائم هئي، ان ۾ نمائندگي جي لحاظ کان اول
 ڪانگريس کي ۽ پوءِ مسلم ليگ کي اهميت حاصل هئي. ٻنهي
 جماعتن وچ ۾ سياسي اختلاف عالم آشڪار آهن. جي ڪنهن نه ڪنهن
 شڪل ۾ ظاهر ٿيندا رهندا آهن.

۱۹۴۶ع ۾ عبوري حڪومت جي سلسلي ۾ ڪئبينٽ مشن
 جي فارمولا جي ڪنهن نڪتہ جي تشريح تي جڏهن ٻنهي جي وچ
 ۾ اختلاف پيدا ٿي پيو تڏهن اهو مسئلو گورنر جنرل ۽ وائسراءِ
 لارڊ ويل چيو ته اهو فارمولا ڪئبينٽ مشن وارن (سر پيٽڪ
 لارنس، سر اسٽئمورڊ ڪريس ۽ سرائيگزينڊر) جو تيار ڪيل آهي،
 ان جي صحيح تشريح به اهي ئي ڪري سگهندا، تنهن ڪري هٺو
 ته لنڊن هلي، اهو مسئلو انهن کان حل ڪرايون.

ڪانگريس جي پاران پنڊت جواهر لال نهرو (وزير اعظم) ۽
 سردار بلديو سنگهه (وزير دفاع) ۽ مسلم ليگ جي پاران جناح صاحب
 ۽ لياقت علي (وزير خزانہ) لارڊ ويل سان گڏجي لنڊن وڃڻ لاءِ
 تيار ٿيا. قائد اعظم لنڊن وڃڻ کان هڪ ڏينهن اڳ ۾ ڪراچي
 پهتو. پروگرام هيءُ هو ته لارڊ ويل وارا دعلي مان روانا ٿيندا

■ قائد اعظم کي ڪراچي ۽ مان ڪٿي لنڊن ويندا.

اھو ڊسمبر ۱۹۴۶ع جو پھريو ھفتو ھو. ۹ ڊسمبر تي سڄي هندستان جي اندر صوبائي اسيمبليون جون اليڪشنون ٿيڻ وارون ھيون. اھي اليڪشنون شامل ڪانفرنس (۱۹۴۵ع) جي نتيجي ۾ ٿيون ھيون. جن جي باري ۾ عام طور مشھور ائين آھي تہ پاڪستان جي سوال تي ڪرايون ويون. پر اصلي حقيقت ھي ۽ آھي تہ ڪانگريس جي دعويٰ ھئي تہ ھو سڄي هندستان جي نمائنده جماعت آھي. ھندن جي بہ ۽ مسلمانن جي بہ. مسلم ليگ کي ڪانگريس جي انھي دعويٰ سان اختلاف ھو. مسلم ليگ جو چوڻ آھي تہ ڪانگريس فقط ھندن جي نمائنده جماعت آھي ۽ مسلمانن جي نمائنده جماعت مسلم ليگ آھي.

شامل ڪانفرنس ۾ جڏھن عموري حڪومت لاءِ ڳالھيون ٿيون تہ ڪانگريس جو اھو ضد سخت وڌي ويو. جنھن ڪري قائد اعظم مطالبو ڪيو تہ اليڪشن ڪرائي وڃي تہ پتو پوي تہ مسلمانن جي نمائنده جماعت مسلم ليگ آھي يا انھن جي نمائندگي ڪانگريس ٿي ڪري حڪومت ۽ ڪانگريس انھي مطالبن کان گسائڻ جي گھڻي ئي ڪوشش ڪئي، پر ھنن لاءِ ان کي تسليم ڪرڻ کان سواءِ ڪوبہ رستو ڪونہ رھيو.

انگريز ۽ ھندو ٻئي، هندستان جي ورھاڱي جا ھڪ جھڙا مخالف ھئا. ھندو ظاهر ظھور ۽ انگريز گھڻي طرح جيئن برٽش وزير اعظم ميجر ڪليمينٽ ايٽليءَ جسي ھڪ انٽرويو مان موجوده گورنر جنرل ۽ وائسراءِ لارڊ مائونٽ بيٽن جي تحريرن مان ثابت آھي.

شامل ڪانفرنس وڌڻ اعلانن ۽ انتظامن سان منعقد ٿي ھئي. انگلنڊ ۽ هندستان اندر ان جي زبردست مشھوري ڪئي وئي ۽ ھن کي ايڏي اھميت ڏني وئي جا برٽش پارليامينٽ جي اجلاسن کي بہ نہ ڏني ويندي آھي. حڪومت ۽ ڪانگريس جناح صاحب کي چيو تہ جيڪڏھن اوهان پنھنجي مطالبن تان ھٽ نہ ڪندا تہ شامل ڪانفرنس ناڪام ٿيندي. ۽ ان جي ناڪامي جي جوابداري اوهان

جي مٿان ٿيندي. جناح صاحب چيو ته مان اهڙين پنجاه ڪانفرنسن جي ناڪاميءَ جي جوابداري کڻڻ لاءِ تيار آهيان، پر پنهنجي اصولن تان ذرو به هٽڻ نٿو چاهيان. هن جي انهي قطعي جواب حڪومت ۽ ڪانگريس کي بلڪل لاجواب ڪري ڇڏيو ۽ هنن کي مجبور ٿي جناح صاحب جو مطالبو مڃڻو پيو ته مرڪزي ۽ صوبائي اسيمبلين لاءِ اليڪشنون ٿين. مرڪزي اسيمبليءَ جي اليڪشن ۱۹۴۶ع جي شروع ۾ اڳ ئي ٿي ۽ صوبائي اسيمبلين جون اليڪشنون ۱۹۴۶ع جي آخر ۾ ٿيون آهن. ٻنهي موقعن تي اسان به ورڪ ڪمي ۽ پولنگ اسٽيشنن تي ڪم ڪيو.

جناح صاحب جي هدايتن تي اڪثر ٻاهريان ليڊر ۽ ورڪر ۽ خاص طور پنجاب ۽ سرحد جا سڀ ننڍا وڏا ليڊر سنڌ ۾ ٻار ٻار ۽ تمام گهڻي تعداد ۾ ايندا رهيا پڙ سڀني جو توجهه گهڻو ڪري ڪوٽڙي واري تڪ (سن) ڏانهن رهيو آهي. جتي مسٽر جي-ايم-سيد جي مقابلي ۾ قاضي محمد اڪبر کي مسلم ليگ ٽڪيٽ ڏئي بيهاريو ويو هو. نواب شاه ضلعي جي مسعود ڪليڪٽر جي خاص ڪوشش ڪري ڪنڊياري تڪ تي به گهڻو زور لڳو. تڪ مان مسلم ليگ جي اميدوار کٽيو.

هونءَ ته سنڌ ۾ غير سنڌي ليڊر ۽ ورڪر گهڻي تعداد ۾ ايندا رهيا، قائد اعظم جي هدايت تي به ۽ بنان هدايت جي به، ۽ اسان جي دعوت تي به ۽ بنان دعوت جي به، پر ڪن ليڊرن سنڌ وارن کي مشڪلات وڌو ۽ ضرورت کان زياده نازبرداري ڪرايائون. هڪڙي ليڊر ته ناروشاهه جنگشن جي پليٽ فارم تي ذري گهٽ رقص ڪري ڏيکاريو.

مسئلو فقط اهو هو، جو سندس استقمال ”شايدان شان“ نه ڪيو ويو. هر ليڊر ۽ ورڪر اها نام ٿي هئي ته هن ڪنڊياري ۽ ڪوٽڙي وارن تڪن ۾ اهڙو دم ڏيکيو آهي جو محمد علي شاه ۽ جي. ايم. سيد لاءِ سواءِ شڪست کاڌڻ جي ٻيو ڪجهه به رستو ڪونه بچيو هو. يعني جيڪڏهن هڪدم علي شاه ۽ جي. ايم. سيد ناڪام ٿيا ته اهو فقط انهيءَ ليڊر ۽ ورڪر جي اليڪشن ورڪ جو ئي نتيجو ليکيو وڃي.

مگر هڪڙو پير صاحب ماڻڪي شريف ٿي هو، جيڪو اهڙين دعوائن کان پُري هو. پير صاحب سن کان واپسيءَ تي نارو شاه جنڪشن تي به اچي لٿو ۽ چيو ته ”ڪوٽڙي واري تڪ اسان جي وڃڻ کان به ٿي ڏينهن اڳ ۾ اهڙا آثار پيدا ٿيا آهن جو سيد صاحب جي ڪاميابي مشڪوڪ ٿي پئي آهي.“ اهڙو ئي خيال ميان افتخار الدين جو به هو، جو تازو ڪانگريس مان نڪري مسلم ليگ ۾ اچي شامل ٿيو آهي. انهن ليڊرن به وڏيري غلام نبي ڏهراج کي ڪنڊياري تڪ مان ڪٽايو.

مسلم ليگ جي هڪ مکيه ليڊر عيسيٰ سولنگيءَ ڪراچيءَ ۾ علجل جو تازو اکين ڏٺو احوال هينئر ٻڌايو ته هاڻي جو قائد اعظم لڏڻ وڃڻ لاءِ ڪراچي کان اچي لنگهيو ۽ هڪ ڏينهن ترسي پيو ته عوام گهر ڪري ته قائد اعظم پبلڪ جلسي ۾ اچي ڳالهائي ۽ اسان کي پنهنجي ارشادن سان نوازي. قائد اعظم جو پنهنجو مطلب به اهو هو ۽ انهي ڪري ئي اڳواٽ اچي ڪراچي ۾ هڪ ڏينهن ترسي پيو. سنڌ مسلم ليگ جي پاران عيد گاه ميدان تي پبلڪ جلسي جو انتظام ڪيو ويو.

اڄڪلهه ڪراچيءَ ۾ پبلڪ جلسا مولو مسافر خانہ جي ڀرسان عيد گاه ميدان بندر روڊ تي ٿيندا آهن. (ڪراچي ڪانفرنس جهڙو شاهڪار ۽ تاريخي اجتماع به اتي ٿيو) جلسي جو وقت رات جا ساڍا اٺ بجڻا هئا. ماڻهو وقت کان اڳهر اچي ويهي رهيا ۽ هڪ ٻئي پٺيان ايندا ۽ وڌندا ويا. رڳو عيد گاه ميدان نه ڀرجي ويو، پر ان جي اوسي پاسي وارو بندر روڊ جو سڄو علائقو به ڀرجي ويو. ٽرئفڪ بند ٿي ويئي. فقط ٽرام کي سري پري لنگهڻ ڏنو ٿي ويو. ۽ بچڻ لاءِ وارين جڳهين ۽ هوٽلن جي ڇت تي به ماڻهو ويٺل هئا ۽ انهيءَ علائقي ۾ جيڪي ٿورا گهڻا وڻ آهن اهي به ماڻهن سان ڀريل هئا.

هو وقت جو پابند آهي ۽ هڪڙو منٽ به اڳي پوءِ نه ٿيندو آهي. مگر انهيءَ رات وقت سر جلسي ۾ پهچي نه سگهيو. ڇاڪاڻ ته اختلافي مسئلا، لڏڻ جي سفر ۽ انهن ٻنهي ڳالهين سان تعلقي رکندڙ مختلف معاملن جي باري ۾ کيس بار بار دهليءَ کان

ڦون ٿي آيو ۽ کيس به دهليءَ سان ڳالهائڻ جي ضرورت محسوس
 ٿي. نيٺ ساڍي يارھين بجي کيس فرصت ملي ۽ هڪدم سر
 غلام حسين ۽ مسٽر يوسف هارون سان گڏجي اچي جلبي گاه
 ۾ سهڙيو.

انهيءَ وچ ۾ جلبي جي عجيب ڪيفيت هئي. ماڻهو سخت
 انتظار ۾ هئا. معمولي ڪڙڪو به ٿيو ٿي ته سندن اکيون اڀارين
 پاسي صدر جي طرف کان عيدگاه جي طرف ايندڙ روڊ ڏانهن ڪڇي
 ٿي ويون. سندن دلين ۾ محبت ۽ عقيدت طوفان وانگر هئي. انهيءَ
 ڪري نه کين سرديءَ جي پرواهه هئي ۽ نه وري وڻن تي ويندن
 کي ويهڻ جي تڪليف جو خيال هو.

هن، اچڻ سان چيو ته: ”مون کي هت پهچڻ ۾ دير ٿي
 وئي آهي. اوهان کي گهڻي تڪليف پهتي آهي. مان قوم جي
 ڪم ۾ مصروف هوس ۽ اوهان جي بهتري خاطر رڪجي پيو هوس
 انهيءَ هوندي به مان اوهان کان معافي ٿو گهران.“ سندس معافي
 گهرڻ واري ان ادا حاضرين جلسي کي چڻ ڪهي وڌو. ڪي ماڻهو
 خوشيءَ کان روئڻ لڳا ۽ ڪن کي پنهنجي جذبات جي اظهار لاءِ
 پيو ڪجهه نه سجهيو ته ”قائد اعظم زنده باد“ جا نعرا زور سان
 بلند ڪرڻ لڳا.

هن ٻڌايو ته قائد اعظم جلبي ۾ پاڪستان جي باري ۾ به
 ڳالهايو ۽ ۹ ڊسمبر تي ٿيندڙ اليڪشن ۾ مسلم ليگ جي ڪاميابي
 جي اهميت جي به وضاحت ڪيائين. تقرير ڪندي ڪندي، اوچتو
 ۽ بلڪل ڊرامائي انداز ۾ قائد اعظم حاضرين جلسي کان سوال ڪيو
 ته ”اوهان پاڪستان حاصل ڪوڻ چاهيو ٿا؟“ سڀني ماڻهن جڏهن
 بلند آواز ۽ وڏي جوش خروش سان ”ها“ ڪئي، تڏهن هن چيو
 ته ”وڃو، جي. ايم سيد ۽ محمد علي شاهه کي وڃي شڪست
 ڏيو.“ اهو ٻڌي، ماڻهو بي تاب ٿي ويا ۽ ائين چاهڻ لڳا ته هو
 جلبي گاه کان گهر واپس نه وڃن ۽ هاڻي ئي ۽ هتان کان سن
 ۽ ڪنڊياري جو رخ ڪن.

صبح ٿيو ته هزارين مسلمانن جا هجوم صوبو سنڌ مسلم ليگ
 جي آفيس عینان اچي گڏ ٿيا ۽ سن ۽ ڪنڊياري وڃڻ لاءِ هدايتن
 ڏيڻ جو مطالبو ڪرڻ لڳا. سڀني کي ته سن نه موڪليو ويو. البت

انهن مان چڱو حصو چونڊي، ڪوٽڙي ۽ روانو ڪيو ويو ۽ کين چيو ويو ته آڏان مسلم ليگ ڪئمپ مان وڃي عدايتون وٺن. ڪوٽڙي ۾ سنڌ مسلم ليگ جي جوائنٽ ميڪيٽري ۽ اليڪشن ڪميٽيءَ جي ميجر مسٽر جي. اي. الانا ڪئمپ کولي هئي ۽ ليگ پاران انهي ٽڪ جي اليڪشن جو انتظام سنڀالي رهندو هو.

مطلب ته هن اليڪشن ۾ ليگ ئي سنڌ جون سموريون مسلم نشستون حاصل ڪيو آهن. صرف بل (ضلع جهڪب آباد) جتي مسلم ليگ اميدوار سردار سهراب خان سرڪي هو ۽ ان جي مقابلي ۾ آزاد اميدوار سردار خان کوسو هو، اها نشست مسلم ليگ جي هتان نڪري وئي. مگر اليڪشن جي نتيجي ظاهر ٿيڻ بعد آزاد اميدوار مسلم ليگ ۾ شموليت جو اعلان ڪيو آهي.

هوڏانهن سڀ ليڊر لارڊ ويول، ۽ پنهنجن ٻين ساٿين سان گڏجي لنڊن روانا ٿي ويا، ۽ لنڊن جي ايئرپورٽ تي اهڙي وقت پهتا جڏهن ڪجهه ڏينهن جي جهڙ ۽ مينهن کان پوءِ سج اڀرڻ لڳو هو. اخبار نويس هندستاني اڳواڻن جي آمد جا منتظر هئا. ڪنهن مختلف سوال ڪرڻ لڳا. ٻين اڳواڻن ته ڪنهن حد تائين سندن سوالن جا جواب ڏنا، مگر جناح صاحب نهايت ئي نرالو انداز اختيار ڪيو، هن کان جڏهن پڇيو ويو ته ”اوهان ڇا ٿا چوڻ چاهيو؟“ ته جناح صاحب مرڪي چيو ته ”لنڊن وارو! مان اوهان جي لاءِ سچ (روشن ۽ گرمي) ڪٿي آيو آهيان.“ قائداعظم جو اهو جواب انگلنڊ ۾ به ۽ هت هندستان ۾ به اڃان دلچسپي سان ياد ڪيو وڃي ٿو.

اخبارون پڙهي پڙهي مون کي ته هڪ هڪ ڏينهن جي خبرن جو تفصيل ياد ٿي چڪو آهي. ڪئبينٽ مشن جي فارمولا جي جنهن نڪتي تي ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿيو اهو لارڊ بيٽڪ لارنس ۽ سر اسٽيفورڊ ڪرپس جي اڳيان پيش ڪيو ويو. ٻنهي ترين پنهنجي پنهنجي موقف جي تائيد ۾ دلائل ڏنا. آخرڪار ٻنهي وزيرن تسليم ڪيو ته ”فارمولا جو اصل مقصد اهڙي آهي، جو جناح صاحب سمجهيو آهي.“ نتيجي طور فيصلو ليگ جي حق ۾ ڪيو ويو.

انهي ڪم کان فارغ ٿيڻ بعد جناح صاحب پريس ڪانفرنس سڏائي، جنهن ۾ لنڊن اچڻ جي مقصد، برصغير جي حالتن، پاڪستان جي مطالبن، ڪانگريس جي مخالفت ۽ مسلمانن سان برطانوي حڪومت جي پاليسين تي روشني وڌائين. برطانوي صحافين هيءَ خواهش ظاهر ڪئي (۽ انگلنڊ ۾ رهندڙ مسلمانن جي به اها خواهش هئي) ته سندس اعزاز ۾ هڪ پبلڪ جلسي جو انتظام ڪيو وڃي، جتي هو وڌيڪ وضاحت ڪري. قائد اعظم اها ڳالهه قبول ڪئي. پبلڪ جلسو منعقد ٿيو.

قائد اعظم پبلڪ جي خواهش مطابق برصغير جي حالتن تي ڳالهائيو، پر هڪ نئين ڳالهه ڪيائين، جو ڪميٽي مشن وارن هندستان ۾ جيڪو ڪردار ادا ڪيو هو، ان کان لنڊن جي پريس ۽ پبلڪ کي پوري طرح آگاه ڪيائين. هن لنڊن وارن کي ٻڌايو ته اوهانڀڄا هيءَ وزير اوهان سان جنهن سڌي سئتين طريقي هلن ٿا برطانيه جي بينڪي ملڪن جي بڻشدن سان اونئين نٿا هلن، انهن سان هنن جي روش، سازش، فريب ۽ مڪاري تي ٻڌل آهي. ڪميٽي مشن وارا هندستان ۾ هيترو عرصو رهيا، انهي وچ ۾ هنن جدا جدا سياسي پارٽين سان جيڪي فريب ڪاريون ڪيون، سي افسوسناڪ آهن ۽ انهن جا تفصيل هي آهن.

ان کان پوءِ هن لنڊن وارن جي اڳيان ڪميٽي مشن جي تاريخ وار ڪار گذارين جو پوڄا ميل بيان ڪيو ۽ هنن کي ٻڌايائين ته ڪانگريس جي اڳيان ڪهڙي تجويز پيش ڪيائون، ۽ مسلم ليگ جي اڳيان جيڪا تجويز پيش ڪيائون، انهي ۾ ۽ ڪانگريس جي اڳيان پيش ڪيل تجويز ۾ ڪهڙو فرق هو، ۽ وري مهاسيا ۽ سکن سان جيڪي ڳالهيون ڪيائون، انهن ۾ ۽ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ سان ڪيل ڳالهين ۾ ڪهڙو فرق هو، ۽ ڪيئن نه بار بار قلابازيون ڪائيندا، سازشون ڪندا ۽ سياسي پارٽين جي درميان هٿ وٺي اختلاف وڌائيندا رهيا آهن.

قائد اعظم جي انهن تفصيلن بيان ڪرڻ جو نتيجو اهو نڪتو جو لنڊن وارن پنهنجن وزيرن (پيٽڪ لارنس ۽ اسٽيفورڊ ڪرپس) جي خلاف ”شرم شرم“ جا نعرا ڏنبا، اها تقرير انگلنڊ ۽ هندستان

هي اخبارن ۾ نمايان نموني شايع ٿي آهي ۽ جن ماڻهن کي برطانوي سياستبازيءَ جي پوري خبر نه آهي، انهن کي به پوري خبر پئجي وئي آهي.

صوبائي اسيمبلي جون اليڪشنون ٿي ويون ته مسلم ليگ اڪثريت وارن صوبن ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي آهي.

انگلنڊ کان واپس وري به ڪراچي ۾ اچي قيام ڪيائين ته سندس ساٿي دهليءَ هليا ويا ۽ پاڻ هت ترسي پيو. شروع ۾ مير بنده علي خان ٽالپر جي بنگلي ۾ رهيو. پوءِ نواب صاحب بهاول پور کي سندس ملير واري بنگلي لاءِ لکيائين. جڏهن نواب صاحب کان اجازت آئي، ته مير صاحب جي بنگلي مان منتقل ٿي، نواب صاحب جي بنگلي ۾ وڃي ترسيو. هو ملير ۾ هڪ مهيني کان زياده عرصو رهيو. ملير کان ڪراچي به ڪونه آيو. ڪافي عرصي تائين ڪنهن سان ملندو به ڪونه هو. گڄ عرصي کان پوءِ مارڻ شروع ڪيائين، پر اهو به تمام گهٽ ۽ ڪن مخصوص ماڻهن سان. هن ملير ۾ رهڻ دوران پريس ڪانفرنس ڪونائي، جيڪا گڏيل هندستان ۾ سندس آخري پريس ڪانفرنس آهي.

ان ۾ هن لنڊن جي دوري، هندستان جي ورهاڱي ۽ مسلم ليگ جي ايندڙ پروگرام بابت تفصيل بيان ڪيا آهن. پر دلچسپ ڳالهه اها به چئي وڃي ٿي ته ان موقعي تي هو تيسرائين انتظار ۾ ويٺو رهيو جيستائين الوحيد جو نمائندو اتي پهتو. ڪراچيءَ ۾ موجود مدراس، بمبئي، دهلي، ڪلڪتي ۽ ڪراچيءَ جا نمائندا اڳ ۾ ئي پهچي چڪا هئا.

چون ٿا ته الوحيد جو چوڪرات رپورٽر عبدالرحيم شيخ جڏهن سائيڪل تي سهڪي سهڪي اتي وڃي پهتو تڏهن قائداعظم ڪانسس پهريون سوال اهو ڪيو ته ”جيتلن! توکي دير چوئي وئي؟“

شيخ صاحب يڪدم ورائيو: ”سائين! مان سائيڪل تي آيو آهيان.“

هندستان جي مڪمل آزاديءَ کان اڳ جيڪا عارضي سرڪار ٺهي تنهن ۾ به ڪنگريس ۽ ليگ، ڇانڊيا منگسي رهيا آهن. وزيرن

۾ هر ٽر جا پنج پنج وزير هئا. ۽ مسلم ليگ کي نه دفاع، نه گهرو کاتو، نه اقتصادي ۽ نه صنعتي نه ٻيو ڪو خاص کاتو مليو. الائي ڪيئن خزانو کاتو ڪانگريس پاران ليگ کي ڏيڻ قبول ڪيو ويو.

اوپر پنجاب کان پوءِ اولهه پنجاب ۾ به فرقيوار فسادن جو زور وڌيو آهي. مگر سنڌ ۾ فسادن جو خطرو ناهي. پر پاڪستان جي بڻجڻ جي پٿرائي کانپوءِ واپار وڙا ۽ ڌنڌا مديءَ جو شڪار آهن.

اناج جو واپار ۽ ڦٽين جو ڌنڌو هاڻي مسلمانن سنڀالڻ شروع ڪيو آهي. انهن جي خريد ڪيل جنس سان ڀريل اٺن جا قافلا دليپوٽن ۽ ناروشاهه کان پڊعیدن ۽ ڀرپاروڊ ٿيڻين وچ ۾ عام جام ڏسجن ٿا.

مسلمانن کي هندن سعيو ڪري پنهنجا دوڪان، ۽ بنيون به ٿوري ملهه سان ڏيڻ شروع ڪيون آهن. هندن وٽ مايا ۽ مال ڏاڍو گڏ ٿيل آهي. ڪتابن جا به خزانو اٿن، مهاڻا گانڌي ۽ پنڊت نهروءَ ۽ ٻين ليڊرن جون تصويرون ئي لاتعداد گڏ ڪيون هئائون. خود جناح جي تصوير به مون کي منهنجي هم ڪلاسيءَ موهن وٽان جاصل ٿي آهي. اسان مسلمانن تصويرن جي خلاف آهيون. هن ڪجهه ڏهاڙا اڳ، پاڻهي ئي مون کان پڇيو هو ته ليگ ۽ پاڪستان لاءِ ورڪ ڪرين ٿو، پر پنهنجي ليڊر جي تصوير آهي تو وٽ؟

مون وٽ نه ڪانه هئي. بس، ٻئي ڏينهن پنهنجي گهران کڻي آئي ڏنائين. موهن به اڄڪلهه اسڪول ۾ نظر نٿو اچي. پٺيان ته سانجهن ۾ هوندو! گذريل اونهاري ۾ ڪيئن نه هڪ ڏينهن مون وٽ ڪنهن نوٽڪ لاءِ بورڊنگ هائوس ۾ آيو هو. جڏهن اسان کي منجهند جي مانيءَ لاءِ تانءِ کڻي بورچيخاني ڏي وڃڻ جو سڏ ٿيو هو. ۽ ساڳئي ئي موقعي تي روم ۾ جڏهن مون پنهنجي ٽالهيءَ ۾ واڻڻن جي ٻوڙ ۾ ڪيڙا ترندي ڏٺا هئا ۽ دانهن ڪري واسطيدار مانيترن جو توجهه ڇڪايم، تڏهن ويچارو موهن اسانجي حالتن تي ڪيترو نه غمگين ڏٺو هوم.

موهن مون کان پڙهائيءَ ۾ اڳ ته هڪ سال ۽ درجو مٿي هو، پر جيئن ته مون ڊبل پڙهائڻ کڻي سندس ڪلاس ۾ وڃي کيس به پاڻ کان پوئتي ڪري ڇڏيو، تنهن ڪري به هو منهنجي گهڻي عزت ڪري ٿو. هن ئي مون کي سڀ کان اڳ ٻڌايو هو ته محمد علي جناح کي مسلمان قائد اعظم سڏيندا آهن. نه ته اسان وٽ، اخبارون سڀ هندن جي خيالن واريون ٿيون اچن تن ۾ اهڙين ڳالهين جي ايتار نه ملندي هئي.

هندن کي هندي ٻوليءَ سان به مذهب جهڙو خفت آهي. نيٺ هت به هڻي مٿي ڪري مسٽر نانڪرام ٽيچر جي اڳواڻيءَ ۾ سينٽ قيمت راءِ جي اوطاق ۾ روزانو هنديءَ جو ڪلاس لڳرائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا.

گنڊريل مارچ تائين، انهن روزانه شام واري ڪلاس ۾ سڪن لاءِ مونکي به همٿايائون. ڪجهه سڪڻ جي خيال کان ۽ ڪجهه ان ڪري ته تلسي به هندي سکندي هئي، مون به هنديءَ جي پهرئين درجي ۾ داخلا ورتي. مزي جي ڳالهه وري اها، جو امتحان جا پيپر بنارس ڏسجڻ لاءِ موڪليا ويا! پر آڱ پاس ٿيس ۽ شاگردن ۽ شاگردائين ۾ اڪيلو مسلم شاگرد آهيان. ان ڪري به هيڊ ماستر ۽ ٻيا مکيه ٽيچر اسڪول کي منهنجي صلاح سان ڪنهن گرنجيوئيٽ يا معتبر عالم جي حوالي ڪرڻ لاءِ آڀاءُ ڪرڻ چاهين ٿا. پر مولوي پير محمد ته اها آڇ قبول نه ڪئي.

هندن ٻارن، اڄڪلهه جوان ڇوڪرين جون شاديون ڪرائڻ جي توم آهي. پٽن ۾ آيو ته تلسيءَ کان وڏين پيئڻ جون شاديون به راتئون رات ٿي ويون.

ناروشاهه جنڪشن جي پليٽ فارمن تي تر چٽڻ جي جاءِ ناهي. گاڏين جي اچڻ تي جنهن هندن مسافرن جون بهيرون هلي مختلف طرفن ڏي وينديون هيون، اتي هاڻي سڄو سڄو ڏينهن توڙي راتين دوران وڃڻ وارن جا قافلا ٿا، پهچن!

بتي مهينا اڳ تائين جيڪي ماڻهو سنڌ ۾ زوري جي حد تائين ”هندي“ لاڳو ڪرڻ جو زعم رکندا هئا، انهن جي هاڻي دل به هتي مورگو نٿي اڳي. هر دم مايوس پيا ڏسجن. ڪڏهن ته

چون ٿا ته وڃون ٿا، پر وري واپس اينداسون.
حالتون ٻڌائين ٿيون ته هندن جون دليون هيسيل ۽ بيمقرار آهن. هو پنهنجي هٿان بڻايل عمدن اسڪولن ۽ ٺاهوڪين جاين کي ڇڏڻ به نٿا چاهين. پر معلوم ٿئي ٿو ته مٿان ڪانگريس هاءِ وٽان کين هر حالت ۾ سنڌ ڇڏڻ لاءِ آماده ڪيو آهي.

تنهن ڏينهن اسڪول جي امتحاني هال ۾، جتي اسان ڊراما ڪندارهيا آهيون ۽ جتي ڊبٽون ٿي ڪيون سون، اُتي شاهه صاحب جي صدارت ۾ شهر جي پئنجائٽ ۽ مکيه مسلمانن جو هڪ نمائندو ميڙ ڪوٺايو ويو. سڀني جذبي ۽ آساهه ڏيندڙ تقريرون ڪيون. شاهه صاحب هندن کي يقين ڏياريو ته سندن وار به ونگو ٿيڻ نه ڏبو ۽ اهو به طئه ٿيو ته شهر کي چوڌاري شاهي ڪوٽ ڏنو ويندو ته جيئن ڪير ڪٿان حملو ڪري شهر جي هندن کي ڇيهو رسائي نه سگهي. اُتي جو اتي رڦمن جي وچور به ٺاهي وئي.
ڏسندي ڏسندي ٻن ٽن ڏينهن اندر پرين شهر جي چوڌاري چمڪي مٽيءَ جي ٿلهي ڀت ڏيڻ جو ڪم شروع هو ته مونکي هر طرف کان ڪي هندو ڪٽنب پگهين ۽ گاڏين وسيلي ڀريا روڊ جي ريلوي ٿيشن ناروشاهه جنڪشن ڏي ويندي ڏسڻ ۾ اچن ٿا.
اهي هندو ڪٽنب، پئنجائٽ توڙي ڪنهن ٻئي جي فيصلي تي اعتماد ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن!

ڏسجي ٿو ته اڄ ڪلهه ڪنهن تي ڪير اعتبار ڪرڻ لاءِ تيار ناهي.

آءٌ پنهنجي گهٽ ۾ ٻه جڏهن هندن جي دڪانن ۽ گهٽين کان گذران ٿو، تڏهن مون کي اڳيون اوج ۽ سرت نٿي ڏسڻ ۾ اچي. حشي جي دوکان تي اخبار پڙهڻ ۾ مشغول هوس ته سندس ڀاءُ جيوت وينل هو. هو وڌيڪ خوش مزاج ۽ دلچسپ ماڻهو آهي. پڇيائين ته يار عمر! جيڪڏهن فرض ڪجي ته هتي به هندستان جي ٻين حصن ۽ پنجاب وانگي فساد ٿي پون ۽ هتي جا مسلمان اسان وائين خلاف ڪجهه ڪرڻ چاهين ته انهيءَ حالت ۾ خود ٽون ڪهڙو ڀارت ادا ڪندين!

اها ڳالهه هن ڪلندي پڇي، مگر آءٌ فقط مرڪندو رهيس!

آء قبول ٿو ڪريان ته چوڪرو هٿ واري حالت ۾ آءُ اهڙين حالتن ۾ بي اثر ٿي رهندس، مگر ته به کيس آئت ته ڏيڻ کپندو هوم! ۽ ڪجهه به نه ڪڇڻ سان مون جيڪو پنهنجي ضمير جو ڏوھ ڪيو آهي، اهو مونکي سڄي حياتي ستائيندو رهندو!

سائين ڪوڙو مل اڳي جڏهن روزانو حسين خاصخيليءَ کان نيون گهرائيندو هو، تڏهن اسان ننڍا هئاسون ۽ ڪاسائيءَ کي فقط سائين ڪوڙي مل جي گوشت ڏيڻ لاءِ چئبو هو ته هو يڪدم چوندو هو ته ها، ها، ماستر ڪوڙي مل لاءِ گوشت ڏبو؛ ڪندو ڪوڙي ۽ ٻچو! هندو ٻار، حسين ڪاسائيءَ کي پيٽن ڪاسائي چوندا آهن.

۽ ڪوڙو مل هاڻي جڏهن پرين ۾ ڏنم تڏهن اڳئين وانگر آءُ کيس پهرين پٽي ڪونه ملڻ! مون کي ان ڪري افسوس به آهي. ڇا، آءُ هن کان هوشيار ٿي ويو آهيان! پر مونکي هن ۾ پنهنجي لاءِ ڪا نفرت محسوس نٿي ٿي! جنهن ڳالهه اسان کي هڪ پٽي جي، لحاظ کان، محروم رکيو!

نتر جي دڪان تي هن پيري فلپ ڊرائيور بيٺل هو ته نتر پٽي چيو ته ڪانگريس ۽ ليگ ٻنهي جو ڏوھ آهي! مون يڪدم واک ڏنو ته نه، ليگ جو ڪوبه ڏوھ ناهي! نتر کي شايد اها ڳالهه نه وڻي!

سڀن ننڍن وڏن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ هندو ماڻهو پنهنجو سامان وڪڻڻ لڳا آهن.

هه. م سائين سنت داس ۽ ڇهين درجي جو ٽيچر سائين ٽيڪ چند مون کي روز ٿا چون ته ڪو اهڙو مسلمان پڙهيل آڻ جنهن کي ڪي-سي اڪيڊمي جو سڄو انتظام هٿ ۾ ڏئي اسان هليا وڃون!

مون وري هنن کي مولوي پير محمد جو نالو ٻڌايو. هن منيائي جي ملڪن جي پاڙي ۾ هڪ مدرسو هلائي ٿو، جيڪو جامع عربي حيدرآباد سان لاڳاپيل آهي. جامع عربي (عربي يونيورسٽي) علي اڪبر شاهه قائم ڪئي آهي، جنهن ۾ تعليم جو ذريعو عربي آهي ۽ بمبئي يونيورسٽي وانگر ان جو پنهنجو معيار طئه ٿيل آهي. علي

اڪبر شاهه ڀرين ۾ به شاهه صاحب وٽ ڪڏهن ايندو رهيو آهي ۽ هو سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر آهي.

ملڪ پير محمد جيڪو انگريزيءَ ۾ بي-اي ۽ عربيءَ ۾ به گريجوئيٽ آهي، سو چوي ٿو ته اسڪول مونکي آزاد نموني لکي ڏين. چوي ٿو: اسڪول جو انتظام جيڪڏهن نور محمد شاه وٽ ڏئي وڃڻ چاهين ٿا، ته ان حالت ۾ آڏو رڳو هيڊ ماستر طور يعني ملازم طور اسڪول جي ڪورس ۽ آئيندي جي پروگرام بابت آزاد نه هوندس. انگري مولوي پير محمد اسڪول کي چارج ۾ وٺڻ جي آڇ قبول نه ٿو ڪري.

شايد اسڪول جي چارج ڀرين ۾ هڪ ميٽرڪ اسٽوڊنٽ مسٽر جميل احمد ميمڻ کي ڏيڻ چاهين ٿا، جيڪو مشهور تعليمدان ۽ قاضي فيض محمد جو فرزند به آهي. ۽ اسڪول جي ڀر سان هنن جو گهر آهي.

هاڻي دليپوٽن مان به هنن جي لاءِ پلاٺ جاري آهي، ڀرين مان مون هزارين ڪتاب خريد ڪيا آهن، مگر انهن جو ڳوٺ پنڄائڻ ممڪن ناهي. تنهن ڏينهن دوست محمد نالي هڪ پنوهر، جيڪو پنهنجي ات تي ڪجهه جون برڪيون لڏي ماڇڪي تيشڻ تي ڇڏي واپس ورنڊو آهي، تنهن مون کي هت اسڪول جي گيت تي ويندي سڃاتو ۽ ڪيڪارپائين ۽ مون کان پڇيائين ته ڪو ڪم ڪار ته ڪونهي؟ تڏهن مون کي خيال آيو ته ڇو نه ڪتاب ڪيس ڳوٺ نيڻ لاءِ چوان. هن ڏاڍي خوشي سان اهو ٿورو ڪرڻ چاهيو. اٺ ڪتابن جو ڀري، وڃي منهنجي گهر جي اڳيان لٽائين!

ان ۾ هيءُ ڳالهه منهنجي اطمينان جي آهي ته في الحال دوست محمد وارن وٽ ڪوبه ننڍو يا وڏو پڙهيل ماڻهو ڪونهي.

درنن به اسان جي ملڪ ۾ ۽ خاص ڪري دليپوٽن جي آسپاس مسلمانن کي تعليم مليل ناهي. مسلمانن جا پنهنجا مسئلا روزيءَ جي تنگيءَ سبب منجهيل آهن. اسان جي ڳوٺ ۾ به اڪثر ڪري مسلمانن جا ٻار يا ته پڪرين ۽ ڍورن ڍڳن چارڻ لاءِ ماڻهن وٽ بيٺل آهن ۽ يا ته بيڪار. هرڪو مسلمان ٻارن کي تعليم ڏيارڻ جي ڪم کي اجايو ڪم سمجهي ٿو.

خود اسانجو هڪ سھتو، اسان ٻنهي ڀائرن کي هميشه سھايو ڏيندو آھي تہ ”آچر جا پٽ پڙھي پڄايندا، سو ڏسندا سون!“ جڏھن تہ کيس ڪوبہ پٽ ناھي. مکيءَ جو پاڻ نوڪر آھي ۽ ان جي مال لاءِ گامھ ڪرڻ ۽ انھيءَ لاءِ ڪتر ھٿڻ جا ڪم ڪندو آھي.

بلھاڙو راند ڪرڻ جو اسان جي گھوڙن ۾ ڏاڍو شوق آھي. مون کي پنھنجي ونجهه وٽيءَ راند تي بيشڪ فخر رھيو آھي، پر بلھاڙي راند ۾ اسان جي شھر مان منھنجو وڏو ڀاءُ عبد الرحمان ٻيو محمد بخش سھتو، ٽيون واسو ٻرڙو ۽ ملو صفر بيحد ناليرا رانديگر آھن. واسوءَ جو نالو اڄڪلھ منھنجي ڀاءُ پاران ”وارث“ سڏڻ تي، وارث پوڻ لڳو آھي.

محمد بخش سھتو دليپوڙن مان پيدا ٿيل ٻيو نمبر ملھ آھي، جنھن کي سولائيءَ سان ويجهي اوڏي ڪنھن ملاڪڙي ۾ ڪير نٿو ماري سگھي!

مينھون چانڊيو، رکيو ڪٽي ۽ ٻيا ناليرا ملھ بہ ھن جي واري تي اچيو هڪ منت ۾ وڃيو زمين تي ڦھڪو ٿا ڪن! ھن کان اڳ دليپوڙن مان منھنجو ڀيءُ آچر سھتو، چون ٿا تہ، سڄي ويءَ ۾ لاجواب ملھ ٿي گذريو آھي! مگر معلوم ٿيو آھي تہ جڏھن بابو ملھ وڙھڻ جو شوق رکندو هو، تڏھن رڳو ملھ وڙھڻ جو ڪم ڪندو هو. ٻي ڪا محنت مزوري نہ ڪندو هو. بہ مينھون بہ ڌاريل ھونديون ھئس، جن جو ڪير بہ خود پاڻ ئي رڳو واپرائيندو هو.

بابي نالي چون ٿا تہ راڳ بہ گائيندو هو ۽ محمد اوڏ جو شاگرد هو. تڏھن راڳ گھڻو نٿو ”ھنبوڇي“ ھوندو هو. بابي ٻڌايو تہ هو راڳ بيشڪ گائڻ ويندو هو پر پيسن تي ۽ عادي راڳيندڙ يعني (پروفيشنل) راڳيندڙ نہ هو. بس، شوقين گائيندڙ هو. بابو انھي راڳ جي دنيا ۾ محمد فقير ڪيتياڻ ۽ ٻين صوفي بزرگن کان اثر ورتل ڏسجي ٿو. هو پاڻ کي سڏائيندو ئي ”فقير“ آھي. آچر فقير سھتو.

بابي ۾ الائي ڪنھن دؤر کان آفيم جي عادت بہ آھي جنھن کي ڇڏڻ لاءِ هو ڏاڍي ڪوشش ڪري ٿو. آفيم اڄڪلھ

ستين رپڻين هڪ ٽولو وڪامي ٿو. هڪ ٽولو هڪ ڏينهن يا ٻن ڏينهن ۾ بابو ختم ڪري ٿو. جڏهن ڪنهن مزور کي ڏهاڙي يا هڪ روز جو اجورو هڪ رپيو مس ملي ٿو.

ڪم هجي ته، بابو، ”چير“ جي ڪم مان پنج به ۽ ڪڏهن ڏهه رپيا به ڪمائي سگهي ٿو. پر ادا وڏو، هاڻوڪي پيدا ٿيل خال جي ڪري وڻج واپار ۾ تمام گهڻو مٿي اُڀري آيو آهي، تنهن ڪري آفيم جي سخت ضرورت واري حالت ۾ بابي کي هو ئي گهريل پيسا مڪدم ڏي ڇڏيندو آهي.

اسان جو ئي اهو ساڳيو ڀاءُ عبدالرحمان اسان جي ننڍپڻ کان وٺي ننڍين ٻنهي ڀائرن جي پڙهائي خرچ ۽ ڪپڙي لٽي توڙي جملي بار کي خوشيءَ سان برداشت ڪندو آيو آهي.

هو ٻيل ته ٻاراڻو درجو آهي، پر اسان کان باقاعده روز مره جي پراڪريس، هفتيوار ۽ ماهوار امتحانن بابت رپورٽ ۽ جملي چال چلڪت بابت ايتري خبرداري سان پڇاڙن پيو ڪندو آهي، جو اسان ٻئي ننڍا ڀائر دل ٿي دل ۾ هن جي رعب ۽ ڊپ کي لڪائي نه سگهندا آهيون. مان اهو نتيجو خوشيءَ سان ڪڍان ٿو ته اسان کي اڄ به جيڪو اخلاق، چڱي چال، پڙهڻ ۾ هوشيار ۽ سٺي صحبت جو اثر رهي ٿو، ان جو اڪيلو ۽ مکيه سبب اسان جو اهو ڀاءُ آهي.

الاڻي ڇو اسان انهي کان هميشه ڊڄون ٿا، جڏهن ته هن ڪڏهن به اسان کي ماريو ناهي. مون کي ته ڪڏهن به نه هڪ ڀيرو ڪنهن نه وڻيل جواب تان مون تي هڪ ڀادر اڇلايو هو. جنهن تان پوءِ ڪنهن ڏينهن، سندس دوست ۽ من ڪٿي جي ذريعي مون لاءِ انهي ڳالهه تان پڇتاءُ نه ظاهر ڪيو هئائين. ها، منهنجي ننڍي ڀاءُ دين محمد کي، سو به زندگي ۾ رڳو هڪ ڀيرو تنهن ڏينهن ڪجهه ڏک هيا هئائين. گهٽ پڙهيل آهي. بلڪه نه پڙهيل هئڻ برابر آهي، پر ڏاڍو زيرڪ ۽ خبردار شخص آهي. ۽ اسان وٽ وڏير کي سرشتي ۽ بي قدريءَ جي ماحول سبب هن کي ڪوبه موقعو نه مليو آهي.

هاڻي به اسان جو ۽ اسان جي ڪتاب جو بوسهه ڏي.

خرج مٿس پيو آهي ۽ عام مسلمانن ۾ هڪ ٻئي خلاف جيڪو حسد آهي، انهيءَ حالت ۾ ئي هن لاءِ ڪو خاص درجو حاصل ڪري سگهڻ جو آسرو آءٌ نٿو ڏسان. ۽ آءٌ به جيڪو مستقل اسڪالرن تي پيو آسرو رڪان سو، ارادي مطابق، انجنئرنگ جي اعليٰ تعليم پرڏيڻ تي ڪٿي ٿو حاصل ڪري سگهان؟

آرت جي بي قدري جي حالت اها آهي جو اسان جي مسلمانن ۾ جيڪو پڙهي ٿو ان لاءِ ماستري يا تپيداري جي نوڪري وڏو ڪمال آهي!

آءٌ جيڪي چٽ گل، ڊرائنگيون ۽ نقشا خود سکيو ويٺو آهيان، اهي هندو چوڪرا ته پيسا پري وٺندا پئي آيا، پر هاڻي جيڪو ماحول ملڻ وارو آهي، بنهه جٽڪو ماحول پيو پٺيان!

پنهنجي عادت پٽاندر پاڪستان ۽ هندستان جو گڏيل نقشو ٺاهي پنهنجي گهروان کان آءٌ پورتيءَ ويس. چوٽه ناروشاهه ۽ دليپوٽن مان وائيا ته بيزار وينا آهن ۽ جيڪي باقي آهن، تن جي دل ته هتي آهي به ڪانه. اهي يڪي هندستان نه بڻجڻ جي حالت ۾ وري، پاڪستان سميت نقشي کي ڀلا ڪيئن وٺندا؟ سو، پورتيءَ ۾ پڙهيل مسلمانن کي اهو نقشو وڪڻڻ لاءِ روانو ٿيس. اتي اسان جو پراڻو ماستر مسٽر بصرالدين سومرو به رهي ٿو جنهن ئي مون ۾ دنيا جي مختلف نقشن بڻائڻ جو ڪنهن زماني ۾ چاهه پيدا ڪيو هو، تنهن کي به هڪ عدد نقشو وڪڻڻ لاءِ ارادو ڪيم. هن نقشي جي قيمت رڳو چار آنه رکيم.

مزيدار ڳالهه ته پورتيءَ ۾ سهڙا برانچ جي ڪپ تي موري ٽپڻ شرط ماستر بصرالدين سومرو ئي ملي ويم. نقشن کي ڏٺائين. قيمت به لکيل ڏٺائين. پوءِ مون کي اُتي ئي ڇڏي هليو اڳتي! پوءِ اهي نقشا هاڻي بيڪار حالت ۾ گهر رکي ڇڏيم!

پورتيءَ ۾ منهنجي ملاقات ٽڌي سان به ٿي. هو اتي منگل جمعدار سان گڏ رهي ٿو. ٻئي وائيا آهن. پاڻ ۾ مائٽ ناهن. پر سو ۽ سندس ٻه ڻالو شوقين مزاج آهن. ڻالو به هتي تاري جي ڌيءَ کي پيچڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي، پر مائٽن کان سواءِ ٻين زائين تي اها ڳالهه، سابه هن موقعي تي چڱي نه لڳي. جن

رندڪ وٽس. واٽين جو خيال آهي ته هيءُ ڌوڏڙي جو وقت آهي! هڪ چوڪريءَ کي ڀڄڻ جو وجهه ڏنو ويو ته، پوءِ سڀ ڀڄي وينديون، تنهن ڪري انهيءَ صورت کي روڪڻ لاءِ هنن جوان چوڪرين جون شاديون هڪدم ڪرائي ڇڏيون آهن.

ناري شايد سندس ڌيءَ پاريءَ جي شادي هت اڃا نه ڪرائي يا ان جي شادي ايترو سولائيءَ سان ٿي به نه سگهي، شايد! ڪجهه واٽيا، ڪنهن جي ڪجهه حصن کي رجپوتانا ۽ بمبئيءَ رستي موڪلي چڪا آهن! چوڪري بمبئيءَ ۾ به لالو سان ڀڄي نڪتي. مگر اتي به پئنجائيت لالو کي اهو ڪم ڦهائڻ ڪونه ڏنو. چوڪري ڦري ورتائونس. اها خبر مونکي اجهو هاڻي منهنجي گهٽ اچڻ جي موقعي تي مڪي عالم چند ٻڌائي. مڪي آلوءَ اها ڳالهه ڪندي سچ ته ٿڌي واريءَ آڪهه جي ڪرتوتن جي اپٽار ڪرڻ ٿي چاهي!

مون کي وري عجب لڳو ته هزار ميل پري پرديس ۾ پهچڻ کان پوءِ به سنڌ جا واٽيا واقعي ايترو منظم رهي سگهن ٿا ڇا؟ نثر وارن جا ٻار ٻچا پارميٽر پهتا آهن. هيرانند وارن جا ڪتب بڙودي ويا آهن!

ٿڌو واٽيو هتي منگل سان ڪنهن آسري تي رهيل آهي! هي شخص هميشه بي روزگار هوندو هو ۽ ڪڏهن انب يا ڪتل وڪڻندو هو.

اڄڪلهه دليپوٽن ۾ اها خبر آهي ته منگل (بيلجي جي جمعدار) کي ٻه ڌيئرون آهن. هن جي زال به سهڻي آهي. ٿڌي کي منگل ۾ دلچسپي آهي. وري اهو به بدجي ٿو ته ٻئي چٽا مسلمان ٿيڻ وارا آهن. ڇو ته ٻنهي ڄڻ جو ڪوبه آڳو پيڇو يا مٽ مائٽ نه آهي به ڪونه!

ٿڌي جو هڪ ڀاءُ تولو ڪائٽس وڏو آهي. ان جا پٽ سيتل ۽ چتو آهن. اهي سڀ شايد بمبئي هليا زيندا. چتو منهنجو ڪلاسي ۽ مون کان عمر ۾ ڪجهه وڏو آهي. لالو به منهنجو ڪلاسي هو جنهن چار درجا سنڌي پڙهي خود بخود پڙهڻ ڇڏي ڏنو. هو پئس جو سڪيلڊو پٽ آهي لالو جي ماءُ کيس ننڍپڻ ۾ يتيم ڪري مري وئي. لالو اسان کان گهڻو وڏو آهي. جڏهن چوٿون درجو

سنڌي پڙهندا هئاسون، تڏهن کيس اسان جو تڏهوڪو ماستر مسٽر عالم چند ”شمن گڏي“ نالي سان سڏيندو هو. چو ته انهن ڏينهن ۾ ناروشاه ۾ شمن گڏي پڳتيون گهڻن ايندو هو.

لالو فئشني هوندو آهي. اسان جي تڏهوڪي چوٿين ڪلاس ۾ هو ڪو خاص هوشيار ته نه هو، پر ويڙهوءَ جي پيڻ حوري، جوڪا پڻ اسان سان پڙهندي هئي، ان کي لالوءَ سان ڏاڍي همدردي ۽ پنهنجائي هوندي هئي. هڪ ڏينهن سائين عالمچند لالوءَ کي ماريو ته لالو رسي وڃي ورائندي ۾ پيو. تنهن تي اسان ڏٺو ته حوري به ورائندي ۾ نڪري وئي ۽ ٻئي چٽا ڪاوڙ مان، اسانجي ڪلاس اڳيان هيڏانهن کان هوڏانهن ورائندي اندر ئي، چڪر لڳائيندا رهيا. سائين عالمچند ڏاڍو اچرج ۽ هراس ۾ ڏٺو هوم. پوءِ هن ئي وري کين سڏي ڪلاس ۾ وهاريو هو.

لالو، اسڪول جي زماني کان ئي چوڪرين توڙي چوڪرن سان دوستين ڪرڻ جي فڪر ۾ ڏسو هو.

آءٌ مانيٽر هوس ته کيس ڪلاس ۾ سندس گوڙ ڪرڻ تي پينچ تي اٿاري بهريندو هوس. تنهن ڪري منهنجي خاطر داري ڪندو هو. لالو اصل ۾ سڄي ڪلاس ۾ ڊگهو ۽ عمر ۾ وڏو هو. پر مون کان ڊڄندو هو. ڇاڪاڻ ته شهر ۾ سڀ نوجوان، منهنجي نوجوان ڀاءُ عبدالرحمان کان ڊڄندا هئا. چو ته هو ڪاوڙ جو تيز ۽ وڙهڻ ۾ بي باڪ هوندو آهي.

لالو عاشورن جي ڏينهن ۾ رات جو روزانو سومهڻيءَ کان اچيو منهنجي گهر وهندو هو. عاشورا اسانجي در وٽان ويجهو هوندا آهن ۽ هن کي اتان ڏسڻ، ۾ وائي هٿن جي حالت ۾، سلاستي محسوس ٿيندي هئي.

انهيءَ زماني ۾ سيماري جي رات هوندي هئي ۽ اسان دستور مطابق سرنهن جو ساڳ يا ٻيليءَ جو ٻوڙ وينا کائيندا هئاسون، ته هن کي به صلاح هئندو هوس.

لالو، چوڪرن توڙي چوڪرين پٺيان جاسوسي ڪندو رهندو هو. ان طرح هرو ڀرو به چڻ ڪو نه ڪو سندس الزام بازيءَ جو نشانو ٿي ٿي پيو. جڏهن اسڪول مان پڙهڻ پايهي ڇڏيائين، تڏهن

مس مس ڪري اسڪول جي چند ڇٽي هن مان! هي پوءِ بي روزگار،
گهٽ جي گهٽين جا چڪر لڳائيندو وتيو! هاڻي پيءُ کي ڇڏي
ڇوڪرين جي تاز ۾ بمبئي ويو آهي!

اهي حالتون موجود آهن ته به ملاڪڙو بدستور لڳي ٿو.
سنڌ ۾ الهندي مبيجي ۽ لالي قل کانپوءِ هڪ ڀيرو ۽ نئون ملهه
”شير مير بحر“ آڀريو آهي!

اصل ۾ اهو هتي ئي دلپوٽن جي موريل شاه جي ملاڪڙي
جي پيداوار آهي! ٻيلي ڪٿي جي جمعدار جو پٽ يا ڀائٽيو آهي.
اسان ننڍا هئاسون ته ڏسندا هئاسون، ڪٽيڃان واري جاءِ ۾ جمعدار،
جي ٺهرايل لائينديءَ اڳيان، شامي نم هيٺان محمد بخش سهتو ۽ شير
مير بحر، سڄو سڄو ڏينهن پيا ملهه سڪندا هئا!

تنهن ڏينهن شير خاص طور پار کان هٿ هليو آيو هو.
هن پهرين حيات پنوهر کي ٻئي ملهون ماريون ۽ پوءِ محمد بخش
سهتي کي پوئين ملهه ڏسيائين!

اڄڪلهه اسان جي گهٽ ۾ دڪان سڀ بند آهن. يا
جيڪي ڪليل آهن تن تي ڌنڌو ناهي. ڇو ته انهن تي مال به رکيل
ناهي! وڏا هندو زميندار غائب ٿي ويا آهي. ۽ ننڍا زميندار زمينون
وڪڻي وڃڻ لاءِ پڇڻ ڏک ۾ آهن. هر ڪوئي سلمان وڪڻڻ جي
فڪر ۾ آهي. هر گهر جي اڳيان وڪري لاءِ سامان رکيل آهي.
لالتين، فريم، ڪٽولا، ڪتاب ۽ ٻيو سامان ڦٽ تي پيو وڪامجي!
ليگ جانهايل نيشنل گارڊ، ڏاڍي رعب تاب سان هلن ٿا.
ان ڪري هندن کي خوف لڳي ٿو. پٽر ته ۱۰ آگسٽ تي
پاڪستان جو جهنڊو چاڙهڻ جي مهل منيائي جي هيڊ ماسٽر تي
ڪن مسلمانن حملو ٻڌي ڪيو ته ان جي ڀڃڻ مستوئي شاگردن؛
گل محمد ۽ الياس، اڳيان بيهي ۽ پنهنجي استاد کي بچائي ورتو!
ٻيو ڪو اهڙو مثال آسپاس ۾ ڪونه ٿيو آهي!

اصل ۾ سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن وچ ۾ ان وڻت ۽ بي
اعتباري گهڻي وقت کان پيدا ڪرائي وئي ٿي ڏسجي! ويتر مذهبي
گهڙڻ ۽ سياسي ليڊرن انهي حالت کي سندن مقبوليت لاءِ فائدو

به رکيو ۽ وڌايو به!

بيشڪ ڪن ليکڪن ۽ شاعرن ۾ ٻنهي ڌرين ۾ ايڪتا آڻڻ لاءِ به قلم کنيو، مگر سندن استعمال ڪيل ٻولي يا ته شدي هنديءَ وانگر ۽ يا خالص فارسي وانگر هوندي آهي! تنهن ڪري به اهي لکڻيون بيڪار ثابت ٿيون آهن.

دڪشنچند بيوس هڪ قابل ليکڪ ۽ نوجو سنڌيءَ جو شاعر آهي، جيڪو تنهن ڏينهن هتي پرين جي سوامي مندر ۾ هڪ جلسي اڳيان آيو ۽ هن پنهنجو ڪلام به پڙهيو. پر هيءُ به ڪانگريسي آهي تنهن ڪري ان جو ڪلام به وڏي پليٽفارم تي نه پهچي سگهيو آهي. ان جلسي ۾ اسان مسلمان شاگردن ڪي به اسڪول وارا ڪنهن طرح رغبت ڏيئي وٺي ويا هئا!

مطلب ته سياسي سوچ جي نئين دؤر کان پوءِ ماڻهن جون دليون گنججي نه سگهيون آهن!

خلافت هلچل جي دؤر واري نوشهري فيروز جي ”چا چا پاڪستانيءَ“ جو ته چوڻ آهي ته ۱۹۲۱ع کان بي اعتماديءَ ۽ بدامنيءَ جو اهڙو رواج عام آهي!

اهوئي نتيجو آهي جو بهراڙين ۾ هندن لاءِ رهڻ آسان نه رهيو آهي! ڌاڙا هڻڻ ۽ چورِي ڪرڻ جو نشانو رڳو ڳوٺن جا هندو رهيا آهن. ان ڪري ڳوٺن جا وائيا هيسيل ۽ ويڳاڻا ٿي ويا آهن ته شهر جا هندو وري دنگي ۽ فساد جا عادي!

سنڌ ۾ جيڪي سک هئا، اهي ته گذريل سيپٽمبر ڌاري ئي ڪوڪراپار رستي هليا ويا.

اسان جي ڳوٺ ۾ جيڪي هندو آهن، انهن ۾ اسان جو پاڙيسري ۽ منهنجي وڏي ڀاءُ جو ننڍي لاءِ جو دوست اوتراءِ به اڃان، هت آهي! پر هو هاڻي هن جو دوست ناهي، گذريل ڪجهه سال ٿرپارڪر ۾ پوليس جي نوڪريءَ ۾ رهيو آهي. جنهن حالت ۾ مون هن کي ڇهه سال اڳي ڏٺو هو، جڏهن اڃا اڃان اڏن سالن جو هوس، تنهن حالت جي پيٽ ۾ هي پنهنجي بدني بناوت جي حالت ۾ ڊگهو ۽ طاقتور ٿي چڪو آهي. تنهن صبح هن لڪائي ۽ ٻاڻي پريم چند سان، ڳالهه ٻولهه ڪندي پئي چيو ته هو

هندستان ۾ وڃڻ بعد فوج ۾ ڀرتي ٿيندو ۽ پوءِ اتان کان پاڪستان
مٿان حملي ۾ شريڪ ٿيندو.

مان حيرت ۾ به آهيان ته دليون ايتري قدر نفرت جو
مرڪز بڻجي ويون ڇا؟ ڪيترا اسان جا هندو دوست، هندو چوڪرا،
چوندا رهيا آهن ته پاڪستان وٽ آهي ڇا؟ پنجاب جو لوڻ ۽
سند جو ريگستان؟

اهي دوست ائين به چوندا آهن ته اتي کان پاڪستان جي
ندين جو پاڻي بند ڪبو! هو چوندا آهن ته پڙهيل سڀ هندو آهن
اهي ته ملڪ ۾ ڪونه رهندا، پوءِ ملڪ جو انتظام ڪيئن هلندو؟
الوحيد اخبار لکي ٿي ته ديوان چوڻٿرام گدومل ۽ ٻين ليڊرن هندن
کي جلد سنڌ ڇڏڻ لاءِ چيو آهي!

اهي آهن مثال نفرت ۽ حقارت جا: سياسي گفتگو ۾ دليلن
جا طوفان اٿاريا ٿا وڃن! مذهبي نفرت ۾ به مسلمانن کي مُسَلَوَ ۽
وائين کي ڪافر جو لقب ڏيڻ روزمره جا عام اصطلاح آهن:
سُڪن گڏ، آلا به مڙي ٿا وڃن!

اسان کي به مهينا اڳ ئي پروموت ڪيو ويو آهي. ڪراچيءَ
جي دنگي فساد سنڌ جي هندن کي وڌيڪ ٽڪڙ ۾ سنڌ ڇڏي وڃڻ
جو بهانو ڏنو آهي!

هندستان کان مختلف هنڌان پناهگيرن جا قافلا پهچڻ شروع
ٿي ويا آهن. انهن جي سارسنيال جو ڪم به هر هنڌ شروع آهي.
سرڪاري آفيس ۾ ڪم ڪار ڪونه ٿو هلي. اسڪولن جي
حاضري نالي ماتر آهي. ماستر پڙهائڻ لاءِ ڄڻ رهيا ئي ڪونهن! ٻڌڻ
۾ اچي ٿو ته سرڪاري خزانو گهڻي قدر خالي آهي. مونکي به
گذريل نومبر کان اسڪالرشپ نه ملي آهي.

سائين هيرا نند، شايد زمين جي حساب چڪتو ڪرڻ لاءِ
اڃان اتي هوندو ۽ نارو شاه ۾ ڏسجي ٿو. آءٌ ۽ ابجيءَ جو رهاڪو
انور الدين ڪلر اڄڪلهه نارو شاه ۾ رهو ٿا. هيرانند روز هڪ وڪيل
جي آفيس ۾ رات جو ملندو آهي. چوٽه اتي اسين توڙي هو ريڊيو،
ٽي خيزون ٻڌڻ ويندا آهيون. اسان کان هيرانند صاحب ڪجهه
ڇرڪيل هوندو آهي. هن ليکي ته مسلمان آهيون شايد مٿس جاسوس

هئڻ بابت ڪو بهتان نه هئڻون! يا ته هو، جيئن ته منهنجو استاد ٿي رهيو آهي، تنهن ڪري سندس توقع پٽاندر سندس اوڏو ادب ڪونه ٿو ڪريان، جيڪا ڳالهه هو پنهنجي لاءِ گهٽتائي جي خيال ڪري سگهيتو.

آءٌ اڃا تائين کيس پنهنجو ٽيچر تسليم ڪريان ٿو. پر افسوس ته هو احساس ڪمٽريءَ ۾ آهي. مون اهو ضرور پڇي ڇڏيو هو مانس ته سندس ڪٽنب ڪهڙي شهر ۾ وڃي آباد ٿيڻ وارو آهي. هن اهو شهر بڙودا ٻڌايو آهي!

ايترن ڏينهن ۾ اسان جي ڳوٺ مان فقط مکي عالمچند هڪ به پيرو بمبئيءَ ويو ۽ واپس آيو ۽ اسان وٽ اچي رهيو.

پنهنجي پنين جي فصل جو ڪجهه حساب وٺڻ لاءِ ويچارو لاچار آهي ۽ بيحد ڊنل ۽ هيسل. اسان سندس عزت ۽ خدمت وس آهر ڪندا هئاسون. وري ڪونه آيو آهي.

سنه جو گونر سر غلام حسين ٿيو آهي ۽ سنڌ جو وڏو وزير مسٽر محمد ايڊب ڪهڙو آهي.

هاڻي ڪهڙو صاحب، مرڪزي سرڪار کي چوڻ لڳو آهي ته ڪوڪراپار کان توڙي پين پلسن کان سنڌ ۾ فقط اوترا پناهگير موڪليا وڃن، جيترا ماڻهو سنڌ کي ڇڏي وڃن. معلوم ٿئي ٿو ته ڪهڙي جي انهيءَ موقف جي ڪري سندس خلاف جلد ڪو مخالف قدم کڻڻ جو سوچيو پيو وڃي!

چون ٿا ته پير الاهي بخش ڪراچيءَ کي سنڌ کان چيني مرڪز حوالي ڪرڻ جي سوال تي به راضي آهي تنهن ڪري هن کي سنڌ جو وڏو وزير بنائڻ جون رٿون زير غور آهن!

ناروشاهه جي روز مره جي ملاقات دوران تازو سائين هيرانند کان معلوم ٿيو ته هو جلد هندستان آسهن وارو آهي. هن به ڄاڻايو ته سندس ننڍن ڀائرن ۽ پيٽرن کي هو بڙودي ۾ پڙهائي لاءِ داخلا ٿون وٺي ڏيڻ وارو آهي. البت هن هڪ خراب خبر ڄاڻائي ته سندس هڪ پيڻ هتي ئي لاڳيتو بيمار ٿي گذاري. سندس اها ڪهڙي پٽ بيمار رهي ٿي، اهڙو سرال مون به ورجائڻ چڱو نه ڄاتو آهي. هزارين ماڻهو لڏ پلاڻ لاءِ تيار آهن ۽ لکين سئو لڏ پلاڻ

جو فيصلو ڪري چڪا آهن. معلوم ٿيو آهي، ته هندستان کان مسلمانن جا دربدر ۽ برباد حالت ۾ قافلا پاڪستان جي نئين ملڪ ڏي جتان ڪٿان پنڌ ۾ آهن!

سند ۽ پنجاب کان توڙي ٻين علائقن کان هندن ۽ سکن جا قافلا به هندستان جي سرزمين ڏي وڃڻ لاء تيار آهن.

۱۹۴۶ ۾ ٻڌڻ ۾ آيو هو ته بهار ۾ مسلمانن جو قتل عام ٿيو ته سند مان کين اچڻ جون دعوتون موڪليون ويون هيون. پوءِ بهار مان بهارين جون ٿرينون ڀرجي سند ۾ آباد ٿيڻ لاءِ پهتيون. ان طرح هندستان جي ٻين علائقن مان هاڻي به ٿرينون ڀرجي سند ۾ اينديون.

سند ۾ گذريل ۱۹۴۱ کان وٺي اڃا بدامني جو دؤر جاري آهي ڏاڙا اڃان لڳن ٿا. گذريل سال تائين وچولي سند جي ٻيلن سان لاڳو شهرن ۾ ڏاڙا لڳندا هئا. هاڻي به ٻيلن سان لاڳيتو آباد شهرن ۽ ڳوٺن تي ڏاڙيلن جون ڪاهون آهن.

وڏي ڳالهه اها آهي ته سند ۾ ڏاڙي هڻڻ کي بهادري جي نشاني ڄاتو وڃي ٿو. چوري ڪرڻ، جهيڙو ڪرڻ، جيل وڃڻ ۽ ڪيسن ۾ ڦاسڻ کي مڙسي سڏيو وڃي ٿو! عام مسلمان رڳو ڪيسن ۽ جيلن ۾ ئي پورا آهن. ڏاڙا ۽ ڦريون، چوريون ۽ زوريون رڳو وائين جي ملڪيت ڦٽائڻ لاءِ جائز آهن. غلام حسين واڍو سند جو هڪ وڏو ۽ خوفناڪ ڏاڙيل مڃيو ويو آهي، سند ۾ ڏاڙيل گهڻو ڪري ڪنهن نه ڪنهن ظلم ۽ ڏاڍ جي نتيجي ۾ غيرت ۽ ڪاوڙ جي وچان بڻيا آهن.

غلام حسين واڍي نالي، اسان جي ڳوٺ جا سڀ ماڻهو چوندا آهن ته، هو ڏاڍو شريف ڏاڙيل آهي. خود هندو ديوان ۽ سينيون بيان ڪندا آهن ته غلام حسين واڍو اهڙو ته شريف انسان آهي، جيڪو ڏاڙي هڻڻ مهل به عورتن جو نالو نه وٺندو آهي، بلڪه عورتن جي منت ڪرڻ تي ڏاڙو هٽيل مال واپس ڪري ڇڏيندو آهي!

سند جي ماڻهن جو عام خيال آهي ته ڏاڙيل ڪڏهن به بزدل نه هوندا آهن، تنهن ڪري اهي نه عورت جو نالو وٺن ۽

نڪي مسڪينن کي تنگ ٿا ڪن. اهي الله رسول جو نالو وٺڻ تي به واپس ٿي ويندا آهن.

غلام حسين واڍو ماڻهن جي خيال ۾ هتان ٿي ڪا غيبي طاقت رکي ٿو. چون ٿا ته وٽس ڪو تعويذ آهي، جنهن جي برڪت سان هن تي نه ته بندوق جي گولي اثر ڪري ٿي سگهي ۽ نڪي مندرس ڪنهن دشمن جي چال کيس ڪو نقصان رسائي سگهي ٿي. مطلب ته غلام حسين واڍو، ڇڻ ته سڀني ماڻهن جو هڪ هر دل عزيز ڌاڙيل آهي.

باقي ٻيا ذات مسلمان، هندن جون چوربون ڪرڻ ۽ انهن کي ڌاڙا هڻڻ ۾ نه رڳو فخر محسوس ڪن ٿا، پر انهي ڳالهه کي فرض ٿا سمجهن.

ٻي ڳالهه خاص ته معتبر مسلمان توڙي ڪنهن ٻين مسلمان جي سڀ کان وڏي خواهش هوندي آهي وائياڻي ۽ سان شادي ڪرڻ! وائيا صفائي ۽ سونهن ۾ مسلمانن کان تمام وڌيڪ آهن! ته به مسلمان پنهنجي طور وائين کي گدلو سمجهندا آهن. عجيب لقاء آهي! وائيا دوڪانن توڙي گهرن کي شايد روزانو نه، ته به هفتي ۾ هڪ ٻه ڀيرو پوڇو ضرور لڳائيندا آهن.

ماسترن جي گهرن کي ته اسان شاگرد ڪئين ڀيرا راڳو لڳائڻ لاءِ ويندا رهيا آهيون! ۽ انهيءَ پوڇيءَ لڳائڻ ۾ اسان هڪ ٻئي سان ريس به ڪندا هئاسون!

جيئن ته وائياڻيون سهڻيون ۽ سينگار ڪندڙ هونديون آهن تنهن ڪري ملڪ جي تبديل ٿيل وائي منڊل جي حالت ۾ ۽ پڻ مسلمانن جي اصولوڪين عادتن جي روشنيءَ ۾ جيڪڏهن وائين سنڌ ڇڏي وڃن جو پهه پڇايو آهي، ته سندن اهو فيصلو مان ايترو غلط نٿو ڄاڻان، پر سوال اهو آهي ته جنهن جنهن علائقي ۾ اتي وڃي ڌارين وانگر رهندا اتي جامڪاني ماڻهو، سنڌي هندن وانگر نازڪ ۽ سهڻا هوندا يا اهي به بگڙيل طبيعت جا هوندا؟ جي اهي به مخالفت واري طبيعت جا هوندا ته سنڌي هندو ته شايد جڳ ۾ برباد ٿي ويندا!!

آءٌ سمجهان ٿو ته دنيا ۾ سڀ کان نازڪ ۽ ستريل جاتي اڄڪلهه سنڌي وائيا آهن، پر جنهن نموني اهي همت جو دامن ڦٽو

ڪري پهچڻ تي سندرو ٻڌي بيٺا آهن، سا ڳالهه هنن جو دنيا مان
چڻ ته نالو ۽ نشان به مٽائي ڇڏيندي! هنن ۾ ٻڌي ته آهي پر عام
تجربو ۽ مشاهدو ۽ همت ناهي! هي هر ڪنهن کان ٻڃڻ لاءِ آتا
وينا هوندا آهن. خود هنن ئي ۾ ڪو وائيو جيڪڏهن مڇرجي
پوندو آهي ۽ بدمعاشي ڪندو آهي ته ان کي به پڇي نه سگهندا
آهن! جهيڙي ڪرڻ جي ته ڳالهه ئي ناهي، پر صحيح فيصلي تي
پهچڻ کان به پائي بند لاچار ڏٺا اٿم!

مسلمان، هنن خلاف ڏاڍائي ڪندا آهن، ته هي بهوري مسلمانن
جي دل آزاري ڪرڻ ضروري سمجهندا آهن. ايتري قدر جو، سنڌ
جي ڀلائيءَ جي ڪيترن مسئلن تي به رڳو انهيءَ ڪري مخالفت
ڪندا آهن، جو اهي مسئلا مسلمانن جا اٿاريل هوندا آهن!

ننڍي لاکر، انسان کي معلوم ٿيو ته سنڌ ۾ ملٽري جو ديهرو
ڄمايل آهي. سنڌ جا ڪيترائي علائقا جهڙوڪ: ٿرپارڪر ضلعو،
حيدرآباد جو اتريون پاسو، نوابشاه ضلعي جو اوڀاريون ڀاڱو، خيرپور
رياست ۽ سکر ضلعي جو سڄو اوڀر اڃا سوڌو مارشل لا هيٺ آهن.
پير پاڳاري جي سڀني پوئلڳن کي ڪئمپن ۾ بند رکيو
اٿن. انهن ڪئمپن کي لوڙها سڏين ٿا. پير پاڳارو، انگريزن خلاف
آزادي جي جنگ ۾ گهڙيو هو. عام ماڻهو چون ٿا ته جيڪڏهن
انگريز، پير صاحب کي وقت کان اڳ جهلي نه وڃن ها ته هو
جلد ئي آزاديءَ جي جنگ شروع ڪرڻ وارو هو.

تنهن ڏينهن قادوءَ چانڊيي جي صلوات پڙهائڻ جي ڏينهن
قادوءَ چانڊيي وٽان خبر پئي ته انگريزن کي تڙي ڪيڻ لاءِ
پير پاڳاري باقائدي لشڪر پئي ٺاهيو. هن جي پوئلڳن کي ”حر“
چون ٿا.

قادو آهي ته صفا ان پڙهيل، پر آخوند دائود ۽ ٻيا صلواتي
به هن جي ڄاڻ تي حيران هئا!

قادو چانڊيو ڊايميوٽن جي اوڀر ۾ ٻرڙن ۽ جمنوءَ جي ڳوٺن
کان ٿورو اڳتي رستي جي ڪنڌيءَ تي هڪ سندس قائم ٿيل
گهر جي ڳوٺ ۾ رهندو آهي. هو ڦڏي باز به ڏاڍو آهي. ڳالهائڻ
جو خبردار ۽ ڏاڍيان آواز وارو آهي.

هن اهو به ٻڌايو ته انگريزن ۽ سندن ملٽريءَ کي حرن ڏاڍو ماربو. ڇو ته سندس چوڻ موجب حر بندوق بازي ۽ جنگ جا تمام پڙ آهن. هنن جون زالون به مشين گئون هلائي سگهن پيون. تنهن ڪري انگريزن جي فوج جا حرن هتان لاهه نڪري ويا آهن. ۽ انگريز جيئن ته دنيا ۾ هر هنڌ پڻ مهاڀاري ويڙهه ۾ ڦاٿا پيا آهن، تنهن ڪري هنن لاءِ حر مجاهد، عزرائيل ثابت ٿيا آهن.

اهو به معلوم ٿيو آهي ته حر، ڪنهن عام ماڻهوءَ جو نالو نٿا وٺن. فقط انگريزي فوج ۽ انهن ديسي وڏيرن ۽ زميندارن کي ختم ڪن ٿا، جيڪي انگريزن جا خبرو ۽ پير پاڳاري جي گرفتاري جا حامي هئا.

اهو عام هل آهي ته پير پاڳاري جي ڪوٽ تي انگريزن بمباري ڪئي آهي. اتان ڪروڙين روپين جي ماليت جو خزانو لٽي ويا آهن.

اهو به عام خيال آهي ته انون پير پاڳارو سنڌ جو بادشاهه ٿيندو.

ته موجوده مارشل لا جي ڪري ڪوبه هاري ناري رات جو پاڻيءَ ورائڻ جو ڪارج به تيسنائين ڪرڻ لاءِ نٿو ٻاهر نڪري سگهي يا رستي پنڌ يا ٻنين ۾ نٿو هلي چلي. جيستائين کيس لالچن ٻاريل هٿن ۾ نه هجي! رات ڏينهن سنڌ جي انهن حصن ۾ ملٽريءَ جو راج آهي.

ٻين وڏي جنگ جيڪا ٻه سال اڳ آگسٽ ۱۹۴۵ع ۾ مس مس ختم ٿي، حقيقت ۾ ان جي ختم ٿيڻ جي مون کي اميد ڪانه هئي. انهيءَ جي ختم ٿيڻ جو چئڻ ته آسرو ٿي لاهي وينو هوس. هڪ ڏينهن پرين جي اسڪول ٻاهران روڊ تي بيٺا هئاسون، ريس هئي، ته اهو چؤڀول پيو ته چيان تي امريڪا ائٽم بم ڪيرايو آهي ۽ چيان شڪست مڃي وينو آهي ته جنگ به ختم ٿي وئي آهي. پر هن جنگ ۾ جرمن جو چاٿيو؟ ان جي شڪست يا هار مڃڻ جي واردات جو مون کي اڳهر باقاعدي ڪنهن طرح اطلاع معلوم نه ٿي!

اهو ياد آهي، جڏهن اها جنگ عروج تي هئي.

پڙهيل جي وات تي ان جو ذڪر هو تڏهن عام اهو خيال پيو
 هو ته هڪ طرف جرمن ۽ جپان آهن ته ٻئي پاسي ساري دنيا جا
 ٻيا بادشاهه! پر جپان ۽ جرمن اڃان سڀني کي ماريو مڃايو پيا
 آهن. اهو به ياد آهي جڏهن سائين ڪوڙو مل، پنهنجي عادت موجب
 اسان جي ڪلاس روم سان لاڳو سلسل ڪلاس جو وڃ وارو
 دروازو کولي، پنهنجي ڳالهين هلندي هڪ ڏينهن سائين عالمچند
 کي چوڻ لڳو هو ته جرمن ۽ جپان هندستان کي فتح ڪرڻ کان
 پوءِ ٻن حصن ۾ ڪٽڻ چاهين ٿا. هن ٻئي چيو ته جرمن سڄو اتر
 هندستان تي قبضو رکن ٿو ۽ جپان وري دکن هندستان جو علائقو
 ڪٽڻ ۾ خوش آهي. چيائين ته منهن ۽ وچم هندستان جو ورهاڱو ان
 ريت طم ٿي چڪو آهي!

ڏٺي بخش منگي تنهن ڏينهن ٻڌايو ته مهاتما گانڌي خاص
 طور، جپان جي انهيءَ آڇ کي ٺڪرائي ويٺو آهي ته هندستان جا
 ماڻهو انگريزن خلاف جپان جي مدد ڪن ته کين جپان، انگريزن
 کان آزادي ڏياري!

هن ٻڌايو ته مهاتما گانڌيءَ کين جواب ۾ چيو ته ”انگريز
 ڄڻ اهڙيون مڪيون آهن، جيڪي اسان جي ڦٽ تي ويهي رت
 چوسي هاڻي ڍڙ ڪري فقط هاڻي ائين وينيون آهن ۽ ڄڻ وڌيڪ
 هاڻي رت چوسڻ ۽ ڦٽ کي ايڏائڻ ۾ گهڻو پاڻ ڪونه ٿيون
 پتوڙين! جڏهن ته جپان وارا، نين مڪين جي شڪل ۾، ڦٽ کي وري
 نئين سر عذاب ڏئي رت چوسيندا، جنهن ڳالهه مان اسان هندستان
 وارن کي حقيقي طور فائدي پدران ته وڌيڪ نقصان ٿي رهندو!
 تنهنڪري انگريز جيڪي هاڻي رت چوسي ٿڪجي پيا آهن، ٺاهي
 جلد يا سوير هليا ويندا، تنهن ڪري انهن جيائين کي چو دعوت
 ڏيون ته اچي اسان کي اهي ٻه غلام بڻائين!“

اسان جا وائيا دوست وات سان چون ٿا ته پاڪستان بڻائي
 ڀارت ماتا کي ٺڪرا ڪري، توهان چڱو ڪونه ڪيو.

چوهر ٻيٽ لڪائي وارو، تنهن ڏينهن صبح جو ڏندڻ ڪندي
 ڪوھ واري چؤسول ۾ بيٺو هو ته مون کيس چيو ته هندستان ۾
 هنن فساد ڪري مسلمانن کي قتل ڪرڻ شروع ڪيو آهي.

چيائين: ”اهو ته اخبارون ٿيون لکن. نه ته ائين حقيقت ۾ ناهي!“

هن دليل بازيءَ اڳيان مون وٽ اکين ڏٺو دليل ته هو ڪونه!

چوهڙ مون کان هڪ درجو مٿي آهي. پئس ۽ چاچس کير جي ٽٽي ڪاڙهيندا آهن پر سندس اهو چاچو، ”ڪڪو“ ماڻهن ۾ ڏاڍو هوشيار ليکيو آهي. هو گذرن ۽ ميهن ۽ پاڇين جي واڙي به هر سال پوکيندو آهي. زمين کي ايڪڙن ۽ جرين ۾ ماپ ڪرائڻ لاءِ ڪڪو، سڄي ملڪ ۾ هوشيار سڏجي ٿو.

پر هي به عام وائين وانگر ڊڄڻو ڏاڍو آهي. تنهن ڏينهن الانجي ڪهڙي ڳالهه تان گلو پنوهر، اسان جي چئوسول کان اڳيان ڪوهه جي ڀرسان ويڙهوءَ جي نمڻ واري سراءِ وٽ کيس هرو ڀرو ڌمڪائڻ لڳو هو ته ڪڪو ويچارو هوريان هوريان ٿي، اتان ڪسڪي، پنهنجي دوڪان تي هلي وڃي ويٺو!

اسان ٻار سمجهڻ لڳاسون ته واٽيا بزدل آهن. پر اها ڳالهه جڏهن هڪ ڏينهن پوءِ مون فليپ سان ناروشاهه جنڪشن تي، ائين ئي کڻي بيان ڪئي، تڏهن فليپ سمجهايو ته سندس ڄاڻ موجب سنڌ جا هندو ساري دنيا ۾ سڀ کان سياڻا ۽ سٺو في سيڪڙو پڙهيل قوم آهن. تهذيب ۽ شائستگي توڙي علم ۽ سڌاري ۾ هنن جي برابري ۾ ڪابه ڪميونٽي، دنيا ۾ ڪانهي! تنهن کان سواءِ واپارڪي ريت رواج ۾ به هنن جو ڪير برميچي نٿو سگهي، تنهن ڪري انهن سڀني حالتن ۽ خوبين هن ڪميونٽيءَ کي امن پسند بنائي ڇڏيو آهي.

فليپ خيال ڏيکاريو ته تمام گهڻي ترقي يافته ۽ دنيا ۾ تمام شاهوڪار قوم هئڻ جي سبب هو امن ۾ رهڻ لاءِ مجبور آهن. بس سنڌ جي واٽين ۾ خرابي اها ٿي وئي، جو انهن آل انڊيا ليول جي سياست کي صحيح ڄاتو. جنهن کين رلائي ڇڏيو آهي. مون پڇيومانس ته سنڌ جي واٽين کي مسلمان صفا ڊڄڻو ۽ ڪٽي کاڌي وٽ سمجهن ٿا. هندو پاڻ به پاڻ کي ”ڪچي پنڊي“ ڪري سڏيندا آهن، سو ڇو؟ چيائين:

”اما هنن جي سياڻپ ۽ شرافت آهي!“
مون چيو: ”هو، مسلمانن کي ڇٽ سمجهندا آهن ۽ چوندا
به آهن. جيڪا ڳالهه نفرت پيدا ڪري ٿي!“

چيائين: ”اهو توهان جو اندروني معاملو آهي. پر سنڌ جا
واڻيا گهڻي ڀاڱي سنڌ جي مسلمانن جهڙيون عادتون رکن ٿا. بس
پڙهائيءَ ۽ واپار ۾ يهودين کان به گوءَ کنيڻ آهن. پر گوشت
مسلمان به کائڻ ته هي به کائين! جڏهن ته هندستان جي ٻئي
ڪنهن هنڌ هندو گوشت خور ناهن. سردو ته سنڌ ۾ ڪن ئي
گهڻو ڪري هندن جون زالون پيون. مسلمانن جون زالون ته مال
چارين، لاپارا ڪن ۽ گهڻو ڪري بي پردي هجن چلن ۽ هٿ
بازار پيون وڃن!“

مون چيو ته ”هندن جون زالون ته برقعو ڏيئون پائين!“
فلپ چيو: سنڌ ۾ برقعو مسلمانن جون زالون به ڏيئون
پائين. ريلوي ٽيشن تي توهان ڏسي سگهو ٿا. پر هندن جون عورتون
بنا برقي جي پڻ منهن تي پلاند ڏئي گهرن مان ٻاهر نڪرن ٿيون.
هي پردي واري نموني جسم کي ڍڪي هلن ٿيون. جڏهن ته گجرات
۽ ساري هندستان ۾ عام هندو عورتون بت جو فقط ٿورو مٿيون
حصو ڍڪين ٿيون!

مون کي معلوم آهي ته فلپ هندن يا مسلمانن مان، ڪنهن
جو به حامِي يا روادار ڪونهي. هي سڀ سندس ذاتي مشاهدا آهن.
هي ۽ سندس (شايد) زال وغيره هندن توڙي مسلمانن سان رڳو
دوستيون ڪندا وڌندا آهن.

اسان جي هاسٽل ۾ ”قرباني“ اخبار الاڻسي ڪير ڪٿان
ڪڍي ٿو اچي. عام طرح ڏئي بخش ٿلهي تي بيهي جڏهن پڙهندو
آهي، تڏهن دلچسپي وٺندڙ سڀ ڇوڪرا سندس چوڌاري مڙيو بيٺا
هوندا آهن. اهو عام طرح شام جو وقت هوندو آهي. ڪراچيءَ جي
اخبار هتي پرين ۾ شام جو پهچي ٿي.

قرباني اخبار ليگ يا ڪانگريس جي ابتڙ ڪنهن ٻئي خيال
جي آهي. ان ۾ گهڻو ائين خيال هوندو آهي ته هندو مسلم هڪ
ٻئي کي جو مارين ٿا، سوچڻو ڪم ناهي چوڻ آزاديءَ جي مطلب

هڪ ٻئي جو قتل عام ڪرڻ ته ناهي!

قربانيءَ ۾ به مهاتما گانڌيءَ، قائد اعظم محمد علي جناح،
پنبت جواهر لال نهروءَ جي خلاف گهڻو لکيل هوندو آهي.
قربانيءَ ۾ لکيل هو ته جو ڪجهه ٿيو آهي، سو چڱو ڪونه
ٿيو آهي! ڇو ته تعصب پيدا ٿيو آهي ۽ ماڻهو ماڻهوءَ جو جاني
دشمن بڻيو آهي.

قرباني اخبار پناهگيرن جي لڏپلاڻ کي روڪڻ جو خيال
پيش ڪري ٿي. اخبار هندن کي سنڌ ڇڏي وڃڻ کان روڪڻ جي
صلاح به ڏئي ٿي، جڏهن ته هندن جا سڀ مکيه ليڊر جهڙوڪ: مسٽر
ڪرپلاڻي، نهچلداس وزيرائي ۽ چوٽ رام گدواڻي وغيره گهڻو وقت
اڳي سنڌ ڇڏي دهليءَ وڃي پهتا. ٻڌجي ٿو ته هنن مان گهڻن کي
گورنريون ۽ وزيريون ملڻ واريون آهن. هنن جو ارادو آهي ته سنڌ
۽ پنجاب توڙي پاڪستان جي سڀني حصن ۾ رڳو واٽيا ئي پڙهيل
آهن. اهي ئي سرڪاري آفيسن کي سنڀالي سگهن ٿا. چڱو ته اهي
هڪدم هندستان ڏانهن هليا اچن، ته جيئن ڪاروبار نه هلي سگهڻ
ڪري پاڪستان جو نئون ملڪ شايد ڇهه مهينا به نه هلي سگهي!
ريل جا گاڏا هندستان ۾ روڪجي ويا آهن. ناروشاه جنڪشن
کان فيڊر لائين ڏي هاڻي تمام ٿوريون ٽرينون ۽ تمام گهٽ گاڏن
جي قطارن سان هلن ٿيون. ماڻهو گاڏن تي مٿان به چڙهي سواري
ڪن ٿا.

مسلمانن جو پورهيت طقتو جهڙوڪ: ڏوٻي، ڊڪڻ، کٽي، رازو،
حجڙ ۽ ڪاساڻي ڪجهه ڏينهن کان سخت مايوسيءَ ۽ بيوسي جي ڪاٻڻ
جو شڪار آهن. ڇو ته هنن جو سڄو گذر سفر هندو واپرائيندڙن
قي هوندو هو. هندو اڄڪلهه پاڻ کي تمام غير محفوظ ٿا سمجهن!
تنهن ڏينهن اسان مسلمان شاگردن کي هاسٽل ۾ قطار ۾
بيھاري سڀني هندو ماسترن تقريرون ڪري ڳڻتي ظاهر ڪئي ته
شايد حالتون اهڙيون پيون پيدا ٿين، جو هندستان آهڻ سندن لاءِ
ضروري آهي ۽ پوءِ شايد واپس نه اچي سگهن. هنن ان ڪري شاگردن
اڳيان رنو ۽ انهن کان روئي موڙ لايو.
اسان ۾ رمضان ميسٽر موزائي ۽ سڀني کان وڌيڪ رنو. رمضان

هونئن به ڏاڍو کليل دل جو ۽ گهڻ ڳالهائو هوندو آهي. روزانو رات جو، جان محمد منگيءَ سان رڳو ان مسئلي تي به ڪلاڪ سندس بحث هلندو آهي ته سندس مورو شهر ترقيءَ جي راهه تي، جان محمد جي شهر ڪنڊياري کان وڌيڪ آهي!

جان محمد، سائين احمد علي آرائينءَ جي اچڻ کان اڳ جئين ته هاسٽل جو جنرل مانيٽر هو، تنهن ڪري اسان ننڍا وڏا شاگرد مجبور ملڪ پئي رهندا آيا آهيون ۽ هنن کي اسان جي آراءِ ڦٽائڻ کان روڪي نٿي سگهياسون!

جنرل مانيٽر ۽ وڏن ڪلاس جا شاگرد هونئن به هاسٽل ۾ رعايت حاصل ڪيل رهندا آيا آهن. اسان کي تڏن تي به به ڇڻا گڏي مانيءَ لاءِ وهاريو ويندو آهي جڏهن ته ميٽرڪ وارن کي نه رڳو اسان سڀني کان اڳواٽ ماني ملي ٿي، پر کين سجهه ۽ سرس ماني ۽ ٻوڙ به ملي ٿو!

جنرل مانيٽر يا پهچ وارن شاگردن کان، سندن مائٽن دوستن لاءِ ڏنل ويلن جو شايد حساب نٿو ورتو وڃي! جڏهن ته اسان ننڍن کان پورو پورو حساب ڇڪايو ويندو آهي. مطلب ته هاسٽل ۾ قانون ۽ ڪم رڳو بي ٻوڙ لاءِ آهي!

آءٌ پنهنجي ڄمار مطابق ايترو وڏو ۽ اهم ڪونه ٿو ڄاڻڪجان پر پنهنجي هوشياريءَ ۽ مشهوريءَ ڪري ساهتيه جي سڀني پڻڄاڻي نوڙي نوشهري جي مدرسي هاءِ اسڪول جي اڪثر شاگردن کي معلوم آهيان!

فلپ سان گڏ، ساڻ هلندڙ عورت، جون، پاڻ کي فقط ائنگلو انڊين چوائڻ تي زور ڏئي ٿي، مگر فلپ صاحب پاڻ کي گورو سمجهي ٿو. پر آزاديءَ کان پوءِ وارين حالتن جي باري ۾ هي به زياده اميد جو اظهار نٿو ڪري. هندن جي مسئلي تي ڳالهائي عام طور پنهنجو سياسي ذهن ظاهر ڪرڻ کان رهي نه سگهندو آهي ته سنڌ جا هندو، مزاج ۾ ته صوفي آهن پر سنڌ جي مسلمانن جهڙا يا ٻڌ ڌرم جي پوچارين وانگر لڳن ٿا، ته به هنن تي برهمڻ جو اثر ايترو آهي جو پنهنجو مرڪز وري به ڪاشي يا بنارس کي ڄاڻن ٿا!

اسانجو فارسيءَ جو ٽيچر، سر ٽيڪچند، جيڪو فارسيءَ جا بيت هميشه سر سان پڙهائڻ تي زور ڏيندو آهي تنهن جو چوڻ ته اهو به هوندو آهي ته سنڌي هندو، حقيقي طرح ته شرڪ به نٿا ڄاڻن. هن هڪ ڏينهن ٻڌايو ته خود شاهه ڀٽائيءَ به سنڌ جي وائين کي مورگهو ڄڻ ته ڏوراپو ڏنو هو ته اهي ڪنڀر سان به سچا ناهن تنهنڪري چڱو ائين اٿن ته پاڻ کي مشرڪ نه ڪوٺائين!

ان طرح فلپ ۽ جون، سنڌي هندن جي خير جي ڪن کي ڏسي به حيرت ۾ بوندا آهن!

هر ننڍي وڏي شهر ۾ جانورن جي پيش لاءِ پاڻيءَ جو بندوبست ڪندا آهن، عام ماڻهن لاءِ مهمانسراھ ۽ مسافر خانا قائم ڪرائڻ ۾ به خرچ ڪن ٿا. سنڌ تعليم، علاج ۽ عام پلائيءَ جي ڪمن بابت اسڪولن، اسپتالن ۽ ٿرسٽن جا چار پڪيڙي ڇڏيا اٿن.

پر عام مسلمانن ۾ هندن خلاف جيڪا بيزاري آهي ان جو سبب وياج خور وائيو ۽ ملاڪيتون گروي ڪندڙ پيريءَ وارو ئي جوابدار آهي!

جي. ايم. سيد جي ڪوشش سان سنڌ اسيمبليءَ جيڪو بل پاس ڪيو آهي تنهن جي نتيجي ۾ ۱۹۰۱ع کان هيٺائين مسلمانن جون زمينون جيڪي گرويءَ ذريعي هندن ڦهليون آهن، اهي کين واپس ڪرڻيون آهن.

مسلمانن زميندارن ۽ وڏيرن جي مدد سان ڪامورن ۽ وائين جنهن طرح عام غريب مسلمانن کي تباهه ڪيو آهي، ان جي نتيجي ۾ عام ماڻهن موجوده سياسي هلچل ۾ پنهنجي زبردست جوش جو اظهار ڪيو آهي! ان طرح سنڌ جي عام مسلمانن ڄڻ ته پنهنجي بيزاري جو اظهار ڪيو آهي.

سنڌ جي مسلمانن جو اهڙو اظهار جيڪو ووٽ جي ذريعي ڏنو ويو، سو، تواريخ ۾ ته پهريون ڀيرو شمار ٿيندو پر ملڪ پير محمد مولوي صاحب، جيڪو علي گڙھ جو گريجوئيٽ ۽ ديو بند جو دستار بند مولوي آهي، سو پنهنجي ملاقاتين دوران گهڻو ڪري چوندو آهي ته جيستائين زمينداري سرشتو موجوده حوثيت ۾ موجود رهندو تيسين سنڌ غريبن جو ڪو تدارڪ ۽ فائدو

ٽيٽ مشڪل آهي.

مولوي پير محمد اسان کي ڏيپلائي مرحوم جي ڪتابن تي هوبهو پنهنجو غلامو بڻائڻ کان منع ڪري ٿو. هو خود دار ۽ قابل به ڏاڍو آهي.

هڪ ڏينهن مولويءَ مون کي چيو ته بيمشڪ زميندارن ۽ پيرن خلاف محمد عثمان ڏيپلائيءَ گهڻو لکڻ جو ڪم ڪيو آهي، پر اهو سڀ ڪجهه يڪ طرفو جوش ۽ نفرت جو اظهار ڪيل هوندو آهي.

مولوي صاحب جي مجلس ۾ جيئن ته اسپاس جا پڙهيل وڏا ٿوڙي شاگرد عام جام شريڪ ٿيندا آهن، تنهن ڪري مان به ڪڏهن ڪڏهن شوق سان ويندو آهيان. هو منهنجي سوالن جا جواب تسليءَ ۽ نرميءَ سان ڏيندو آهي.

چي: ڏيپلائي جا ڪتاب پلي پڙهو پر ڏيپلائي ڪو مولوي يا عالم ڪونهي. هو گهٽ علم وارو صحافي آهي. هن جو مقصد چڱو آهي، پر نفرت جي بنياد تي الائجي ڇا جو ڇا لکندو ٿو وٺي! هي به حقيقت آهي ته هن دؤر جا شاگرد ڏيپلائيءَ جي ڪتابن کي پڙهي مرشد وٺڻ جي روايت کي ڇڏي چڪا آهن. پيرن ۽ وڏيرن کي ڏيپلائيءَ تي خار آهن.

ڏيپلائيءَ جيڪي خطبا مولانا سيد ابو الاعليٰ مودوديءَ جا سنڌيءَ ۾ ترجمون ڪيا آهن، تن جي ذريعي هن جماعت اسلامي کي به سنڌ ۾ آڻي عام پڙهيل سنڌي ماڻهن تائين پهچايو آهي.

مولانا مودودي جي ڪتابن جي پڙهڻ سان ماڻهوءَ کي شرڪ ۽ توحيد وچ ۾ فرق معلوم ٿئي ٿو، مزارن ۽ مقبرن تي وڃي باس باس کان بيزاري ٿئي ٿي. پر جڏهن ڏيپلائيءَ جي ڪتابن پڙهڻ بعد مان پنهنجي گهٽ ۾ ماڻهن کي قبرن تي وڃڻ کان روڪڻ واري معلومات ڏيڻ چاهيان ٿو، تڏهن اهي مه لڏي مڪر، ڪافر، بي پير ۽ الائي ڇا ڇا سڏين ٿا.

اسان ڪم مائٽ امام بخش سهنو ته مون جي سمجهه ڪندي چوڻو آهي ته ويڃاري آچر فقير جو پٽ چريو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هو منهنجون ڳالهائون ٻڌي بيزار ٿي

مان چري تو ته مان ما وڏا ڪي چريا هئا ڇا جيڪي اوليائن ۽
ولن جي قرون ۾ رهندا هئا، بائون بائيندا هئا ۽ پٿر چاڙهندا
هئا؟ عائي قون وٽ انهن کان سڃاڻو پيدا ٿيو آهين ڇا؟

برابر آه. مطلب ڪيڙو صحيح آهي ته ڏيپلائي جي ڪتابن
کي جيڪي ڏيپلائي ڪرڻ پڙهن ۽ پسند ڪن ٿا، تن کان سواءِ،
ٻيا مڻهو ڪو به ڪم ڪن. مگر پنهنجي ته حالت اها آهي
جو ڏيپلائي جي ڪتابن کانسواءِ هاڻي ٻيو ڪو ڪتاب اسان کي مل
نٿو ڪري. اسان درحقيقت مطلب، مان آهيان! نه ته پنهنجي گهر ۾
به ٻائي کانسواءِ ٻيا ڪي به ڪتاب منهنجي انهن ڏيپلائي جي سيڪاري
عقيدن کي متاثر ڪري سگهندا آهن ۽ ڪنهن ڪرڻ جي برابر سمجهڻ لڳا
آهن. گهڻن، گهڻن ۽ اسان وارن، جي خيال مطابق آه صفا، يا
نه چريو يا دين جو دشمن ئي پيو آهيان. ڇو نه پيرن ۽ قبرن جو
انڪار ڪرڻ لڳو آهيان. اها ڳالهه مون کي ڏاڍو رنج ٿي رهي آهي!
هي ڳالهه آخرت جهڙي آهي ته سنڌ جي سڀني ڳوٺن جي
پيرن ڪنهن نه ڪنهن وليءَ يا درويش جي مزار آهي. اتي سدائين
راڳ ۽ وڃت جو بندوبست ٿيندو ئي رهي ٿو. ان ڪري سنڌ
۾ راڳ لاءِ ڇڻ ته اهي سينئر آهن ته شاعريءَ لاءِ هڪ شوق
ڏيندڙ ذريعو. مگر انهيءَ ئي هنڌ تي ڀنگ، چرس ۽ ٻين نشن پتن
جو دؤر به چالو رهي ٿو. هر مزار وٽ هڪ عدد ڪارو جهنڊو
لڳل رهي ٿو.

اولياءَ جي مزاول لاءِ اهو به لازم رهي ٿو ته هو عاشورا هر سال پابنديءَ سان ڏندو رهي ۽ ماتم ۾ گهڻو ڪري سڄي ڳوٺ جي سڀني ڌڻن جي اڳواڻي به ڪري. نه ته هن کي امان جو منڪر يا دشمن مڏي سگهجي ٿو.

مورتل شاه جي مزار تي جيڪي گاهيون رواج ۾ آهن، انهن کي آءٌ قدر ڪريان. پر ان جو مجاور بچل شاه مون تي ناراض نٿو ٿئي. ڇاڪاڻ ته هو منهنجي وڏي پيءُ جو دوست آهي.

ٻوڏ جو شڪار ٿي رهيو آهي. هو سهنجي خيالن جي ڪري
ماراض ٿي رهيو آهي. اهو به مونجي ڪٺر جي فتويٰ ٿيڻ کان
ڳڻي جو ڪمزور ڪجهه مهينن کان آڇن کي پراڻيندو رهيو

آهيان. هو، مون لاءِ ن ليحاظ ڪري ئي ڪجهه ناراضگيءَ جو اظهار نٿو ڪري. مگر اڄڪلهه مون وٽ نٿو پڙهي. نيٺ منهنجي ٽهڙي زور ڀرڻ تي چيائين ته توهان پيرن فقيرن جي مڃتا نٿا پيا وکو تنهنڪري آءٌ به توهان جي انهن غلط خيالن جي ڪري توهان وٽ بزهڻ نٿو چاهيان.

مون چيو مانس ته پڙهائي پنهنجي جاءِ تي عقيدتي ۽ خيالن سان واسطو نٿي رکي. ڏس! اسان ته مورگو هندو استادن وٽ پڙهندا رهيا آهيون! مگر شاهه صاحب جي دل، کيس مون وٽ ان لاءِ نٿي بزهڻ ڏئي جو، آءٌ شرڪ ۽ بدعتن جي خلاف ٿي پيو آهيان.

پتو اٿم ته سنڌ جا مسلمان شاگرد عام طور ڏيپلائيءَ جي ڪتابن جي ڳالهين تي بيهي ويا آهن ۽ جتي ڪٿي پيرن ۽ مٿين ۾ اميدن رکڻ کان باز اچي ويا آهن ته ساڳئي وقت سنڌ جا طاقتور ماڻهو ۽ قبرن جا مجاور ڏيپلائيءَ خلاف به ٿيا آهن.

معلوم ته ائين به ٿيو آهي ته سنڌ جا هندو پبلشر ۽ ڌرم جا ليبر به ڏيپلائيءَ خلاف ٿيل هوندا آهن. ڇو ته هن هڪ اعتراض جوڳي ڪتاب ستيارت پرڪاش جي خلاف گهڻو ڪجهه لکيو هو ۽ پيو ته ڏيپلائي صاحب ڏاهري رنگ محل وغيره جهڙا ڪتاب لکڻ سان سنڌ ۾ ڄڻ ته زلزلو آڻي ڇڏيو هو.

ڏيپلائيءَ جا ڪتاب ته اسان سولي ۽ سنڌيءَ ۾ سمجهي پڙهيو ويندا آهيون، پر ٻين جا لکيل ڪتاب سولي ۽ سنڌيءَ ۾ نٿا ڏسجن. هندو پبلشرن وٽان جيڪي ڪتاب ڇپجن ۽ پترا ٿين ٿا تن جي بولي ڄڻ جنات جي لکيل آهي ۽ يا ته جنن پوتن جي پڙهڻ لاءِ شايد آهي. جڏهن ته مسلمان اديب پنهنجا ڪتاب به ڄڻ ته ايران ۽ عربستان وارن لاءِ ٿا لکن!

تنهن کان سواءِ سنڌيءَ ۾ جيڪي ڪتاب عام طرح گذريل ستن سالن کان لکرايا ويندا آهن تن ۾ هندن ۽ مسلمانن پاران هڪٻئي جي ڀڳ لاهڻ ۽ هڪٻئي جي دل آزاري ڪرڻ لاءِ غلط ڳالهائون يا توڙيل مروڙيل حقيقتون ڏنيون وينديون آهن!

مذهب جي سلسلي ۾ به تبليغ ڪرڻ ۽ پنهنجي دين يا سرور کي الله جي رضا حاصل ڪرڻ جي خيال کان ڄڻ ته بددلت

نه، پر ڀاڱي پالاسٽي حاصل ڪرڻ جي مقصد سان ئي سنڌي ۽
پر مذهبي ڪتاب لکيا پيا وڃن. ان ڪري به هڪ طرف دليون
ڏکونجي ويون آهن.

دلچسپ ڳالهه ته اها به چئجي ته سنڌي ۽ پر اهي مذهبي
گهٽ وڌائون به اردو ڪتابن تان سنڌي ۽ پر ترجمون ڪري ڳوڙ
مچايو ويو آهي. هي راز تڏهن مون تي کليو آهي جڏهن گذريل ڪجهه
مهينن کان جنهن طرح ڪتاب وڪري لاءِ گهٽين ۾ رهندا رهيا
آهن ان مان اندازو لڳايو اٿم ته سنڌ ۾ اڙدو جو ڏاڍو ڪو اثر
ٿي چڪو آهي. پرين ۾ ۽ ناروشاه ۾ ته هر سنڌي وائپي وٽ سنڌي
ڪتابن ۽ انگريزي ڪتابن جا ته ڍير آهن، پر اهر اڙدو ڪتاب
۽ اڙدو رسالا جهڙوڪ شاه جهان، نيرنگ، زيب النساء وغيره نالر
جا ڪئين جلد ڏسڻ ۾ آيا آهن، پڻ دليون جهڙي ننڍڙي ڳوٺ
۾ اڙدو ڪتاب ۽ رسالا نظر آيا آهن.

ماسٽر منشارام تنهن ڏينهن مون کي سنڌي پنهنجي گهران
هلي مون کي سندس گڏيل سمورا ڪتاب ڏنا ۽ چيائين ته اهي تون
پان وٽ امانت رکڻ ۽ جڏهن وري اسان موٽي اچون تڏهن واپس
وٺندس.

اسان جي سنڌي وائپن کي سندن ايلڊرن هندستان هلي لاءِ
پانءِ ته ڏاڍو ڪو زور ڏنو آهي!

ماسٽر منشارام کي اهو چئي نه سگهيس ته ڀلا تيسٽائين
آهي ڪتاب مون وٽ امانت طور رهي ڪيئن سگهندا؟ اسان
مسلمانن جي سادي زندگي ۽ غريب زندگي گذارڻ جي ريت!
مگر کيس چئي نه سگهيس! هو منهنجو ڪڏهن باقاعدي ٽيچر رهيو
ته نه هو ۽ جڏهن هو ٽيچر طور اسان جي ڳوٺ جي پرائمري
اسڪول ۾ پڙهائيندو به هو، تڏهن آڌ ملي وٽ پڙهندو هوس. ۽
ان بعد هو هتان جو بدلي ٿي ويو، ته وري ڳوٺ بدلي ٿي
ڪونه آيو. پر آخر هو، آهي ته هڪ ٽيچر نه! پر تنهن ڪري
مون کيس ادب وچان سوال جواب نه ڪيو. سندس ڪتابن ۾ اڙدو
۾ ڪميونزم بابت ڪتاب آهن ۽ ڪجهه ٻيا ڪتاب. ڪتابن جو
ڪل تعداد اٽڪل ٻن ڏيڍ مس ٿيندو!

انهن ڪتابن جي اچڪلھ مون وٽ حيثيت ٿي ته ڪا بهي!
 هزارين ڪتاب مون اچي گڏ ڪيا آهن. سوچيندو آهيان ته ڪهڙو
 ڪڏهن پڙهان! ڪتاب پڙهي پڙهي ٿڪجي به آهيان!
 ڳالهه اڙدو اثر جي سوچيان ٿو ته حيران به آهيان ته دهليءَ
 ۽ لاهور کان پٿرا ٿيل اڙدو ڪتاب ڪئين سنڌي وائيا پڙهي
 سگهندا هئا! ايندو علم هو سنڌ ۾! پوءِ هنن اڙدوءَ جي بدلي هنديءَ
 جي عشق ۾ ايترو زور ڇو ٿي ڏيکاريو؟

سوچيان ٿو ته جيڪڏهن پڪو هندستان هجي ها ته هي اسان
 وارا هندو پائي، سنڌ ۾ ته ضرور هنديءَ کي سرڪاري ٻولي ڪرائين
 ها. ايترو ته هنديءَ لاءِ مست آهن جو، سائين عالمچند ته آخر ۾
 بندگيءَ جي گيت جي جاھ تي به ڪرشن جي شان ۾ ۽ پريوءَ جي
 خدمت ۾ شبد ڳرائيندو هو. ظاهر آهي ته اهي شبد بهرحال سنڌيءَ
 ۾ ته نه هوندا آهن!

هت پنهنجيئي اسڪول ۾ گيت ته ڪشچند بيوس جو ”سپ
 ڪن تنهنجي ساراه، قدرت وارا!“ پڙهائين ٿا، پر هندي زبان کي
 مڙهڻ جو خفت ۽ جنون اسان جي هرڪنهن هندو پڙهيل کي تمام
 گهڻو آهي! مسلمانن کي فارسي يا عربي يا اڙدو سنڌ ۾ مڙهڻ جو
 شوق رهيو آهي ته هنڌن کي سنسڪرت يا هنديءَ کي هت مڙهڻ
 جو خفتان آهي! هندو دوست انهيءَ شوق ۾ ايترو رهن ٿا، جو سندن
 هٿان سنڌي زبان ڪسي سنڌ ۾ هنديءَ کي جاري ڪجي ته به هو
 خوشيءَ سان اها ڳالهه پسند ڪرڻ لاه ٿيار ٿي سگهن ٿا! اها حالت
 مسلمانن جي به آهي. هنن کي به سنڌيءَ کان گهڻو وڌيڪ پسند
 اڙدو آهي!

تڏهن وري هنڌن کي مسلمان دين جو دشمن ٿا سڏين ته
 هندو همراھ وري مسلمانن کي سوديشي (غير ملڪي) سڏين ٿا.
 خود اسان جا ڳوٺاڻي وائيا اسان کي ترڪ، مغل، پٺاڻ مسلمان
 سڏيندا آهن!

اسڪولن ۾ اسان جا دوست هندو اسان کي عام خاص
 طرح چوندا پيا اچن ته اسان ڪي هندستان ۾ رهڻ جو حق ٿي
 ناهي ڇو ته مسلمانن جو وطن هندستان جي سرزمين ناهي، پر عربستان

آهي. چوندا آهن ته توهان جو اهل ملڪ عربستان آهي، ڇو
اوڏانهن !!

اسان شاگردن ۾ ته اسان جا هر ڪلاسي يا مٿين درجن جا
هندو دوست اسان کي عربستان، مڪي ۽ مديني هلي وڃڻ جو
ڏس ڏين ٿا. پر اسان جي وڏن ماڻهن ۽ ٻين عام مسلمانن ۾ اهو
گهڻو غوغاءُ ٻڌندو رهان ٿو ته هندن کين هيءَ ڳالهه خاص طرح
ڏهن ۾ وهارڻ جي ڪوشش ٿئي ڪئي آهي ته سندن يعني (هندن) جي
هتان کان هلي وڃڻ کان پوءِ جيڪڏهن ٻاهريان ماڻهو سنڌ ۾ آيا
ته اهي سندن (يعني مسلمانن) جا ٻچا پير تي ڪري ڇڏيندا.

اسان جي ڳوٺ وارن هندن توڙي ٺارو شاهه يا ڀرن جي
هندن مان ڪن وائڻ مون به شايد اهو ٻڌو آهي، جو سندن خيال
آهي ته سندن وڃڻ بعد سنڌ ۾ ٻاهريان جيڪا مخلوق اچي آهي،
انهن هتان مسلمانن جو خير نه هوندو!

هنن جو خيال آهي ته ٻاهريان کان آيل مسلمان هتي اچڻ
کان پوءِ سنڌ ۽ سنڌي مسلمانن کي اهڙو سڌو ڪندا جو کين
ڏينهن جا ٽارا نظر اچي ويندا. اهڙن خيالن کي هو لڪائڻ به
ٿا پنهين!

هڪ طرف ته مسلمانن کي ٻاهر وارن مسلمانن جي خوءِ
بابت ٻيچارو ٿا وڃن ۽ ٻئي پاسي وري ڪيترا مکيه هندو چون ٿا ته
اسين پاڻ ۾ اصل کان ڀائر آهيون. هميشه کان اسان ٻنهي ڌرين
جا وڏا پاڻ ۾ ڀائرن وانگر رهندا هئاسون. هاڻي جيڪڏهن واڌو آبتو
لڳو آهي ته ان جو اثر اسان جي پاڙيسرين وارن ڌن يا پنهنجائپ
تي خراب ٿي پئجي سگهي!

هو ئي رخ وٺي ڪيترا هندو خاص ڪري زميندارن شايد هڪ
ٻيرو هندستان وڃڻ کان پوءِ وري سنڌ ڀيٽا آهن. مڪي عالمچند به
ائين آهي.

انهيءَ حالت جي ابتڙ عام هندو نوڪرين وارا، واپاري ۽
دڪاندار هتان کان يڪو آهه جو پروگرام بنائيندا ٿا وڃن.
ڪرا ويا آهن، ٻيا پٺيان تيار وينا آهن! پر مڪي عالمچند توڙي
سائين هيرانند، سيٺ جازومل يا ديوان مونچند پنهنجي رهنمائي

آهو لاش لاء تيار نٿا ٿين.

ننهن ڏينهن انهيءَ خيال تي اسان جي گهوٽ واري نٿر مل پئي ڳالهائيو ته عام هندو توڙي هٿ وائيا ته سنڌ ڇڏي وڃڻ ۾ ايتري سوچ ويچار ڪرڻ لاءِ هروڀرو ڦاٿل نٿا ٿي سگهن، پر سندس چوڻ پٽاندر، مٿا رڳو ديوان ۽ زميندار هندو، جيڪي پنهنجي زمينن جي واٽر ڪورسز جي پاڙ ۾ ويٺا رهن! نٿر مل هنن تي افسوس ڪرڻ بدران ڪليو پئي!

نٿر مل جا پٽ هر هڪ ڍالو ۽ جهمون اسان سان اٿي ڏڪ، ونجه وٺي، ڪوڏي ڪوڏي ۽ پڙنرس راندين ۾ حصو وٺندا آهن! هو پنهنجي پيءُ جي ڪاروبار ۾ ڪئين سالن کان ٻانهن پيلي آهن. جهمون چار درجا سنڌي پڙهي سگهيو. عام هندو پنهنجي ٻارن کي رڳو چار درجا سنڌي پڙهائيندا آهن. پوءِ هو انهن کي پنهنجي ڌنڌي واپار وغيره ۾ اڙائي ڇڏيندا آهن! نٿر مل جي ڪاروبار ۾ هن وقت پاڻ، سندس ڀائيڄو گلاب، پٽ ڍالو ۽ جهمون ۽ پٽس جوتو ڏينهن رات شامل آهن.

پر هاڻي معيني ڪن کان هنن به پنهنجو ڌنڌو سهيڙڻ شروع ڪيو آهي. ٻين دوڪاندارن وانگر هنن جو ڪنهن ڏي به قرض رحيل ڪونهي! هن جي ڪاروبار ۾ ريزڪي دوڪانداري ۽ منائيءَ جي سامان ٺاهڻ جو ڪم شامل رهيو آهي. هن وقت هنن جي هٿ هيٺ ٽي شاهي دوڪان آهن جن مان هڪ ۾ منائي، ٻئي ۾ ريزڪي سامان ۽ ٽئين ۾ کير جون تيون ڪٽڙڻ جو ڪم آهي. اسان جڏهن ننڍا هئاسون تڏهن اسان ان چئوسول واري هنڌ کان هتي اندرين گهٽيءَ ۾ سندن گهر ڀر سان سندن هڪ ٿي دوڪان ڏٺو هو. اهو دوڪان رڳو منائي جو هو. پوءِ موجوده سڀني ۽ ريزڪي وارو دڪان هنن پنهنجي سؤت ڀرمي کان خريد ڪيو. ڀرمي جي پيءُ تيجو مل وارن وٽ، انهيءَ ئي جاءِ تي ٿي وڏا شاهي دوڪان هئا. هنن وٽ شايد موڙي نه هئي. ٽمي خالي ۽ ٻاهرين دروازن کانسواءِ هوندا هئا.

ڀرمي جو ننڍو ڀاءُ گوال، اڃان ننڍو هو ته کيس سندس مائٽن جي دوڪان تي ڪراچيءَ موڪليو ويو هو. اسان مسلمان

ٻارن لاءِ اها هڪ اچڙ جهڙي ڳالهه هئي. ۱۹۴۱ع ڌاري جڏهن هو ڪراچيءَ ويٺو کان اڳ پنهنجي چئوسول جي دوڪان تي ٿوري سيڌي سامان سان هٿ هلائيندو هو. تڏهن آءٌ ۽ منهنجو ننڍو ڀاءُ انهيءَ ئي دوڪان تان هڪ نه ٻئي ڏينهن ٽن ڏوڪرن جا چانور خريد ڪرڻ ويندا هئاسون. ڇو ته اهي چانور به ڏينهن هليدا هئا. اسان وري ايڏا ننڍا هوندا هئاسون جو ڪپڙي جي پلاند ۾ اهي چانور، پڇاڙيءَ جو، ٻڌي به اهو گوال اسان کي ڏيندو هو!

گوال واپس وري ڪراچيءَ کان اچ کان اٽڪل ٻه سال اڳ آيو آهي. تيسٽائين دوڪانداري سندس ننڍو ڀاءُ ۽ منهنجو ڪلاسي، واسو، هلائيندو هو. واسو به چار درجا تيزي هجي هٿ تي ويٺو!

واسو جڏهن ٻاراڻي نموني جو هو، تيسٽائين جو ميدان تي رانديون ڪرڻ ۽ مون سان خاص طور ملهه وڙهڻ لاءِ آماده رهندو هو. هندو ڇوڪرن سان راند ڪرڻ وارو گهڻو ڪري هڪ ئي آءٌ مسلمان هوندو آهيان.

اسان جي انهيءَ اوستا ۾ واسو، گريڊال جو ڀاءُ شيوو، ڪرن جو پٽ جمنو، اهڙا ٻار هئا، جيڪي ڳالهه ڳالهه تي هندو مسلمانن جي ڳالهه پيدا ڪندا هئا؛ هڪ ڀيري جمنو مون کي گار ڏئي ۽ مون هن کي سيڪٽ ڏيڻ چاهي ته شيوو اچي ڀرسان بيٺو ۽ مون کي چوڻ لڳو: ”تون اڙي مسلمان هن کي ڇو ٿو وڙهين؟“

اهو شام جو وقت هو. راند جي ميدان ڏي لاتعداد ٻار ٻئي هليا ۽ آءٌ اڪيلو مسلمان سڀني هندن ٻارن سان گڏ ٻئي ويس! هنن ٻارن ۾ ڪيترا، اسان جي عمر کان گهڻو وڌيڪ هئا! هندن سان گڏجي راند ڪرڻ جي غير، مون کي شام ۾ انهيءَ ڪري ٻئي آهي جو، آءٌ هنن سان گڏ پڙهان ٿو ۽ ٻيو ته اسان جو گهر هندن جي باقي اڌ شهر جي ويجهو ۽ مسلمانن جي سڄي پاڙي جي منڍ ۾ بازار، اسڪول ۽ هندن جي پاڙن کي وڌيڪ ڀرسان آهي. ان طرح هندن مان به گهڻا نوجوان منهنجي وڏي ڀاءُ جا گهرا دوست آهن. گنو ۽ ڏيون، مور ۽ هرو خاص طرح هنن جا گهرا دوست

ڏسبا آهن.

اڄڪلھ سڀني هنڌن جي هڪٻئي ڇوڪر جو ارادو پايان ٿو ته ان ڪري اچي ٿيو آهي جو، هنن کي اسان مسلمانن جي ارادن ۾ شڪ ڪهڻو آهي. نه رڳو شڪ پر مسلمانن جي دوستيءَ توڙي ارادن جي باري ۾ هندو ڏاڍو ڊنل آهن اسان جا مسلمان به ڪيترا ته آهن جيڪي هنن کي تسلي ڏيندا آهن، پر ڪيترا بي پروسي قسم جا ماڻهو آهن. منهنجو هڪ دوست پڙائي ٿو ته حيدرآباد ۾ آزاديءَ جي اعلان ٿيڻ کانپوءِ نيشنل گارڊ جي ڪن رضاڪارن هيرا آباد جي رستن تان لڳهندي ڪي ان وٽهڙ نڪر لڳايا ۽ اهو چيو ته هيرا آباد جون حورون اسان جي حوالي ڪريو! واقعي اهڙيون ٿرڙيون ڳالهيون ته دلين ۾ چير وجهي ڇڏين ٿيون!

منهنجي ننڍي ڀاءُ جو هم ڪلاسي ۽ دوست بلديو به تنهن ڏينهن چوي پيو ته هو جلد ئي سنڌ ڇڏي هليا ويندا!

بلديو کي اسان اسڪول کان ئي ڀلو سڏيندا آهيون. هن جو هڪ وڏو ڀاءُ ديال منهنجو ڪلاسي آهي. هن به چار درجا پڙهي پنهنجو ڌنڌو وڃي ڪير.

بلوءَ وارا دليپوٽن ۾ ٻڌيءَ ۽ ڪماڻو ماڻهن جي تعداد جي حساب سان دليپوٽن جي سڀن اکهن ۾ سڀ کان وڏي آڪھ وارا آهن. اول ڳالهه ته هنن جي ٻاڻ ۾ ٻڌي ڏاڍي آهي. بلوءَ وارن جي پيءُ جو نالو به نثرمل آهي. ان جا ٻلو سميت ڇهه پٽ آهن. جنکي پيش هڪ به نه آهي!

بلوءَ وارن جي هڪ ڇاڇري جا به ڇهه پٽ آهن ته ٻئي ڇاڇري جا به ڇهه پٽ آهن! ان طرح ۱۸ ڇوڪرن جي ڪٽنب ۾ سندن وڏو سوت موهنداس ٿي پرڻيل ۽ وڌيڪ پڙهيل آهي. طبابت ڪندو آهي. نثرمل پاران انهن ارڙهن ئي پٽن ۽ ڀائرين جو انتظام وڏي ڀائيتي موهن کي سونپيل هوندو آهي. ۽ ڪمال آهي جو سمورا اهي ننڍا وڏا موهن جي مڃتا پنهنجي پيءُ ۽ ڪاڪي جهڙي ئي ڪندا آهن.

موهنداس هنن جي مدد سان ڪڏهن ڪنهن ننڍي مئڪٽري قائم ڪرڻ جا تجربا به ڪندو رهيو آهي، تان جو آزاديءَ جو اعلان ٿي

ويو آهي ۽ دليپوتن جو سڀ کان متحدم مگر غريب ڪٽنب ڄاڻ
پنهنجي اباڻي ڪوٺ کڻي ڇڏي وڃڻ وارو آهي!

مان چوان ٿو ته اهو غريب ڪٽنب به ڪنهن چڱي مسلمان
ڪٽنب جي پيمت ۾ ڄڻ ته تمام گهڻو آسودو ڪٽنب آهي.

ڇو ته گذريل هڪ سال اندر اسان کڻي جڏهن به ڀرين وڃڻ لاءِ
ڪڏهن پاڙو پتو ڪيو آهي، تڏهن اسان پنهنجي غريمت جي همراز
بلوڪ کان چار آنا، اٺ آنا، يا ريمو ورتو آهي! ان طرح هينئرهن
جا ۲۸ رپيا اسان جي ڪٽنب تي روڪ قرض ٿي ويو آهي. اسان
وٽ آمدني يا روزگار جو اهڙو ڪو ذريعو نه آهي به ڪونه، سو
هن کي اهي ۲۸ رپيا پڪڙي ڏيڻ کان لاچار به آهيون. انهيءَ
ئي حالت جي ڪري يا گهڻائيءَ، هم ڪلاسيءَ يا ننڍپڻ جو
ياراني جي اثر جي ڪري، بلو پياڻ به هاڻي اهي پئسا نٿو وٺي.
مون کي بلوڪ جي انهيءَ ذراخ دليءَ تي خوشي به آهي ته
ڏک به!

ڏک ان ڪري جو اسان جو اهو ننڍپڻ جو دوست جنهن
پنهجي خرچيءَ مان پاڻي پائي ڪري گڏ ڪيو هوندو، تنهن کي
اسان هي پيسا موٽائي نٿي سگهياسون! وائين کي پيسن جي بچائي
رڪڻ جي عادت آهي، انڪري ڪيئن هندستان تائين پاڙي پتي ۾
مشڪلات ٿيڻ ممڪن ناهي.

وائين جي پيمت ۾ اسان مسلمانن جي مالي حالت ۽ ڪمائي
يا اپت جو اندازو مون کي آسانيءَ سان ٿئي ٿو جڏهن آءٌ پنهنجي
گهريلو توڙي آسپاس جي سڀني مسلمانن جي حالت تي غور ڪريان
ٿو. ڪو مسلمان واپار ڏنڌو ڪرڻ لاءِ تيار نه هئو ۽ هاڻي جڏهن
سڀ هندو واپاري هليا بيا وڃن تڏهن اهو ڪم ڪير هلائيندو؟

پيو ته اسان مسلمانن ۾ سڀ مرد ماڻهو ڪم ڪار ته ڪن
ٿا ۽ ڏوڪڙ به ڪمائي سگهين ٿا پر گهر ۾ صحيح طرح خرچ
پڪو ڏيڻ لاءِ تيار ناهن. تنهنڪري سڀني مسلمانن جون زالون ڏک
۽ پریشانيءَ ۾ رهنديون آهن.

مسلمانن جي گهرن ۾ ٻوڙ ٻاڙي ڪونه چڙهي. ننڍڙن ٻارن
وازن گهرن ۾ به مسجد جو ٻوڙ ٻاڙي ڪونه چڙهي!

مرد جيڪي ڪمائين ٿا سو پنهنجي خود خيال ۾ خريچ ڪندا رهن ٿا! انهيءَ ڪري به مسلمان گهراڻا سدائين ڪنگال آهن! پر جن مسلمانن وٽ پڪڙين جا ٿڻ پاليسل آهن، تن کي روزيءَ جي تنگي ناهي.

اسان جي گهر ۾ بابو ۽ منهنجو وڏو ڀاءُ زماني جا مڃيل ڪاريگر ۽ چڱا ڪمڻو انسان ۽ محنتي ماڻهو آهن. پر منهنجو ڀاءُ سڄي ڪٽنب جي خريچ جي زير بار آهي. تنهنڪري آسانيءَ سان هو ڪنهن ڌنڌي واپار ۾ سميٽپ جي لحاظ کان ٽڪڙو اُڀري نه سگهيو آهي. جي ائين قصو رهيو ته اسان جي تعليم جو مستقبل خطري ۾ به ٿي سگهيو. ڇو ته هندن جي هٿن ڪيڏن جي حالت ۾ سارا هاءِ اسڪول ۽ ڪاليج ڦٽي وڃن وارا آهن. ۽ يا ڪنهن پري واري هاءِ اسڪول ۾ پڙهائي جاري رکڻ لاءِ في ۽ بورڊر شپ جا پئسا ڪٿان ايندا!

هن وقت آسپاس ۾ ۽ دليپوٽن ۾ رڳو اسان اڪيلا مسلمان آهيون جيڪي انگريزي تعليم پڙهون ٿا. پني جو علي حسن، جيڪو دليپوٽن ۾ چوٿين سنڌيءَ تائين منهنجو هم ڪلاسي ٿي رهيو هو، گذريل سال ميٽرڪ امتحان ڏئي هاڻي ڪراچيءَ ۾ سروريءَ جي ڊپلوما ۾ داخلا وٺي چڪو آهي!

پر هن حالت ۾ جيڪڏهن پنهنجو پوتاميل ٿو ناهيان ته ۱۹۴۷ع جي ختم ٿيڻ ۽ ۱۹۴۸ع جي اڳتي وڌڻ واري دؤر تائين ذاتي طرح اسان جو ستارو ايترو چمڪدار ناهي جيترو جيڪر ڪنهن گهٽ ۾ گهٽ درجي واري هندو ماڻهوءَ جو به آهي! اسان کي به عام مسلمانن جي نموني نه مستقبل جو فڪر هوندو آهي ۽ نڪي ماضيءَ جي ياد! پر اسان جو وڏو ڀاءُ ڏاڍو خبردار ۽ داناءُ ۽ دوراندیش شخص آهي. انڪري هن خلاف سندس هروڀرو دشمنن جو محاذ، هر وقت موجود ڏٺو اٿم. آءٌ ته ايترو ننڍو ۽ بي آواز آهيان جو، سندس ڪابه پٺڀرائي نٿو ڪري سگهان.

شايد اسان جي ڪٽنب ۾، بنسبت ٻين، ساري دنيا جي ڪٽنبن جي ڀيٽ ۾، اڻ وٺڻ ڏئي اٿم! ڇاچو صالح اسان نالي چوندو وتندو آهي ته اهي اڻ سٽريل ۽ بيڪار آهن. تنهن ڏينهن مون

ڪانڊس پڇيو ته ”ڇو ڇاچا: اسان ڇاڻ ائين آهيون؟“ ته ڇيائين ته ان ڪري جو، توهان نه ڪڏهن جهيڙو ڪيو نه ڪڏهن جيل ويا! ڇاچي جي اها سوچ آهي. ۽ هر ڳالهه ۾ اسان کي تنگ ڪرڻ سندس عمدو شوق آهي.

ڏاڏو گذاري ويو ته ان جو ڪفن دفن به اسانجي وڏي ڀاءُ ڪيو. ڏاڏي نالي چوڻ ٿا ته سڄي عمر پنهنجي انهيءَ پٽ لاءِ محنت مزوري ڪيائين، پر ڇڙيءَ هن گهر کان به ڪڍي ڇڏيس! ڏاڏي کي الائي ڪنڙي طرح آفيم ۽ ڀنگ جي چوس پئي هئي. پوءِ آفيم جهڙي موڏيءَ جو مقابلو ڪرڻ لاءِ هن کي روزانو ڪئين ڪوهن ۾ در در تي وڃڻو پوندو هو. اهو ته اسان ننڍپڻ کان پيا ڏسون ته اڪثر مسلمان پنڻ جو پيشو ئي اختيار ڪيل آهن! جهڙوڪ: مسجد جو مٿي، اوتاري جو مجاور، شاهه ۽ درگاهن جا متولي!

ڏاڏو جنهن صورت ۾ حيران رهيو، ان مان ڪنهن مسلمان سبق ته ڪونه ورتو، پر اٽلندي، اسان، هنجي پونيرون تي ٽيڪا ٽپي ڪرڻ ضروري سمجهن ٿا! مسلمان چرس، ڀنگ ۽ ٻئي نشي پتي کي عام جام واپرائين ٿا. ڀنگ پيڻ وقت مڪان تي ويهي چون: جيڪو پيئي، سو جيئي، ٻن جو جيئڻ الاهي آ! ۽ نشي ڪرڻ مهل ۽ راڳ ڳائڻ وقت مولوين ۽ شريعت کي ويٺا گاريون ڏيندا آهن! ڀنگ ۽ آفيم توڙي چرس جا وڏا گستاخ ٿا، سڀ ناروشاهه ۾ آهن! سرڪاري طور منظور ٿيل!

ناروشاهه جنڪشن جي ڏکڻ اوڀر ۾ ٻائي جو مندر هينئر گهڻو آباد آهي جو جنڪشن ذريعي رواني ٿيڻ کان اڳ پري کان ايندڙ وائيا مندر وٽ وڃي رهن ٿا.

اهڙو ٻائو ٻه سال اڳ ساري هندستان ۾ اخبارن جي صفحن تي ايندڙ هو ڇو ته ڪن چورن سندس ٺهيل ٽڪائي تي رات جو ڪاهه ڪئي هئي. اتي ڪو مقابلو ٿيو ته چورن هڪ ٻن ماڻهن کي ماري ڇڏيو. هنن ٻائي کي به ماريو مگر هن پنهنجو دم کڻي مغز ڏي پوڄايو ۽ ان ريت ازل جي راهه وٺڻ کان بچي ويو. پوءِ ته ساري سنڌ ۽ هند جي اخبارن جي وات ۾ ٻائي جي مظلوميءَ جا

داستان شروع هئا.

اسان اهو قصو سڄو سال پڙهندا رهياسون. وڌيڪ اسانکي
ٻه خبر ناهي ته ٻائو ڪهڙي ڪهڙي ڪاٺي ڪرامت رکي ٿو، يا
سندس نالو ڇا هجي؟ بس، ٻائو اسانکي ياد آهي.

پرين ۾ به هال جي اوڀر ۾ بس اسٽاپ ٽائين جيڪو عمدو
باغ آهي، ان کي ٻائي جو باغ سڏبو آهي. سائين هيرانند وارن
جي پاڙي ڀرسان، سرڪاري اسپتال جي سامهون روڊ جي ٻئي پاسي
ٻائي جي باغ ۾ جيڪو چمن ٺهيل آهي، تنهن ۾ بورڊنگ هائوس
جا اڪثر شاگرد رمضان جي روزن ۾ منجهند کانپوءِ وڃي
وڃندا آهن! هڪ ٻه ڇوڪرو ٻچندو وڃي نار کي گيڙو ڏيندو
آهي ته برف جهڙو ٿڌو پاڻي ٽانڪيءَ ذريعي نلڪي مان مٿان وهڻ
لڳندو آهي.

سمجهان ٿو ته ٻائي جا اهڙا باغ ساهتيءَ جي هر شهر ٻاهران
آهن! ٻائي جي، هندن ۾ ڏاڍي مڃتا آهي.

ساهتيءَ ۾ ٻي وڌيڪ مڃتا آهي ڪنڊياري جي هاسانند
جادوگر جي!

ماسٽر چندر به چون ٿا ته ساهتي جو آهي. سندس پٽ ۱۹۴۶
جي هينائيءَ ۾ ٿورنامينٽ جي موقعي تي رات جو هاءِ اسڪول جي
هال ۾ راڳ ڳائي سڀني ايل استادن ۽ شاگردن کي ڏاڍو خوش
ڪيو هو.

اها ڳالهه مون مان ٻڌي ڪٿي ڪٿي هئي، ڇو ته هو راڳ
ٻڌڻ لاءِ هينائيءَ ۾ ٽڪي پيو هو. الاڻي سياري جي رات هن ڇٽ
ڪيئن گذاري هوندي! جڏهن ته آءٌ به هن مان اها ٿورنامينٽ ڏسڻ
ويو هوس پر شام کان اڳ ئي چار ميل پنڌ ڪري اچي ڳوٺ
پهتو هوس!

ان ٿورنامينٽ جي خبر اڳس ۾ مون کي پئي هئي ۽ مون
ٻڌي کي ان جي ڏسڻ لاءِ شوق جاڳايو هو. پر هڪ ڏينهن اڳ
شاعر جو جڏهن ناروشاهه جنڪشن تي پهتاسون تڏهن رات پوڻ لڳي
هئي، ۽ انهيءَ حالت ۾ اسان ڪيڏانهن به رڙهي نٿي سگهياسون.
ٻڌو ڇڙي ته سندس ڪو ٽانگي وارو دوست آهي، سو اتي هلي

رهون. مون چيس ته آءُ ٽانگي وارن ۽ بازاری ماڻهن جي دوستين تي
يقين نه ڪندو آهيان.

اسان جي انهيءَ ريت ۾ پڙهه هلندي پري کان اسانکي ڪٿان
فلپ ڊرائيور ڏسي ورتو. فلپ اچڻ شرط اسانجو سڄو قصو سمجهي
ورتو ۽ هڪ پورٽر هٿان، اسانکي تيشش جي سامهون وارين هون
مان هڪ چڱي هوٽل تان ماني کارايائين. اسان بکيا ته هٿاسون
مگر حجاب پيا ڪريون. پوءِ ياد آيو ته فلپ کي ته ڪيترائي
دفعي دليپوٽن ۾ ڀرڻ جي وٺ هين لسي ۽ ماني ڪارائي چڪو
آهيان!

فلپ جي مدد نه پهچي ها ته تهه سياري ۾ الائي ڪهڙو
حال ٿئي ها! اسان هروڀرو هوڙهه ٿي پرين مان اسڪول توڙي
بورڊنگ هائوس مان بنان موڪلائڻ جي نڪتا هٿاسون!

فلپ اسان کي يورپين ريسٽ هائوس ۾ ترسڻ لاءِ موڪليو
ته مون انڪار ڪندي چيس ته اسان کي صبح جو سوير واري
ٿرين ۾ مٺيائيءَ وڃڻو آهي تنهنڪري اسانکي جاڳائڻ جو اتي
انتظام ٿي نه سگهندو. پوءِ هن ذاتي دلچسپي وٺي پنهنجو ٻيو
نوڪر اسان کي اتي ترسڻ لاءِ حوالي ڪيو جنهن صبح جو سوير
اٿاري اسان کي وڃي فلپ جي انجن اڳيان بيهاريو.

اڄڪلهه سڀني ننڍن مسلمان شاگردن، شهرن مان ڪتاب
وٺي وٺي پنهنجن گهرن ۾ ڀير وڃي ڪيا آهن! مون به هزارين
ڪتاب خريد ڪيا آهن. ڪوبه هڪ ڪتاب آني يا ٻين آني کان
وڌيڪ نٿو ملي! پر ته به ڪن حالتن ۾ ايترو سستا ڪتاب ڪير
نه به ڏيڻ چاهي ٿو! تنهن ڏينهن جڏهن نارو شاه کان پرين جو قيرو
ڏيڻ لاءِ فلپ جي موٽر تي انورالدين ۽ آءُ وياسون، تڏهن شاهي
بازار مان گذرڻ بدران مون هيرانند وارن جي پاڙي کان گهٽيءَ
جو رخ ورتو.

ٿورو اڳتي هڪ گهر جهڙي دروازي واري اوطاق ۾ اندر
هڪ صندل تي ڪتابن جو هڪ وڏو ڀير ڏٺوسون. بيهي رهياسون
۽ پوءِ ڪتابن جي شوق ۾ اندر لنگهياسون! اندر هڪ ٻه ٻيا همراھ
به ويٺا هئا. مون ڪتاب اٽلائي پٽلائي ٻئي ڪتاب پسند ڪيا. ٻه

ٺي آنا هر ڪتاب جي حساب سان ڪتابن جي مالڪ کي آڇ
ڪير!

ڏسڻ ۾ آيو ته ڪتابن جو مالڪ، پائيند، آبي کان ٻاهر
ٿي ويو. ڇي: ڪتاب آءُ ايتري گهٽ قيمت تي ڪيئن وڪڻندس؟
اصل وڪڻندس ئي ڪين، جيڪڏهن اها حالت رهي ته آخر ۾ ويندي
ويندي هي سڀ ڪتاب نور محمد شاه کي سندس لئبريريءَ لاءِ ڏئي
هليو ويندس!

ڇپائين: بي قدرن کي ڪتاب ڏيڻ بدران ان شخص کي
ڏئي ويندس جيڪو گهٽ ۾ گهٽ پڙهيل ته آهي نه!
آءُ به اهڙي ماڻهوءَ جي شڪل ڏسندو رهيس! اهو خيال نه
ڪيائين ته هي غريب شاگرد آهن! اصل شوق ۽ ڪپ ته اسانکي
هو! پر اسان وٽ نه پيسو هو نه وڏو نالو هو!

سنڌ ۾ اردو، دهليءَ لاهور جي رسالن جي صورت ۾ جيڪا
ايندي هئي، انهيءَ جا ترجما ڪري اسان جي مسلمانن اهڙي ئي
فارسي گاڏڙ اردوءَ جهڙي سنڌي مضمون نويسي ۽ شاعري ڪئين
سالن کان جاري پئي رکي آهي!

ان ريت جيڪو نثر هندن جي قلم مان وجود ۾ آيو آهي
انهيءَ تي به ٻاهران ايندڙ هندي ۽ گجراتي رسالن جي چاپ صاف
ظاهر آهي!

اهڙو خريد ڪيل به آهي جو رسالو تنهن ڏينهن گهر ۾ رات
جو لائين تي ويٺي ڏنم. پڙهان ته پڙهجي ئي نه! اردو جي ادب
به نٿو پڙهي سگهان. اتي منهنجو پاڻ اچي نڪتو. هن مون کي
زباني طور ٻئي لفظ سمجهايا. هو عام طرح ملڪان ملڪ سیر ڪندو
رهيو آهي. سندس ننڍي لاءِ جو سنگتي گنومل ۽ ان جو وڏو پاڻ
اهڙو مل ته ورهين کان هاڻي حيدرآباد جي ريلوي پليٽفارم تي
بيڙي ويندڙن طور ڪم ڪندا پيا اچن. تنهنڪري حيدرآباد ۾
رازڪو ڪم ڪرڻ يا بي ڪم مزوري ڪرڻ جي حالت ۾ هن
کي رهڻ جي سهولت هوندي آهي.

هن بنايو ته هو اردو ڪجهه نه ڪجهه حيدرآباد ريلوي
ٽيشن تي سڪيو جي گني وارا مال بيٺا وڪڻندا آهن. ته ڇڏيو ملڪ

جي وڏين ٽيڻين تي اردوءَ جو رواج آهي! مون به ٺارو شاه ۽ پدعيءَ ٽيڻين تي هندي، گجراتي، اردو، انگريزي ۽ سنڌي ۾، سڄين سارين پنجن زبانن ۾، ريلوي بورڊ، پاران ڀتين تي نوٽيس لکيل يا چٽڙيل ڏٺا آهن!

خود ريلوي جي ٽڪيٽ تي توڙي ننڍي کان ننڍي ريلوي ٽوشٽ جي نالي واري تختيءَ تي انگريزي، هندي، اردو ۽ سنڌيءَ ۾ ٽيڻين جا نالا هوندا آهن!

وڏي ڀاءُ اهو به چيو ته سيوهڻ ۾ به گهڻو ڪري ٻاهريان زيارتي اردو ٻولي ئي ڳالهائيندا آهن. مطلب ڪم ڪيائو اردو! جهڙوڪ: اُنو، ٻينو وغيره!

اسان جي هڪ دوست گل محمد هوت جو چوڻ آهي ته سال کن اڳ هو، جڏهن ڪراچيءَ ويو هو ۽ بندر روڊ تي پهچي اتي هڪ هندو چوڪري کان هن مينار ۾ هاسٽل جو پڇيو هو، تڏهن ان مون سان سنڌيءَ ۾ جواب ڏيڻ جي بدران اردوءَ ۾ ڳالهائيندي چيو ته ”اوتڙ والي راستي سي جاؤ!“

گل محمد هوت کان پڇيو مون ته متان هو چوڪرو سنڌي نه هجي! تنهن تي جواب ۾ هوت ڄاڻايو ته ”ائين ناهي! جڏهن مون ڪانٽس پڇيو، تڏهن مون سان ڳالهائڻ کان اڳ ٽائين به هن، پنهنجي پوڙهيءَ ماءُ سان، سنڌيءَ ۾ پئي ڳالهائيو، جنهن کي هن هٿ کان وٺي بندر روڊ پئي پار ڪرايو! پر مون خود به جڏهن ساڻس سنڌيءَ ۾ پئي ڳالهائيو، تڏهن به هن اردو ۾ جواب ڏيڻ تي زور ڀڌو هو.“ گل محمد هوت ٻڌايو ته ”آءٌ ٻهراڙيءَ جو هڪ سادو سودو سنڌي ئي ڏسڻ ۾ ايندو هوندس ۽ ڪراچيءَ ۾ ويو به پهريون ڀيرو هوس! پوءِ به بد چواڻيءَ مان يا ڪنهن سبب کان سنڌي هندو چوڪري اردو ۾ ڇو جواب ڏيڻ ضروري سمجهيو؟“

ان ڳالهه مان ظاهر آهي ته ڪراچي ۽ سنڌ جي وڏن شهرن ۾ گهرن کان ٻاهر اڙدو ڳالهائڻ فيشن آهي!

هندو، سنڌ ۾ حقيقت ۾ اسان بي تاج بادشاهه ڏٺا آهن. هنن بهتر سوچ جو نمونو ته هڪ اهو به رکيو آهي، جو پيسو هجڻ

جي حالت ۾ هميشه عمدي عمارت اڏائيندا آهن، جڏهن ته اسانجي مسلمانن کي پيسو هٿ ايندو آهي ته سڀ کان پهرين وڃي ڪنهن مان جهيڙو جوتيندا آهن ۽ جيڪڏهن جهيڙو ڪير ساڻن ڪرڻ لاءِ ڏي تيار نه هجي ته پوءِ پيسي جي زور تي ڪنهن زلفان کي هٿ ڪندا آهن. يا زال جي شڪل ۾ يا سُريت جي شڪل ۾!

پر هيڏي هوشماري ۽ هوندي به سنڌ جي هندن گذريل هڪ سئو سالن کان جو ڪجهه ڪيو، ان جو سڄو مقصد رڳو هندو جاتي ۽ جي پلائي ۽ مسلمانن کان نفرت! نتيجو اکين اڳيان آهي! هينئر اڪثر هندو ڪ-راچي ۽ ۾ ٿي وڃي ڳالهت ٿيا آهن. ڪي اتان به ان ڄاڻايل ڊپ کان جايون خالي ڪري وڃڻ جي تيارين ۾ آهن.

سنڌ جي سياست جو نقشو وري هڪاري مونجهاري ۾ آيل پيو معلوم ٿئي. محمد ايوب ڪهڙي خلاف وڏا قدم پيا کڄن. محمد هاشم گزدر ۽ آغا غلام نبي پٺاڻ سخت ناراض آهن. هنن کي مسلم ليگ جي هاءِ ڪمان کان شڪايت آهي ته ان پاران ڪراچي ۽ ڪي سنڌ کان چيني مرڪزي سرڪار حوالي ڪرڻ جون تياريون زور شور سان جاري آهن.

اخبار الوحيد جنهن سڄو عرصو مسلم ليگ ۽ پاڪستان جي هلچل جي زوردار حمايت ڪئي، تنهن ۾ به اڄ-ڪلهه مرڪزي سرڪار تي ناراضگي جو اظهار ٿيڻ لڳو آهي ته سنڌ جي صوبائي معاملن ۾ بيجهاءِ دخل ڇو ٿوڌنو وڃي؟

جنوري فبروري بابت پٿرو ٿيل ماهوار رسالو توحيد لکي ٿو ته ڪراچي ۽ ڪي سنڌ کان چين جو ڪم جلد ٿيڻ وارو آهي ڇو ته رسالي جي چوڻ مطابق، ڪراچي ۽ جا صاف ۽ ڪشادا رستا، سمنڊ جو ڪنارو ۽ ڪراچي ۽ جا ٺاهوڪا بنگلا مرڪزي سرڪار جي اختياري وارن کي گهڻو وڻي ويا آهن. توحيد رسالي جو چوڻ آهي ته جيڪڏهن، سنڌ خود ئي مرڪزي سرڪار کي، ڪراچي ۾ اچي گادي بنائڻ جي آڇ نه ڪري ها ته اڄ ڪراچي کي سنڌ کان جدا ڪرڻ جو سوال درپيش نه اچي ها! پر سنڌ تي وري به جن وڏيرن جي حڪومت آهي، اهي وڏيرا نه يار نئزت

ڪرڻ ۽ غلامي تابعداري ڪرڻ کانسواءِ ٻيو ته ڪجهه به نٿا ڪري سگهن.

اهو ئي رسالو توحيد ڪراچيءَ جي موجوده حڪومت تي افسوس ڪندي چوي ٿو ته ڪراچيءَ ۾ گهڻو ڪري ٻاهران کان سرمايه دار ۽ وڏا امير اچي گهٽتيا آهن، اردو اخبارن جو تعداد وڌندڙ آهي رڳو هڪ بزن اردو اخبارون ته دلهيءَ ۽ ٻين شهرن کان ڪراچيءَ ۾ منتقل ڪيون ويون آهن! اهڙي طرح مافوار ۽ هشتوار اخبارن جو انگ الجڻ آهي. شهر ۾ هاڻي اخباري ڪاغذ جي ڪمي پيدا ٿي ويئي آهي. وڏي گهالهه ته انهن اخبارن جو موضوع به اسلامي طرز جو ته هرگز ناهي.

ان ريت رسالو ساڳئي اُشو ۾ پٽائي ٿو ته ديوبندي عالم ڪراچي ۾ گهٽتيا آهن، تنهن ڪري اهي اثرائتي نموني ڪو ڪم ڪري نه سگهندا. رڳو هڪ مولانا شبير احمد عثماني ۽ سندس سنگتي آيا آهن، پر اهي به جيئن ته مسلم ليگ ۾ چئمڙيا پيا آهن، تنهن ڪري هو ڪوبه ڪارج سرانجام ڏئي نه سگهندا.

ان طرح دلهيءَ جا اهل حديث، ڪراچي ۾ واپار جي آزادي سان تمام گهڻا تعداد ۾ پهتل آهن. هو هڪ عظيم الشان مسجد جي پيڙهه جو پٿر رکڻ چاهن ٿا.

دلهيءَ ۾ اماميه پارٽيءَ جو اڳواڻ مولوي عبدالستار ولد مولوي عبدالوهاب پڻ ڪراچيءَ آيل آهي. هو پنهنجي جماعت اهل حديث لاءِ جدا ڪالوني ٺاهڻ گهري ٿو. ان لاءِ زمين خريد ڪرڻ جي انتظام ۾ لڳل آهي.

چون ٿا ته بريليءَ جا ڪي عالم سڳورا به سنڌ ۾ پهتا آهن. هو سنڌ ۾ پنهنجن عقيدن جي تبليغ لاءِ مرڪز بيا ٿا ڳولين!

ڪراچي ۾ سيد عبدالقادر جيلانيءَ جي يارهين ڪندڙ ۽ عرس ڪٽيندڙ يا مٿيون اڳيان مٽا ٽيڪيندڙ اڳهر به عام جام مخلوق آهي وري جو اهي مولوي سنڌ ۾ مرڪز ٺاهي ويهندا ته ملڪ جا ته چوڏهن ئي طبقن روشن ٿي ويندا.

سرداو علي شاه 'ذاکر'

ذمت

بلغ الملاي بكماله
كشف الدجي بجماله
حسنت جميع خصاله
صلو عليه و آله

محبوب ذات كبريا
ختم الرسل خمر الوري
معراج جنهن جي منتهي
بلغ الملاي بكماله
دنيا نكو دستور هـ
ان دم به حسن حضور هو
سهنو سراپا نور هو
كشف الدجي بجماله
لطف و كرم مهر و عطا
شفقت شفاعت و شفعا
حلم و جهيت و حما
حسنت جميع خصاله
كمندو نبي / جو شان آ
تعريف كل قرآن آ
مولي به مدحت خوان آ
صلو عليه و آله

پنج گنج

هي ڪتاب مسودي جي صورت ۾ اسان کي سائين زرنگار موهويءَ وٽان مليو.

جناب زرنگار موهوي هڪ نوجوان تعليم يافتہ شخصيت آهي. هن اداري جي پلائيءَ توڙي سنڌي زبان پڙهندڙن جي رهنمائي ڪارائتي وندر لاءِ هي ڪتاب دلچسپيءَ وارو ثابت ٿي سگهيو. هن هٿ جي لکيل مسودي کي ڏسڻ سان ائين معلوم ٿيوسون ته تمام گهڻي محنت ۽ چڱي اپاءَ سان هي ”پنج گنج“ ڪتاب تيار ڪيو ويو هوندو.

هونئن لکيل ته ڪتاب اڃان به ڪو اڳ جو هوندو، پر ڪنهن شاگرد هٿان، هڪ ماستر جي اٿارائڻ جو سنه ٿي آخر ۾ لکيل هو. جوڪو ۱۸۹۶ع هو. اسان ان تي اهو سنه ٿي ان ڪتاب بابت سڀ کان اوائلي سمجهي، مصنف جي سندس ٿي لکيل نوت ۾ شامل رکيو آهي.

هن ڪتاب ۾ جيڪي لکڻيون آهن، سي، بيحد دلچسپ علمي حقيقتون ۽ اچرج ۾ آڻيندڙ هدايتن واريون آهن. هن ڪتاب جو، هر هڪ صفحو، توڙي هر هڪ سٽ علم ۽ حڪمت، ڄاڻ ۽ دانائيءَ جا پندار آهن.

اسان جي اداري جو مقصد عام پڙهندڙن توڙي علم جي ڳولائو ماڻهن لاءِ عمدو لٽريچر تيار ڪرڻ آهي. جيڪڏهن پڙهندڙن پاران دلچسپيءَ ۽ سهڪار جو لاڳيتو سلسلو رهيو ته اهڙي لٽريچر تيار ڪرڻ بابت مشڪلات کي منهن ڏيڻ سولو ٿي سگهيو.

سبب تاليف

زمانو درگذر آهي، عمر آڌاري آهي، جوانيءَ کي
جڳاءَ ڪونهي، حياتيءَ کي بقاءَ ڪونهي، انسان کي عدم
جي امڪان ۾ اچڻ ضروري آهي. هتي هميشه ڪو ڪونه
ٿڪندو، مگر جنهن جو نالو نيڪ نامي سان نامدار رهندو
سو هن دنيا جي دٻان مان نه ويندو، تنهن ڪري هن
مسڪين بي تسڪين اها تلتين لهي پاڻ تي تڪليف
سهي دنيا ۾ پنهنجي نالي ياد رهڻ ۽ آخرت ۾ ثواب لهڻ
جي اميد تي ڪتاب ٺاهي منجهس پنج باب ٿري سندس
نالو پنج گنج رکيو اٿم. جو سندس سڀڪو باب علم جي
آب جو درياھ آهي.

محمد حسن

شيڊ ماسٽر سڪول ٽنڊو - مورو

فبروري ۱۸۹۶ع

فصل (۱) نقان جي بيان ۾

حڪايت (۱) چون ٿا ته جڏهن الله تعاليٰ جل شانہ حضرت
آدم عليه السلام جو بت بڻايو ۽ پنهنجي ڪامل قدرت سان ان
جي جسم ۾ روح وڌائين، تڏهن حضرت جبرائيل عليه السلام وٽس
علم، عقل ۽ حياءُ ٽيئي تحفي طور کڻي آيو ۽ چيائينس ته هنن
مان جيڪو توکي وڻي، سو هڪڙو کڻ. حضرت آدم عليه السلام
عقل قبول ڪيو. تڏهن علم ۽ حياءُ کسي ملڪ سڳوري چيو ته
اوهين موٽي هلو. هنن چيو ته اسين ٽيئي اصل کان گڏ رهيا آهيون
۽ تڏهن هڪ ٻئي کان جدا نه ٿيا آهيون. سو هيئر ڪيئن هن
کي هڪڙو ڇڏي هلو. حضرت جبرائيل عليه السلام چيو ڇڏو

پلا اتي رهو. پوء عقل دماغ ۾، علم دل ۾، ۽ حياء اکين ۾
پهنجي جاء ڪئي.

انهي ۾ سببان انسان به ۽ خلقت کان سڳورو آهي. ■ عقل
جي ئي وسيلي سان پنهنجي، پراڻي، دوست ۽ دشمن کي سڃاڻي
سگهي ٿو. ڏئي تعاليٰ جي معرفت به عقل سان حاصل ٿئي ٿي.
چوڻي آهي ته رب تعاليٰ ڏٺو نه آهي پر عقل سان ڪيس
سڃاتو آهي. عقل سان گڏ علم ۽ حيا جو هجڻ ضروري آهي. علم
۽ شرم ڌاران ماڻهو انڌو آهي.

حڪايت (۲) هڪڙي ڏينهن افلاطون کي ڪنهن شخص
چيو ته فلاڻي ماڻهو ۽ تنهنجي ڏاڍي واکاڻ ٿي ڪئي. حڪيم اها
ڳالهه ٻڌي ڪنڌ کڻي هيٺ ڪيو ۽ ڏاڍي غم ۾ پئجي ويو.
نڌن هن شخص چيو ته تون هڪڙي گهڻي ۾ پيو آهين؟
مون ڪا بچڙي ڳالهه ته نه ڪئي آهي. چيائينس مون کي تنهنجي
ڳالهه جو ڪو فڪر ڪونهي، پر اها جاچ ٿو ڪريان ته مون
کان ڪهڙي بموقعي ٿي آهي، جو آن. جاهل کي وڻي آهي،
ڇاڪاڻ جو نادان جڏهن ڪا ناداني ڏسندو آهي تڏهن واکاڻ ڪندو آهي.

حڪايت (۳) عهد الدوله وزير جو هڪ دوست عباد نالي
ڏاڍو هوشيار، سلڇڻو، مڻو ڳالهائيندڙ، خوش لباس، چرچائي ۽ خوش
طبع هوندو هو. علم حديث، فقه ۽ موسيقي يعني راڳ جي علم
۾ ٻئي سڀ ڪنهن علم مان چڱي طرح واقف هو ۽ گهڻا ملڪ گهميو
هو، تنهن ڪري اڪثر سڀ ڪنهن ملڪ جي ٻولي ڄاڻندو هو.
۽ چوڻ، شطرنج ۽ ٻين اهڙين راندين ۾ به تمام چالاڪ هو. نيڪ
الاح ۽ نيڪو ڪار هو.

هن وزير کي ٻڌايو ته

همشيد بادشاهه جڏهن تخت تي ويٺو، تڏهن سڄي جهان
کي پنهنجي قبضي ■ آڻڻ چاهيائين. جن ۽ شيطان به پنهنجي تابع
ڪيائين. ۽ ريشم جي تـ ڪري تنهن مان ڪپڙا ٺهرائي آڱ هارڻ
کي ڏيکيائين ۽ سڀ ڪنهن قسم جي هنر جو رواج وڌائين. جاء
بجاء عمارتون ۽ جايون جوڙيائين. ۽ شهر به ٻڌايائين.

جن ماڻهن دنيا کان ڪنارو ٿي ورتو، تن جي لاءِ جبلن ۾
عبادت خانن ٺهرائين. لشڪر جو درماھ ڀڳهار مقرر ڪيائين ۽
لشڪر ۽ سپاهين کي بازارين جي چوڪسيءَ لاءِ بهاريائين. رمان
۽ حڪيمن جي عزت آبرو زياده ڪيائين، ته جيئن ماڻهن کي
علم سينگارين. گهڻن ماڻهن کي ڀوک ڪرڻ تي راغب ڪيائين
ته آبادي ٿئي ۽ ڍل وڌي.

جواهرن کي کائين مان کوٽايائين ۽ عطر، عنبر ۽ مشڪ
۽ ٻيون اهڙيون خوشبودار شيون ظاهر ڪري انهن تي تجربا پڻ
ڪيائين. هر جاءِ باغ بستان ڀوکيائين ۽ ڊاڪ به باغن ۾ ڀوکايو
جا مڃي مڃي کان گوشت کڻي وئي.

بادشاهه کي ڊاڪ گهڻو وڻي وئي، پر خزان جي واءِ کان ان
جي تازگي ۽ ساوڪ ۾ خذل پوڻ سبب معازي ۾ آنجاءِ هت
اچڻ مشڪل ٿيو، تنهن ڪري سندس رس ڪيائي دلا پراڻي رکي
چڏيائين ته هميشه ٻيو ڪم اچي. بادشاهه ڪڏهن ڪڏهن ان جي
رس کي پيو ڏسندو هو. ڪن ڏينهن پڇاڻا هڪڙي دلي حو ڏيک
لاهي ڏسي ته اڀامي گج ڪري وري هيٺ لهي ويو آهي چڪي
ڏٺائين ته ڪوڙو لڳس ۽ اصلي لذت منجهانس سڀ نڪري وئي
پاڻيائين ته زهر قاتل ٿي پيو آهي.

تنهنڪري دلن جا منهن ٻڌائي ڪنهن ڪنڊ پاسي رکائي
چڏيائين. انهي مطلب تي ته رکيل شيءِ مهل سر حڪم اچي وڃي ٿي
توڙي نانگ جو سر هڃي! بادشاهه جي هڪڙي ٻانهي تمام سهڻي
هئي تنهنڪري اتفاق سان اچي مڙي ۾ سور پيو. حڪيم عيلاج
ڪري تهجي پيا پر ڪنهن جو علاج ڪارگر نه ٿيو. آخر وڃياري
سور جي غلبي کان عاجز ٿي مرڻ لاءِ تيار ٿي. دل ۾ سوچيائون ته
اهو قاتل زهر ٻڌان ته مري سور کان چٽي رهان.

هڪ گهڙي جو منهن چوڙي هڪ ٻيالو پيٽائين ته ڪجهه
نشو ٿيس ۽ سور گهٽجي ويو وري ٻيو ٻولو پيٽائين ته وڌيڪ
فرحت آيس. اهڙي طرح چار پنج پيٽائين ته نشي ۾ نٻڌ اچي وس
ائين ٻهر جاگي تڏهن چڱي ڀلي ۽ تازي تواني ٿي اٿي ۽ اهو
احوال وڃي بادشاهه سان ڪيائين. تنهن جهٽ جهٽ ڪجهه

گڏ ڪئي.

اتي سڀ امير وزير حڪيم طبيب اچي گڏ ٿيا. پهرائون مٺي نوشيءَ جو دور اتي هليو ۽ قسمن قسمن ميوا موجود ٿيا. انهي پر طرب پيالي مان ايتري لذت آين جو سندس نالو شاه دارون رکيائين ۽ سڀ ڪنهن بيماريءَ ۽ سرخس ۾ ان جو استعمال ڪرڻ لڳا.

انهي وقت کان وٺي سڀ ڪو شراب پيئڻ لڳو. اهو مٺي نوشيءَ جو سڄو هليو آيو. آخر ڪن ورهين بعد ڪيٿاد بادشاه تخت تي ويٺو سو هڪڙي ڏينهن سير ڪندي صحرا ۾ وڃي نڪتو اتي ڏسي ته هڪڙو ماڻهو شراب جي نشي ۾ بيھوش ٿي پيو آهي ۽ اکين ۾ ڪاٺ ۽ ٻوڙ چوٽيون هڻيس.

اهو حال ڏسي هن سڄي ملڪ ۾ پڙهو ڦيرايو ته اڄ کان پوءِ جيڪو شراب پيئندو يا ان جو نالو وٺندو تنهنجو گھر ٻار ضبط ڪيو ويندو. تنهن کان پوءِ شراب پيئڻ ته بچاءُ خود پر نالو به زبان تي ڪونه آڻيندو هو.

هڪڙي ڏينهن اهڙو اتفاق ٿيو جو شاه جو شينهن چڙي پيو ماڻهو ان کي ڏسي ڀڳا ڪنهن کي طاقت نه هئي جو ويجهو وڃيس. ايتري ۾ هڪڙي جوان ٻوڙي وڃي شينهن کي ورتو ۽ اهڙو مضبوط جهليائينس جو اڳتي چري نه سگهيو. شيربان به اچي ويو تنهن شينهن کي وٺي وڃي پڇري ۾ قيد ڪيو. اها خبر ٻڌي ڪيٿاد انهي جوان کي گهرايو ۽ اهڙي همت جو سبب پڇيائينس هن چيو ته آءُ پنهنجي چاچي جي ڌيءَ تي گهڻن ورهين کان عاشق آهيان ۽ ان جي محبت ۾ پيو جلان پر ڪٿلائي سببان چاچو مون کي پنهنجي ڌيءَ نه ٿو ڏئي. ان جي شوق جي باه پڙڪي جو سڄي بدن ۾ آلا اٿڻ لڳا تڏهن انجي اجهائڻ لاه ٿورو شراب پيتر ۽ ان جي نشي ۾ وڃي شينهن کي ورتو.

بادشاه اهو احوال ٻڌي وري پڙهو ڏياريو ته ايتري قدر شراب پيو جو شينهن هڪڙي سگهو ۽ نه ايترو جو ڪاٺو اکيون ڪينو. پوءِ انهي جوان کي مالا مال ڪري ڏيائين جو پنهنجي چاچي جي ڌيءَ وڃي پرڻو!

جڏهن اسلام جو وارو آيو تڏهن شراب پيئڻ جي بلڪل منع ٿي. ڇاڪاڻ جو نشي مان فتنو ۽ فساد ٿو جاڳي ۽ خدائي فرض ۽ ذڪر نشي جي حالت ۾ ٿي نه ٿو سگهي. ٻيو به منجهائونس بيشمار نقصان آهي تنهنڪري الله تعاليٰ جملشانہ پنهنجي ڪمال قدرت سان شراب، محمدي دين ۾ حرام فرمايو آهي. عباد جڏهن اها ڳالهه ڪري رهيو تڏهن وزير کي ڏاڍي وٺي ۽ ان کي سرواڻ بخشيائين.

حڪايت (۴) خليفي مامون رشيد جو اهو دستور هوندو هو جو هفتي ۾ هڪڙي ڏينهن عالمن جي مجلس گڏ ڪري انهن کان مسئلا پڇندو هو. هڪڙي ڏينهن انهي مجلس ۾ هڪڙو پڙهيل پرائڻ ڦاٿلن ڪپڙن مان هيٺ صف ۾ ويٺل هو. پوءِ خليفي هڪڙو مسئلو پڇيو جنهنجو جواب سڀ ڪنهن پنهنجي علم موافق ڏنو پر جواب باصواب ڪنهن کي صادر نه ٿيو. ايتري ۾ هن فقيه فقير اٿي عرض ڪيو ته جي مون کي حڪم ٿئي ته آءٌ انجو جواب باصواب ادا ڪريان.

خليفي چيس جيڪڏهن توکي اچي ته بيشڪ چئو. تڏهن تقرير دلپذير اهڙي وضاحت ۽ بلاغت سان بيان ڪيائين جو سڀني کي پسند آيو ۽ آفرين صد آفرين چوڻ لڳس ۽ بادشاهه راضي ٿي مڙيو وهارس ۽ وري ٻيو مسئلو پڇيائينس: تنهنجو به پورو جواب ڏنائين تڏهن ان کان به مٿي جاءِ ڏنائينس. وري ٽيون مسئلو پڇيائينس تنهنجو جواب به باصواب ڏنائين تنهن تي خليفي خوش ٿي کڻي هاڻ سان وهارس.

حڪايت (۵) هڪڙي ڏينهن منصور بادشاهه جي ڪچهري ۾ علم جو بحث پئي مليو. ايتري ۾ هڪڙو شاعر آيو ۽ هڪڙو پنهنجو جوڙيل قصيدو پڙهيائين جو سڀني وزيرن ۽ اميرن کي وڻيو بادشاهه حڪم ڪيو ته اهو قصيدو نقل ڪري وٺو. شاعر درٻار کان ٻاهر نڪري وزيرن کي چيو ته مون ڀانهو ته بادشاهه ڏاڍي ڪا اڇا ڪندو. ڇو اٿئون بادشاهه سڀ خرچ قناعت سان ٿو ڪري. مفت ڪنهن کي نٿو ڏئي.

تڏهن شاعر چيو ته اهڙو ڪنڇوس آهي ته سزا نه نه ڏيندو؟

جهڙوئس ته اهڙو نرياد به نه آهي جو ناحق ڪنهن جو مغز ڌاري. چيائين جنهن بادشاهه ۾ اهي ٻئي عادتون نه آهن، سو ديوانو آهي. وزيرن اها ڳالهه وڃي بادشاهه سان ڪئي. تنهن گهراڻي پڇيس ته اي خبيث! مون ۾ ڪهڙي چريائي آهي؟ چيائين ته سائين ڏاهو اهو آهي، جو پنهنجي نظر کي سنڀالي ۽ جتي نظر وجهي، اتي پنهنجو ڪجهه اثر پيدا ڪري. تـو باوجود بادشاهي دٻدي جي مون غريب مسڪين تي نظر ڪئي، پر آءٌ اهڙي جو اهڙو رهيس ڪو اثر نه ٿيو، تنهن ڪري چئجي ٿو ته تون ديوانو آهين. بادشاهه کي اهو نفطو ڏاڍو وڏو ۽ گهڻو انعام ڏيئي کيس مالا مال ڪري ڇڏيائين. ۽ پوءِ هميشه پنهنجي نظر نگاهه ۾ رکندو هو ۽ بي فائدو ڪنهن ڏي ڪين نهاريندو هو.

حڪايت (۶) امير عبدالله جي ڪچهري ۾ هڪڙي شخص ڳالهه ڪئي ته اڳين بادشاهن جو دستور هوندو هو ته سڀ ڪنهن سال جي نوروز جي ڏينهن عام درٻار ڪندا هئا، درٻار جي ڏينهن کان اٺ ڏينهن اڳ پڙهو گهمايو ويندو هو ته فلاڻي ڏينهن عام درٻار ٿيندي تنهن ۾ سڀڪو غريب غرو، مسڪين محتاج اچي حاضر ٿئي.

جڏهن سڀ ماڻهو اچي ويندا هئا، تڏهن بادشاهه سڀني ڏي منهن ڪري بلند آواز سان چونڊو هو ته مون کان جيڪڏهن ڪنهن کي اهتج رسيو هجي ته اهو دانهن ڪري ته بيشڪ ان جو پورو پورو داد ٿيندو.

پوءِ جيڪو مٿس دانهين ٿيندو هو ته پاڻ تخت تان لهي، غريب رعيتي ۽ وانگر بيهي پوري طرح ساڻس جواب سوال ڪندو هو. اهڙي طرح سڀڪو ڏاڍو هيٺو ڇڏو، منو پنهنجي حق رسيو ٿي ويندو هو. امير کي اها ڳالهه ڏاڍي وڻي ۽ پاڻ به اهو ئي قاعدو مقرر ڪيائين.

هڪڙي ڏينهن ۾ عام درٻار ۾ مخاطب ٿي چيائين ته مون کان ڪو ڏکويل هجي يا ڪنهن جو مون تي حق هجي ته اهو ظاهر ڪري. هڪڙي شخص اتي ادب سان عرض ڪيو ته منهنجو حق هي. سو جيڪڏهن عنايت جي نظر سان ادا ڪندو ته غريب پروري کان

پري نه آهي.

امير پڄيس ته اهو ڪهڙو حق آهي؟ چيائين جڏهن بادشاهه ڏاڍي شان و شوڪت ۽ حشمت و دھشت سان بغداد ڏي ٿي ويو ۽ سندس نشان عالیشان هن جي سامان جي گهر وٽان اچي لنگهيو تڏهن هن مسڪين بي تسڪين جهٽ پٽ اڳيان رستي ۾ پاڻي جو ڇٽڪار ڪيو ته شاه فلڪ جي ڪپڙن تي لت نه پوي. ٻيو هڪڙي پيري سائينءَ جو رڪاب ورتو هوم.

امير چيس اها سڀ ڳالهه تنهنجي سچي آهي. هاڻ جيڪي گهرين سو ڏٺا آهن. چيائين فلاڻي شهر جي پيدائش به هزار رپيا آهي سا ٻانهي کي ملندي رهي. بادشاهه چيو ته ناڻي کان حڪومت جي لذت وڌيڪ آهي ۽ ايتري ٿورڙي خدمت جي عيوض انهي شهر جي حڪومت به کڻي هن کي عطا ڪيائين.

حڪايت (۷) هڪڙي بادشاهه بي پرواهه کي جواهرات سان ڏاڍي دل هوندي هئي سو هر روز پنهنجا جواهر روبرو گهرائي ڏسندو هو ۽ جي انهن جي حاضر ڪرڻ ۾ خزانچي کان ڪجهه دير ٿي ويندي هئي ته ڪاوڙجي پوندو هو.

آخر اهڙي ڏهاڙيءَ جي تڪليف سببان هڪڙي سوني مڇي جوڙائي خزاني جا سڀ جواهر ان تي جڙائي اها رات ڏينهن پنهنجي حوالي ۾ رکيائين. ڪچهري ۾ پنهنجي اڳيان ۽ رات جو سمهڻ مهل سيراندي هيٺيان رکندو هو. اها ماڻڪن واري مڇي صاف ۽ اچي، ملڪن ۾ مشهور ٿي وئي. هڪڙو چور جوڻي الفور ماڻهن جي اکين مان سرمون به چورائي ويندو هو، تنهن دل ۾ چيو ته اها بي بها مڇي ڪنهن به طرح پنهنجي دام ۾ آڻڻ گهرجي. هو هڪ اونڊاهي رات ۾ بادشاهي محلات ڏي هلڻ لڳو پر ڏسي ته چوڪيدار ۽ ٻهري دار سڀ سجاڳ ۽ خبردار بيٺا آهن. تنهنڪري ڪنهن ڪنڊ پاسي وڃي لڪي ويهي رهيو. آڏيءَ کان پوءِ سڃاڻين ڪي اچي ننڊ ورايو تن ڪنهن مهل خبردار جي هڪار ٿي ڪئي ۽ ڪنهن مهل آهين وانگر جهوٽا ڪاهو ويهيو ٿي رهيا ۽ ڪنهن مهل وري اٿيا ٿي.

اهو حال ڏسي چور چرڻ لڳو ۽ نانگ وانگر پٽ ڀر سري
 وڃي قلعي جي پٽ کسي بهتو ۽ ڪمند ڪوٽ جي ڪنگري
 ۾ لنگائي قلعي تي چڙهيو. تجويز سان لهي شاهي محلات ۾ آيو.
 شمع جي سوجهري تي ڏسي ته بادشاهه اها مڇي سيراندي ۽ هيٺ
 رکيو ننڊ جي غفلت ۾ ستو پيو هو ۽ هن جي راڻي زور وٺي
 ڏنس. سا ننڊ جي نشي کان ڪنهن مهل پنڪيون پيئي کائي ۽
 ڪنهن مهل هٿ پيئي چوري.

گهڙي پلڪ کانپوءِ جڏهن ان کي ننڊ کڻي وٺي تڏهن
 هي سندس بوچڙي لاهي پنهنجي مٿي تي ڪري بادشاهه کي منيون
 هڻڻ ويٺو. تنهن تي بادشاهه پاسو ورايو. تنهن مهل حڪمت عمليءَ
 سان مڇي بادشاهه جي مٿي هيٺان سرڪائي ڪڍي ورتائين. آهسته
 آهسته ٿي ٻاهر نڪري قلعي جي پٽ تان لهي چوڪيدارن جي نظر
 کان پاڻ کي بچائي شهر جي عالم پناهه جي دروازي تي آيو ۽
 در بند ڏسي دل ۾ چوڻ لڳو ته ههڙي مڇي جا سڄ کان به زياده
 روشن آهي تنهن سان شهر ۾ رهڻ مناسب ناهي. راتون رات ٻاهر
 نڪري وڃجي ۽ بادشاهه جاگي تلاش ڪري تنهن کان اڳ ڪتي
 هن کي دفن ڪرڻ گهرجي.

پوءِ انهي مڇي کي بوچڙي ۾ ويڙهي باغ مان گل چني
 مٿان وڃي مٿل چوڪر وانگر هٿن تي رکي رکندو وڻندو شهر
 جي دروازه تي آيو ۽ درٻارن کي چيائين ته هيءُ منهن جو طوطي
 جهڙو گالھ پٽ هينئر مري ويو آهي ۽ مون نياڳي پي ۽ جي
 سڀني تي لالا وانگر داغ ڏئي رهو آهي.

تنهن کان سواءِ ان هوندا هڙي جو سڀاڻي پنهنجا پراوا هن جي
 تجهن ۽ ٽڪرين لاهي گڏ ٿيندا ته انهن کي سامهون ٿوڻ جيترو
 به نه اٿن! تنهنڪري دشمن ٺٺولي مسخري ڪري مهڻا ڏئي، ڦٽ تي
 لوڻ پرڪيندا ۽ داغ تي داغ ڏيندا. سو ڀانئڻا ٿو ته هن خوشي جي
 خزاني کي رات ئي جو قبر ۾ دفن ڪريان ۽ دشمن جي طعني
 مٿي کان چٽان.

اها گالھ ٻڌي هڪ درٻار چڙب ڏئي چوس ته هل ڙي هل
 ڪهڙو لڙ لاتو اٿئي! هينئر اڌ رات جو تو جهڙي ڪسٽل واسطي

ڪوٺوال جي حڪم کان سواءِ ڪهر دروازو ٻڌي؟ ماڻ ڪري ويه
نه ته سوچون جي مار ڪاٽيندين. چور اها ڳالهه ٻڌي نڌو ساه کڻي
اچنگارون ڏئي رئڻ لڳو ۽ اهڙو هل مڇايائين جو سڀ دربان
اٿي ويهي رهيا ۽ هن کي گهڻو ڌمڪيائون ته ٺپاها ماڻ هڪ
چو اسان جي ننڊ ڦٽائي اٿئي؟

تڏهن نياز ۽ عاجزي سان چوڻ لڳو ته سائين اوهين بي درد
آهيو. ٻئي جي درد جي اوهان کي ڪهڙي ڪل؟ جنهنڪري لڳو
هوندو تنهنڪري خبر هوندي.

آخر جڏهن ڏٺائين ته هي ماڻ نه ٿو ڪري ۽ ننڊ ٿو ڦٽائي
۽ در پٽڻ ڌاران هن بلا کان بچڻ چٽنداسون تڏهن در پٽي ٻاهر
ڪڍي ڇڏيائونس. انهيءَ دروازو جي ڀر ۾ هڪڙو گهر هو اتي
هڪڙو جوان عمار مڪار گهر ۾ ويٺو هو تنهن انهي فرقي رئڻ
کي سمجهيو ۽ چور ۽ دربانن جي سڀ گفتگو ٻڌي جهٽ ٻٽ
انجي پٺيان ٻوڙيو ۽ دروازي بند ٿيڻ کان اڳي اچي پهتو. پانچائين
ته ٻاهر وڃان تڏهن دربانن پڇيس ته ڪير آهين جو هن مهل ٻاهر ٿو
وڃن؟ چيائين هاڻي جو ڪو شخص درڪان ٻاهر نڪتو آهي تنهن جو
ڀاءُ آهيو. پنهنجي ڀائٽي جي غم جي باهه مان جهرا بڪيون جلي
پڇي ڪباب ٿي رهيا اٿم. هاڻي ان جي دفن ڪرڻ ۾ وڃي ڀاءُ سان
همراهي ڪندس.

مطلب ته هي به انهي ڇيلي سان ٻاهر نڪري انجي پٺيان
لڳو. چور هلي سوري جي ميدان وٽان لنگهيو. ڏسي ته ٽن کانين
تي ماڻهو لڙڪيا پيا آهن ۽ چوٿون ڪاٺ خالي پيو آهي. پوءِ
اتان گج پنڌ اڳتي وڃي ڪڏ ڪڏي اها مڇي پوري نشان لاه هڪڙو
پهڻ رت ڀريل مٿس رکي پوئتي موٽيو ۽ جوان، جو سوريءَ
جي چوٿن خالي ڪاٺ تي اچي چڙهي ويٺو هو تنهن سربستو
احوال وٺي ڏٺو.

چور موٽندي، اتي اچي ڏسي ته چوٿن خالي ڪاٺ
تي به ماڻهو لڙڪيو پيو آهي. تمام حيران ٿيو. دل ۾ چيائين ته
اڳهڙو هڪ ڪاٺ خالي ڏسي ويس ۽ هيئر چڦني ڪاٺ تي ماڻهو
لڙڪيا پيا آهن. هڪڙو سبب آهي! پوءِ هڪڙي هڪڙي ڪاٺ تي

جڙهي سڀ ڪنهن ماڻهوءَ جي نڪ تي هٿ رکي جاج ڪري
ڏٺائين ته مٿي جيئري جي خبر پوي. پر ڪنهن سامه ڪونه ڪيو.
نيٺ جنهن ۾ حياتيءَ جو گهٽو گمان هوس تنهنجي نڪ کي
گهڙي دٻر تائين جهلي بيٺو پر هن جوان پنهنجي دم کي اهڙو بند
ڪري جهليو، جو انهي انقلابون کي به سمجهه نه آيو ته ڪو
ساهه اٿس.

تنهن هوندي به ترار مياڻ مان ڪڍي نڪ تي چوڪون
ڏٺائينس. ته هي ميت وانگر ماڻ ۾ رهيو نه ڪي چريو نڪي سامه
ڪيائين. تڏهن پڪ ٿيس ته هي به مثل آهي ۽ دل ججه ڪري بي
فڪر ٿي هليو ويو. تڏهن جوان پڪدم هيٺ لهي اها مڇي انهي
هندان ڪڍي پئي هنڌ پوري پڪ ڪري نڪ کي پٽي ٻڌي، مطلب
ته هڪ حڪم هن جي مرهم پئي ڪرڻ لڳو.

پوءِ چور صبح جو انهي جاءِ تي وڃي ڏسي ته مڇي پوريل
آهي ئي ڪانه. ڪو ڪڍي ويو. سو بي آب مڇي وانگر ڦٽڪڻ
لڳو. دل ۾ چيائين افسوس هيتري ساري محنت ٿي ويئيءَ ڪامي
پڇي مک وانگي مٿو ڪٽيندو گهر آيو.

اڃان ڏينهن ٿيو ته هنڌ هنڌ پڙهو گهمڻ لڳو ته رات بادشاهه
جي جڙاڻر مڇي چورائجي وئي آهي. جهڪر ان جو نشان پتو يا
چور ڏسيندو تنهن کي سرڪار مان تمام گهڻو انعام ملندو.

هي ڦريل، ڪوٺوال جي معرفت، بادشاهه جي روبرو آيو ۽
ساهه جي پناهه گهريائين. بادشاهه چيس توکي جيءَ دان آهي. سچ ڳالهه،
هن سموري سچي ڳالهه ابتداء کان انتها تائين بادشاهه کي ٻڌائي.
عرض ڪيائين ته مون هن جي نڪ تي چوڪون ڏنيو اٿس تن جا
نشان ڦٽ چڙي وڃن ته به وڃڻ جا نه آهن تنهن ڪري مون کي
حڪم ملي ته گهر گهر، جاءِ جاءِ، گهڙي گهڙي جڙي وڃي
ڳوليانس ۽ ڪير روڪ ڪون ڪريم. تنهن تي بادشاهه ڪوٺوال
کي حڪم ڏنو ته وڃي پڙهو گهمراءِ ته ڪٿي به هن کي منع
ڪون ڪري.

جڏهن اهو حڪم مليس تڏهن ان جي ڳولا ۾ مشغول ٿيو.
ڏينهن رات سڄو شهر گهڙيون ۽ بازاريون پئي گهميو. جيڪو

طبيب ٿي ڏٺائين تنهنجي پٺيان لڳي وڃي ٿي بيمار ڏٺائين. آخر انهي تجويز سان گهولا ڪندي هڪڙي ڏينهن حڪيم جي پٺيان لڳي انهي گهر ۾ آيو. ڏسي ته هو جوان بستري تي پير ڊگها ڪيو وهائي ڪي ٽڪيو ڏيو ويٺو آهي. ڦٽ به البت چٽڻ تي آيو اٿس. هن جهڪي سلام ڪري چيس ته:

آفرين اٿئي! تنهنجي ماءُ پلي توکي چٽيو. تو جهڙو متوالو شير ۽ دهنسناڪ دالير چالاڪ بي باڪ هن گردان انلاڪ هيٺ اڃ تائين ڪنهن نه ڏٺو نه ٻڌو هوندو. خوشامد جي ڳالهه نه آهي پر في الحقيقت چوريءَ جو علم توتي ختم آهي. هاڻي اٺ سگهو هل بادشاهه تنهنجو منتظر ويٺو آهي. جڏهن جوان بي مان ڏٺو ته سچ ڳالهائڻ ڌاران پيو ڪو چارو ڪونهي تڏهن چوڻ لڳو ته هي اوهان جي نظر جو فيض آهي. ماءُ پٺيان اهو هنر ڪونه آيو اٿم. اوهان کان اهو سبق سکيو آهيان جڏهن استاد مٿ هوندو تڏهن شاگرد مٿ ڪڍو ٿيندو.

فدوي کي اهڙي طاقت نه آهي جو آسماني حوت کي پنهنجو قوت ڪري. خيال ڪيو هوم ته جڏهن چڱو ٻلو ٿيندس، تڏهن اچي استاد جو ادب رکندس ۽ جڙائو مڇي سائين جن کي ڏيندس ۽ اوهان جي معرفت بادشاهه وٽ هلي انعام لهندس پر زماني ايتري فرصت نه ڏني. اوهين پاڻ ملڪ الموت بنجي آيا آهيو. پوءِ مڇي سوڌو بادشاهه وٽ آيو ۽ ڪيائونس سوريءَ جو سعيو ۽ غنلت سان سر وڃائين.

نقل: (۸) سکندر بادشاهه ملڪ فتح ڪندو گهمندو اچي سنڌ ۾ پهتو! اتي جي ڪن پڪشن وٽ دنيا جو سامان به ڪين هو. سڀني جي گهرن اڳيان قبرون ڪنيون پيون هيون. گاه تي گذر ڪري ڏٺي تعاليٰ جي عبادت پئي ڪيائون. اتي جي وڏي پڪشوءَ کي ڪرڻ واسطي ماڻهو موڪليائين پر هو نه آيو. چيائين سکندر سان منهنجو ڪهڙو مطلب؟ تڏهن هي وٽس هلي ويو ۽ چيائينس ته دنيا جي گذران جو سامان پاڻ وٽ ڇو نٿا رکيو؟ ورندي ڏٺائين انهي سببان جو ان مان ڍو ٿئي ٿي نه ٿو. وري پڇيائينس ته قبرون ڇو ڪوٽي ڇڏيون اٿو؟ چيائين نيٺ اڃائي منزل آهي. پوءِ پڇيائينس ته

گاه ڇو ٿا ڪاڻو؟

ڇيائين لذيذ ڪاڇ ڪاڻڻ مان ڇا مطلب؟ لذت فقط
نٿي ٿاڻين آهي! سو جهڙو طعام ڪاڻو تهڙو گاهه. ائين چئي هڪڙي
مڻهو جي ڪوپري آئي سڪندر بادشاهه جي اڳيان رکيائين ۽ ڇيائين
ته هي ڪوپري هڪڙي ظالم بادشاهه جي آهي جو خدا جي خلق
تي ظلم ڪندو هو. نيٺ انکي ماري دوزخ جي حوالي ڪيائين. پوءِ
وري ٻي ڪوپري کڻي آيو. ڇيائين ته هي عادل رحمدل خدا ترس
۽ عابد بادشاهه جي ڪوپري آهي ۽ موت انهي کي به نه ڇڏيو. ماري
مٽي ۽ ملائي ڇڏيائينس.

مطلب ته هن آسيا رفتار آسمان جي گردش هيٺ اچي ڪوئي
برقرار نه رهيو. جيڪي ايندو سو پيسجي ويندو. تنهنجو به هڪڙي
ڏينهن اهڙو حال ٿيندو. جڏهن ڪومري ٿو تڏهن ڪنهن کي ڪل
نه ٿي رهي ته ان تي ڇا ٿو گذري.

اهي گالهيون ٻڌي سڪندر رئڻ لڳو ۽ چيائينس جي تنهنجي
خوادش هجي ته اڌ ملڪ جو وارهه ڏيان. جواب ڏنائين ته هي
سڀ ماڻهو مال ۽ ملڪ سببان تنهنجا دشمن آهن ۽ قناعت ڪري
منهنجا دوست آهن. مون کي پسند نه ٿو اچي ته دنيا جي دولت
۽ ملڪ جي ڪري دوست، دشمن ٿين.

سڪندر اها گالهه ٻڌي ان کان موڪلائي ذهني شڪست
ڪاڻي سنڌ مان هليو ويو.

گالهه: (۹) هڪڙي راجا جو وزير ذي تدبير عقل ۾ بي-نظير
هو. راجا جو مٿس گهڻو پيار هو. ويهه پٽ هئس جي سڀني راجا
جي ملڪ ۾ مختيارڪار هو. تنهنڪري سندس دشمن حسد جي
حرارت ۾ پئي ڪاڏا. آخر شرارت جي ڪري مٿس ڪا ڪوڙي تهمت
رکي راجا کي هن تي اهڙو ڪاوڙايائون جو کيس ويهن ئي پٽن
سميت ڪڍي هڪڙي ڪوهه ۾ قيد رکيائين ۽ حڪم ڪيائين ته
هر روز سڀني کي هڪ چٽي جهٽرو روز ڏيندا وڃجو جي وڌيڪ
گهرن ته بلڪل نه ڏجون. اهو حال ڏسي هن پنهنجن پٽن کي
چيو ته راجا جو مطلب آهي ته هي سڀ بک جا عذاب ڪاڻي
مري وڃن.

هڪ چڻي جي طعام مان جوڪڏهن سڀني کائينداسون ته گرم گرم به نه ايندو ۽ سڀ سرگهاڙي مري وينداسون، تنهن ڪري چڻي گالهه هيءَ آهي جو اهو ڪاڇ هڪ چڻو کائي پاڻ کي بچائي ۽ ٿي سگهي ته سڀني جو بدلو راجا کان وٺي سڀني چيو ته اها گالهه بيشڪ چڻي آهي. پر توکان سواءِ ٻيو ڪوبه بدلو وٺي نه سگهندو، تنهن ڪري اسان سڀني پنهنجي جان تونان فدا ڪئي. پوءِ ڪو به پاسي ۽ ڪڏ ڪوڻي هڪ ماڻهو ڪي ويهڻ جيتري جاءِ ڪري ڏنائون. هيءَ ان ۾ ويهي رهيو، جيڪو ڪاڇ رسي ۽ سان ڪو به لٽڪائي ڏيندا هئا سو مٿي ئي چوڙي کائي ڇڏيندو هو. سندس سڀ پٽ بکون کائي، ۽ فاقا کائي مري ويا.

هي به ورهيه آئي قيد رهيو. آخر هڪ ڏينهن راجا کي اهڙو سخت مشڪل اچي پيو، جو سڀ پرڏان ۽ سياڻا، ان جي حل ڪرڻ ۾ حيران رهيا.

راجا چيو افسوس، جيڪڏهن نلاڻو وزير بي نظير جيئرو هجي ها ته هن وقت ڪم اچي ها. نوڪرن کان پڇا ڪيائين ته اهي اڪيهه ئي ماڻهو مري ويا يا ڪوبه انهن مان جيئرو آهي. عرض ڪيائون ته هڪڙي ماڻهو جو قوت ڏهاڙي ڪو به لٽڪائي ٿا وجهون سو ڪولاھو ٿو وٺي خبر نه آهي ته ڪير جيئرو آهي. حڪم ڪيائين ته جيڪو جيئرو هجي تنهن کي ڪڍي اچو. هن کي ڪڍي بادشاهه وٽ آندائون. سو پاڪر ٻائي گڏيس ۽ گهڻو هنر ڪيائين.

هي ويچارو ڪو به جي اوندو جي تڪليف ۽ پتن جي اندوه ارمان کان گهري هڏا ٿي ويو هو. ڪن ڏينهن کان پوءِ جڏهن هوش حواس بجاءِ ٿيس تڏهن پنهنجي نيڪ صلاح سان راجا جو مشڪل آسان ڪيائين. راجا خوش ٿي اڳئين کان به وڌيڪ مرتبو ڏنس. پر هي وير وٺڻ لاه دل ۾ پئي لڇيو. هڪڙي ڏينهن جهنگ گهمڻ ويو اتي ڏسي ته هڪڙو برهمڻ ڀپ جي پوڙي کي پاڙ کان هٽو پئي.

تڏهن پڇيائينس ته ڇا ٿو ڪرين؟ چيائون هن گاهه مون کي

وچڙائي ڪيرابو آهي، تنهن ڪري پاڙون ٻڌي ڇڏيندو سانس. وزير دل ۾ چيو ته منهنجو مطلب انهي کان حاصل ٿيندو. ڇاڪاڻ جو هي اهڙو ماڻهو آهي جو ڪنهن کي وير وٺڻ ڌارن ڇڏڻ وارو نه آهي.

ڇيائينس ته اي برهمڻ! اوهان راجا وٽ نه ٿا وڃو ته اوهان کي پگهار مقرر ڪري ڏئي جنهن مان اوهان جو آلودو گذران پيو ٿئي. هن پڇيو ته متان ڪو جهلي ۽ اندر نه وڃڻ ڏئي. وزير چيو: تو جهڙو آدمي، نرم مورت ۽ عزت جي درجي ۾ سڀ کان وڌيڪ تنهن کي روڪڻ جي ڪنهن کي طاقت آهي جو ڪو جهلي؟ سپاڻي سوير راجا جي درٻار ۾ اچڻ، انهي ۾ اوهان جو ڀلو آهي.

ٻانڀڻ اها ڳالهه قبول ڪري موڪلائي هليو ويو. وزير اچي درٻارن کي ٺاڪيد ڪيو ته فلاڻو برهمڻ اتي اچي ته ان کي ماري ڪٽي، ڌڪا ڏئي لوڏي ڪڍجو، ڇڻجوس ته راجا جو اهو حڪم آهي. ڀلا هي به گهرن ئي اهڙيون ڳالهيون.

صبح جو هو اتي آيو، ته ڏسڻ شرط ڪتن وانگر چنڀڙي ويس ۽ لٽن ۽ مڪن سان ڊوڙي هڪالي ڪڍيائونس. جڏهن اڳيرو ويو، تڏهن وزير پيرن آڳه-اڙو ڊوڙي وڃي قدمن تي ڪريس ۽ گهڻي نڙاري ڪري ڇيائينس سپاڻي ٻهر ڏينهن ڇڙهي وري اچڻ ۽ آڻ وڃيو ته راجا کي سمجهيائين. اميد آهي ته سپاڻي اوهان جي ميڪا ڪندو. برهمڻ وري اچڻ جو انجام ڪري هليو ويو. وزير وري اچي درٻارن کي ٺاڪيد ڪيو ته اهو برهمڻ جي وري اچي ته انهي کان به وڌيڪ قهه ڇاڙهجيوس.

هي ٻئي ڏينهن وري به ڪچهري جي دروازي تي آيو. درٻار ته اڳتي پڙهائيا ٻيا هئا تن ائين ئي آئي لٽن ۽ مڪن جو وسڪارو لٽس ۽ ٽنگن کان وٺي پٺ تي گهيري ڪڇ پنڌ پري وڃي ڇڏيائونس. ٻيا چلجي پيس. هڪڙي پاسري به پڇي پيس.

وزير وري به ڊوڙي وڃي زميس ۽ هٿ ٻڌي گهڻي ادب ۽ نياز سان ڇيائينس ته راجا الائجي ڪهڙي سمجهي آهي. جو توهانجي واسطي بي گناه اهڙو حڪم ڪيو اٿس. ڇيائين رک خدا تي. باقي ڏس ته راجا کي ڪهڙي سزا ٿو ڏيان. هو وڃي ڪنهن

هيڪلي جاء ۾ ويهي راجا کي خراب ڪرڻ لاء جادو منتر پڙهي وڳو. جنهن جي اثر کان جهٽ پٽ اهو راجا ۽ سندس سڀ خاندان خراب ٿي ڦٽي ڇٽ ٿي ويو.

جادوءَ جو اثر مؤثر آهي پر ڪرڻ وارو ڪافر آهي. بادشاهن کي گهرجي ته ڪنهن به ماڻهوءَ تي ايتري قدر سزا جي زيادتي نه فرمائين ۽ سڀ ڪنهن کي گناه سارو سزا ڏين ۽ مظلوم کان محبت جي اميد نه رکڻ ۽ بچائي ڪري، چڱائي جي اميد رکڻ ناداني آهي.

نفل (۱۰) ڪنهن بادشاهه جو وزير پر تدبير ڏاڍو سياڻو ڏاهو هو. سو نوڪري ڇڏي وڃي خدا تعاليٰ جي عبادت ۾ مشغول ٿيو. هڪڙي ڏينهن بادشاهه پاڻ ملاقات لاءِ وٽس هلي ويو. پڇيائونس ته هڪڙي سببان منهنجي نوڪري ڇڏي؟ چيائين ته پنجن سببن کان:

۱- تون ويٺو هوندو هئين ۽ آءٌ تنهنجي حاضريءَ ۾ بيٺو هوندو هوس. هاڻي خدا تعاليٰ جي بندگي ٿو ڪريان ته ان جو مهار ۾ به وهڻ جو حڪم آهي.

۲- تون ويٺو کائيندو هئين ته آءٌ بيٺو ڏسندو هوس. هاڻ اهڙو رزاق هٿ ڪو اٿم جو مون کي ڪارائي ٿو ۽ پاڻ کائڻ کان پاڪ آهي.

۳- تون سمهندو هئين ته آءٌ تو تي بيٺو پهرو ڏوندو هوس ۽ هاڻي اهڙي بادشاهه جي ٻانهپ ۾ آهيان، جو آءٌ سمهان ٿو ۽ هو منهنجي نگهباني ڪري ٿو.

۴- پيو ڊڄندو هوس ته جي تون مرندين ته دشمن مون کي رنجائيندا. هاڻ اهڙي صاحب جي خدمت ۾ آهيان جو هيڏي هتي آهي. تنهنڪري مون کي ڪنهن جو پڻ نه آهي.

۵- پيو ڊڄندو هوس ته جوڪڏهن مون کان ڪو تنهنجو لاءِ ٿي پيو ته، ڪن بخشيندين. هاڻي منهنجو صاحب اهڙو باجيو آهي جو ڏهڙي سندس سوين گناه ٿو ڪريان ته به بخڻو ڏيندو. نفل (۱۱) حضرت دائود عليه السلام هميشه رات جو ويس مٿڻي شهر ۾ هڪڙو گهمندو هو ۽ جيڪو ماڻهو گڏبو هوس تنهن

کان ڀڄندو هو ته دائود ڪيئن آهي؟

هڪڙي رات حضرت جبرائيل عليه السلام انساني صورت ۾ ملبس تنهن کان ڀڄيائون ته دائود جي چال ڪهڙي آهي. چيائون ته دائود نبي خدا جو آهي بادشاه آهي. انهيءَ جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي! مگر هي عادت چڱي نه اٿس جو پنهنجو گذران بادشاهي خزاني مان ٿو ڪري. سو جي بازن جي پورهي سان ڪري ته چڱو اٿس.

حضرت دائود عليه السلام سوئي پنهنجي جاء تي آيو ۽ زار زار روئي الله تعاليٰ جي درگاه ۾ عرض ڪيائين ته اي الله العالمين مون کي ڪو هنر عطا ڪر ته انجي وسيلي سان آءٌ پنهنجو گذران ڪري سگهان. تڏهن الله تعاليٰ اهڙو معجزو عطا ڪيو جو سندس هٿ ۾ لوهه سڄو جهڙو ڪونڙو ٿي پيو جنهن مان زرهون جوڙي وڪڻي ان مان پيٽ قوت ڪندو هو.

جڏهن نبين به پنهنجي پورهئي مان گذران ڪيو ٿي تڏهن سڀني ماڻهن کي اوس ائين ڪرڻ گهرجي.

نقل (۱۲) چنگيز خان بادشاه جي ڪچهري ۾ ڪنهن ماڻهو ڳالهه ڪئي ته هڪڙي شخص ڏينيوءَ کي اهڙو ڀاليو آهي جو ڪونجن جو شڪار ٿو ڪري. بادشاه حڪم ڪيو ته اهو شڪاري ڏينيوءَ سوتو وٺي اچو.

آئي حاضر ڪمائونس. بادشاه چيو ته هڪڙي ڪونج وٺي اچو ته تماشو ڏسجي. پوءِ هڪڙي ڪونج آئي بادشاه جي اڳيان آڏايائون ۽ شڪاري ڳوٺريءَ مان نڙاندي ڪڍي ان جي ٽنگ مان ڏينيو ٻاهر هڙي ڪونج جي پٺيان ڇڏيو. جو جلد آڏاسي وڃي پهتس ۽ ٻنهي اکرن ۾ ڏنگ هڻي انڌو ڪري وڌائينس. ڪونج ڪري پيهي ۽ ڏينيو اچي شڪاري جي هٿ تي ويٺو. سڄي ڪچهري ۾ واہ واہ ٿي وئي ۽ عجب ۾ پئي شڪاري کي شاباس ڏيڻ لڳا. بادشاه حڪم ڏنو ته ڇيلائي کي چلهي ڇڏيو ۽ شڪاريءَ جا هٿ ڪڍي ڦٽا ڪريو.

سڀني ماڻهن کي انهي سخت حڪم کان ڏاڍي حورت لڳي جو ٻڪ هين ته بادشاه هنکي گهڻو انعام ڏيندو. چنگيز خان سڀني

ماڻهن ڏي مخاطب ٿي چيو ته جوڪو ننڍو وڏن سان سامهون ٿئي
 ٿو. انهن کي مغلوب ڪري ٿو، تنهن جي سزا اها آهي. جو
 نالائق ننڍي کي اهڙي تعليم ڏئي جو وڏي سان سامهون ٿئي.
 ان تي غالب اچي، تنهن جو جوڳ اهو آهي.

نقل (۱۲) ڪنهن زال کي پاڙي ڪنهن زال سان دشمني
 هئي، تنهن هڪ رات گهڻو شراب پي نشي جي مستي ۾. ٻنهن
 جي پٽ کي ڪهي، جنهن زال سان دشمني هيس تنهن جي گهر
 ۾ ڇڏي آئي ۽ صبح جو مٿس تهمت رکيائين ته هن منهنجو پٽ
 ڪنو آهي. قاضيءَ کي وڃي دانهن ڏنائين.

قاضي جوابدار زال کي پاڻ وٽ گهرايو. اڪيلائيءَ ۾
 گهڻو ڪم ڏمڪيائين ته سچ ڳالهه نه ته ڦاهي ڏياريندوسان.
 هن قسم ڪئي ڇو ته مون کي ڪابه خبر نه آهي. قاضيءَ چيس ته
 ڀلا منهنجي اڳيان اڳهاڙي ٿي ته سمجهان ته تون سچي آهين. هن
 کي انهيءَ ڳالهه کان اهڙو شرم ٿيو جو ڪنڌ ڪٽي هيٺ ڪيائين
 ۽ چيائين ته قاضي صاحب مون کي موت قبول آهي پر اڳهاڙي
 بلڪل نه ٿينديس.

قاضي هن کي ڇڏي ڏنو ۽ وري فرياد ڪئي هڪلائيءَ
 ۾ گهرائي چيائين ته جوڳڏهن تون منهنجي اڳيان اڳهاڙي ٿيون
 ته آءٌ تنهنجي ڳالهه تي ويسام ڪريان، تڏهن هن زال ڀانئو ته
 اڳهاڙي ٿيان پر قاضيءَ منع ڪم ۽ چيائين ته تو پنهنجو پٽ
 پاڻ ڪنو آهي. اڃان به ٿي چاڻڪ هنيائينس ته سچي ڪيائين.
 قاضي ڪاڏائين.

نقل (۱۳) حضرت امام شافعي کان نقل آهي ته آءٌ قياسي
 جو علم سکڻ لاه مڪي شريف کان شام ڏي ويس. انهيءَ علم
 جا ڪتاب هٿ ڪري رات ڏينهن پڙهڻ لڳس. جڏهن انهيءَ علم
 ۾ گهڻو ماهر ٿيس، تڏهن پنهنجي ماءُ ڏي موٽيس.

منزل به منزل هڪڙي گهٽ ۾ آيس، اتي هڪڙو ماڻهو
 ڏٺم جنهن جو رنگ ڳاڙهو ۽ اکيون شهريون هيون. قياسي جي علم

مان سمجهو ته اهڙي ماڻهوءَ ۾ احسان ۽ مروت جي آسودگي نه گهرجي.

اڃان انهيءَ ويچار ۾ هوس ته هن شخص وڌيڪ گهڻي قرب سان اچي منهنجو آڌرڀاءُ ڪيو ۽ وٺي وڃي پنهنجي جاءِ ۾ رهائين. تمام گهڻي خدمت ڪمائين. اهو حال ڏسي مون کي ڦاڙو ارمان ٿيو، ته فالح هن علم پڙهڻ ۾ هيتراڌڪ ڏنڻ ۾ جو سراسر ڪوڙو آهي. جيڪڏهن سچو هجي ها ته اهڙو شخص هيتري مروت نه ڪري ها. هاڻي اهڙن سڀني ڪتابن کي پاڻيءَ ۾ لوڙهڻ ڪپي، ته جيئن ٻيو ڪوبه شخص مون وانگر خراب نه ٿئي.

رات وٽس ٽڪي صبح جو هلڻ جي تياري ڪيم ۽ ان شخص کي چيم: ته مهان تو منهنجي تمام گهڻي خدمت ڪئي آهي، هاڻي جيڪڏهن مڪي شريف ۾ تنهنجي قسمت ٿئي ته مهرباني ڪري فلاڻي مڪتب ۾ اچي مون کي منهن ڏيکارڻ ته پڇندي آهر تنهنجي خدمت ڪرڻ ۾ ڪين گهٽائيندس. اها ڳالهه ٻڌندي هو منجهي ويو ۽ چيائين ته همنريون جي تنهنجون خدمتون ڪيم سو تنهنجو ٻانهو هوس ڇا؟ سگهو ئي سوئي سڳي سوڌو لڪو ڪري ڏئي پوءِ وڃ. ۽ خرچ جو ڪاغذ ڪڍيائون جنهن ۾ پيسي جي بجاءِ پنج لکيل هئا تنهن موجب بي حيا ٿي لڪو ڪري سڀ پراڻي ورتائين. تڏهن آءٌ ڏاڍو خوش ٿيس ته شڪر جو محنت اڃائي نه وئي.

نقل (۱۵) هڪڙي رات سلطان محمود غزنوي بي فخر

آرام سان ستو پيو هو. اوچتو آڻيءَ رات حو نند ڦٽي پيس ۽ اچس ٿي ته تڏهن دل ۾ چيائين ته شايد ڪو ڏکويل درد کان دانهون پيو ڪري جهڻ جي اثر مون تي بي آرام ڪيو آهي. چونڊار کي هڪل ڌري چيائين ته هيڏي هوڏي جاچي ڏس ته درٻار ۾ ته ڪونهي. هي هوڏي هوڏي نهاري وري آيو ۽ چيائين ته ساڻن ڪا بهر ڪانه ٿي ڏسجي. بادشاه وري وڃي سته پر نند نه آيس تڏهن وري به اچي نوڪر کي چيائين ته وڃي چڱي طرح جاچي اچ متان ڪو دانهون آهي. هن وري به هيڏي هوڏي ڪڇ پنڌ تڏهن نهاريو پر ڪو ڪونه ڏٺائين ۽ اچي چيائون

ته سائين مون کي ته ڪو ماڻهو ڏسڻ ۾ ڪون ٿو اچي. بادشاهه
سجڻو ته نوڪر غفلت ٿو ڪري.

سو پاڻ ڪٿاري ڪڇ ۾ ڪري باهو نڪري ڳولا ڦولا
ڪرڻ لڳو. ديوان خاني جي ڀر ۾ جا مسجد هئي تنهن ۾ لنگهي
وڃي ڏسي ته هڪڙو شخص سر سڄدي ۾ ٿريوزار زار بي اختيار
هيو رڻي ۽ الله تعاليٰ جي درگاه ۾ عرض پيو ڪري ته اي خداوند
جيتوڻيڪ زماني جو بادشاهه ننڊ ۾ آهي ۽ غريبن جو داد ڪونه ٿو
ڪري ته به تون هر دم بيدار ۽ فريادرس آهين.

جڏهن ڪنڌ مٿي کنڀائين تڏهن بادشاهه ڀڄيس ته ميان تون
ڪير آهين ۽ توکي ڪنهن ڏکيو آهي. جو ڪو تنهنجو مطلب
هجي سو چئو، چيائين ته بادشاهه جو هڪڙو امير بي تدبير رات
جو هن مسڪين بي تسڪين جي گهر ۾ اچي غريب جي لڇ کي
داغ لڳائڻ جي ڪوشش ٿو ڪري، جيڪڏهن انهي موذي جي ايذا
کان تون مون کي نه ڇڏائيندين ته قيامت ۾ توتي ڏانهن ٿيندس.
بادشاهه کي انهي ڳالهه ٻڌڻ کان ڏاڍي غيـرت آئي ۽ ڀڄيائينس ته
اهو موذي هينئر تنهنجي گهر ۾ هوندو؟ چيائين نه پر سندس وري
اچڻ ۾ ڪو شڪ ڪونهي.

سلطان چوس ته هاڻي فڪر نه ڪر وڃ پنهنجي گهر ۾ جڏهن
اهو ماڻهو وري تنهنجي گهر اچي تڏهن جلد اچڻ مون کي ٻڌائج
۽ چوڪيدارن ۽ چوٻدارن کي ناهڪيد ڪيائين ته هي ماڻهو جنهن
مهل اچي تنهن مهل جلد مون وٽ آئي حاضر ڪجوس هي بادشاهه
کي دعائون ڪندو هليو ويو.

ٻه راتيون ڇڏي ٽين رات اهو بدڪار امير حڪم رکي ان
ويچاري جي گهر ۾ گهڙي پيو. هن جهٽ پٽ وڃي دلير بادشاهه
کي خبر ڏني سو هڪڙي ترار کڻي ساڻس هليو ۽ چيائينس ته اهو
ڪتو هلي مون کي ڏيکار. تنهن وڃي سندس گهر ۾ بادشاهه کي
ڏيکاريو. سلطان هن کي چيو ته تون ڏيو وساء ۽ پاڻ اڳيرو وڌي
هڪڙي ڌڪ سان ان شيطان جي سسي لاهي وڌائين. وري ڏيو
ٻارائي ان جو منهن ڏسي خدا تعاليٰ جي درگاه ۾ شڪراني جو

مجدو بجا آندائين. فرياديءَ کي چيائون ته هونئر جيڪو ڪاڄ تنهنجي گهر ۾ موجود هجي سو کڻي آءُ. هن ويچارِي حال سارو رکاسڪا ٽڪر آئي اڳيانس رکيا. سي اهڙي شوق ذوق سان کائڻ لڳو جو ڄڻ ڪوفتا وٺو کائي.

هن غريب هٿ ٻڏي عرض ڪيس ته اي جهان پناه ڏيو وسارائي وري ٻاراڻڻ ۽ فقيرانا ٽڪر اهڙي خوشي سان کائڻ جو ڪهڙو سبب آهي؟ چيائون ته جنهن وقت تـو مون کان انصاف گهريو تنهن وقت کان مون پنهنجي دل ۾ انجام ڪيو هو ته جوسين اهو شر تنهنجي سر تان نه ٽاريندس تيسين کاتو کائڻ حرام آهي. تنهنڪري بکر جي غلبي ۾ رڪا ٽڪر اهڙي خوشي سان کاتم. ۽ جڏهن ته مون ڀانيو ٿي ته منهنجي پٽ کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي اهڙي طاقت نه آهي جو باوجود ههڙي شاهي دٻدي ۽ بندوبست جي ههڙي حرڪت ڪري سگهي. سو، ڏيو وساراه ته جي پٽ جو منهن ڏسندس ته پلري شفقت کان ڪيس ماري نه سگهندس. پر جڏهن ڏيو ٻاراڻي ڏٺم ته او منهنجو پٽ نه آهي. تڏهن شڪرانا ڪيم.

نقل (۱۶) ڪنهن بيا بان ۾ ٻانڀڻ ۽ يهودي اچي پاڻ گڏيا ۽ سنگت ڪري هليا. ٻانڀڻ آسودي حال ۽ آبائتن ڪپڙن ۽ کاڌي پيئي جي سامان سميت اُن تي چڙهيل هو. يهودي ڪٺل اٻالو ۽ بي ثمر و پيرن اڳهاڙو پيادو پنڌ ڪندو هليو. ٻانڀڻ پڇوس ته تنهنجي دين مذهب جو اعتقاد ڪهڙو آهي. چيائون منهنجو دين هي آهي جو خالق رزاق جي فضل ۾ هميشه اميدوار آهيان ۽ انهي کان سواءِ ٻيو ڪو معبود ۽ پوڄا جي لائق نه آهي. ان جي مدد سان سڀ ڪي ٿي سگهي ٿو. هميشه ان کان پناه ٿو گهران پنهنجي دين پاڻن جي مدد ڪرڻ ٻهچ سارو پاڻ تي واجب ٿو سمجهان ۽ غير مذهب ماڻهو کي ڦرڻ مارڻ اسان جي مذهب ۾ حلال آهي ۽ ان جي مدد ۽ پشتي ڪرڻ حرام آهي. منهنجي مذهب جو اهو عقيدو آهي.

هاڻي تون پنهنجي ڌرم جي هر ٻڌاءَ، ٻانڀڻ ڇهو ته: سڀ خلق سان ڀلائي ڪرڻ ڪنهن کي منو نه گهرڻ. دوست نه ڇڏڻ پر دشمن سان به احسان ڪرڻ ۽ ٻڇڙائيءَ جي عوض ڇڱائي ڪرڻ اسان جي دهن جو ڏهوو آهي. نه مڱي ۽ بديءَ جو بدلو الله تعاليٰ ٿو ڏئي. جهڪو جهڙي ڪندو، سو تهڙي هائيندو.

يهوديءَ چوڻ ته: تنهنجو ڌرم ڇڱو آهي، پر تون ان تي هلين ڪهن ٿو.

ڇيائون: ڇو؟

يهوديءَ چوڻ: تڏس آءُ تو جهڙو ماڻهو آچهو ٻڪرو پورين آگاهڙو، پيرن ۾ لقون، ڪرندو ٿيسڪندو، ٻڌو ٻڌ ڪندو، ڏاڍي مشڪل سان ٿو هلاڻ. تون کاڌي پوتي جي سامان سان، ڀلي آڻ تي چڙهيو مٺا ماڻهندو هلائين. مون کي نه کاڌي جي صلاح ٿو ڪرين. نه گهڙي ساعت آڻ تي ٿو ڇاڙهين، تڏهن ڪيئن سمجهبو ته پنهنجي مذهب تي پورو آهين؟ مرد کي گهرجي ته هو جيڪي ڇوي سو ڪري.

ٻانڀڻ اها ڳالهه، ٻڌي آڻ تان لهي پيو. هن کي ماني ڪارائي ڍو ڪرائي ڇهائينس ته ٻار هاڻي تون ڀلا ذري ساعت آڻ تي ئي چڙهي هل ته ڀل تنهنجو ڪاڇي پيڇي. پوءِ يهودي آڻ تي چڙهو. هي ٻڌو سائس ڳالهون ڪندو هليو.

يهوديءَ ڏٺو ته هاڻي هو ٿڪو آهي، تڏهن وٺي آڻ کي ڪاهيائين. هن ويچاري گهڻيون ڏانهون ۽ ڪوڪون ڪيون، ته ههڙي ٿر ٻر ۽ مون کي هڪڙو نه ڇڏ ته ڪو مرون نه ماريم. هن ريگستان ۾ بي آب مچيءَ وانگر ساهه نه وڃيم. مون تو سان ڇڱائي ڪئي آهي، تنهن جي عوض توکي ٻڇڙائي ڪرڻ لائق نه آهي.

ڇيائون: مون توکي موڀري ڪهن ٻڌايو هو، ته غير مذهب ماڻهو جو مال ۽ خون اسان کي ماءُ جي ڪهر کان به وڌيڪ حلال آهي. ائين چئي، آڻ کي تمام ٽڪو ڪاهيائين. هي گهڻو ئي پٺيان ڊوڙيو، پر پڇي نه سگهيو. آخر، هو نظرن کان غائب ٿي ويو.

ٻانڻڻ جڏهن ٻوڙي ٿڪو، تڏهن آسمان ڏي نھاري ڇوڻ
لڳو: ”اي ڏئي منھنجا! مون جا هن مان ڇڏائي ڪئي آھي،
سا هن آسري تي تہ تون نيڪن کي اجر ۽ ٻڙڻ کي سزا ڏيندڙ
جتي ڪٿي ھردم حاضر ناظر آھون. سو، منھنجي انھيءَ موچاري
ويساھ کي کوڙو نہ ڪر، ۽ هن دغا باز، مڪار ۽ بي ايمان کي
بديءَ جي سزا ڏي.“

اڻھن چئي جڏهن تين ھوربان ھوربان رستي ۾ رڙھڻ لڳو.
اڃان ڪوھ ۾ مس ڪمائڻ تہ ڏسي تہ يھوديءَ کي آت ٿي
پٺ تي ھنيو آھي، ۽ ٻئي پاسريون ڀڄي پھون اٿس، اُتي بہ نہ ٿو
سگھي ۽ آت ڀر ۾ ٻينو اٿس.

هن اھو خال ڏسي خدا تعاليٰ جا شڪرانا ادا ڪيا ۽ ان کي
وٺي، مٿس چڙهي روانو ٿيو. يھوديءَ ھڪل ڪري چمس تہ سائين
مون تو مان ٻرائي ڪئي، تنھن جو قل مليو ۽ تنھنجو بہ ڪجهہ
نقصان نہ ٿيو، ھاڻي مون کي ھتي جھنگ ۾ ڇڏي وڃڻ تنھنجي
دين ۾ درست نہ آھي.

ايتري قدر رنائين ۽ دانھون ڪمائين جو ٻانڻڻ کي ٻاجھ
اچي وئي، تنھن وري بہ آت تي چاڙھي وڃي سندس گھر ڌاري
ڇڏيس. چڱي کان چڱائي مدي کان مڏائي.

نقل (۱۷) عيسو نالي ھڪڙو شخص ڳالھ ٿو ڪري تہ
حجاج بن يوسف ھڪڙي ڏينھن ڏوھن جي جماعت کي سزا ٻڌي
ڏني. اڃا ھڪڙي ماڻھوءَ کي سيڪت ڏيئي ھئي تہ مٿان ٻانگ
آئي. تڏھن مون کي چيائين تہ ھينئر وقت تنگ ٿيو آھي. سو تون
هن ماڻھوءَ کي نظر ۾ رک ۽ سڀاڻي اُتي حاضر ڪج. آءٌ هن کي
ٻاڻ مان وٺي اُتي ھلس. وات ۾ مون کي چيائين تہ آءٌ اميد ٿو
رکان تہ تون مون تي ھڪڙو ٿورو ڪندين. مون ۽ ھومانس تہ جي
خدا تعاليٰ توفيق ڏنر تہ آءٌ قصور نہ ڪندس.

چيائين تہ آءٌ انھي جماعت جو سنگتي نہ آھيان. ناحق جھليو
آھيان. خدا ۾ اميد اٿم تہ ان جي عذاب کان رکي وٺندڙ تون مون
تي اھو احسان ڪر جو اڄ رات ڇڏيم تہ پنھنجي گھر ۾ وڃي
ٻارن ٻچن کان موڪلائي وصيت ڪري صبح جو سوڀر تو وٽ

اچي حاصر ٿيندس. مون کي انهي ڳالهه تان ڪيل آئي ۽ ڪا ورندي نه ڏني مانس. وري به ساڳيو عرض ڪمائين. تڏهن منهنجي دل ۽ خيال اچي پيو ته هن کي ڇڏي ڏيان. خدا گهريو آهي ته صبح جو بيشڪ وري ايندو. پوءِ صبح جي وري اچڻ جو انجام اقرار وٺي ڇڏي ڏيومانس.

جڏهن هو هليو ويو تڏهن مون کي ڏاڍو ارمان ٿيو ته هيءُ ناهي ڇڏيومانس. هو پنهنجي ساهه جي پٺ کان هيڏانهن ڪڍي اچي ان جي عيوض ۾ حجاج مون کي ماري ڇڏيندو. آه انهي فڪر ۾ موڙهل گهر آيس ۽ اهو احوال پنهنجي زال سان ڪهر سا اها ڳالهه ٻڌي رڻ پٽ ۽ مون کي چيڻ لڳي ته تنهنجي مت ڪٿي هئي ڇا جو پرائي هلا پنهنجي سر تي وڌو. سڄي رات پريات ٿاڻين واهلا ۽ گذاري سون. ڪنهن جو ڪاٺ ڪنهن جي ننڊ. جڏهن پرڻ ڦٽي تڏهن پانير نه مون لاهه هياقت ٿي.

صبح سان اهو شخص روشن دل مون عمل وٽ اچي حاضر ٿيو. مونکي ڏاڍو عجب لڳو ۽ چيو مانس اي جوان مرد هي تنهنجي نهايت جرات آهي جو پنهنجي ساهه جو ئي سانگو نه اٿئي. چيائين هيان جو ماڻهو خدا تعاليٰ کي حاضر ناظر ڄاڻي ٿو تنهن کان وعدي خلافي ڪڏهن به نه ٿيندي. سڄو جهان لرزجي ويندو ته به هو ثابت قدم رهندو.

مطلب ته منهنجي بت ۽ نقون ساهه پيو. حجاج وٽ وٺي ويومانس ۽ هن جي ڇڏي ڏيڻ ۽ وري اچڻ جو سمورو احوال حاڪم حال تباهه ڪري ٻڌايم. تنهن چيو ته اي شخص! مون توکي بخشيم. جيئن وڻي تهن ڪرينس. تڏهن مون هنکي ڇڏي ڏنو. ۽ هو هليو ويو ۽ منهنجي ڪاشڪر گذاري کان ڪاهو. تڏهن مون پيائو ته شايد چريو آهي. ٻئي ڏينهن مون وٽ آيو ۽ ڪهڻي نماز سان هوڻ لڳو ته ڪالهه مون توهانجي شڪر گذاري هن سببان نه ڪئي جو ڪالھو ڪو سڄو ڏينهن الله تعاليٰ جي شڪرائي ۽ مشغول هوس ڇاڪاڻ جو جهنگي ٿيو سو ان جي مهرباني سان

ٺهيو ۽ اڄ توهانجي خدمت ۾ آيو آهيان ته اوهانجي حق شناسي
بچاءُ آهيان. مون چيو سچ آهي. ڏئي مهربان ته جڳ مهربان.

نقل (۱۸) تذڪره هميشه خاني ۾ لکيل آهي ته نوشهروان
بادشاهه جي قبي جي اڱڻ ۾ جو جبل جي چوٽيءَ تي آهي. چار
سوار هٿيارن سان سپريل طلسم جا بنايل تراريون ڪڍيو ويو آهن
جهڙو اتي وڃي تو تنهن سان وڙهن ٿا.

خليفو مامون رشيد بغداد جو بادشاهه مجاور جي سونهپ
سان جو انهي طلسم جي ايڏو دفع ڪرڻ کان واقف هو انهي
قبي ۾ ويو ته نوشهروان جو قالب هڪڙي جڙائو تخت تي ويٺو
هو ۽ سڀ عضوا صحيح سلامت هئس. مگر ڪپڙا جهونا ٿي ويا
هئس. هن نئون لباس مشڪ ۽ عنبر ۾ معطر ڪرائي انهي بي جان
قالب کي ڏيکاريو. نوشهروان جي گوڏي هيٺيان هڪڙي ڦرمي هئي
تنهن تي لکيل هو ته آخر زماني ۾ نبي مڳوري جي چاچي جي
اولاد مان هڪڙو شخص منهنجي ڏسڻ لاءِ ايندو. منجهي مٿي کانپوءِ
تڏهن منهنجو بي جان قالب ان جو تواضع بچاءُ آهي نه سگهندو
تنهنڪري ان جي مهماني لاءِ هن قبي جي فلاڻي پاسي خزانو مون
امانت رکاريو آهي سو ڪڍي وڃي پنهنجي ڪم لائي ۽ مون کي
معاف رکي. خليفو اهو خزانو کڻائي آيو. انهي ڪري بني عباس
گهراڻي جي دولت ڪهڻي ٿي.

نقل (۱۹) تاريخ جي ڪتابن ۾ لکيل آهي ته جهان جي
اڀرندي هئسفڪ وڏي منڊ ۾ آهون نالي هڪڙو ٻيٽ آهي اتي جي
بادشاهت عورتن جي هئي، آهي. جهڪا عورت تخت تي ويهي
ٿي ما پنهنجي ڀيءَ ۽ مڙس کان سواءِ ٻئي ڪنهن جو چيو نه
ٿي ڪري.

اتي جا سڀ رهاڪو دنيا دار آهن. سندن ڌنڌو ڪيتي ۽
زمينداري آهي. مسڪين ۽ ٻيو اتي نالي کي به ڪونهي ۽ انهن
جا باغ اتي گهڻا آهن. انهن ۾ ٻار هوئي ڦر رهي ٿو. اتي هميشه
مٺين پيو وسي. ڪافور جو ڪنهن وڻ جو ڪونر آهي سو به اتان
اهي ۽ اتي هڪڙي نهر آهي. تنهن ۾ جو ڪو ۽ ڪو بيمار وڃي

تو سو جهٽ پٽ ڇڏو پلو ٿو پوي ۽ بيماري جو ڪو نشان نه ٿو رهي.

نقل (۲۰) سلطان زين العابدين کي اهڙي بيماري اچي ٿي جو سڀ حڪيم طبيب انجي علاج کان عاجز ٿي پيا. هڪڙي ڏينهن ڪو جوکي چيلي سميت بادشاه جي ڪچهري ۾ آيو ۽ هن کي چيائين ته گهڙي ساعت ڪنهن خلاصي جا به هل ته هل ۽ انهي مرض کان توکي ڇڏايان. اها ڳالهه ٻڌي بادشاه هن جوکي ۽ چيلي سان گڏجي ڪنهن خلاصي جا به ويو. گهڙي کان پوءِ جوکي ڪري بهوش ٿي مردو ٿي پيو ۽ بادشاه کي بيماري ڇڏي وئي. پوءِ چيلو جوکي کي ڪلهي تي کڻي وڃي سندس علاج ۾ مشغول ٿيو. آخر اهو به ٿورن ڏينهن ۾ ڇڏو پلو ٿيو. انهي عمل کي جذب چون ٿا جو ٻئي جي بلا کي پاڻ ڏي ڇڪيو ٿا وٺن. هي عمل ڪري اهو ٿيو سگهي جنهن پنهنجي نفس کي پاڪ ڪيو آهي.

نقل (۲۱) ڪوٽ ڪانگڙي جي جبلن ۾ هڪڙي قسم جا ننڍڙا ڪنڀا آهن جيڪو ماڻهو پيرن اگهاڙو اتفاق سان اتي وڃي ٿو نڪري ته انهن مان ڪو ڪنهن ان جي پيرن جي آڱر ۾ ڇڪ هڻي جهٽي رت پيو پئي. اگرچہ هو ان کي گهڻوئي پاڻ کان ڇڏائي ٿو پر هو اهڙو جهٽي ٿو وڃي جو جدا ٿي نه ٿو سگهي. آهستي آهستي رت پي ڪوئي جهڙو ٿي آڱرين کي گهڻو وڃي.

پوءِ جهٽ پٽ وڌي ۽ ڇا پير گهڻي ڪٽي جهڙو ٿيو پوي. آخر شينهن جهڙو ٿي ماڻهو جو مڇو جسر گهڻو وڃي ۽ جهنگ ۾ پڇيو وڃو لڪي. ان آنت کان ڇٽڻ جو هيءُ علاج آهي جو جڏهن ڪنهن سندس آڱر کي جهٽي تڏهن جهٽ پٽ آڱر کي ڪٽي وڃهي ته پوءِ ڇٽي پوي.

نقل (۲۲) حضرت سليمان عليه السلام کي هڪڙي ڏينهن اهو بور اچي پيو ته خدا جي سڀ خلق کي دعوت ڪجي. ديون کي حڪم ڪيائين ته درياه جي ڪناري تي ڪاڇ ٻوڇ جو سامان

وڃي گڏ ڪريو جڏهن تمام بيحد سامان گڏ ڪيائون تڏهن حق
 تعاليٰ جي درگاه ۾ عرض ڪيائين ته اي رب ڪريم هاڻي پنهنجي
 مخلوقن کي منهنجي مهماني تي موڪل. ايتري ۾ هڪڙي جانور
 درياه مان مٽو ٻاهر ڪڍيو ۽ وات پٽي بيهي رهيو. حضرت سليمان
 عليه السلام حڪم ڪيو ته جوڳو کائو پيتو موجود آهي سو سڀ
 هن جي وات ۾ جوڙيو.

جڏهن سمورو ضيافت جو سامان ان جي وات ۾ وڌائون
 تڏهن حضرت سليمان عليه السلام کي سڏ ڪري چيائين:

”پروردگار عالم اڄ مونکي تنهنجو مهمان ڪيو آهي، آءٌ
 ڇان اڌ ڏيائو به ڪين ٿيو آهيان، سگهو ٿيءُ مونکي ڪاراه.“

اهو حال ڏسي حضرت سليمان عليه السلام رب العالمين جي
 درگاه ۾ عاجزيءَ جو عذر بجا آندو ۽ اهو جانور پاڻيءَ ۾ واپس
 لهي ويو.

لطيفن جي بيان ۾

لطيف (۱) حديث ۾ آهي ته هڪڙي ڏينهن ننديڻ ۾ حضرت امام حسين رضي الله تعالى عنه پاڻ پلن صلعم جن کي چيو ته نانا آت تي چڙهان. پاڻ فرمايائون ته آءُ ٿو تنهنجو آت ٿيان، مون تي چڙهه پوءِ امام سڳوري کي ڪلهن تي چاڙهي هيڏي هوڏي هلاڻ لڳا.

امام صاحب چيو ته آت کي مهار ٿيندي آهي، منهنجي آت کي مهار ڪانهي. پاڻ سڳورن سندن وار مبارڪ مهار ڪري وٺي ڪٿي هٿ ۾ ڏنس. وري امام سڳوري چيو ته آت رينگندو آهي ۽ منهنجو آت آواز ڪونه ٿو ڪري.

پاڻ سڳورن آواز ڪري فرمايو عفو (بخش ڪر)، انهيءَ دم وحي نازل ٿيو. چيائين ڏيئي تعاليٰ اوهان کي سلامن بعد فرمائي ٿو ته پنهنجي زبان کي سنڀاليو. اوهان جي هڪڙي پيري عفو چوڻ سان منهنجي رحم جا درياءُ ايتري قدر جوش ۾ آيا آهن، هر جهڪڻ ۾ پوءِ ائين چوندو ته اڳس ۾ پوئين خلق بخشجي ويندي ۽ سڀ دوزخ خالي رهجي ويندا.

لطيف (۲) هڪڙي ڏينهن پاڻ سڳورن جي دل تي اهڙو فڪر اچي چڙهيو، جو انجا اثر پيشاني مبارڪ تي ظاهر ڏسڻ ۾ پئي آيا. يارن اصحابن مان ڪنهن کي ان جي سبب پڇڻ جي طاقت نه هئي.

حضرت ابوذر غفاري رضه صلواتن بعد عرض ڪيو ته يا رسول الله صلي الله عليه وسلم مون ٻڌو آهي ته دجال جي واري ۾ سخت ڏڪار پوندو ۽ جوڳو انکي مڃيندو، تنهن کي هر طرح جون نعمتون ۽ خزانن ڏيندو ۽ قسمين قسمين کاڌا کارائيندو. آءُ جي ان وقت ۾ هوندس ته ڪانئس ظاهري دوستي رکي ڦري ڪاڏ وري منڪر ٿي ويندس.

اها ڳالهه ٻڌي پاڻ سڳورا مرڪيا ■ خوش ٿي فرمايائون ته جي تون انکي ڏسندين، ته به ڏٺي تعاليٰ توکي ان خبيث جو احتياج نه ڏيندو.

لطيف (۳) هڪڙي ڏينهن پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن ڪنهن پوڙهي زال کي چيو ته ڪابه پوڙهي زال بهشت ۾ نه ويندي. تنهن تي هن پوڙهيءَ دانهن ڪري چيو ته: ”سائين پوڙهين زالن ڪهڙو ڏوھ ڪيو آهي جو انهن کي بهشت نه ملندو.“

پاڻ مرڪي فرمايائون ته: ■ الله تعاليٰ جل شانہ پوڙهين کي جوان ڪري بهشت ۾ آڻيندو.“

لطيف (۴) جنگ ۾ ڪنهن صحابي جي آڻ جي ٽنگ پڇي پئي. تنهن اچي پاڻ سڳورن کان آڻ گهريو. پاڻ فرمايائون ته: ”تو کي آڻ جو گورو ڏيون؟“

هن عرض ڪيو ته ”سائين گورو منهنجي ڪم اچي ڪمڻ سگهندو.“ ٽڏهن پاڻ پاڻ مرڪي فرمايو ته ”اهو ڪهڙو آڻ آهي جو آڻ جو گورو نه آهي؟“ ائين چئي هڪڙو پلو متارو آڻ کڻي ان کي عطا ڪيائون.

لطيف (۵) ڪنهن ماڻهوءَ بي بي رابعه بصريءَ کي چيو ته الله تعاليٰ جل شانہ مڙس کي ٽي فضيلتون عطا ڪيون آهن. تن مان زالن کي هڪڙي به نصيب ڪانهي.

۱- مڙس عقل ۾ ڪامل آهي ۽ زالون ناقص. جنهنڪري

هن زالن جي شاهدي هڪڙي مڙس جي شاهديءَ برابر آهي.

۲- زالون دين ۾ به مڙسن کان گهٽ آهن جو حيض ■

نفاس جي ڏينهن ■ روزو نماز ڪري نه ٿيون سگهن.

۳- ڪنهن به زال کي نبوت نه ملي آهي.

بي بي صاحبه چيو ته زالن کي به اهڙيون ٽي فضيلتون مليل

آهن، جي مڙس کي مليل نه آهن:

۱- زالن ۾ ڪڏڙو نه آهي ■ مڙس ڪڏڙا به ٿيندا آهن.

۲- ڪنهن به زال پاڻ کي الله نه سڏيو آهي، اها بي ادبي

رڳو مڙسن ڪئي آهي.

۳. سڀ نبي زالن مان پهڊا ٿيا آهن.

لطيف (۶) خليفي هارون رشيد وٽ هڪڙي شخص اچي نبوت جي دعويٰ ڪئي، چيائين ”آءُ نبي آهيان“
خليفي چيس ته ”ڪو معجزو ڏيکار!“

چيائين ”جهڙو معزو چئو اهڙو معجزو ڏيکاريان“
هارون رشيد چيس ته تون پنهنجي لٽ اچلاءِ ته نانگ ٿي پوي. جيئن حضرت موسيٰ ڪيو ٿي.

هن چيو ته ”حضرت موسيٰ عليه السلام جي لٽ تڏهن ٿي نانگ ٿي جڏهن فرعون خدائيءَ جي دعويٰ ٿي ڪئي. تون به جي اهڙي دعويٰ ڪرين ته منهنجي لٽ به نانگ ٿي پوي.“
وري بادشاه چيس ”يلا معجزو سان ڪل ڪڍڻ ڏيو.“
چيائين ”ٽن ڏينهن جي مهلت ڏيو.“

خليفي چيو ته ”هينئر جو هينئر پهڊا ڪر.“
چيائين ته ”سائين هي ته عجيب بي انصافي جي ڳالهه آهي جو الله تعاليٰ باوجود هيڏي قدرت جي به چٽول ٻچ مان ٽن مهيني ٿو گڏرا پيدا ڪري. اوهين مون کي ٽن ڏينهن جي به مهلت نٿا ڏيو.“

اها ڳالهه ٻڌي خليفي کي ڪل اچي وئي. سمجهيائين ته هي ڪو ظريف ۽ حريف ماڻهو آهي. پوءِ انهي دعويٰ کان توبه ڪرائي انعام اڪرام ڏئي خوش ڪري ڇڏيائينس.
لطيف (۷) ڪنهن ماڻهوءَ قاضيءَ کي اچي چيو ته ”سائين ڪارڪون حلال آهن يا ڪين؟“

قاضيءَ چيو ”بيشڪ حلال آهن.“
وري هن پڇيو ته ”جي بصر جو ٻچ سائين ملائي ڪانڊجي ته ڪيئن؟“

قاضيءَ چيو ”ڪا حرڪت ڪانهي.“
وري هن چيو ته ”انهن ٻن شين سان پاڻي ملائي ڪانڊجي ته پوءِ ڪيئن؟“

قاضيءَ چيو ته ”ڪو فڪر ڪونهي.“
هن چيو ته ”سائين شراب به انهن ٽن شين مان ٺهي ٿو هو

ڇو حرام آهي؟

قاضيءَ چيو ته ”ڏوڙ جي من هڪشي تنهنجي مٿي تي هٽلس ته توکي هڪو ايڏاءُ ٿيندو؟“
چيائين ”نه“.

وري پڇيائينس ته ”پاڻي ۾ گهوئي پوءِ هنجيئي ته ڪيئن؟“

چيائين ”ته به سور ڪونه ٿيندو.“
وري چيائينس ته ”جي پاڻي ۾ گوهي سهڪائي پڇائي سو ڪيري تنهنجي مٿي تي هنجي ته سور ٿئي يا نه؟“
چيائين ”تڏهن ته مٿو به ڦاٽي پوندو.“

قاضيءَ چيس ته شراب جو به اهو دستور آهي.
لطيف (۸) ڪنهن بادشاهه کي اچي اکهن ۾ سور ٿيو.
طبيب ڏس ڏس ته ”سائين پيرن کي ڪٽي مهندي لايو ته سور ڇڏي وڃي.“

تڏهن خواجه سرا طبيب کان پڇيو ته ”پيرن کي اکهن سان ڪهڙي نسبت آهي؟“

حڪيم چيو ته ”پيرن کي اکين سان اهڙي نسبت آهي جهڙي خصين کي کاڌيءَ سان، جوئن ته خواجه سراين جا جڏهن خصيا ڪٽي ڇڏيندا آهن، تڏهن انهن کي ڏاڙهي به نه ايندي آهي.“

بادشاهه کي اهو جواب ڏايو وڻو ۽ طبيب کي گهڻو انعام ڏنائين.

لطيف (۹) هڪڙي فقير ڪنهن دروازي تي اچي سوال ڪيو. ٻانهيءَ ورندي ڏس ته هينئر ڪجهه به حاضر نه آهي هليو وڃ. ايتري ۾ ماني جي ٿڌ ٿڌ جو آواز ان گهر مان ٻڌل آيس. تڏهن ٻانهيءَ کي چيائين ته اهي پادر ڪنهن جي مٿي تي ٿا لڳن؟“

ٻانهي چيس ته ”ڪنهن ٿو جهڙي فقير جي مٿي تي.“
”نه ان کي ٻانهيءَ سان ورتو اٿن يا رٿيائڻ سان؟“ ائين چئي فقير هليو ويو.

لطيف (۱۰) بتوب نڙ اصل سمجھڻ ماڻهو هو. بادشاهي جي ڏينهن ۾ سيوهڻ جي هڪڙي نونگر تي ڪاوڙجي انجو مارو مال متاع ضبط ڪري ڦري فقير ڪري ڇڏيائينس. هڪڙي ڏينهن وٽس آيو، تڏهن ان کان پڇائين ته ”اڄ ڪهڙو حال آهي؟“

هن ورلدي ڏني ته ”سائين جهڙو ڪالهه تنهنجو حال هو.“ بادشاهه چيو ته ”ڪالهه منهنجو ڪهڙو حال هو؟“ هن شخص چيو ته ”اڄ جهڙو منهنجو حال آهي.“ بادشاهه اهو جواب ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ سموري ملڪيت کيس موٽائي ڏنائين.

لطيف (۱۱) سڪندر بادشاهه جنگ ۾ پلي گهوڙي تي سوار هو ۽ پنهنجي لشڪر کي پئي ڏنائين وائنائين، ته هڪڙو سپاهي اڀري ۽ مڊي گهوڙي تي سوار ڏنائين. تنهن ڪري اهڙي ڪاوڙ آيس جو انکي گهوڙي تان ڪيرائي کڻي پٽ تي هنيائين. تڏهن ان کن ڪل نڪري ويئي. بادشاهه پڇيس ته ”ڪٿڻ چيو؟“

چيائين ته ”اوهان جي ڪاوڙ تان ڪلڻس، جو تون هڪ ڀلي گهوڙي تي سوار ۽ آءُ هڪ ڀلي گهوڙي تي خوار، تنهن هوندي به مون تي حسد ڪرڻ!“ بادشاهه کي اهو نڪتو ڏاڍو وڻيو، جنهن ڪري هو سندس امير بڻيو.

لطيف (۱۲) هڪڙي فقير وڃي ڪنهن در تي سڻين ٿيڻ. هڪ ننگريءَ اچي فقير کي چيو ته ”هينئر ماني ڪانهي.“ فقير چيس ته ”لوڻ ڪٿا آئي ڏينم.“ چوڪري چيو ته ”اهو به ڪونهي.“ وري چيائينس ته ”ڀلا هاڻي ڍڪ آهي پياريم“ چوڪري چيو ”هاڻي ڪو به آهي.“ فقير پڇيس ته ”مالهين ڪاڏي وٺي آهي؟“ چيائون ”ڪنهن جي ماتم پرسي لاءِ وٺي آهي.“ فقير چيو ”اوهان جو خود اهڙو حال آهي، جو هاڻ به

جيڪر اوهانجي ماتم ڀرسي ڪن.“ ائين چئي هليو ويو.
لطيف (۱۳) ڪنهن بادشاهه هڪڙي نجومِي کان پڇيو ته
”اڳ ۾ آءٌ مرنديس يا منهنجي راڻي.“

نجومِي چيو ته ”تنهنجي راڻي اڳ ۾ مرندي.“
ماڻهن پڇوس ته ڪهڙي آخِر تي اهو جواب ڏئي.
جيائين ته ”جڏهن اڳ ۾ راڻي مئي ته آءٌ سڄو ٿيس
۽ جي اڳ ۾ بادشاهه مئو ته پوءِ مون کان پڇندو ڪير؟“
لطيف (۱۴) ڪنهن ملان شاگرد کي چيو ته حساب ٿو
سڪن، پارسي ڇو نه ٿو پڙهين؟“

جيائين ته ”پارسي پڙهڻ ۾ ڪهڙو نفعو آهي“
استاد چيو ته ”حساب سکڻ ۾ ڪهڙو فائدو آهي؟“
جيائين ”هڪڙو ته نوڪري ملندي، ۲- قيامت جي ڏينهن
خدا تعاليٰ وٽ حساب ڏيڻو پوندو. تنهن ڪري سکي ٿو ڇڏيان ته
اتي حساب ڏيڻ ۾ ڀلاجي نه وڃان.“

لطيف (۱۵) ڪنهن بخیل وٽ هڪڙو نوڪر هو تنهن
ويچاري کي جڏهن گج مهينا پگهار ڪونه مليو تڏهن لاجار هڪڙي
وائِي وٽان ڪندو ڪمائين. وائِي سمجهيو ته هي ڇٽ آهي تنهنڪري
جيڪو ٿي وڻيو سو ٿي لکيائين.

هڪڙي ڏينهن وائِي ڪنهن ڳالهه تان سپاهي کي چيو ته
”ميان جيڪو مون کان ڪندو ٿو ڪٿي تنهن کان پئسان هٽسا
ٿو ڪڍان.“

سپاهي چيو ته ”ڪنهن مڙس سان ڪم نه پيو اٿئي، رڳا
ڄٽ ڦريا اٿئي.“

هي ڏهاڙي اڌ سِر اٿي جو ۽ آڻو گهه جو وائِي کان
وٺندو هو. مهيني کان پوءِ روز آڻو اٿي جو اڌ سِر گهه جو وائِي
کان وٺڻ لڳو.

مهيني چيس ”هي هڪڙو ڪندو ٿو ڪٿين؟“
سپاهي ۽ چيو پاڻي جيڪو وڻيم سو ڪٿان، توکي پئسن سان
مطاب، گج ڏينهن کان پوءِ جڏهن لڳو ڪيائون تڏهن وائو رقمون
ڏيئي ٻڌائڻ لڳو ته فلاڻي تاريخ اڌ سِر آڻو ۽ آڻو گهه ۽ فلاڻي

تاريخ کان آڻو اٿو ۽ اڌ سور ڪم. سپاهي ڪاوڙجي چيس
پلو آهين.

آڌ ڏهاڙي اڌ سحر اٿو ۽ آڻو ڪم جو ڪڏندو هوس. ۽ آڻو
اٿي جو ۽ اڌ سحر ڪم جو مون ڪڏهن به ڪونه ورتو آهي. تو
هميشه ڪوڙ ڪري ماڻهو ڦريا آهن. ڏاڍو ڪو دغا باز ٿو ڏسجن.
نيٺ انهن جي تڪرار تي اچي ٻيا ماڻهو گڏ ٿيا تن سپاهيءَ کي
سڄو ڪيو ۽ مهتي جو منهن ڪارو ٿيو.

لطيفه (۱۶) هڪڙو آفمي ڪوہ ۽ ڪري پيو. اتفاق سان
هڪڙو وائيو به اچي ان ڪوہ ۾ ڪريو. آفمي پڇيس ته ”تون
ڪير؟“

چيائين ته ”آڌ وائيو آهيان.“
آفمي چيس ته ”تڏهن ته ٻلائي ڪري ڳڙ ذرو ته ڏينم.“
لطيفه (۱۷) هڪڙو مختيارڪار صاحب هر ڪنهن سان چرچا
ڪندو هو. تنهن ڪنهن زميندار جو نالو خر صاحب رکيو. هو
ويچارو زميندار ڄڻ ماڻهو هو سو خر لفظ جي چڱي معنيٰ پائڻي
خوش ٿيو ٿيندو هو.

هڪڙي ڏينهن ڪنهن ماڻهو سمجهائيس ته پارسي ۽ خر
چوندا آهن گڏم ڪي. هي اها ڳالهه ٻڌي سڙي ويو. ۽ دل ۾ چيائون
ته ڪاردار کان انهي ڇتر جو عيوض ڪڏهن نه ڪڏهن ضرور
ونڌس.

هڪڙي ڏينهن مختيارڪار صاحب وٽ ڪچهري لڳي ٻئي
هئي ۽ سڀ ٻار دوست مجلس ۽ ويٺا هئا ۽ اهو زميندار ڪاردار
جي ڪچهري ۾ ئي آيو. تڏهن ڪاردار کيس پري کان ايندو ڏسي
پنهجن دوستن کي چيو ته آڌ هن کي خر صاحب سڏيندو آهيان
جنهن ڪري ڏاڍو خوش ٿو ٿئي. پوءِ هو زميندار به اچي مجلس ۾
پهتو. تڏهن مختيارڪار چيس ته اچو خر صاحب، ڀلي ڪري آيو!
ڪهڙن ڏينهن کان پوءِ آيو آهين خوش ته آهيو. تنهن مهل هن
چيس ته ”اهڙيون ڳالهيون خلاصڪي ۽ ڪرڻ گهرجن.“

مختيارڪار پڇيس ته تون خر جي ڪهڙي معنيٰ ٿو سمجهين؟
چيائين هاڻو سمجهان ٿو ته خر ناني کي چوندا آهن. تڏهن

ماڻهو ڪاڻ لڳاء ڪاردار بيهنجي ڪار جو ڏاڍو ارمان ڪيو ۽
ڦڪو ٿي ڇپ چٽيندو رهيو.

لطيفه (۱۸) ڪنهن چوڪر سرٽيفڪٽ جو امتحان ڏنو
سو تاريخ جي سوالن ۾ ناپاس ٿيو. پئس کان پڇيائين ته پتھين محنت
به گهڻي ڪئي هئي پوءِ ڇو ناپاس ٿيو.

چيائين ته ”ماڻهو ڪي رات جو ڪاڌو به ياد نه ٿو پوي ۽
ممتحن جو اندر جو چوڪر ڪن ڏاڻ سون هزارن ورهن جون ڳالهيون
پڇيون اٿن، جن جي اسن جي ٻن ڏاڏن مڪي به خبر ڪانه هئي،
تنهن ۾ منهنجي پٽ رڀچاري جو ڪهڙو ڏوهه!“

لطيفه (۱۹) ڪنهن خسيس رئيس وٽ هڪڙو ظريف دوست
ملاقات لاءِ آيو. رئيس صاحب سائس رهاڻ ويٺي ڪئي، ته نوڪر
رمز ۽ اشاري سان اچي چيس ته ماني تيار آهي. تنهن تي رئيس
مهمان کي چيو مهرباني ڪري معاف ڪجو، ٿوري هاج اٿم سا
لاهو ٿو اچان.

ائين چئي بورچي خاني ۾ وڃي ماني کڻي وري اچي مهمان
وٽ ويٺو. اتفاق سان هڪڙو چانور ڏاڙهيءَ ۾ رهجي ويو هوس.
سو ڏسي مهمان پڇيس ته ”صاحب اوهين ڪيڏانهن ويا هئا؟“
چيائين ”جاءِ ضرور ۾.“

مهمان چيو ته ”برابر سچ ٿا چئو، ڪنهن توهان جي
ڏاڙهي مبارڪ ۾ تنهن ڪري چٽڙيل آهي.“

لطيفه (۲۰) ڪو برهمڻ ۽ مسلمان پاڻ ۾ گڏيا ڪنهن
پاسي تي ويا رات ۾ هلندي برهمڻ نيچ ڏني تڏهن چيائين ”جي
ديوي.“

ٿوري دير ڪرڻ کان پوءِ مسلمان کي به نيچ آئي، تنهن
چيو ”الحمد لله“ تنهن تي برهمڻ پڇيس ته جنهن جو نالو ورتي
سو ڪير آهي؟

چيائين ته ”جي ديويءَ جو گهر وارو آهي.“
تڏهن برهمڻ ڦڪو ٿي مات ڪري ويو.

لطيفه (۲۱) هڪڙي لنگهي کي خواب ۾ ڪٿان ڏيکيو مليو.
تنهن کي ونيو گهر ڏي ٿي ويو ته وات ۾ ڪنهن واڻي پچيس
ته ”ميان ميراڻي ڏيکيو وڪڻندين؟“
چيائين ”هائو.“

واڻي پچيس ته ”گهڻو وڪڻندين؟“

چيائين ”پنجاه روپيا.“

خریدار چيو ته ”ڏيکيو ٿي رپيا به مس ٿو لهي“

مڱڻهار ڪاوڙجي چيس ته ”هل ڙي هل تو ڏاند ورتو!“

ايتري ۾ اڪيون پتجي ويس، ڏسي ته نه ڏاند، نه خریدار ۽
سوڍي جي تنوار آهي. تڏهن ڏاڍو غمگين ٿيو ۽ جهٽ پٽ اڪيون
پوري هٿ ڊگهاري چوڻ لڳو ته ڀلا ڀائي ٿي رپيا ئي ڏيو وڃ.

لطيفه (۲۲) هڪڙو ماڻهو ڪنهن صاحب جي نوڪري جو
آميدوار هو، تنهن پنهنجي نوڪر کي چيو ته سڀاڻي صبح جو مون
کي ڪليڪٽر صاحب جي بنگلي تي وڃڻو آهي، تنهن ڪري مون
کي صبح جو ڇهين وڳي اُتارج.

نوڪر اهڙو سجاڳ جو رات جو ٽين وڳي جاڳيائينس. هن
اٿندي پچيس ته ”ڇا آهي ڇهه لڳي ويا آهن ڪيئن؟“
چيائين نه سائين هو، لڳندا، اڃان ئي لڳا آهن، انهيءَ لاءِ
اوهانکي جاڳايو اٿم ته اڃان گهڻو وقت پيو آهي، بي فڪر ٿي
آرام ڪريو.“

رئيس چيو ”ڌوڙ پئي اهڙي بي فڪري تي، ننڊ ڇو ڦٽايم.
هاڻي سمهان تو ڇهين وڳي ضرور اُتارج.“

نوڪر هو آفيس، تنهن کي صبح جي هير تي ننڊ وئي وئي
جڏهن جاڳيو، تڏهن ڏسي ته مار اٿن جو گهٽ پيو ٿن ٿن ڪري
تڏهن هڪل ڪري چيائين ته ”او سائين! او سائين!! اٺ لڳي ويا
آهن ۽ وڃڻ جو وقت ويو هاڻي اُڪو لاهي آرام ڪريو.“

لطيفه (۲۳) هڪڙي قاضي جي گهر ۾ ڪنهن ٻاريسريءَ
جي ڪڪڙ آڏامي اچي بيٺي. گهر وارن ڪهي ڪهي ٻاريسريءَ
جڏهن قاضي صاحب جن گهر ۾ آيا تڏهن اها ڳالهه ٻڌي ڏاڍا

ڪاوڙيا. سندس زال چيو ته اهو قصور معاف ڪريو. اڳيئي اٽل
نه ٿيندو. جي چئو ته اڇلائي ڇڏيان، مگر گيهه ۽ مصالحو
اجايو ويندا.

قاضي ۽ چيو ته رڳو رهي سان ڪٿي ماني ڪاٽون، جنهن ۾
پنهنجو گيهه مصالحو ۽ پاڻي آهي.

جڏهن زال پيالي ۾ ٻوڙ لڻايو، تڏهن ٻه ٻوڙيون به منجهس
ڪري پيون، جوڻس چاهيو ته اهي ڪڍي وري ڊيگريءَ ۾ وجهي
ته قاضي هڪل ڪري چيس ته ”جي پائيهي پيا آهن، سي متان
پيالي مان ڪڍين!“

زال چيس ته ”سائين! ڪڪڙ به پائيهي پنهنجي گهر آدمي
آئي هئي!“

قاضي صاحب چيو ”ڇڱو، تڏهن سڀ ڪاٽو پيو. اڪثر ملاو
اهڙا مطلب ٿيندا آهن.“

لطيفه (۲۴) ڪا زال قاضيءَ وٽ ڪوڙي دانهن ڪٽي وئي
چيائين ته ”فلاڻي ماڻهوءَ مون سان زور سان زنا ڪئي آهي.“

قاضي انهيءَ ماڻهوءَ کي گهرائي پڇيو ته ”تو ڇا ڪان هن
زال جي آبرو کي داغ لڳايو آهي؟“

چيائين ”سائين خدا پناه ۾ رکي، مونکي ڪابه خبر نه آهي.“
قاضي ۽ چيس ته ”ڏه روپيا توتي ڏنڊ آهي، سو هن زال
کي ڏي.“

هن لاچار ٿي پئسا ان زال کي ڏنا. جڏهن هوءَ ڪورٽ کان
ٻاهر ويئي، تڏهن قاضيءَ ان شخص کي حڪم ڪيو ته ”ٻوڙي
جي زال کان پئسا کسي اڃ.“

هي ٻوڙي اچي پهتس ۽ پئسا کڻي لڳس، پر ڪنهن به
طرح پئسا ڦري نه سگهيس ۽ ٻئي وڙهندي وڙهندي وري قاضيءَ
وٽ ويا.

زال اچي دانهن ڏني ته هيءُ مون کان زور سان پئسا ٿو
ڦري، پر اهي پئسا ڦري نه سگهيو آهي، هاڻي جوڪو حڪم ٿئي
۽ ڪم سڪت ڏند.“

قاضي ۽ چيس ته ”تو کان جو ٻنسا به کسيو نه ٿو سگهي، تنهن تو سان زوري زنا ڪيئن ڪئي هوندي! تون ڪوڙي آهي ۽ ٻنسا هن کي ورائي ڏي.“ ۽ ٻي ڇاڪ هئي ڇهائونس ته اڳتي اهڙي ڪوڙي دعويٰ مون وٽ نه آڃ.

لطيف (۲۵) هڪڙو عرب جو بادشاهه شڪار ۾ پنهنجي لشڪر کان جدا ٿي ويو ۽ بڪايل آجاييل ڪنهن اعرابي جي تنبو ۽ اچي پاڻي ۽ طعام جي طلب ڪيائين. اعرابي شراب جي باڌلي ۽ پيالو کڻي آيو ۽ هڪڙو پيالو ڀري ڏنائينس، جڏهن اهو پيائين، تڏهن اعرابي کان پڇيائين ته ”مون کي سڃاڻين ٿو ته ڪير آهيان.“

هن چيو ته ”آءٌ توکي ڪونه ٿو سڃاڻان.“
چيائين ”آءٌ بادشاهه جو خاص نوڪر آهيان.“
هن وري ٻيو پيالو ڀري ڏنس، اهو ٻي وري هن کان پڇيائين ته ”اڙي مون کي سڃاڻين ٿو ته ڪير آهيان؟“
چيائين ته ”هاڻو، تون چوڻ ٿو ته آءٌ بادشاهه جو خاص نوڪر آهيان.“

چيائينس ته ”آءٌ وڏو امير آهيان.“
جڏهن ٽيون پيالو پيائين تڏهن اعرابي کي هڪل ڪري چيائين ته ”تو کي خبر آهي ته آءٌ ڪير آهيان؟“
هن چيس ته ”تون امير آهين.“
بادشاهه چيس ته ”آءٌ روه زمين جو شاهنشاهه آهيان.“
اعرابي اها ڳالهه ٻڌي باڌلي ۽ پيالو کڻي اٿي کڙو ٿيو.
بادشاهه چيس ته ”ڇو؟“

چيائين ”بچان ٿو ته ستان چوٿون پيالو هي هاڻ کي نسي يا خدا سڏائين!“

ايتري ۾ بادشاهه جو سپاه ۽ لشڪر به اچي پهتو، تڏهن بادشاهه هن کي عمدو وڳو ڪهڙن جو ۽ هزار مهرون انعام ڏنو. هن خوش ٿي عرض ڪيو ته سائون! هاڻي مون کي هڪ ئي نه نون سچو آهي، توڙي چوٿين ۽ پنجين به دعويٰ به ڪئي ڪرس

نظام (۲۰) هڪڙي ڏينهن چار شخص سودا عالم، - پاهي ۽ واڻيو گڏجي ڪنهن باغ ۾ ويا ۽ ڪچا ٻهڪا ميوو کائڻ لڳا. ۽ گهڻا ميوو چڪندا اچلندا ويا. باغائي جان باغ ۾ اچي ڏسي ته مارا ميوو ڪنهن هٿ تي ڪي ڏڌريا ٻيا آهن ۽ ڪي اڌ کائڻا ٿيا ٻيا آهن.

دل ۾ چوڻ لڳو ته هي آءُ هڪڙو هنن چئن سان ٿو ڪچن ته اتي ئي ڪٿي رکندم. هاڻي ڪنهن کيڏ سان وٺان.

اهو ويچار ڪري، عالم کي چيائين: ”حضرت اوهين عالم سڳورا دين جا ٿيپ ۽ گمراهن جا هادي آهيو. ۽ سيد صاحب ته اسان جو دين ايمان آهي. تنهنجا ته اسين ائون ئي خادم آهيون ۽ سڀاهي ۽ جي ته رعت آهيون. اوهان جو باغ ۾ اچڻ ته وڏي برڪت وارو آهي. هر هي بد معاش واڻيو ڪهر آهي، جو نه ڪو ٻپ نه ڪو ڍاڻ، اهايو اچي زبان هڪيو اٿس. پئس جو مال آهي ڇا؟ قرض ٿو کڻائي ته ويڄ ڇڏي ڏئي ٿو ڇا؟“ ائون چئي واڻي کي هڪ وجهي کڻي دسيائين ۽ هٿ پير ٻڌي جهڏيائينس.

پوءِ سڀاهي ۽ کي چيائين ”عالم ۽ سيد صاحب ته ٻئي پلار آهن، هي باغ انهن جي ملڪ آهي، پر جڏهن باغ جي ڍل نه بري ڏني اٿم، تڏهن منهنجو هٿرو ڇو نقصان ڪيو؟“ ايترو چئي ڇڙهي ويس. لکن ۽ مڪن سان جهڳوڙي کڻي ٻڌائينس.

وري عالم کي چيائين ”سيد جا سڀ ماڻهو ري ٿا ٻانها آهن، پر تون جو پاڻ کي عالم ٿو چوائين، سو ايترو نه ٿو سمجهين ته پراڻو نقصان ڪرڻ گناهه آهي. ائين چئي ڏاڍي مار ڪندي، هٿ پير ٻڌي هٿ جي هٿ ڪري ڇڏيائينس.

سيد کي هڪڙو ڏسي، چوڻ لڳو: ”اڙي مدعي تو جهڙي موٽي ۽ کي ڪنهن سيد ڪيو آهي؟ پيمبر سڳوري هرايو ماڻ حلال نه فرمايو آهي ۽ تو جو هي منهنجو زبان هڪيو سو ڇو؟ نيٺ ان کي به ڇڏ ڪيو ٻڌي سوگهو ڪيائين.

انهي ۽ تجويز سان سڀني کي سک ڪري پنهنجن ميون جي خاطر خواجه قيمت هر هڪ کان وٺي پوءِ ڇڏي ڏنائين.

لطيف (۲۷) هڪڙو انگريز لتا ڪپڙا ڪري، بن ٿي ڪري نوڪر کان پڇي لڳو: ”ول نوڪر! آءُ ڪهڙو ٿو ڏسڻ ۾ اچان؟“

نوڪر چيو ”حضور شينهن جهڙو ٿو معلوم ٿئي!“
 صاحب چيو ”اڙي شينهن ڪڏهن ڏٺو اٿئي؟“
 نوڪر چيو ”هاڻو حضور! هڪڙو ماڻهو ڏهاڙي ان ئي ڪاٺين جو ٻار کڻي اچي وڪڻندو آهي.“
 صاحب چيو ”اڙي! اهو شينهن نه آهي، اهو ته گڏم آهي.“
 نوڪر عرض ڪيو ته غريب نواز معلوم نه آهي ته اهو گڏم آهي ۽ نه خبر اٿم ته اهو شينهن آهي، پر حضور نه اهڙو ئي ٿو معلوم ٿئي جهڙو اهو آهي.

فيلسوفن جي بيان ۾

فيلسوف: هي يوناني مرڪب لفظ آهي. قبول معنيٰ دوستدار
 سون معنيٰ حڪمت. يعني دوست دار حڪمت يا حڪيم.
 تواريخ جي ڪتابن ۾ لکيل آهي ته پهريون هڪير لقمان
 آهي جو حضرت داؤد عليه السلام جو محبتي هو ۽ حبش جو
 رهاڪو هو. اوائل ۾ ڪنهن شخص جو ٻانهو هو.
 هڪڙي ڏينهن ڌڻي ۽ چيس ته ”ڦلاڻي ٻنيءَ ۾ جو وڃي ٻوک“
 هن، ”جون جي بدران چيو ٻوڪو.“
 جڏهن ڌڻيءَ کي خبر پيئي، تڏهن چيائينس ته منهنجي حڪم
 جي آيتو ڇو ڪيئ؟
 لقمان چيو ته ڌڻي تعاليٰ رحيم ڪريم آهي، سو ڇو ٻوڪي
 کڻي ڇوڻو ڪندو.
 رئيس ورائيو ته اهڙو سگهارو سائين آهي، پر جهڙو ٻوڪو،
 تهڙو لڳو.

تنهن لقمان چيس ته اوهين گناهن جو بچ ٿا ٻوڪو، پوءِ
ڪيئن ٿا آسيد رکو ته اسان کي ثواب جو ڦل ملندو.

انهي ۽ ڳالهه کان سندس ڌڻيءَ جي دل تي اهڙو اثر ٿيو،
جو هن کي آڇو ڪري ڇڏيائين.

پوءِ هي آتان شام ملڪ ۾ وڃي علم ۽ حڪمت جو اڀياس
ڪري سڀني کان گهڻو ڪٽي ويو.

هن کان پڇيائون ته علم ۽ حڪمت ۾ هيڏي درجي کي
ڪيئن پيئين؟

ڇهين سچ ڳالهائڻ، امانت بچائڻ ۽ بيهودي بڪڻ کان
زبان ڇهائڻ سان.

چون ٿا ته ٻانهنجي جي ڏينهن ۾ هڪ ڏينهن ڌڻيءَ چيس
ته هي ڏهنو ڪهي سندس ڇڏا عضوا وڌي اچ.

انسان ان تي ڪهي دل ۽ زبان وڌي ڪٽي آيو. ڌڻي چيس
ته اهي ڪٽي وڃ ۽ جيڪو بچڙو عضوو هجي سو ڪٽي اچ.

هي وري به ساڳيون شيون ڪٽي آيو. ڌڻيءَ پڇوس ته ڇڏا
عضوا به اهي ۽ بچڙا به اهي سو ڪيئن؟

چوڻين: دل جيڪڏهن معرفت جي نور سان روشن ۽ زبان
ڪوڙ ۽ گلا کان پاڪ ۽ الله جي ذڪر ۾ مشغول آهي ته اهڙو

سٺو عضوو ٿيو ڪونه آهي ۽ جي ان جي آهڙو آهي ته اهڙو بچڙو
عضوو به ٿيو ڪونهي.

لقمان حڪيم پنهنجي ٻواري ۾ لاڏي پٽ کي جي نصيحتون
ڪيون آهن، سي هي آهن:

— اي پٽ! پنهنجي خالق اڪبر کي سڃاڻ.
— ماڻهن کي جوڳا نصيحت ڪرين، تنهن تي پهريائون

پاڻ عمل ڪر.

- هر ڳالهه پنهنجي قدر سار ڳالهه.
- سڀ ڪنهن ماڻهو جو قدر سڃاڻ.
- پنهنجو گهر ڪنهن کي به نه ٻڌاء.
- يار کي سختي ۽ آزماءِ، نفعي نقصان ۾ امتحان وٺوس.
- بي عمل ۽ ڇٽ ماڻهو کان پري ڀڄ.

— ڏاهي ۽ سٺائي کي پنهنجو يار بناء.
— صلاح مصلحت چنگي ماڻهوءَ کان بچي.
— گالهہ حجت ۽ دليل سان ڪري جواني کي غنيمت ڄاڻ.
— پنهني جهانن جو ڪم جواني ۾ جوڙو.
— بارن ۽ دل گهرين دوستن کي بهارو رک.
— دوست ۽ دشمن مان کل مک ره.
— ماءُ ۽ پيءُ کي غنیمت ڪري سمجه.
— استاد کي پيءُ کان چڱو ۽ ڀلو ڄاڻ.
— خرچ آيت آخر ڪر.
— سڀ ڪم ۽ وڃندي ملت ڪر.
— جوان مرد رهي مهمان جي جوگي خدمت ڪر.
— اکين ۽ زبان کي سنڀال، گهر ۽ بت صاف رک.
— اولاد کي علم ۽ ادب سيکار ۽ ئي سکهي ته سواري
تهر اندازيءَ جي تعليم ڏي.
— رات جو هوريان ۽ نيرم گالهها ۽ ڏينهون جو هوڏي
هوڏي نهاري پوهه گانهاءِ.
— ٿورو گالهائڻ، ٿورو کاڌڻ ۽ ٿورو ويهڻ سک.
— جهڪي پاڻ تي پسند نه ڪرين سو بدن نموني به پسند
هرگز نه ڪر.
— چوڪر ۽ نادان دوست کي دل جي گالهہ نه ٻڌايو.
— ڪميئي ۽ وفا جي آميد بلڪل نه رک.
— پاڻ وڏي سان چرچو ۽ گستاخي نه ڪر.
— وڏي ماڻهوءَ وت بقاڪ نه هن، گذريل جهوڙي يا گالهہ
کي یاد نه ڪر.
— بهرحال پارڻ ذهن توڙي دوست کي نه ڏيکار، مائنن
کان ماني نه جن.
— جان بي گر نه ڪر، مائهون جي روپرو وات ۽ نک
۽ آسگر نه وجهه ۽ پليسي هل رات تي هٿ رک.
— سهڪرن کي مالھن جي روڊ وٽ لکو نه ڪر.
— جتنن گناهه کنيل آهن تنهن کان الڍيو ڪر.

— ڪنهن وٽ به پاڻ کي نه ٻڌاءُ .
 — پاڻ کي زالن وانگر نه سڻگار .
 — اولاد جو مطيع نه ره . مٿي جي ڪلا نه ڪر .
 — ڪاوڙ مهل سمجهي ڳالههءَ .
 — پهراڻ جي ٻانهن سان نڪ نه اڳهه .
 — سچ آڀرڻ مهل نه سمهه . وڏن جي اڳ نه هل .
 — ڪنهن جي ڳالهه ۾ ٽپي نه هو .
 — مهمان جي روبرو ڪنهن تي ڪاوڙ نه ڪر .
 — مهمان کي ڪم جي تڪليف نه ڏي .
 — ٿوري نفعي لاءِ پنهنجي آبرو نه وڃاهه .
 — جنگ ۽ جهيڙي کان پاسو ڪر .
 — الله تعاليٰ جي سچي دل سان ٻانهپ ۽ نفس تي ڪاوڙ
 خلق سان انصاف، بزرگن جي چاڪري، ننڍن تي مهرباني، غريبن
 تي سخا، دوستن سان هڪٻئي وڻائي، دشمنن کان ڪانٽي ڇڏڻ، ڄاڻڻ کي
 نصيحت، عالمن سان نياز ڪرڻ ۽ عمر گذار
 — ڪنهن جي مال ۾ طمع نه ڪر .
 — حلال مال هٿ لڳي ته هٿان نه ڇڏي، پر جي گهڻو ٿئي
 ته گڏ نه ڪر .
 لقمان حڪيم جو قول آهي ته ماڻ سان ست ڳالهون ٿيون
 پڙهون. (۱) سونهن ريءَ سڻگار جي
 (۲) دهشت ريءَ حڪومت جي .
 (۳) ٻانهپ ريءَ محنت جي .
 (۴) پناهه ريءَ ڪوٺ جي .
 (۵) عذرخواهيءَ کان بي پراهي .
 (۶) ڳلا ڪندڙن جي ايذا کان بچڻ .
 (۷) عيبن جو ڍڪجڻ .
 (۸) فيلسوف فشياغورث: هي ڏهاڙو مصر ۾ اچي حضرت
 سليمان جي صحنن کان هلي ۽ حڪومت سڳوري پنهنجي عقل ۽
 سمجهه سان راڳن جو سار ڪڍيائين ۽ هو مقتراط ڪاٺونس اهو
 علم سڳورو .

آخر سڀني ملهن کان خدا پرستيءَ جو علم وڌيڪ وٺيس.
تڏهن ڪري دنيا جي لذتن کان منهن موڙي پنهنجي عمر جا باقي
ڏينهن خالق جي بندگي ۽ رياضت ۾ گذاريائين.

جدا جدا علمن ۾ جملي ۲۸۰ ڪتاب سندس جوڙيل آهن.
انجو قول آهي ته دوست اهو آهي جو تنهنجا عيوب توکي ٻڌائي
۽ دشمن اهو آهي جو تنهنجا عيوب ڏسي انجي آيتڙ تنهنجي واکاڻ
ويهي ڪري.

هي به قول آهي ته جيئرو اهو آهي جو جيئري مٿو آهي ۽
مئل اهو آهي جو پاڻ کي جيئرو ٿو سمجهي.

(۳) فيلسوف انتائلس: هي لقمان حڪيم جو شاگرد هو. ۽
حڪيم جو لقب پهريائين ان کي ملو آئي. ظاهري ۽ باطني
حقونتن کان واقف هو.

(۴) فيلسوف افلاطون: هي پنهنجي وقت ۾ بي مثال هو.
سندس شاگرد ٽن ڌرن ۾ ورهايل آهن:

۱- ائراٽي: معنيٰ آهي جن پنهنجي دل ۽ اندر صاف ڪري
علم ۽ حڪمت ۽ خدائي معرفت حاصل ڪئي.

۲- رواقي: جن ظاهري علم ۽ حڪمت جي تحصيل ڪئي.

۳- مشائون: جيڪي مسافري ۾ ڏک سک ۾ ساڻس هريڪ

هوا. انجو قول آهي، ته جيئرو ٿون ڏاهو هجي، اوترو پاڻ کي
نادان سمجه ۽ جيڪي نه ڄاڻين تنهن جي پڇڻ ۽ سکڻ ۾ حجاب
نه ڪر.

(۵) فيلسوف ارسطاطاليس حڪيم: ارسطاطاليس يوناني لفظ

آهي، جنهن جي معنيٰ آهي فاضل ڪامل. هنکي پهريون استاد ۽
وڏو فيلسوف لکن ٿا. هي عراقي شهر ۾ ڄائو هو، جڏهن اٺن سالن
جو ٿيو، تڏهن پئس بلوند شهر ڏي وڌي ويس جتي نو وره علم ۽
هنر سکي پڙ ٿيو.

ويهه ورهه افلاطون جي خدمت ۾ رهي، طرح طرح فاضل ۽

حڪمتون پڙيائون. ۽ اڳين پوين کان ڪيتر ڪٽي ويو ۽ افلاطون
جي مرڻ کان پوءِ مدينه الحڪما ۾ وڃي مدرسو وجهي، ماڻهن
کي علم ۽ حڪمت سکرائڻ لڳو.

سڪندر ذوالقرنين جو استاد هو، جدا جدا علمن ۾ جملي ۱۲۰ ڪتاب جوڙيل اٿس. ۱۸۰ سالن جي ڄمار ۾ ه-يءُ جهان ڇڏيائين.

سڪندر کان پڇيو ويو ته ارسطوءَ کي تو ايدو رتبو ڇو ڏنو آهي؟ چيائين ته پيءُ مون کي مٿان هيٺ آندو ۽ هن مون کي زمين کان آسمان تي پهچايو آهي.

لقمان - فثيا - ورت - انتافلس - افلاطون - ارسطو. اهي پنجئي فيلسوف ظاهري ۽ باطني سڀني علمن ۾ واقف هوا ۽ پنهنجي حياتي خدا پرستي ۾ گذاريائون. انهن کان سواءِ ٻيا حڪيم ڪنهن خاص هڪڙي علم ۾ نامور ٿيا آهن.

مقراطيس: هي افلاطون کان اڳي ئي گذريو آهي، چون ٿا ته علم ۾ سڀني کان پڙ هو. انجو قول آهي، ته جيڪو ماڻهو ڪاوڙ ۽ شهوت جو تابع آهي، سو ماڻهو نه آهي ۽ ماڻهوءَ کي آسودگي ۽ شاهوڪاريءَ جي وقت ۾ آزمائش گهرجي.

افليدس: هيءُ وڏو حساب دان هو. علم هندسيءَ ۾ تحرير افليدس ڪتاب انجو جوڙيل آهي. سندس قول آهي ته دنيا باهه جي مثال آهي، جا گذران جي سرانجامي لاءِ ضروري آهي. جيئن باهه پوري انداز کان گهڻي ٿي گهر تڙ ساڙي ڇڏيندي آهي، تهئن دولت جي گهرج به گهڻي ٿي ديز ايمان جي گهر کي ساڙي ڇڏيندي آهي.

بطليموس: نجوم ۽ هندسي علم ۾ پنهنجي وقت جو استاد هو. رسد بندي جا قاعدا ۽ ملڪن جي تقسيم، ڌرتيءَ جي ماپ، دگهائي ۽ ويڪرائي ڦاڪ وغيره علم هن ڪڍيو آهي. سندس قول آهي ته جنهن ماڻهوءَ ڪنهن به علم جو ڪتاب جوڙيو، تنهن هميشه جي حياتي حاصل ڪئي. يعني مصنف مري ويندو ته به سندس نالو جهان ۾ ياد رهندو.

ان کان پڇائون ته الله جي مقبول ٻانهي جا ڪهڙا نشان آهن. چيائين منو ڳالهائڻ، چڱا لڄڻ، خوش رو، مهمان نوازي، چڱي مٺي تي مهربان رهڻ.

جاليئوس: هي وڏو حڪيم هو. روم ۽ مصر ۾ وڃي علم

ڪيو. بقراط حڪيم به انجي شاگردن مان هڪ هو ۽ هوشيار شاگرد هو. هن جو قول آهي ته ماڻهو جيڪي پنهنجا عيب نه معلوم ڪندو، تيسين پاڻ کي سڌاري نه سگهندو. ماڻهو کي گهرجي ته پنهنجا اوکڻ ڏسي، سمجهي ۽ ڇڻن جي ساراهڻ کان مغرور نه ٿئي.

بقراط حڪيم: طب جو علم جهان ۾ هن پٿرو ڪيو ۽ هن کان اڳي جيڪي حڪيم ٿي گذريا تن هن علم کي خدائي گهر سمجهي ظاهر نٿي ڪيو. هن سورهن ورهين جي ڄمار ۾ سڀ علم جي تحصيل ڪئي. پوءِ ماڻهن کي تعليم ڏيڻ لڳو.

سندس قول آهي ته تمام ڏاهو ماڻهو اهو آهي جو سختي ۽ تنگي جي وقت ۾ تنگدل نه ٿئي ۽ هن جهان جي هوش کان وڌيڪ آخرت جا عيش پسند ڪري.

بيوقوف اهو آهي جو اهڙي ماڻهو کي ٿو گهري، جو کيس نٿو چاهي ۽ هيئن به چيو اٿس ته توکري ۽ نوڙت ۽ نياز، پچنديءَ آهر بخشش، تنگي جي وقت ۾ سخا، احسان ڌارن عطا، نوڪ بختن ۽ ڪاملن جو ڪم آهي.

سقراط حڪيم: هي پنهنجي وقت ۾ لائاني حڪيم هو، ۽ ماڻهن کي رب پاڪ جي حڪمن تي هلڻ ۽ گناهن کان پري رهڻ جي نصيحت ڪندو هو، تنهن ڪري بي دين ۽ منافق ماڻهو سندس دشمن ٿيا. وقت جي بادشاهه کي چوري سندس مارڻ لاءِ سنڀرايائون.

بادشاهه، رحمت ۽ سپاهه جي فساد جي ڀڃ کان هن کي پاڻ وٽ گهرائي چيو ته فساد کي ٽارڻ لاءِ توکي مارڻ لاچار آهي، هاڻي جوئن ڇوئن تويئن توکي ماريان.

هن زهر قبول ڪيو ۽ ۱۰۹ ورهين جي ڄمار ۾ شهيد ٿي هي جهان ڇڏيائين.

سندس شاگرد ٻارهن هزارن کان به گهڻا هئا. هنجو قول آهي ته سڀ ڪم جو اصل تدبير آهي ۽ تدبير جو اصل تقدير آهي پر تقدير تدبير تي غالب آهي، جو آها مٿاهن ۽ تدبير هٿاهن.

آهي. ڇو اٿس ته ڇڻو ماڻهو اهو آهي، جنهن جي اڀڙاءُ ۽ ڊب کان دشمن بي فڪر آهن ۽ ٻڃڙو اهو آهي، جنهن کان دوست به گهڻي ۽ هراس ۾ گذارين.

دوستن کي پنهنجي حال کان واقف نه ڪر ته جهڪڻ هو دشمن ٿيڻ ته غالب نه پون.

ديوجانس ڪلمي: هي عالم، حڪيم، زاهد ۽ پرهيزگار هو، حق جي هڪدم ڇوڻ ۾ دير نه ڪندو هو، انهيءَ ڪري ڪيس ڪلمي چوندا هئا.

هن کان پڇيائون ته طعام ڪاڏي لاءِ ڪهڙو وقت ڇڏو آهي؟ چيائين ته دولت مند کي جڏهن پڪ لڳي ۽ غريب محتاج کي جڏهن ملي سگهي.

بقراطس: هي بقراط جو شاگرد هو. سندس قول آهي، ته تيسين شريف علم دل تي پتي نه وهندو، جيسين خراب خطرا ان مان ٻاهر نه نڪرندا.

بليزاس: چون ٿا ته هي ارسطو جو شاگرد هو. اسڪندر به شهر، جو مصر ملڪ ۾ آهي، تنهن ۾ هڪڙو منارو جوڙي مٿس هڪڙي آرسني ڪوڙي ڇڏي ڏنائين، جنهن ۾ روڻ ۽ انهيءَ ٻاسي جي ٻن سيني ملڪن جو احوال سمورو پيو ڏسبو هو.

جاماسپ: هي ايران جي بادشاهه ڪشتاسب جو وزير ۽ لسان حڪيم جو شاگرد هو. رمل ۽ فهوم جي علم ۾ تمام گهڻو ماهر هوندو هو.

سندس قول آهي ته سخي بخول جو محتاج ڪڏهن نه ٿيندو.

ارجاسپ: علم ۽ حڪمت ۾ ٻي مثال هو. مرڻ مهل هي

وصتون پٽ کي ڪيائين:

۱- بادشاهن کي لائق خدمت سان خوش رکيج.

۲- ٻارن دوستن سان مروت ۽ مهرباني ڪيج.

۳- دشمن کي هميشه دم دلاسي ۾ رکيج.

۴- عيال تي مهربان رهيج ته تنهنجو عيش ڪڏهن ڪٿو نه ٿيندو.

ائين چئي قبلي ڏي منهن ڪري سجدي ۾ پيو ۽ پنهنجو سامهه صاحب کي سونپيائون.

بورجيهه: نوشيروان جو وزير، ان وقت جي حڪيم جو مهندار هو. سندس قول آهي ته حڪومت جي بيهڪ ٻارڻن ڳالههون ٿي آهي. جيڪو حاڪم انهن تي عمل ڪندو، تنهن جي حڪومت مضبوط ۽ پائدار رهندي.

- ۱- اجاڻي ڪاوڙ نه ڪرڻ ۲- سچائي ۽ سنوت
 - ۳- ڏاهن سان صلاح ۴- بزرگن کي عزت ڏيڻ
 - ۵- قهدين جو حال معلوم ڪرڻ ۶- رستن جي نگهباني
 - ۷- گناهه آهر سزا يا معافي ڏيڻ ۸- جاسوس رکڻ
 - ۹- مٿن مائٽن سان مروت ڪرڻ ۱۰- اميرن وزيرن تي مهربان ٿيڻ
 - ۱۱- جنگ لاهه هٿيار گڏ ڪرڻ ۱۲- لشڪر جي اصلاح ڪرڻ.
- هي ٻه ان جو قول آهي ته عالیشان حاڪم کي چئن شين کان پري رهڻ گهرجي.

- * ڪاوڙ جا عاجزن جو ڪم آهي ۽ حاڪم عاجز نه آهي.
- * ڪوڙ جو اميد يا ڊپ سببان ڪجي ٿو، حاڪم انهن ٻنهي کان بي پرواهه آهي.
- * بخيلي جا محتاجي جي ڊپ کان ڪجي ٿي ۽ حاڪم ته ڪنهن جو محتاج نه ٿيندو.
- * قسم، جو تهمت سببان ٿو ڪئجي

ٻولپاءُ برهمڻ: هي هندستاني حڪيم هو. ڪليودمنون يعني انوار سهيلي ڪتاب انجو جوڙيل آهي. سندس قول آهي ته چار هزار حڪمت جا نڪتا گڏ ڪيم تن مان فقط ٻه ياد رکڻ جي لائق آهن: هڪ الله جل جلال له جو موت کي ياد ڪرڻ.

ٻه نڪتا وٺڻ لائق آهن:

- (۱) ٻئي تي احسان ڪيو هجي سو.
- (۲) ٻئي کان جو رنج رهيو هجي سو.

عمر خيام نوشاپوري: هي حڪيم مسلمان هو، هن کي بوعللي

سڀنا جهڙو ڪري ليکيو اٿن. سلطان سنجر بخارا جو بادشاهه پاڻ سان گڏ تخت تي ويهاري ٿو هوس. نظام الملڪ نوشهري کان ٻارهن سو رپيا ماڻهائو ملندو هوس.

سنڌس رباعيون سڄي جهان مشهور آهن. آخري عمر ۾ سلوڪ جي علم ۾ مشغول رهيو.

هن جهان مان لڏڻ وقت نماز پڙهي سر سڄي ۾ ڌري، ڌڻي تعاليٰ جي درگاه ۾ عرض ڪيائين ته اي رب العالمين، جيئن توکي سڃاڻڻ گهرجي، تيئن نه سڃاڻم. مون کي بخش. اٺن چئي سڄي ۾ ئي ۱۵ هجري ۾ رب ڏي رجلت ڪيائين.

ابو نصر فارابي: هن جو ٻي بادشاهه جي لشڪر جو مهندار هو. هي دنيا کان ڀڄندڙ هو. گهڻا ورهه بغداد ۽ شام ۾ عبادت ۽ رياضت ۾ گذاريائين.

گهڻا حڪمت جا ڪتاب يوناني مان عربي ۾ ترجمو ڪيائين تنهن ڪري کيس معلم ثاني چوندا هئا. ۳۴۴ هجري ۾ ٻڌين هتان شهيد ٿيو.

سنڌس حڪمت آميز قول آهي ته موت مرض جو اولاد آهي، مرض خلطن جو، خلط کاڌي ۽ خوراڪ جو، کاڌو ۽ خوراڪ نباتات جو ۽ نباتات زمين جي پيدائش آهي. سو، سڀڪا شيءَ ڌرتيءَ مان پيدا ٿئي ٿي ۽ وري ان ۾ ئي داخل ٿئي ٿي.

شيخ ابو علي حسين بن عبدالله بن سينا: هي وڏو مسلمان حڪيم ۽ طبيب هو. سنڌس لقب شيخ الرئيس آهي. ۱۸ ورهين جي عمر ۾ سڀ علم جي تحصيل ڪيائين.

همدان جي حاڪم شمس الدوله هنکي پنهنجو وزير مقرر ڪيو. ڏهاڙي جو سمن ۱۲۰ مريضن جو علاج نه ڪندو هو، تيسين ماني نه کائيندو هو.

سنڌس قول آهي ته طبيعت مدعي آهي ۽ مرض مدعا عليه ۽ علامتون شاهه. نبض ۾ پيشاب مند ۽ دستاويز. بحران عدل ۽ انصاف جو ڏينهن. بيمار وڪيل، طبيب انصاف ڪندڙ.

نڪتن جي بيان

نڪتو (۱) الله تعاليٰ جو حق نڪام ۾ رک نه هئو توکي پنهنجي حنط ۽ حمايت ۾ رکي ۽ آسودگي ۽ بي فڪريءَ جي وقت ۾ هن جو شڪر گزار ره، ته اهنج ۽ مشڪلات ۽ تنهنجي مدد ڪري.

جڏهن توکي ڪو احتياج پوي، تڏهن مدد فقط ان کان ئي گهر. ٻئي ڪنهن جي اڳيان نوزاري نه ڪر ۽ يقين ڄاڻ نه جي سڄو جهان تنهنجي فائدي ۾ ڪوشش ڪري، پر جي تقدير انجي برخلاف هجي، ته توکي ڪو فائدو نه رسي. ۽ جيڪڏهن سڀ مخلوق پائين ته توکي ايذاء پھچائيندي ۽ جي تنهنجي نصيب ۾ نه آهي ته توکي ڪو نقصان پھچائي نه سگهندو.

نڪتو: جوان مرد اهو آهي جو جيڪو رنجائڻ جـ و لائق آهي تنهن کي نه رنجائي ۽ ڪنهن جي رنجائڻ سان رنج نه ٿئي.

نڪتو: بد بخت اهو آهي جنهن کي علم آهي همل نه آهي ۽ عمل آهي سچائي نه آهي. نڪتن جي صحبت ڪري ٿو پر ان مان ڪو فائدو نه ٿو پرائي.

نڪتو: جيڪڏهن ڪو تو وٽ عذر خواهي ڪري ته ان جو عذر قبول ڪر جي ڪو ادب سڀڪاري ته ادب سک. جيڪو عذر نه ٿو قبولي سو شيطان آهي. جيڪو ادب نٿو سکي، سو حيوان آهي.

نڪتو: عافيت ٽن قسمن جي آهي:

(۱) عافيت دين (۲) عافيت مال (۳) عافيت بدن.

(۱) دهن جي عافيت پرهيزگاريءَ ۾ آهي

(۲) مال جي عافيت محتاجن جي رعايت ۽ حقن جي اٿڻ ۾

(۳) بدن جي عافيت جماع ۽ خوراڪ جي برابري نگاه ۾ رکڻ ۾ آهي.

نڪتو: ٽي شيون ٽن شين سان وڌن ٿيون. علم بحث سان، مال سودي سان ۽ ملڪ دهشت ۽ دڊي سان.

نڪتو: چار شين ۾ چئن شين کان نه ٿيون ڍاپن.
(۱) زمين مينهن جي ٻاڻي ۾ کان (۲) اک ڏسڻ کان
(۳) زال مڙس جي شهوت کان (۴) مرد هنر کان

نڪتو: ٿورو ڪاٺ، ٿورو سمهڻ، ٿورو ڳالهائڻ عادت ڪر ته دل تنهنجي علم ۽ حڪمت جي نور سان روشن ٿئي، ۽ توکي سعادت دارن (پنهجي جهانن) جي حاصل ٿئي.

نڪتو: ٽن چئن کي ٽن شين کان فساد ۽ نقصان ٿو پهچي
(۱) بادشاهه کي ظلم کان (۲) عالم کي طمع کان
(۳) فقير کي ریا کان.

نڪتو: چار ڳالهيون بيوقوفن جو نشان آهن:
(۱) پاڻان ڏاهي سان تڪرار ڪرڻ
(۲) نا آزمائيل تي اعتبار ڪرڻ.
(۳) زالن جي مڪر کان بي ڊڳو رهڻ.
(۴) چوڪرن سان محبت ڪرڻ.

نڪتو: خداوند تعاليٰ جلسانه عيب ڏسي ٿو ۽ ڏيکي ٿو ۽ ٻاڙوسي نٿو ڏسي ۽ لڄي ٿو.

نڪتو: سڀني مخلوقن ۾ چڱو ماڻهو آهي ۽ بچڙو ڪٿو، پر حق شناس ڪٿو، ناشناس ماڻهو کان چڱو آهي.

نڪتو: موزي کي مارڻ خالق کي ان جي ايذاء کان ۽ ان کي خدا جي عذاب کان ڇڏائڻ آهي.

نڪتو: دشمن جي مت مڃڻ خطا ۽ ٻڌڻ روا آهي. ۽ ان جي برخلاف هلڻ راه صفا آهي.

نڪتو : ڪنهن بزرگ کان پڇيائون ته باوجود ايتري فضيلت
سڄي هٿ ڪي آهي، تڏهن به منڍي ڪٻي هٿ ۾ ڇاڪاڻ ٿا وجهن؟
چيائين ته ٻڌو ائين ته اهل فضيلت جا ناسيد رهندا آهن.

نڪتو : هڪڙي درويش دلريش مناجات ۾ هيءُ ڳالهه ٿي
چئي ته اي ڏٺي منهنجا بچڙن تي رحم ڪر جو نيڪن تي اصلي
رحم ڪيو اٿئي جو انهن کي نيڪ (موچارو) خلائو اٿئي.

نڪتو : رب تعاليٰ انجول ۾ فرمايو آهي ته اي بني آدم!
تو کي مال ٿو ڏيان ته مون کي ڇڏي ان سان مشغول ٿو رهين
۽ جي مسڪين ٿو ڪريان ته غمگين ٿو رهين، پوءِ منهنجي ذڪر
جو ميناج ڪيئن لهندين، ڪيئن منهنجي هانهپ ۾ مشغولي ڪندين؟
نڪتو : به شيون عقل جي ابتڙ آهن: رزق متسوم کان
وڌيڪ کائڻ ۽ اجل کان اڳي مرن.

نڪتو : گناه ڪرڻ سڀ گناهن لاءِ بچڙو آهي، پر عالم
کي تمام بچڙو آهي، ڇاڪاڻ جو علم شيطان جي جنگ جو هٿيار
آهي، هٿيارن وارو هارائي ۽ پاڻ کي قيد ڪرائي ته شرم جهڙي
ڳالهه آهي.

نڪتو : جيڪو بچڙن سان ويٺو سو جيڪڏهن انهن جي
طبيعت نه وٺندو ته به سندن طريقي ۾ تهمتي ٿيندو. جيئن ڪو
ماڻهو هراب خاني ۾ نماز پڙهڻ لاءِ ويندو ته به هراب پيشن جي
تهمت سڀهو مٿس تريندو.

نڪتو : شاگرد بي ارادي، عاشق بي زر آهي. وائڙو غير
واقف پکي ريءَ پر آهي. عالم بي عمل وڻ ري ٿر آهي. زاهد
بي عمل گهر بي در. قرآن ڪريم تي عمل ڪرڻ گهرجي،
رڳو ترتيب سان پڙهڻ گهرجي.

نڪتو : جيڪڏهن بيت ٻارڻو نه هجي ها ته ڪو پکي ڦاهي
۾ نه ڦاسي ها، بلڪ ڪو شڪاري ڦاهي نه ٽنگي ها.

نڪتو : دنيا دار بدڪار، سونو پتر ملمعون ٿيل، بدڪار آهي.

۽ فقير صالح معشوق سٺي گڏيل. هي حضرت موسيٰ عليه السلام
جي ٽڪڙي دار گوڙي ۽ هو فرعون جي جڙائو ڏاڙهي آهي. نيڪ
فتور جي چڱي پڄاڻي آهي، بچڙي جي دولت جي نيٺ ڦٽائي آهي.
نڪتو: ضعيف حال مسڪين بي تسڪين جي ڏڪار جي
ڏهڪاءُ ۽ سنڀال لاءِ ۽ انکي پنهنجي پهچ سارو ڏي.

نڪتو: گنهگار سخي عابد بخيل کان چڱو آهي.

نڪتو: علم، جنهن کان ڪا نعمت ۽ دولت، شريف نه
آهي، سو ڪمپٽي کي سيکارڻ امل مائڪ گپ ۽ گند ۾ آڇلائڻ
جي برابر آهي.

نڪتو: ناڻو خرچڻ سان ڪٿي ٿو ۽ علم وڌي ٿو. علم ۽
ادب سکڻ جو وقت ننڍپڻ آهي. چئن پنجن ورهين کان جواني
جي شروع ٿاين.

نڪتو: ڳالهه ذڪر کان خالي اڃاڻي آهي ۽ مان فڪر
کان خالي خراب ۽ نظر بي عبرت بولگار آهي.

نڪتو: يار اهي آهن جي جڏهن گڏ آهن تڏهن هڪ ٻئي
کي محبت ۽ عزت ٿا ڏين ۽ جڏهن جدا ٿا ٿين، تڏهن هڪ ٻئي
کي نهڪي ۽ نهڪامي سان ياد ڪن ٿا. دنيا ۾ تمام فائدي واري
شيءَ سڄو دوست چون.

دو مغز بادام دريڪ هوست آهي.

نڪتو: ڪنهن حڪيم کان پڇيائون ته پاءُ چڱو آهي يا
ٻار. چيائين پاءُ، جيڪڏهن يار هجي.

نڪتو: حضرت علي رضي الله عنه جو قول آهي، ته تمام
عاجز اهو آهي جنهن کي دوست نه آهي ۽ جڏهن ڪو دوست ٿو
مليس ته ٿورڙي تڪليف سان انکي ڇڏيو ٿو ڏئي.

نڪتو: دنيا ٽن شين سان خوش ٿي گذاري. امن، تونگري
۽ تندرستي. ٽن شين سان ڏک ۾. ڀڄ، اڻ هوند ۽ بيماري.

نڪتو: بي سڪا شيءِ جيسين جيفري آهي، تيسين پاڪ

آهي، ۽ جڏهن مري ٿي تڏهن پليد ٿئي ٿي. مگر نفس جيسين
جيئرو آهي تيسين پليد آهي ۽ جڏهن مري ٿو تڏهن پاڪ ٿئي ٿو.

نڪتو: ڄا شيءَ وڌي ٿي ۽ گهٽجي ٿي چنڊ جو سوجهرو
آهي، ۽ ڄا هيءَ گهٽجي ٿي ۽ وڌي ٿي حرص ماڻهوءَ جو آهي
جو جيئن سندس عمر گهٽبي وڃي تيئن حرص وڌي پيو ۽ جو نه
گهٽجي ٿو ۽ نه وڌي ٿو سو رزق مقدر آهي.

نڪتو: هڪڙي حڪيم کان پڇيائون ته محبت ڇا آهي؟
چيائين اها چڱائي ڪرڻ سان وڌي ٿي. بچڙائي ڪرڻ سان به
گهٽجي ڪين ٿي.

نڪتو: الله تعاليٰ جلشانه ٽن چئن کي دشمن ٿو رکي ۽
ٻن ٽن چئن کي تمام دشمن ٿو رکي.
* بدڪار کي دشمن ۽ ٻوڙهي بدڪار کي تمام دشمن.
* بخول کي دشمن ۽ شاهوڪار بخول کي زور دشمن.
* مغرور کي دشمن ۽ غريب مغرور کي زور دشمن.
تي ماڻهو سندس دوست ۽ بچا ٿي ماڻهو تمام دوست اٿس.

— عابد دوست جوان عابد نهايت دوست.
— شاهوڪار سخي دوست. غريب سخي تمام دوست.
— نواز وارو دوست ۽ تونگر نواز وارو نهايت دوست.

نڪتو: بهادر جي بهادري لڙائيءَ ۾، ديندار جي امانت
ڏيڻ وٺڻ ۾، عيال جي محبت بک ۽ فاقو ۽ دوست جي دوستي
سڪيني جي وقت ۽ آزمائش گهرجي.

نڪتو: ڏهاڙي صبح جو اٿي آرمي ۽ پنهنجي شڪل ڏس
جي چڱي هجي ته عادت به چڱي ڪر ته ٻئي چڱيون ٿين ۽ جي
ٻڙي هجي ته به عادت چڱي ڪر ته به بچڙايون ٿو ۽ موجود
نه ٿين.

نڪتو: بک ۽ اڻ هوند ۾ بيماري نه ڪر بلڪه صبر ڌر
ته جيئن اڻ هوند سيمان دنيا جي لذتن کان بي نصيب رهو، آهن

تڻهن بي صبري ۽ سببان آخرت جي لذتن کان به نااميد نه رهين.

نڪتو : ماڻهوءَ جي بت جا ٽي حصا آهن: (۱) دل، (۲) زبان (۳) هٿ پهر. دل پنهنجي ڏٺي ۽ کي واحد ڄاڻي ۽ زبان ان جي وحدانيت جي گواهي ڏيڻ ۽ هٿ پهر سندس پانهپ لاءِ آهن.

نڪتو : انسان ٽن قسمن جا آهن: عاقل، نيم عاقل ۽ نادان. عاقل اهو آهي جو ڪنهن فساد يا حادثي ظاهر ٿيڻ کان اڳ فڪر ڪري انجي حقيقت کان واقف ٿي انجي دفع ڪرڻ جو علاج ڪري ڇڏي.

نيم عاقل اهو آهي جو حادثي پيدا ٿيڻ ڪري پنهنجي دل نه لوڏي. خوف، نامردي ۽ بيمراري نه ڪري ۽ عقل ۽ تدبير سان ٻانگي انهي مشڪل کان ڇڏائي.

نادان اهو آهي جنهنکي جذبن ڪو مشڪل اچي ته حيران پريشان ٿي انجي دفع ڪرڻ جي تجويز کان عاجز رهي - انهي اهڃ ۾ فاسي وڃي.

نڪتو : دعوت جا ٽي قسم آهن. ان کان سواءِ ٻي سڀ تڪليف آهي. دوست ڏي پهچ سارو ٺاڻو موڪلجي ته هو پنهنجي مرضي موجب خرچي کائي ته اها پوري مهماني آهي.

کاڌي پيئي جو سامان خريد ڪري ان ڏي موڪلجي ته جمڙي مهل وٺيس تيڙي مهل طعام تيار ڪرائي کڻي ته اها اڌ دعوت آهي.

طعام تيار ڪرائي ڏانهن موڪلجي ته جنهن مهل وٺيس تهڙي مهل اشتها موجب کائي ته اهو چوڻو مهمانيءَ جو آهي. تنهن کانسواءِ دوست جي گهر وڃڻ ۽ انجي چوڻ موجب وٽس کائڻ پيئڻ ۽ ٽنگي پوڻ اها سڀ تڪليف آهي.

نڪتو : ڪي دعوت خوراڪ جي مثال آهن جنهن ڌاران نه ٿي سري، ڪي دڙا جي مثال آهن جنهنجي ڪڏهن ڪڏهن گهرج ٿي هوي.

علم ۽ ادب جي بيان ۾

علم جي بيان ۾

علم سڀني هنرن کان سڳورو آهي. هنر کي علم سان اهڙي نسبت آهي جهڙي زمين کي آسمان مان. هي ادب و شريف جوهر بي بها گوهر آهي، جو انسان کي نچائي ۽ ذلت کان اوچائي ۽ عزت تي ٿو پهچائي ۽ جهل جي گمراهي جي ڪوه مان ٻاهر ڪڍي دارين جي سعادت جي ڪشادي ۽ فيض ڀريل ميدان ۾ ٿو رسائي.

الله تعاليٰ جل شانہ انسان لاءِ چئن قسمن جون شيون خلقيون آهن:

— هڪڙين کان عقل خوش ۽ نفس ناخوش، جهڙي ڪ فٽيري مسڪيني. دنيا جو عيش ۽ مال بي بقا آهي، تنهن ڪري عقل اڻ هوند تي راضي آهي.

— ٻين کان نفس خوش ۽ عقل اڙهو. جيئن نفساني لذتون ۽ جسماني شهوتون.

— ٽيون اهي جن کان عقل ۽ نفس ٻئي راضي آهن اهو علم آهن. — چوٿون اهي جن کان ٻئي ارها آهن. اهو آهي جهل.

جو ڪڏهن ڪنهن عالم کي جاهل ڪئي چئبو ته چڙهي پوندو اگرچ هو ڄاڻي ته چوڻ سان جاهل ٿي ڪين پوندس ۽ جي جاهل کي عالم چئبو ته خوش ٿيندو اگرچ هو سمجهي ته چوڻ سان عالم ٿي ڪين پوندس.

علم وڏي فضيلت آهي، جهل خوري ۽ ذلت آهي. علم اهڙو ڀلو آهي جنهن جي وسيلي سان آدم جي فضيلت ظاهر ٿئي ٿي. جهنن قرآن ڪريم ۽ آهي:

جڏهن الله تعاليٰ ملڪن کي فرمايو ته: ”آءٌ زمين تي آدم پنهنجو خليفو پيدا ٿو ڪريان.“ تڏهن ملڪن عرض ڪيو ته ”اي خداوند! ڪو اهڙي خلق ٿو خلعتين جا زمين تي فساد ۽ خونريزي ڪندي. ۽ اسين هميشه تنهنجي واکاڻ ۽ پانهپ ٻيا ڪريون.“

فرمايائين ”جيڪي آءٌ ڄاڻان ٿو سو اوهين نٿا ڄاڻو.“

پوءِ حضرت آدم کي خلقي کيس علم عطا ڪيائين. جنهن ڪجهه ڳالهه جي ملڪن کي خبر ڏني، تنهن ڪري سندس فضيلت ظاهر ٿي. ۽ پاڻ ڀلن فرمايو ته:

”العلماء ورثتم الانبياء“ يعني عالم نبي جا وارث آهن.

نبوت کان وڌيڪ ٻيو ڪو درجو ڪونهي، تنهن ڪري انجي وراثت يعني علم جي درجي کي به ٻيو ڪو مرتبو پهچي نه ٿو سگهي. سڀ ڪنهن شيء جي فضيلت انجي ڪماليت ۾ آهي.

انساني وجود ٻن جوهرن مان ٺهيل آهي، هڪ روح ٻيو جسم. جسم جي ڪماليت روح سان آهي. ۽ روح جي ڪماليت آهي علم ۽ حڪمت سان. تنهن ڪري عمل وارو عالم انسان ڪامل فاضل آهي ۽ محشر ۾ عرش عظيم جي پاي جي پاڇي ۾ وهندو.

پاڻ سڳورن فرمايو آهي ته:

نوم العالم افضل من عبادت الجاهل

يعني عالم جي نبد جاهل جي عبادت کان چڱي آهي.
۽ ٻيو فرمايو اٿن:

فضل العالم علي العابد كفضل القمر ليله البدر علي سائر الكواكب

يعني عالم کي عابد تي اهڙي فضيلت آهي جهڙي چوڏهين جي چنڊ کي مڙني تارن تي.

نقل آهي ته بغداد ۾ هڪڙي شخص کي علم پڙهڻ جو ڏاڍو شوق بهرحال هو پر ڏئي جي تيل وٺڻ جهڙي به وسعت نه هوندي هئس. تنهن ڪري لاچار هڪڙي اڻ پڙهي جي دڪان تي وهي ان جي ڏئي جي سوجهري تي پڙهندو هو.

دڪاندار طعني طور چوندو هوس ته پنهنجي بهاري عمر ائين
پڙهڻ ۾ ڇو ٿو وڃائن! اچي منهنجي دڪان تي ويهه ته آءُ توکي
پنهنجو هنر سيکارين ته انجي وسيلي سان اڻ هوند جي ايذاء کان
چڙهي آسودو گذاريندين. پر هي انکي ڪا ورندي ڪانه ڏيندو هو.
علم جي انپاس ۾ مشغول رهيو ۽ ٿورن ئي ڏينهن ۾ اهڙو
علامه ٿيو جو وقت جي سڀني عالمن کان گوءِ کڻي ويو. ۽ سندس
شاهيت ملڪن ۾ مشهور ٿي ويئي.

بادشاهه کي خبر پئي ته هن شهر ۾ فلاڻو ماڻهو تمام قابل
۽ فاضل آهي. تنهن ڪوٺايس. پر هن چواڻي موڪليو ته هي مسڪين
بي تسڪين غربت جي سببان سائينءَ وٽ اچڻ جهڙو نه آهي. تنهن
ڪري خايني هڪڙي سروپاءَ ۽ جڙاڻو سنجن سان گهوڙو پهلين
پانهن سميت ڏانهس ڏياري موڪليو.

پوءِ هي عزت ۽ فضيلت سان حاڪم جي حضور ۾ ويو ۽
انکي پنهنجي ملاقات کان اهڙو خوش ڪيائين جو سندس علميت
۽ شاهيت جو معتقد ٿيو ۽ هڪڙو عاليشان بنگلو عطا ڪيائينس.
۽ وڏي لائق پگهار سان پنهنجي پٽ جو استاد مقرر ڪيائينس.

جڏهن بادشاهه کان موڪلائي، پنهنجي گهر ڏي ٿي ويو،
تڏهن انهي تجمل ۽ سواري سان ان اڻ پڙهي جي هٿ وٺان اچي
لنگهيو ۽ هڪل ڪري چيائين ته اڙي ڇت منهنجو علم وڌيڪ
يا تنهنجو هنر؟

هٽائي اها حشمت ۽ دعشت ڏسي دهلجي ويو ۽ عنبر عرض
ڪيائين. علم جي ڀلائي ۾ ڪو خلاف ڪونهي پر سڀ ڪنهن
انسان جي طبع ۽ سياڻ ڌار ڌار آهي.

ڪن عالمن جي طبع اهڙي خراب ٿيندي آهي جو علم پاڻ
انهن کي زياده گمراه ٿو ڪري ۽ خود شيطان بڻجيو گهڻن ئي
ماڻهن کي ٻيا منجهائين.

جيئن ته مينهن جو پاڻي پاڪ آهي، پر چڱي زمين ۾ گل
ميو ۽ ڪاري ۽ خراب ڌرتي ۾ ڪڪ ۽ ڪنڊا ٿو ڄمائي. پڙهيل
جي خرابيءَ ئي جو سبب آهي جو مسلماني مذهب ۾ ۳۰ فرقا

آهن. هر هڪ فرقو پاڻ کي ڇٽل ۽ حق نسي سمجهي ٿو ۽ ٻين کي گمراهيءَ ۾ ورتل.

حقيقت ڪري حق تي فقط هڪڙو فرقو آهي ۽ ٻيا سڀ ڀليل آهن. مذهبن جو اختلاف نه رڳو مسلمانن دين ۾ پيل آهي پر ٻين سڀني دَرمن ۾ انهيءَ کان به وڌيڪَ بگاڙ پيل آهي ۽ هر هڪ دَرَم جي عقيدن جو بيان ڪرڻ اجايو ڳالهه کي وڌائڻو آهي.

اهڙن رهڙن عالمن جي باب ۾ هڪڙي شاعر ٻارسي ۽ هن مضمون سان نظم چيو آهي ته ڪنهن عارف، شيطان بي ايمان کي خوش ۽ بي فڪر صحرا ۾ ڏٺو، تڏهن چواڻيس ته: اي خبيث! تنهنجو ڪم آهي خلق کي گمراهه ڪرڻ، ڇو پنهنجي ڪم کان واندو صحرا ۾ پيو ٿلين؟

ورندي ڏٺائين ته زماني جي عالمن مونکي انهي ڏنڌي کان ڇڏائي ڇڏيو آهي ۽ ڇو ته هڪڙو عالم ناسالم سڄي جهان کي خراب ڪرڻ لاءِ بس آهي.

تنهن ڪري ڪهڙي ۽ نيچ ماڻهوءَ کي علم به گهٽ سڌاري ٿو. علم پاڪ، گوهر آهي، ان لاءِ ٿانو به سٺو گهرجي. ڪم ذات علم پڙهندو ته ان کان شرارت ۽ فساد پيدا ٿيندو ۽ سندس مڪرن ۽ ۽ فرين کان اشرافن ۽ عاقلن جي دل کي رنج رسندو.

اشراف، جنهن جي سمجھت سٺي ۽ ذهن ڇڳو هجي، تنهن کي تعليم ڏجي. ڪند طمع ۽ موڳي کي پاڙهن اجاڻي محنت آهي. جيئن ته ڪلر ۾ باغ ڪين ٿيندو ۽ سنگ مرمر مان لعل ۽ باقوت نه ٺهندو.

سڀڪا ڳالهه نرمي ۽ محبت سان شاگرد کي سمجهائجي. هر جڀ نرمي سان خيال نه رکي ته تاب دڙڪو ڪجي. جي ان مان به نه سمجهي ته پوءِ مارڪٽ ڪجي. جيئن ته ۽

ضرب الميمان ڪالماه في البستان.

يعني ڇوڪرن کي مار باغ کي پاڻيءَ سنوار آهي.

جيڪڏهن مار مان به فائدو نه ٿيس ته سمجهجي ته پاڙهن

جي لائق نه آهي ۽ ڇڏي ڏجي.

معني ۽ مطلب شاگرد کي چڱي ريت سمجهائجي. ۽ جي هڪڙي ڀيري سمجهائڻ سان نه سمجهي ۽ ڀڄي ته ٻيهر سمجهائڻ ۽ تڪليف نه ڄاڻجي.

شاگرد پنهنجي منهن ويٺو پڙهي ته ان جي پڙهڻ ڏي ڪن ڏجي ته جهلا ۽ عبارت صحيح پڙهي ٿو يا نه. جي ڪٿي ڀليو هجي ته سمجهائجيس.

نظم توڙي نثر جي عبارت ۽ جتي ڪنهن قصي جو مطلب هجي ته اهو پڙهندڙ کي کولي ٻڌائجي.

شاگرد کي ذهن ۽ فهم سارو سبق ڏيڻ گهرجي. جيڪا عبارت يا مضمون ياد ڪرائڻو هجي سو جو سمجهڻ شاگرد ياد نه ڪري ته سمجهڻ تازو سبق نه ڏجي.

پاڙهڻ علم جو هميشه امتحان وٺندو رهجي، جو ڪڏهن ياد هجي ته جس ۽ شاباس ڏيندو رهجي ته پڙهڻ تي دل وڌيس ۽ جي ڪجهه وسريو هجي ته جيت وقت ڪرڻ گهرجي ته شرم نه ٿو ٿئي ته دل لائي پڙهي ۽ وسريل ياد ڪرائي پوءِ مٿي سبق ڏجي.

پڙهيل مضمون جي لفظن جي معنيٰ ۽ عبارت جو مطلب شاگرد کان پڇجي جي هو برابر پورو بيان ڪري ته آفرين ڏجي ۽ جي پوري تقرير نه ڪري ته پاڻ سمجهائجيس.

عبارت توڙي مطلب ۽ جو ڪي عجيب غريب صنعتون مصنف جون رکيل هجن سي مثالن ۽ نقلن نظرن سان چڱي طرح شاگرد جي ذهن نشين ڪجن ۽ هميشه خشن ناهڪ ۽ ڇوڪر طبع رهڻ نه گهرجي ته شاگرد پڇي نه وڃن ۽ نه ايتري قدر بردباري ۽ نرمي ڪجي جو ٻياڪا رهن.

حسب نسب وارو اشراف، سلجڻو، علم ۽ لواقف وارو اديب تعليم ۽ تربيت جي قاعدن قانونن کان واقف ماڻهو شاگردن کي پاڙهڻ لاءِ استاد مقرر ڪجي.

شاگرد کي گهرجي ته جڏهن استاد وٽ وڃي تڏهن پهريائين ان کي سلام ڪري پوءِ ادب سان ويهي پڙهڻ ۽ مشغول ٿئي

■ دل ۽ زبان کي انهيءَ مشغوليءَ ۾ اڳاڻي.

استاد سبق لاءِ سڌ ڪريس تڏهن وٽس وڃي ادب سان سلام ڪري، پوءِ جيئن سبق پڙهيو هجيئن تيئن صحيح پڙهي ٻڌائي ■ جيڪو مطلب سمجهيو هجيئن سو به پوري طرح چئي ٻڌائي. پوءِ نئون سبق وٺي ۽ استاد جيڪي سمجهائي سو چڱي طرح ياد رکي ■ عبارت جو مطلب ۽ مصنف جي مراد استاد کان سکي خوب ذهن تي وهاري.

جيئين چڱي طرح نه سمجهي تيسين ڀڄڻ کان لڄ نه ڪري ۽ جڏهن سبق وٺي واندو تڏي تڏهن گهڻي ادب سان استاد کي سلام ڪري پنهنجي جاءِ تي ويهي وڃي سبق پڪو ڪري. جيڪڏهن انهيءَ دستور سان پاڙهڻ ۽ پڙهڻ ٿيندو ته سگهو طالب پنهنجي مطلب کي وڃي رسندو.

ادب عجيب خصلت آهي. علم کان به چڱو آهي، اگرچہ علم شريف ۽ سڳورو آهي ته به عالم بي ادب وٺي ۽ جاھل اديب هر دلعزيز آهي. **ادب جي بيان ۾**

زبان بري ڪڇڻ کان جهلڻ ۽ ٻين عضون کي بيجا حرڪتن کان روڪڻ ۽ پنهنجي ۽ ٻين ماڻهن جي عزت ۽ آبرو سنڀالڻ اهو ئي ادب آهي. جيڪو ادب سان گذاريندو، سو ماڻهن وٽ ■ الله تعاليٰ وٽ هتي هتي سرخرو ۽ خوش گذاريندو.

حضرت علي رضي الله تعاليٰ عنه جن سانجهن جي نماز پورهڻ لاءِ مسجد ڏي ٿي ويا ته هڪڙو پوڙهو ضعيف گير آهسته آهسته سندن اڳ ۾ پئي ويو، تڏهن پاڻ انجي پوڙهائيءَ جي ادب کان سندس اڳ ۾ نه ٿيا ۽ پنيانس هري هري هليا آيا.

اگرچ انهيءَ ڪري نماز ۾ دير پئجي ويئي ته به ان جو ادب نه ڀڳائون.

سلطان محمود غزنوي کان پڇيائون ته بادشاهه وٽ ڪئين اهڙا سڀا پائبا آهن، جن جي اڳيان حورون، غلامان به شرمندا پيا لڳن ته به شاهه جي محبت جي پري اياز سان آهي، اوتري ٻئي

ڪنهن سان نه آهي.

هو ته قبيح صورت آهي پوءِ ساڻس ڇو ايتري آفت آهي،
ڇهائين هو سڀني کان وڌيڪ اديب آهي. تنهن ڪري منهنجو
حبیب آهي. جيئن ته هڪڙي ڏينهن شڪار ۾ پري کان هئا
ڏسي، سڀ سڀاهي ان ڏي ڊوڙيا، مگر اياڙ منهنجي رکاب ۾ رهيو.
هما جي پٺيان نه ويو. اهڙو اديب آهي.

تاريخ جي ڪتاب ۾ نقل آهي ته بادشاهه نصر بن احمد
ساماني، ابو علي قهستاني کي خراسان ڏي ٿي موڪليو سو خلاوت
۾ گهراڻي ساڻس پهچي پيو ته ڪيائين.

ابو علي جي ڪپڙن ۾ وڇون هو تنهن ڏنگ پئي هڻيس پر
هن انجو ايڏاڻ سهيو ويئي بادشاهه جون ڳالهون ٻڌيون ۽ بادشاهه
جي ادب کان چڙو به ڪين. جڏهن بادشاهه کان مرخص ٿيو
تڏهن وڇون ۽ کي ڪپڙن مان ڪڍي ماريائين. انهيءَ عرصي ۾
ست ڏنگ لڳا هئس. انهيءَ احوال جي بادشاهه کي خبر پئجي
ويئي تنهن گهراڻي پڇيس ته ڇو پر وقت وڇون ۽ کي نٿي ماريه؟
ڇهائين سڻيءَ جي ادب کان چري نه سگهيس.

بادشاهه اهڙو ڪمال ادب ڏسي حڪومت جو سمورو جوڙجڪ
کڏي هن جي حوالي ڪيو. الله پاڪ جل شانہ وٽ ادب تمام گهڻو
پسند آهي.

هڪڙي شخص سڄي ڄمار گناهن ۾ گذاري هئي ۽ ڪو
ڇڏو ڪم ڪونه ڪيو هئائين. هڪڙي ڏينهن ڏسي ته ڪاغذ
ڏڪر پٽ تي پيو آهي ان ۾ ڏٺي تعاليٰ جو نالو لکيل آهي، تڏهن
اهو ڪاغذ پٽ تان کڏي ادب سان چنڊي صاف ڪري چمي کڻي
اکين تي رکيائين ۽ پنهنجو تعويذ ڪيائين.

مٿي پڇڻا ڪنهن بزرگ خواب ۾ بهشت ۾ خوش و خورم
ڏسي پڇيس ته ڪهڙي عمن ڪري اهڙو درجو مليو اٿئي؟

ڇهائين سڄي ڄمار گناهن ۾ وڃانم مگر هڪڙي ڪاغذ
تي ٽٽي تعاليٰ جو نالو ڏٺم تنهن کي تسليم ڏنم تنهنڪري سڀ

گناه به معاف ٿيڻ ۽ هي درجو به ملين.

سڀ ڪنهن عضوي کي ادب ۾ رکجي. منو ۽ نرم ڪلام
ڪجي. تڪو ۽ بلند آواز نه ڳالهائجي. بچڙا لفظ وات مان
نه ڪڍجن. ڪوڙ نه ڪجي. نه ڏاڍيان نه هيڙي نه ٽڪڙو
نه ڍرو. اهڙي طرح پورو پنو ڳالهائجي جو سڄو سمجه ۾ اچي.
اهڙو ڪلام ڪجي جنهن ۾ لفظ ٿورا ۽ مطلب گهڻو هجي مگر
اهڙو مختصر نه ڳالهائجي جو مطلب گم ٿي وڃي.

بني جي ڳالهائڻ جي وچ ۾ نه پئجي. جڏهن ڪو توهان
وينو ڳالهائي تڏهن جيسين هو بس نه ڪري تيسين وچ ۾ ورندي
نه ڏي. جڏهن ڪو تنهنجي ڳالهه تي اعتراض آئي يا ان جو رد
ڏئي ته پوءِ جي انجو اعتراض واجبي هجي ته بيٺائڻو تڪرار نه ڪجي
۽ مڃڻ گهرجي ۽ جي غير واجبي هجي ته پڪن دليلن سان ان
کي مڃائجي. پر جي معترض، بزرگ ماڻهو آهي ته توڙي سندس
اعتراض اڃاڻو آهي ته به ادب جي لحاظ کان ساڻس سامهون
نه ٿجي.

ٿي سگهي ته خدا تعاليٰ جي ذڪر ڌارانهه ۽ اڃاڻو دنياڻي
ڪلام بد انجام نه ڪجي. مات تمام موچاري آهي.

جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڪاغذ وينو لکي ته ان ڏي نه نهارجي.
جن شين کي ڏسڻ چڱو آهي انهن ڏي ڀلي نهارجي ۽ جن شين
ڏي نهارڻ نيڪ نه آهي تن ڏي نه ڏسجي.

حيوانن جي شرمگاه تي نظر نه وجهجي. ائين ڪرڻ کان
نور کي نقصان آهي. ڏئي تعاليٰ جي جوڙڻ ۽ قدرتن کي ڏسي
سندس صنعتن ۾ فڪر ڪجي ۽ حمد ۽ ثنا ۾ مشغول ٿجي جو
صاحب جي صفت ۾ هڪڙي ساعت فڪر ڪرڻ ستر ورهن جي
بانڀپ کان چڱو آهي.

نامحرم ماڻهوءَ ڏي شهوت جي نظر نه ڪجي جو اهو به
هڪڙو زنا جو قسم آهي. جيڪي ڳالهين پڌر جهڙيون هجن
سي پڌجن جهڙوڪ قرآن شريف ۽ ان جي معنيٰ ۽ حديث ۽ ولين

۽ حڪيمن جون ڳالهيون ۽ نصيحتون ۽ اڳين بزرگن جون ڳالهيون وغيره ۽ جيڪي ٻڌڻ جي لائق نه آهن انهن ڏي ڪن نه ڪجي. مثال گلا، گار، چغلي، وغيره.

جيڪڏهن ڪي به ٻه ماڻهو پاڻ ۾ آهسته پيا ڳالهيون ڪن ته انهن جون ڳالهيون نه ٻڌجن بلڪه انهن کان ٽري پري ٽجي ۽ پٺيان پردي جي ڪنرو نه ڏجي. انساني دل خدائي گهر آهي. جي هو ڪنڌ، شرڪ، نفاق، حسد، ڪيني، دشمني ۽ حرص هوس کان ۽ نفساني خواهش کان پاڪ آهي ته بيمت الله آهي. جي انهن گندن سان پرڀور آهي ته شيطان بي ايمان جي جهوپڙي آهي. تنهنڪري گهرجي ته ان کي پليٽائن کان پاڪ رکجي. ته منجهس مالڪ جي معرفت جو نور ظهور ڪري. عقل نازڪ ۽ نفيس جوهر آهي. بدن جو بادشاهه آهي. سندس ڪم آهي مخلوقن جي حقيقت کان واقف ٿي ان مان خالق جي معرفت کي ملڻ. هنجو هميشه روحاني لذتن ۽ اعليٰ عالم ڏي ميل آهي.

عقل جو دشمن نفس، جو هميشه دنياڻي شهوتن ۽ لذتن ڏي گهڻو مائل آهي، تنهن کي عقل، مهتي مغلوب ڪري مٿس غالب ٿئي، اهو آهي ان جو ادب، هٿ ۽ پير ادب ۾ رکجن. خير ۽ موچارن ڪمن ۾ مدد ڪجي ۽ ڪنهن کي نه ڏکيو ٿئي. وات مان پتر نڪر پهن ڪنڊو اڇلائي پري ڇڏجن. چوري نه ڪجي. خير جي ڪم ۾ وڪ ڀرجي. بيمارن کي پڇڻ ويڃي. نه ٽڪڙو نه تمام هري، ٻورو پٺو هلجي. زمين تي لتون نه هڻجن.

صبح جو سوڍري بلاڪ اسر جو اٿجي جو اها رحمت جي نزول جي مهل آهي. جيڪو ان وقت سجاڳ هوندو سو ان مان بهرڙ پائيندو. ستنن کي ڪي ڪين ملندو.

ننڍ مان اٿي احتياج مان واندو ٿي، پهريائين پتر سان صفائي ڪري ٻوڙ پاڻي سان طهارت ڪري، ڏنڊڻ ڏيئي، وضو ساري ماصلي تي ويهي پنهنجي مالڪ سان مشغول ٿجي. زاري ۽ نياز سان رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جو وسيلو وڃ ۾ آڻي مناجات ڪري ۽ جڏهن صبح صادق ٿئي، تڏهن جيڪا مسجد ويجهي هجي

منهن ۾ وڃي جماعت سان نماز پڙهجي.

نماز خشوع ۽ خضوع ۽ دل جي حضور سان پڙهجي، جيڪڏهن سڄي نماز ۽ حضور حاصل نه ٿئي ته به جي هڪ رڪوع يا سجدو حضور سان ٿيو ته به غنيمت آهي. پوءِ سج ايڙ تائين قرآن ۽ صلوات پڙهجي. جڏهن سج اڀري سنئون ٿئي تڏهن اشراق نماز پڙهي، ڪجهه درود وڙهي ۽ پنهنجي حق ۾ دعا گهري پوءِ ڪجهه قرآن شريف جو دور ڪجي. ۽ جيڪي ڪجي سو رڻا کان پاڪ، جو رڻا واري رياضت ۾ عذاب جو پوءِ آهي.

جڏهن درود وظيفا پڙهي واندو ٿجي تڏهن هوا کائڻ لاءِ وڃي صحرا ۾ سير ڪجي ۽ جهڪڻ منام ڏي وڃجي ته فاتح پڙهي مقام واري کي بخشجي. منام ۾ وڃڻ به چڱو آهي. جو اها سبب جي جاءِ آهي.

تنهن کانپوءِ وري پنهنجي جاءِ تي اچي عيال اولاد کان خبر چار ۽ خير عافيت پڇجي ۽ انهن جي غم خوار ڪجي. طبيب جي دوستي به مناسب آهي جو بيمار ٿي پوي ته ان کان علاج پڇجي. بت چڱو ۽ پلو هوندو ته الله سائين جي پانهپ به ٿي سگهندي.

ڪجهه بيمار ٿئي ته تڙت علاج ڪجي جو مرض وڌي ويو ته پوءِ ڇٽڻ مشڪل آهي. پوءِ پنهنجي ڏنڊي ۾ مشغول ٿجي ۽ سڀڪو ڪم امانت سان ڪجي ۽ رشوت ۽ خيانت کي اوڏو نه وڃجي. حلال وجهه سان روزينو پيدا ڪري عيال ٻارجي. توفيق سارو ڇڻن ڪمن ۾ ناڻو خرچ ڪجي. اجائي خرچ ۽ بدعت ۽ گناهه جهڙن ڪمن کي اوڏو نه وڃجي.

وسعت سارو مسڪينن محتاجن ۽ سوالين کي خيرات ڏجي. عيال سان مهرباني ۽ مروت سان هلجي. پاڻ کان وڌيڪ انهن کي خوراڪ ۽ پوشاڪ ڏجي. عيال اولاد مان ڪو بيمار ٿئي ته تڙت انجو علاج ڪجي. ڪمپڻ ۽ خراب زالن کي گهر ۾ اچڻ نه ڏجي. جو انهن مان عفيفائي کي نقصان آهي.

زالن کي نامحرم آدمين کان پردو ڪرائجي. ڪنهن ماڻهوءَ کان ڪا چوڪ ٿئي ته پهريائين ان کي نرميءَ سان سمجهائجي

پوء جي اثر نه ٿئي ته چشم نمائي لازمي آهي. جيڪڏهن زال سهڻي خوش طبع معتدبر ۽ پرهيزگار ملي ته ان کي پيارو ۽ سڪيو رکجي. ۽ ڌڻي تعاليٰ جو شڪر ڪجي. ڪو جهي ۽ پرهيزگار ۽ سلجڻي زال، سا سهڻي ۽ ڪلچڻي ۽ کان چڱي آهي. زال ڪهڙي به پرهيزگار ۽ اشراف هجي ته به ان جي تحفظ کان بهرواه نه ٿجي.

هروڀرو گهڻين زالن پرڻجن جو شوق نه ڪجي. پنهنجن عزيزن سان سلوڪ رکجي. انهن مان ڪو بهي مروت ۽ نالائق ٿئي ته ان سان ٿورو وڇڙجي. وڏن مائتن ۽ بزرگن جي خدمت ڪجي. ڀاڙن ۽ پيئرن سان شفقت ڪجي ۽ سچن ۽ مطلبي دوستن جي وچ ۾ تميز ڪجي ۽ انهن سان ائين هملجي. ڪاڏي پتي تي جنهن شئي تي اهل اولاد جو خيال ٿئي سا وسعت آهر انهن کي موجود ڪري ڏجي. ۽ جيڪا رسم ريت شريعت جي ابتڙ هجي تنهن ۾ انهن جو مددگار نه ٿجي.

بلڪ اهڙي ڪم کان انهن کي روڪجي ۽ شريعت جو علم انهن کي سيکارجي. مهمان الاهي بخشش آهي. سو اچي ته خوش ٿجي پوءِ توڙي هو آشنا هجي يا نا آشنا هجي. ان سان مهرباني ۽ مروت جي همت ڪجي ۽ گهرن کان سواءِ سڀ گهرج جي شئي انکي موجود ڪري ڏجي جو هو حياءُ کان محڪين گهرندو. جهيستانن پانهي موڪلائي نه وڃي تيسٽائين ازخود موڪل نه ڏجن. عسرت ۽ تنگي جي گالهه مهمان جي روبرو نه ڪجي.

طعام پنهنجي اهل عيال سان گڏ کائجي ۽ ڌار کائڻ ۽ شڪم پروري جي عادت نه ڌارجي ۽ جڏهن طعام کونچي تي رکجي تڏهن پهريائين هٿ ڌوئي بسم الله چئي ٿورو لوڻ وات ۾ وجهي پوءِ کائڻ گهرجي ۽ گرم پورو پنو کڻجي ۽ ائين نه چٻاڙجي جو آواز ظاهر ٿئي ۽ چاڀا اچن ۽ ٿي سگهي ته وات ۾ گرم وجهن. مهل بسم الله ۽ ڪهڻ بعد الحمد لله چئجي ته کائڻ پوئڻ به عبادت ۽ لکجي. اڌ ڍو ڪجي نه ته به ٻه ٽي گرم مڙني گهٽ کائجن. ائين ڪيو ته مريض نه ٿبو ۽ دسترخواني تي جوڪو کائيندي ڪري سو کڻي کائجي.

ماني ڪاٺيندي ڪو فٽير سوال ڪري ته ان طعام مان ڪجهه
ڏجي خالي نه موٽائجي. ڪنهن مجلس ۾ ڪاٺ جو اتفاق ٿئي ته
ٻين جي گهر ڏي نه نهارجي ۽ ڪاٺيندي بي فائدو نه ڳالهائجي
ڪاٺ جي وقت ۾ هر هر پاڻي نه پيئجي. پر جي اڃ هجي ته طعام
جي وچ ۾ هڪ ڀيرو پاڻي پيئڻ گهرجي.

ڪو ۽ درياھ جو پاڻي گڏ وڇڙ پيئڻ نقصان آهي. پاڻي
جهلي ڍڪ ڍڪ ڪري پيئجي ۽ اهڙي طرح نه پيئجي جو ٽوي ۽ کان
هيٺ وڃڻ وقت آواز نڪري.

ڪاڏي پيتي بعد ڏٺي تعاليٰ جو شڪر ڪجي ۽ ٻئي دفعا
الحمد لله رب العالمين چئجي پوءِ هٿ ڏوٺي ۽ گرڙي ڪري
خلال ڪجي. نم جي ڪاٺي سان خلال ڪرڻ چڱو آهي. ڪاڏي
کان پوءِ ٻن پهرن جو سمهڻ ۽ رات جو گهمڻ طعام کي هضم
ڪري ٿو. پر ڏينهن جو گهڻو سمهڻ مغز کي ضعيف ۽ طبع کي
ڪند ڪري ٿو.

اونھاري جي مند ۾ ڏينهن جو ٻن پهرن کان پوءِ رات جو
وچين مهل ڪاڇ ڪاٺجي ۽ سياري جي موسم ۾ ٻن پهرن کانپوءِ
سمهائجي جو ڪاٺ گهرجي. گهر مان ٻاهر وڃڻ وقت بسم الله چئجي
بلڪ سڀ ڪنهن ڪم جي شروعات ۽ بسم الله چوڻ جي
عادت ڪجي.

ڪيڏانهن ٻاهر مسافري تي نڪرجي ته ڪجهه پئسو ڏوڪڙ
ضرور پاڻ سان کڻجي. لڪڻ هٿ ۾ کڻڻ کان گهڻا فائدا آهن.
رات ۽ هلندي هيڏي هوڏي نه نهارجي. سامهون نظر رکجي ۽ ڪنن
جو ڌيان پٺيان ڪجي. ماڻهن جي گوڙ ۽ نه گهڙجي.

جيڪڏهن ماڻهو گاڏي يا وٽ تي سوار هجي ته بازار ۽
گهٽي ۽ مان آهستو هلائي. خراب وٽ تي بلڪل نه چڙهجي. جي
ماڻهو ڏولي ۽ چڙهيل آهي ته ڪهارن ۽ حمالين کي ڊوڙائڻ جي
ڪهڻي دقت نه ڏجي. ڪنهن ماڻهو جي ملاقات تي وڃجي ته اتي
گهڻو نه ويهجي متان ان جي ڪم ۾ حرڪت پوي. جيڪو پنهنجي
دل جو مطلب هجي سو تمام صفائي ۽ چٽائي سان مختصر لفظن
۾ ان کي ٻڌائجي.

جيڪڏهن ڪو ماڻهو تنهنجي ملاقات تي اچي ته ان کي
چڱي طرح محبت سان ڪيڪارڪر ۽ ان جي اچڻ جو شڪر
گذار ٿي ۽ وقت سارو ساڻس شئي ٽول جي صلاح ڪر ۽ جيڪا
گالهه چوي سا ڏيان ڏئي ٻڌ. ان جو چڱي طرح غور ڪر ۽
سندس اهو مطلب پورو ڪر ۽ جي توکان ٿي نه سگهي ته عزت
ڪري معافي گهر.

جيڪڏهن بازار مان گهر ڏي موٽجي تڏهن ڪجهه ميوو يا
خوشبوءِ وغيره سٺي شئي پنهنجي اولاد لاءِ وٺي وڃي. نڪمون
۽ ٻي فائدو بازارين ۽ گهٽين ۾ نه ڦرجي. ڪڏهن ڪڏهن يارن
دوستن ڏي خط پٽ لکندو رهجي بلڪه سوغات ۽ سوکڙين سان
انهن کي ياد ڪجي. ۽ پنهنجن نوڪرن چاڪرن کي سندن لياقت
آهر خوش رکجي.

ڏوهي نوڪر جو نرمي ۽ چشمن نماڻي سان نه سمجهي. تنهن
کي موقوف ڪري پيو نوڪر رکجي ۽ پنهنجن پٽن کي نوڪرن
۽ ٺيڇ ماڻهن جي صحبت کان روڪجي. ڏيڻ وٺڻ وغيره همت
چلت ۽ راست معاملي رهجي. وعده خلافي بلڪل ڪرڻ نه گهرجي.
جي اتفاق سان ٿي پوي ته ان جو عزت ڪرڻ گهرجي. اشرافن ۽
ڀلارن ماڻهن جي پاڙي ۾ ويهجي. اميرن جي ڪوٽن جي ڀر ۾
نه ويهجي.

شادي ۽ غمي جو خرچ پنهنجي وسعت سارو پورو پيو ڪرڻ
گهرجي. هرو ڀرو ٻين جي ريس ڪري پنهنجي انداز کان ٻاهر نه
وڃجي. جيترو ٿي سگهي اوترو غير شرعي رسمن کان پاسو ڪجي.
اولاد جي عمر جڏهن چئن پنجن ورهين جي ٿئي تڏهن ان کي
ادب سيڪارجي.

نڀاڻي کي ڪنهن ادب واري پڙهيل نيڪ سخت ۽ اشراف
استاد زال جي حوالي ڪجي ته ان کي قرآن شريف ۽ نماز روزي
جا شرط شروط وغيره ضروري مسئلا پاڙهي. سڀ ڪٿ رتڻ بچائڻ
وغيره گهرو ڪم به سيڪاري ۽ فضيلت، صفائي سنائي، ۽ اٿڻ
وهڻ جو ادب ۽ پرهيزگاري ۽ اشرافت ۽ شرم حيا جي وات
ڏيڪاري. ۽ پٽ کي ادب استاد جي حوالي ڪجي. ٿي سگهي ته

ان کي ڪتاب مطاع العلوم ۽ مجمع الفنون ياد ڪرائجي. استاد قابل هوندو ته ٽن چئن ورهن ۾ اهو ڪتاب لاجواب باصواب ياد ڪرائي سگهندو.

انهي ڪتاب پاڙهڻ پڄاڻا عربي پاڙهڻ شروع ڪرائجي. جنهن اهو ڪتاب چڱي طرح پڙهيو هوندو سو ڪنهن به علم جي عبارت ۽ معنيٰ مضمون ۾ نه ڀلبو، مگر عقل ڌاران اونڌاهه آهي.

جڏهن مسافري تي وڃجي تڏهن پنهنجو عيال اطفال قادر ذوالجلال کي سونپي پوءِ روانو ٿجي ته انهن کي ڪنهن به قسم جو اهنج نه رسندو. ٻيڪلو سفر نه ڪجي: ”الرفيق ثم الطريق“ رفيق شفيق سان گڏ سفر جو سير ڪجي. بدڪار ۽ خراب ماڻهو سان مسافري نه ڪجي.

مسافري ۾ ڪنهن ڌارئين ماڻهو سان گستاخي ۽ پاراني نه رکجي جو گهڻا چور ۽ بدمعاش چڱن ۽ نيڪن جي صورت ۽ لباس ۾ ماڻهن کي غافل ڪري مارين ۽ ڦرن ٿا. ۽ زهر ڏيئي يا ٻئي ڪنهن به حيلي سان خراب ڪن ٿا.

مسافري ۾ توڙي وطن ۾ گلاب، گلشن، وڏو، شڪنجين، ڦوڏني جو عرق وغيره دوائون پاڻ سان موجود رکجن. ڇاڪاڻ ته اوچتو مٿان ڪنهن به وقت ڦولنج، پيٽ جو مور يا وبا ٿي پوي ته انهن مٿين دوائن سان ان جو ترت علاج ڪجي، جو اهڙن مرضن ۾ دير ٿي پوي ته لاعلاج ٿيو پون. وطن ۾ توڙي سفر ۾ دوست دشمن سان صلح رکجي.

مذهبي تعصب مان فساد ٿو آڳي ان کان پاسو ڪجي. خير چڱائي ۽ بخشش ۾ چڱي مٺي مسلمان يا غير مذهب جو لحاظ نه ڪجي ۽ سڀ ڪنهن محتاج جو احتياج پنهنجي وسعت سارو ڀورو ڪجي ته محشر ڏينهن الله تعاليٰ ري پڇا بهشت عطا ڪري.

پنهنجي اهل اولاد ۽ قريبن کان جڏهن واڌو ٿئي تڏهن عام تي سخا ڪجي. جيئن چيو اٿن ته: اول اخويش پوءِ درويش.

محبت رڳو خدا تعاليٰ سان رکجي ۽ مخلوقن تي مهرباني
ڪندو رهجي. ڪنهن کي ايذاء نه پهچائجي مگر موذي شين کي
مارڻ موچارو آهي.

ريس ■ ساڙ نه رکجي. ڪنهن جو چڱو حال ڏسي خوش ٿجي.
ڪنهن عزيز جو حال بهتر ٿيو ته ان کي مبارڪباد چئجي. ڪڏهن
ڪڏهن باغ بوستان ۾ گهڻ وڃجي جو گلن ۽ نازبوين جي باس
دماغ کي فرحت ۽ فوت بخشيندڙ آهي. جي پرائو باغ هجي ته
ميوو، گل، مڪڙي نه چئجي ته عزت نه وڃي.

نماز پنج وقت بلا ناغي پڙهندو رهجي. اشتها ڌاران پاڻي ۽
طعام کي اوڏو نه وڃجي. ۶ ڪلاڪن کان وڌيڪ نند نه ڪجي
ڏيڍ پهر رات جو گذري ته تنهن کان پوءِ سمجهجي پهريائين وضو
ساري فاتح سڳوري ست پيرا ۽ قل هو الله ست پيرا ۽ هڪ
گهمرو آيت الڪرسي پڙهي استغفار پڙهي سڄي دل سان گناهن
جي توبه ڪري پوءِ سمهڻ گهرجي جو نند موت جي پيڻ آهي
منان ائين سٽيءَ ري توبه مري وڃي. اڌ پهر رات جو هجي ته
انجي ۽ مٿي بيان ڪيل ريت پرمائي پنهنجي ديني دنياوي ڪمن
جي سرانجامي ڪجي. جي اهڙي طرح وقت گذاربو ته پنهنجن جهانن
۾ خوش ۽ خورم رهيو.

ڪنهن حاڪم يا بزرگ وٽ وڃجي ته هر طرح سان انجو
ادب بجا آڻجي. مٿرو وهڻ جو خيال نه ڪجي بلڪه سڀني مجلسن
کان هيٺ ويهجي. پر جيڪڏهن عزت ڏيڻ ۽ مٿي وهڻ لاءِ چون
ته پوءِ مٿي ٿي ويهجي ۽ مجلسين تي ڪنهن به طرح جي سنت
نه وٺجي.

دوزانو ويهجي هر هر گوڏو گوڏي تي نه رکجي. بزرگ
کا ڳالهه ٻڌي ته جواب باصواب ڏجي. جي توکان نالو پڇن ۽
تنهنجو نالو بزرگن جي نالي جهڙو هجي ته ادب کان نالو نه وٺجي.
۽ چئجي ته هي مسڪن فلاڻي جو پٽ آهي.

سعد بغداد جي خليفن ۾ جازم جي پٽ سعد کان سندس نالو
پڇيو، تڏهن عرض ڪيائين ته سعد امير المومنين آهي ۽ پاڻهو هازم
جو پٽ آهي. جيڪڏهن تنهنجو نالو وڏو هجي جهڙوڪ ابو الفضل

يا ايو الجاد ته چئو ته فضل خدا تعاليٰ جل شانده جو آهي. ٻانهي کي
انهي نالي سان سڏيندا آهن.

تاريخ جي ڪتاب ۾ نقل آهي ته نظام الملڪ اوائل ۾ ملڪ
شاهه بادشاهه جي پورچي خاني جو منشي هوندو هو. هڪڙي ڏينهن
وزير سان گڏجي بادشاهه جي ڪچهري ۾ آيو. تنهن پڇيس ته نالو
ڇا آهي؟

چوڻيز: ”نظام الملڪ جو، ته شهنشاهه جي دولت ۽ دٻدٻي
مان مضبوط آهي ۽ هي ٻانهو بادشاهه ملڪ شاهه جي سپاهين مان
تمام گهٽ نوڪر آهي.“

رڳي اها ادب جي ڳالهه ڪيائين. تنهن ڪري بادشاهه جي
مهرباني جي مٿس نظر ٿي. ۽ آهستي آهستي آبرو وڌائيندي ڪڍي
پنهنجو وزير ڪيائينس.

جا ڳالهه عقل کي اوڏو نه هجي يا سندس ثابتي ڪرڻ
مٿه ڪل هجي سا بزرگ جي روبرو نه ڪجي. چاڀلوسي ۽ خوشامد
جي عادت نه ڌارجي ۽ هر هر گهڻي دعا به نه ڪجي ۽ شريعت
جي برخلاف ڳالهه نه ڳالهائجي. وجهه ڏسي ڳالهه ڪجي. اجائي
ڳالهائڻ سان پنهنجو مان به نه وڃائجي.

ڪنهن جي ڳلا نه ڪجي، ۽ چغلي يا چورت نه ڪجي.
بيٺوڏي چرچي ۽ مسخري کان پاسو ڪجي. بزرگن وٽ پنهنجي
علم جو فخر نه ڪجي. انهن تي الزام نه وٺجي. خوشيءَ جي وقت
۾ اندوه جوڙي ڳالهه نه ڪجي، جنهن کان انهن کي ڪراحت اچي.
هارون رشيد بادشاهه خواب ۾ ڏٺو ته سندس سڀ ڏند ڪري
يا آهن. ڏاڍو ڊپ ٿيس. سڀ ڏاها ۽ اڪابر گهرائي، انهن کان
تعبير پڇئين، تڏهن ڪنهن معتبر ماڻهو چيو ته:

”بادشاهه جا سڀ مٿ مائٽ سندس روبرو مرندا. انهيءَ ڳالهه
کان هن کي اهڙي بچان لڳي جو تعبیر ڪندڙ کي ڪٿي قيد
ڪيائين. پوءِ ٻيو هوشيار نجومِي گهرائي ان کان ويڃائو پڇيائين
تڏهن عرض ڪيو ته بادشاهه کي مبارڪ هجي، جو شاهه جي عمر

پهلس عزيزن کان وڏي ٿيندي.
انهي ۽ جواب باصواب کان بادشاهه خوش ٿيو ۽ انکي گهڻو
انعام ڏنائين.
تعبير ٻنهي هڪڙو ڪيو، پر رڳو ادب جو اشارو آهي.

بازي ۽ حڪمت عملي جي بيان ۾

ٿورو نوشادر ۽ عقرقرحو ڪٿي، وات ۾ وجهي جهاري ۽
جهڻي ڦيڻي ٻاهر ڪڍي پوءِ جيڪڏهن ٽانڊو وات ۾ وجهبو ته نه
سڙندو.

آفيم، ڪٽيلو، ڦٽڪي، لوڻ، آني جي ڪل، پارو پيهين هڪ
ٻئي سان گڏي سرڪي ۾ ملائي هٿ تي مهتي هٿ ۾ باهه کڻجي
ته هٿ نه سڙي ۽ جي پيون جي ترين کي مکي باهه تي هلجي
ته پير نه سڙن.

سونا گيڙو، خطمي، ڦٽڪي، شراب، ڪانور ۽ سرڪو اهي
سڀ پاڻ ۾ ملائي هٿن پيرن کي مهتي نه باهه جو اثر نه ٿئي.
ابرق حل ڪيل پاري سان ملائي آني جي اڇ ۽ لعاب سان
گڏي آگهاري بت تي مهتي باهه ۽ گهڙجي ته نه سڙجي.

سمنڊ ڦيڻ، آني جي ڪل ڪٽي چاڻي پاڻ ۾ ملائي بدن کي
مهتي وڃي باهه ۾ گهڙجي ته ان جو اثر بت کي نه رسي.

اڇو ڪٽيلو، نبات برابر وزن ڪجهه زعفران، ڌار ڌار پيهين
هڪ ٻئي سان ملائي ٻڙي ڪري رکجي. پوءِ ڪچهريءَ ۽ وڃي
پاڻيءَ جو پيالو گهرائي ماڻهن کان لڪ چپ اها آڙي منجهس
ڇنڊي وجهجي ۽ گڏي سڏي ڍڪ ڏيئي ڌرو ساعت ويهي رهجي
۽ ويهي چپ چورجن. گهڙيءَ کان پوءِ ڪٿي ڍڪ لاهبو ته اهي
شيون پاڻيءَ ۽ فالودي وانگر چميون پيون هونديون. پوءِ اهو فالودو

ڪٿي ماڻهن کي ڪارائبو ته ڏاڍو لذت هوندو. ماڻهو پائيندا ته مد جي اثر کان پاڻي ڄمي فالودو ٿي پيو آهي.

ڦٽڪي، ڪافور پاڻ سان گڏي پاڻي سان ملائي ڪاغذ کي مڪي ان کي باهه تي چاڙهجي ته منجهس حلوو رتي سگهيو.

جنهن جاء تي گڏهه لپتو هجي اتان مٽي ڪٽي دسترخواني جي هيٺان رکجي ته ڪاٺيندڙن کي اهڙي ڪل اچي وٺي جو ماني ڪاٺي نه سگهز.

جيئري مڪ جي پير ۾ ماڻهو جي مٽي جو وار ٻڌي دسترخواني جي هيٺان رکجي ته به اهڙو تماشو ٿئي.

ڪونٽر پاڻي ۾ گهاري هٿ تي ٽٽي باهه هڻ، ۾ ڪٽي ته نه ساڙيندي. مٽي ماڻهو جا ڏند ۽ هڏهه جي چپ ٻئي گڏ. جنهن ستل ماڻهوءَ جي سيراندي کان رکبا ته هو تيسين ڪين جاگندو جيسين آهي نه ڪٽبا.

نوشار، ٽوٽو برابر وزن لهي يا ڦوڏني جي پاڻي ۾ حل ڪري ترار يا ڪپ يا ٻئي لوهي هٿيار تي پهرين پگهريل ميڻ سان اکر لکي انجي مٿان مٿين شين وارو پاڻي هاري گچ تاهه ڪٽي آس تي رکجيس ته اکر صاف ۽ ظاهر ٿي پون ۽ نه ٻهن ۾ جي چاندي تي لکڻو هجي ته مٿين شين سان ذرو گوگڙو جو به ملائجي. جي پھڻ تي اکر لکڻا هجن ته گاڙهي ڪار ڦوڏني جي عرق ۾ ملائي پگهريل ميڻ سان پھڻ تي اکر لکي ڪار وارو ڦوڏني جو عرق ڪٽي مٿس هارجي ۽ گچ تائين آس ۾ رکي پوءِ ڌوئي صاف ڪجي ته اکر ظاهر ٿين.

ٿورو نوشار ڇن سان گڏي وڇون ڏنگيل ماڻهو پنهنجن هٿن ۾ مھتي ڪٽي سنگهي ته سور ڇڏي وڃيس.

ٽوٽو بجهين نانگ ڏنگيل جي دماغ ۾ ڦوڪجي هڪ رتي، ته جهٽ پٽ هوش ۾ اچي ۽ نانگ جو زهر دفع ٿي وڃي.

ٽوٽو بجهين پاڻي ۾ وجهي سون ٽپائي ان کي ان پاڻي ۾ ۽ ٽي ٽوپا ڏبا ته ٽامي جهڙو رنگ ٿي پوندس ۽ لوهه به انهي طرح ڪرڻ سان ٽامي جهڙو رنگ ڪري ٿو.

پهڻ کي ٿورو ڪوسو ڪري مڻڻ سان مٿس اکر لکي کيس
تکي سرڪي ۾ وجهي گهڙي ۽ کان پوءِ ٻاهر ڪڍيس ته اکر ڇٽا
ٿي پوندا.

آهر ۽ کارڪون ڪٿي ٿورو پاڻي ملائي ان سان جيڪي
ڪبو سو ڳاڙهو ٿيندو.

ڦٽڪي ۽ ماوا ڳچنائين پاڻي ۾ پسائي انسان اکر لکبا ته ساوا ٿيندا.
ڪهر ۾ ٿورو نوشادر وجهي سائس اڇي ڪاغذ تي اکر لکي
انکي ٻاهر تي ٽو ڏبو ته ڪارا اکر ظاهر ٿي پوندا.

انهي طرح، جي بصر جي پاڻي سان لکي ٻاهر تي ڪاٺيا ته
ساوا اکر ظاهر ٿيندا ۽ جي نارنگي جي پاڻي سان ته ڳاڙها. رڳي
ڪير سان زردا.

ڪبوتر جي رت ۾ پاڻي ۽ ٿوري مس گڏي اکر لکبا ته
ڏينهن جو ڪين ڏسبا ۽ رات جو پڙهي سگهبا.

ڳاڙهو سيندو لوڻ ۽ مس زيتون جي تيل ۾ ملائي انسان
ٽالھ ۾ هاريل پاڻي سان اکر لکبا ته ظاهر ٿي پوندا ۽ پڙهي سگهبا.
مڻڻ تپائي اکرن تي به ٿي پيرا هارجي ته اکر ٻهي ويندا
۽ ڪاغذ صفا ٿي پوندو.

نوشادر، ڪنگڪار، سنڪيو برابر وزن پاڻي ۾ ملائي اهو پاڻي
اڪرن تي هاري ڪاغذ آس ۾ رکبو ته اکر ٻهي ويندا ۽ ڪاغذ
صاف ٿي پوندو.

مسرهي، زرنبي کي پيهين سنهون ڪري ڪٽڪ جي اڏي سان
ملائي جنهن پکي ۽ کي اهو اٽو ڪارائبو سو بي هرش ٿي پوندو. پوءِ
جي مٿس ٿڌو پاڻي وجهيو ته وري هوش ۾ ايندو.

ڪٽڪ يا جيڪو ان، زرنبي، گوگڙو، پنگ جي ٻج سان
گڏي ٽهڪائي سڪائي ان مان ٻه ٽي داڻا جنهن پکي ۽ کي
ڪارائبا ته اهو بي هوش ٿي پوندو.

ڪنٺل پمرون جا پن ڪٽي ڇاڻي سهي جي رت ۾ ملائي
ڳوڙهو جوڙي ڪڍي ۾ وجهي پاڻي ۾ وجهي ته مڇي جلد اڇي
ٿيندي.

ٿور، چليل تر، پنگ جو ٻج، صحت ڪندرو برابر وزن
ڪمڪ جي اٿي ۾ گوهي پاڻي ۾ وجهيو ته ايتريون ته مڇيون
اچي مڙنديون جو هٿ سان وٺي سگهبيون ۽ جي اهو گاهه ڪنڍي
۾ وجهيو ته جلد مڇي ڦاسندي.

ٻاجهريءَ جو ناشتو، چونرن جو اٿو، پڪريءَ جي وءِ سان
ملائي گاهه ڪري ڪنڍي ۾ وجهيو ته جلد شڪار لڳندو.
دار چيني اٿي ۾ گوهي ماني پڇائي ڪتي کي ڪرائجي ته
ڪاٺ شرط نچندو.

اڪ جي کير سان هٿ، تي اکر لکي ڪاٺي پوءِ چار يا
انگار مٿن ڪٿي مهٻا ته اڪارا اکر ظاهر ٿي پوندا.
ڪاغذ کي ماڪ جي پاڻيءَ سان پسائي اُس ۾ رکبو ته
گهڙي کان پوءِ اڏامي ويندو.

مٺڻ جو پڪي جوڙي سندس پيٽ ماڪ جي پاڻيءَ سان ڀري
اُس تي رکجي ته گچ کانپوءِ اهو پڪي اڏامي ويندو.
ڪڪڙ جي آني جي ڪل خالي ڪري ماڪ جي پاڻي سان
ڀري اُس تي رکجي ته گچ کان پوءِ اڏامي ويندي.
بعر جا ذرا ڏهي ۾ وجهبا ته پتنگ ڏيبي تي نه ايندا ۽ انجي
باس کان ڀڄندا.

جيڪو هرڀڙ ڪاٺ جي عادت ڪندو تنهنجي ڏاڙهي اچي نه
ٿيندي. چن، زرن، مرداسنگ، سنا، ميندي، گل خيري برابر وزن
ڪٽي چاڻي رات جو پاڻي ۾ پسائي رکجن. صبح جو اهو پاڻي
اچي رنگ واري حيوان کي مڪجي ته سندس سڀ وار ڪارا ٿي
پون. جي سڄي بت تي نه مڪجيس ۽ ڪٽي مڪجيس ته ابلق
رنگ ٿي پويس.

ڇٽڪ ڪاٺي، کونر، هڱ پيهين مٽيءَ ۾ ملائي جنهن کي
سنگهائجي سو نچون ۽ ٿٽ ڏئي.

ڪبوتر يا ڪڪڙ جو آڻو تازو ٿي ڏينهن سرڪي ۾ پڇائي
رکبو ته آني جي ڪل تمام نرم ٿيندي پوءِ سوڙهي منهن واري

شيشي ۾ وجهي مٿانس ٿٽو پاڻي کڻي وجهيو ته اڳئين حمرو سڄي
آڻو ٿي بوندو ۽ ماڻهو حيران ٿيندا ته آڻو ڪنهن سورهي ۾ بهن
واري شيشي ۾ سلامت اندر ويو.

اچي شيشي ۾ ڪجهه شراب ۽ ڪجهه گوگڙو وجهي اوبداهي
گهر ۾ رکجي ته ائين پيو پائنجي ته چڻ شيشي ۾ باه رکي آهي.
مٿيءَ مان ڪنهن جانور جي صورت ناهي سندس پيٽ ۾
هڪڙو ڏيڏر وجهي بند ڪري پوءِ انهي صورت جي نڪ جو
سوراخ ڪري ان ۾ گوگڙو جو دونھون ڏبو ته ڏيڏر کي انجو
دونھون جو ايندو تنهنڪري عجيب آواز ڪندو ماڻهو پائيندا ته
مٿيءَ جي صورت آواز ٿي ڪري.

ڪڇونءَ جي وه، سيندو ڳاڙهو لوڻ پاڻ ۾ ملائي السبي جي
اڳڙيءَ جي وت جوڙي سائڻ گوهي نئين ڏيبي ۾ اها وت ۽ زنبق
جو تيل وجهي جنهن گهر ۾ ٻارو تنهن گهر جا ويٺل ماڻهو
پائيندا ته اسين پيڙيءَ ۾ ويٺا آهيون ۽ درياھ جو سير پيا ڪريون.
نير پيمهن نئين اڳڙيءَ ۾ ويڙهي وت ڪري نئين ڏيبي ۾
اها وت ۽ هيرڻ جو تيل وجهي جنهن گهر ۾ ٻارو تنهن گهر
جا ماڻهو سڀ ساڻي پوشاڪ وارا پيا ڏسبا.

ڏاڙھون جي کل ٿي ڏينهن ٿي راتيون، پاڻيءَ ۾ پچاڻي پوءِ
اهو پاڻي جنهن پوک جي چوڌاري هاريو تنهنڪي مڪڙ اوڏو نه ويندا.
ڏاڙھون جي کل جنهن وڻ سان ٻڏي سو مڪڙن کان بچندو.

ڪاريءَ مس سان ڪاغذ تي اکر لکي پوءِ جيڪو رنگ وڻي
سو ٿوري تيل سان گڏي انهي ڪاغذ سڄي کي مڪي گهڙيءَ
کانپوءِ کيس سئين تختي تي رکي زور سان پاڻيءَ جا چنڊا هڻبا
ته اکر اڇا ٿي بوندا ۽ ڪاغذ تي ٻئي هنڌ اهو رنگ قائم رهندو.
تازيءَ ڪتي جي ڪن جي مر زرنبي ۽ تيل سان گڏي اڳڙي
۾ ٻڏي ان کي ڪپي پانهن ۾ ٻڏبو ته تيسين ننڊ نه ايندي جيسين
ان کي پانهن مان نه چوڙبو.

چب کي وڻي ڪهجي، ڪس کان پوءِ سندس هڪ اک ۾

پتيل رهي ٿي. اها ڪڍي اڳڙي ۾ ٻڌي ڳجي ۽ ۾ ٻڌي ته تيسين
ننڍ نه ايندي جيسين اها نه چوڙي.

چپ جو هنڀون اڳڙي ۽ ۾ ويڙهي ستل ماڻهوءَ جي آره تي
ڪڍي رکيو ۽ پوءِ ان کان جيڪي بچيو، سو سڀ هو ننڍ ۾ چٽي ۽
طرح ڏسيندو.

جؤ يا بادرنگ يا ونڱي جو بچ سير يا سڱن سان نڪتل
ماڻهوءَ رت ۾ وجهي ست ڏينهن اس ۾ رکجي پوءِ ٻيا ست ڏينهن
چانو ۾ رکجي، تنهنڪان پوءِ رت مان ڪڍي جدا ڪري نئين
ڪپڙي ۾ ٻڌي رکجي ۽ هر ڪپڙڻ مهل جيڪا مٽي چونڀي ڪي
جهڙي ٿي سا به موجود ڪري رکجي، پوءِ جڏهن ڪنهن مجلس ۾
تماشو ڏيکارڻو هجي تڏهن ان مٽيءَ مان ڪجهه نڪر جي پيالي
۾ وجهي اهو بچ منجهس پوري ڪجهه ٻاڻي ڪوسو ان تي وجهي
پيالي کي ڪپڙي سان ڍڪي رکجي ته گهڙيءَ کان پوءِ اهو
بچ ڦٽي پوندو ۽ ٻن ٽاريون ۽ ميوا جهليندو ۽ مجلس وارا ڏسي
حيرت ۾ پوندا.

رُوح افزا پیجیے - رُوح تازہ کیجیے

اس کے رنگ سے آنکھوں میں طراوت، خوشبو سے مشام جاں مضطرب
ذائقے سے دل و دماغ آسودہ و تاثیر سے ہوسے دجہ و میں تازگی و توانائی کی لہر۔
رُوح افزا کی یہ ساری خوبیاں رُوح کی مسرت کا باعث ہیں۔

رنگ، خوشبو، ذائقے، تاثیر اور معیار میں بے مثال

رُوح افزا
مشروب مشرق

سمجھ دار ماںیں دانت نکلنے کے دنوں میں اپنے نونہال کو "نونہال" پلاتی ہیں

دانت نکلنے کے دنوں میں بچہ نڈھال رہتا ہے۔
طرح طرح کی تکلیفیں اسے گھیر لیتی ہیں۔ مگر ہر سمجھ دار ماں جانتی ہے کہ
دانت نکلنے کے دنوں میں بچے کو نونہال گرائپ وائر دینے سے دانت
آسانی سے نکل آتے ہیں اور بچہ تکلیفوں سے محفوظ رہتا ہے۔

ایس۔ ۱۵۰ ملیری
کنگسٹن ویسٹیا ہے

نونہال
ہمدرد گرائپ وائر
بچوں کو طبعی مسزور اور صحت مندر رکھتا ہے

ہم جو دنیا میں نونہال بنائے ہیں
انہیں ہماری دولت
اخلاقی ہماری کھوت

ناميارا سنڌي

ياڳو ٻيون

ترتيب ۽ عمل الدين بيدار

مهاڳ

ڪنهن ملڪ جي عظمت کي بنيادي طرح اتان جي تاريخي واقعن ۽ جامع تهذيب ۽ ثقافت جي اوسر مان معلوم ڪري سگهيو آهي. انهي لحاظ کان سنڌ بيمثال آهي. سنڌ جي قديم توڙي ويجهڙ واري تاريخ پڙهڻ سان معلوم ٿيندو ته هن ڌرتيءَ هر دور ۾ وڏا مڊر، عالم، سورهيي، ديني بزرگ، شاعر ۽ اديب پيدا ڪيا ۽ هر ڪو پنهنجي پنهنجي ميدان ۾ ڪماليت تي پهتل هو. اڄ اهي هستيون پنهنجي ڪارنامن، خدمتن ۽ انسان دوستيءَ سبب زنده آهن ۽ وقت جو وڪرو سندن نانن کي مٽائي نه ٿو.

اسان سنڌين کي گهرجي ته پنهنجي ناسيارن سورمن، شاهين ۽ عالمن کي نه صرف ياد رکيون بلڪه انهن جي ڏس سيل راهه تي هلي بهي جهانن ۾ پاڻ لاءِ سٺو درجو پيدا ڪريون. خاص ڪري هن وقت، جڏهن سنڌ جي تهذيب ۽ بوليءَ کي ختم ڪرڻ جو سڌي قوم کي زمين تان ٽٽا ڪرڻ لاءِ ٻن الاقوامي خوشنورن زور وٺي ويون، ظاهري ۽ گهڻيون قانونن سنڌين کي سيد اديبن جهڙي حالت ۾ ڏيئي ڇڪل ڪرڻ لاءِ رات ڏينهن هلاڻ ڪري پٺيون آهن، ڏڏهن هن قسم جو ٻيڙي معلومات وارو اڀياس، سنڌي پرڳڻن تي مڙس ماڻهو تي ڪيڏانهن جو حوصلو ڏئي ڏسجي ٿو.

هو ڪتاب ان سلسلي جي پهرين آهي.

از : محمد امين کوسو

شيخ عبدالمجيد

شيخ عبدالمجيد انهن ٻن چئن انسانن مان هو . جن کان ان سڌي طرح هر ڪو متاثر ٿيو .

ان ۾ بزرگانه ڪرامت يا سندس شيخيت کي ڪو تعلق نه آهي . ابتدا ۾ البته متهنجي ان ڏنل وابستگي جو سبب شيخ صاحب جو اسلام آڻڻ هو . مگر جيئن وقت گذرندو ويو ، تيئن تيئن هن جي والهاڻه جذبي محبت ۽ الفت جي ترتيب ٻي صورت ۾ شڪل اختيار ڪئي . حتمي جو متهنجو خيال ان حد تي پهتو ته سنڌ جي نام نهاد ليڊرن ۾ سياسي فهم ۽ فراست ۽ سياسي معاملات کي سمجهڻ سمجهڻ جي صلاحيت صرف هن نئين مسلم ظاهر ۾ ڪمزور مگر پنهنجي خيالات ، ضد ۽ حجت جي معاملات ۾ هڪ مضبوط عبدالمجيد ۾ هئي .

نه فقط ايترو مگر هندستان جي چوڻي جي ليڊرن ، سرن ، خان بهادرن ، مولانائن ، مسترن جي لنگشائرن جي بهترين لباس کان وٺي دملي مل ۽ صاف شد ڪڍڻ ڀروش آدمين جي وڏي جماعت ۾ به مون کي عبدالمجيد جي شخصيت علحده ۽ مختلف نظر آئي . آئون نالا وٺڻ غير ضروري سمجهان ٿو . ورنه اهڙن ماڻهن جا نالا به بغير خوف دائره تحرير ۾ اڻي سگهان ٿو ، جن جي پوڄا ۽ پرستش ۾ بد بخت هندستان جا نهايت ئي بد بخت مسلمان پنهنجو قيمتي وقت ضايع ڪندا هئا .

شيخ صاحب جي مريدن مان آءٌ هرگز نه آهيان ۽ نه وري شيخ هن وقت تائين بزرگي جي مسند نشيني جو حقدار پاڻ کي سمجهيو . تنهن ڪري متهنجي مٿين لفظن مان هي مطلب نه ڪڍيو وڃي ته آئون شيخ صاحب جي سياسي خيالات ۽ عقائد جو سراسر مداح آهيان . جيتري قدر مون کي نام نهاد سنڌي ۽ غير سنڌي مسلم رهنماڻن جي پست ۽ غلامي ۽ طرف مائل سياست کان نفرت آهي اوتري قدر شيخ صاحب جي ڪن سياسي نظرين سان به اختلاف هوم .

هڪ سياستدان جي سڀ کان زبردست مصيبت هي به هوندي آهي، ته هو پنهنجي خيالن ۽ عقيدن کان پنهنجي آئينده پروگرام بابت مواد گڏ ڪندو آهي، جي ائين نه ڪري ته سندس مخالفين سندس ايمانداري ۾ شڪ آڻيندا آهن يا خواهه مخواهه اهڙي قسم جي درويشگي ڪندا آهن، جنهن مان سندس عزت ۽ عام مقبوليت کي نقصان پهچي.

شيخ موصوف کي شايد ٻئي ڪنهن سياستدان جي پيٽ ۾ وڌيڪ هن مشڪلات جو مقابلو ڪرڻو پيو. ذاتي طور هن جي وسعت نظري ۽ بلند خيالي ڪيتري به پايه تڪميل تي پهتل هجي مگر کيس سندس ماحول جو هميشه خيال رکڻو ٿي پيو. سنڌ جا مسلمان گائائي جيترا پوءِ هندستان جي سياسي حالت تي اڻو گايو خيال ڪرڻ سکيا هئا، شيخ صاحب کي سندن جذبات ۽ خيالات جو چڱي چڱي خيال رکڻو پيو. اگرچ هيءُ بجاءِ خود هڪ ڪمزوري ۽ عام ماڻهن جي جذبات کان متاثر ٿي ملڪي گناھين ۾ حصو وٺڻ سڀ کان خوفناڪ سياسي پاليسي آهي، جنهن ۾ ٽن قومن ۽ ملڪن جي قسمن جا فيصلو سالها سال تائين رڪجي وڃن ٿا ۽ چڱي نٿو سگهجي ته ان وقت تائين جي مسلمان هندستان جي آزادي جي راه ۾ روڙا نه اٽڪائين ها ته هوند هندستان ڪٿي جو ڪٿي پهچي وڃن ها.

شيخ صاحب جي عام مسلمان ليڊرن سان منهنجي خيال ۾ سياسي مقاصد جي نقطه نگاهه کان ڪا مشابهت ڪانه آهي، هو هڪ خوفناڪ قسم جو وطن پرست ۽ هندستان جي آزادي جو طالب هو. شايد سندس دلي تمناون ڪڏهن به سندس زبان ۾ قلم جي ذريعي ظاهر نه ٿيون. مون کي ياد آهي ته شڪارپور ۾ سنڌ مسلم ڪانفرنس جي موقعي تي اڪين ۾ آب آئيندي دردمند لهجي ۾ شيخ صاحب صدارتي تقرير ۾ هي جملا چئي ڏنو:

”مسلمانو! مونکي پڪ نه آهي ته آءٌ جيڪي چئي رهيو آهيان، سو اوهين سمجهي به سگهو ٿا يا نه.“ انهيءَ تقرير کان پوءِ جيڪا منهنجي ساڻس گفتگو خان بهادر وڏيري اله بخش خان جي جاءِ تي ٿي، تنهن مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو. رازدارانه انداز

مون کي چيائين: ”ويهن ورهن کان لڳو لڳ مون مسلمانن اڳيان رڙيون ڪيو آهن، مگر خدا ڀلو ڪري سندن جهالت جو سندن حالت ۾ ڪابه تبديلي ڪانه پيدا ٿي آهي. شايد منهنجي قسمت ۾ اهو روئڻ لکيل آهي، ڀانئڻ ٿو ته تو جهڙا نوجوان مسلمانن جي بهتري ڏسندا.“

مون کي سڀ کان زياده اهو منظر ياد آهي، جڏهن ۱۹۳۱ مارچ يا اپريل ۾ مولانا شوڪت علي جي زير صدارت ٻي مسلم ڪانفرنس جو اجلاس دهلي ۾ ٿي رهيو هو. شيخ عبدالمجيد جي شخصيت کان واقف آدمي هال ۾ ٿورا هئا. هال ۾ مولانا شوڪت علي ۽ حسرت موهاني جي طرفدارن هڪ اهڙو هنگامو برپا ڪري ڇڏيو هو، جنهن جو بيان باعث شرم آهي. شور ۽ غل انتهائي درجي تي پهتل هو، جڏهن شيخ صاحب کي تقرير جو موقعو مليو کيس تقرير لاءِ استيج تي بيٺل ڏسي ڪن ماڻهن هال ۾ سسخرانه انداز ۾ واکا ڪري چيو ”فرمائي جناب! ڪيا ارشاد هون؟“ مگر بمشڪل پنج چار فترا شيخ صاحب جي سڀني آميحه اردو ۾ نڪتا هوندا، جڏهن هال مان ”انقلاب رنده باد“ جا نعرا بلند ٿيا. ان غير جانبداران نموني هيءَ تبديلي ڏسي حيران ٿي ويس. بيشڪ هي ٻه چار فقرا صداقت سان پريل هوا.

سنڌ جي ڪن ڪٽر ۽ خود غرض مسلمانن لاءِ ناگوار خاطر نه گذري ته هي چئي ڏيان ته شيخ عبدالمجيد مخلوط انتخاب جو پڪو حامی هو. جيئن مون اڳ لکيو آهي ته شيخ صاحب پنهنجي ماحول کان مجبور هو. سنڌ جي نمائندگي فرقيوارانه نقطه نگاه کان ڪرڻ شيخ لاءِ ذاتي طور مشڪل فرض هوندو، مذهبي خيالن ۾ شايد هو هڪ مٿلو هجي مگر سندس سياسي خيال هميشه مختلف رهيا. چنانچہ مرحوم مخلص ڪيترا نظم شيخ موصوف جي سياسي خيالن جي خلاف مسلمان اخبار ۾ پنهنجي هڪ مخصوص انداز ۾ لکيون. جن مان ڪيتريون شيخ جي شان جي برخلاف هئا.

سنڌ جي عام مسلمانن کي شيخ سان جذباتي عقيدت هئي. علي ڳڙھ ۾ جڏهن وائسراءِ صاحب ۽ حضور نظام اچڻ وارا

هوا ته سنڌي صاحبان مسٽر نبي بخش خان پٽو، آئريمل علي بخش،
 سميٽ عبدالله هارون صاحب به تشريف فرما ٿيا. ساڻن گڏ مسٽر
 عبدالحميد خان پٺاڻ آف سکر به منزل انداز هو. شيخ عبدالحميد
 جي اليڪشن بابت ٻن چئن ٻاهرين غير سنڌي حضرات اڳيان ڳالهه
 ڪندي عبدالحميد خان فرمايو ته ماڻهو سردار پٽي جي لارين ۾
 چڙهي ايندا هئا ۽ ووٽ شيخ کي ڏيندا هئا. سردار پٽو جو تمام
 گهٽ گفتار هو، تنهن به ڪنڌ ڏوٿيندي ان بيان جي صداقت جو
 اعتراف ڪيو.

مون کان ان ڳالهه تي، بي اختيارانه هڪ فرمائشي تهڪ
 نڪري ويو. کين ٻڌايم ته ڪيئن علي گهڙهه کان مون به تارن ۽
 خطن ذريعي شيخ صاحب جي فائدي ۾ فتواڻون پئي ڪڍيون. هڪ
 تار لکيم ته شيخ صاحب جي مخالفت اسلام جي مخالفت آهي.
 هڪ صاحب جو سنڌ جي حالات کان بخوبي واقف هو جو
 اسيمبلي جي سنڌي ميمبرن کي هميشه سرڪار نامدار جي غلامي
 ۾ رکڻ ۾ ڪامياب نظر ٿي آيو، تنهن صاحب چيو ته شيخ صاحب
 هڪ مسڪين آهي. اگرچہ مسلمانان سنڌ جو هڪ وڏي حد تائين
 مٿس اعتبار آهي تڏهن به کيس سياست ۾ وڌڻ ماڻهن جي مقابلي
 ۾ ڪاميابي جي اميد رکڻ نه ڪپي. مون چيو ته ائين برابر آهي،
 ته شيخ هڪ قلندر آدمي آهي، مگر آئون يقين سان توهان کي
 ٻڌايان ٿو ته هن پيري شيخ صاحب جي اسيمبلي ۾ هجي ها ته جيڪر
 مون کي پنهنجي علي گهڙهه جي قومي خيال رکندڙ دوستن جي
 لکنوي فرشي سلاسن حاصل ڪرڻ جو موقعو ڪڏهن به نه ملي
 ها!! هر دفعي جڏهن اسيمبلي ۾ ووٽ ٿيندا هئا، ته منهنجا دوست
 حقارت آميز لفظن سان سڀني سنڌي ميمبرن جي قومي غيرت ۽
 حميت تي مونکي مبارڪون ڏيندا هئا. مون کين وڌيڪ صاف
 صاف ٻڌايو ته سنڌ جي نمائندگي مسلمانن طرفان صرف عبدالحميد
 ڪري سگهي ٿو.

مسٽر عبدالحميد خان هي فقرو ٻڌي بلند آواز سان چيو ته
 هر هڪ سنڌي تو سان هن ۾ شامل راءِ آهي.
 شايد منهنجي اظهار خيال کي پوري طرح نه سمجهيو وڃي.

۲) شيخ صاحب کي سڀني انساني ڪمزورين کان بلڪ ٿو سمجهيان. سا اوقات هن کان انهن ڪمزورين ڪري غلطيون به سرزد ٿيون هونديون. ائين به مستر آهي ته هن جا خيال، هن کي هو صحيح ۽ نهڪ سمجهندو هوندو، سي غلط هجن. مگر اهي سڀ انساني ڪمزوريون آهن، سڀ کان آخر هن ڳالهه جو اظهار ضروري آهي ته هيءُ جو پنهنجي اوقات پٽاندر اهميت نه حاصل ڪري سگهيو ان لاءِ به سبب آهن؛

(۱) ته شيخ جا خيال عام مسلمان ليدرن جي خيالن کان مختلف هئا. هو ڪنهن حد تائين پنهنجي عقيدن لاءِ سخت به هو. (۲) ته سندس مالي مشڪلاتون ۽ سنڌ جون مخصوص حالتون. سنڌ جي مخصوص حالتن جو تذڪرو اڳ ڪري چڪو آهيان. مالي مشڪلاتون قابل بيان نه آهن.

بهرحال هي حقيقت آهي ته عبدالجبار مسڪين جي حبشيف مسلمانن ۽ آيو ۽ آخري وقت تائين مسڪين رهيو.

تهري خاڪ مين هيءُ اگر شرر تو خيال فقر و غنا نه ڪر
 ڪم جهان مين سن شعير پر هي مدار قوت هلدري .

هر ڪم عشق مصطفیٰ سامان اوست
 بهر و برادر گوشه دامن اوست !
 (اقبال)

مسڪينن جهان خان کوسو

ٿرين لاءِ رحمت جو فرشتو

۲۳ جولاءِ ۱۹۸۰ع تي اسان کان اهڙو مخلص غريبن جو هٿڏوڪي ۽ ٿرين جي حقن لاءِ ساري چمار وڙهندڙ قومي ڪارڪن سوڪلاڻي ويو. جنهن کسي ٿر جو هرڪو ننڍو وڏو مسڪين جهان خان کوسي جي نالي سان ڄاڻي ٿو. هن ۱۹۰۰ع ۾ ٿرپارڪر جي ريگستان علائقي ۾ هڪ گولڙي سامي ويري ۾ پوليس انسپيڪٽر جگر خان جي گهر ۾ جنم ورتو. سندس ڏاڏو ڊي. ايس. پي هو. هي سڪڻي ستابي گهر جو نور نظر هو.

۱۸ سالن جي عمر ۾ پوليس کاتي ۾ ڀرتي ٿيو. جتان سندس زندگيءَ جو هڪ نئون ۽ انقلابي دور شروع ٿيو. پاڻ ميهي ٿاڻي تي هو ته هڪ ڏينهن ايس ايڇ او پنجن بي گناهه ٿرين کي گرفتار ڪري وٺي آيو ۽ هن تي ۱۰۹ جي ڪارروائي ڪرڻ لاءِ مسڪين جهان خان کوسي کي چيائين.

جڏهن مسڪين کي خبر پئي ته هي غريب ڪولهي آهن ۽ ۱۰۹ جي ڪارروائي ڪرڻ لاءِ چاندو پائي شهر ۾ پئڻ آيا آهن تڏهن سندس اندر جو انسان جاگي پيو ۽ هڪدم صوبيدار کي چيائين ته انهن کي آزاد ڪر. پر ڳالهه وڃي جهيڙي ٿاڻين پهتي. مسڪين جهان خان رائيفل ٿاڻي مهڏان تي بيهي رهيو. آخر ڊي. ايس. پي آيو. جنهن جي اکيان هن هٿيار ڦٽا ڪيا، ۽ بي گناهه کي آزاد ڪرائي، نوڪريءَ تان استعفا ڏئي ڇڏيائين. اهو سال ۱۹۳۷ع جو زمانو هو.

مسڪين موصوف جو نئون دور شروع ٿيو ته هن پنهنجي زندگي عرصن لاءِ وقف ڪري ڇڏي. نئون حزم ڪڍي موهن تي آيو. هن کان ٿرين تي ٿيندڙ ظلم برداشت نه ٿيا. پهرين جهان خان کوسو هو. ۲۲ پوڻ پاڻ کي مسڪين سڏڻ ۾ فخر محسوس ڪيائين. ٿر ۾ ڏڪار خطي نه پر مسڪينن جو ڏانهن ۽ آسوسن ۽ ڏاڍين ملاسن جو ظلم هجي ته پر مسڪينن جو ڪو ڏانهن!

وڏيرن ۽ آفيسرن جي سازش سان مسڪين جهان خان کي
رٿا جي ڪيس ۾ اندر ڪيو ويو ۽ ٿر ۾ ٽرڪو مڃي ويو. ماڻهن
وٺي ڏانهن ڪڍون. ان وقت جي صوبائي حڪومت جي سربراهه
ڊاڪٽر خان مداخلت ڪئي ۽ خود ميرپور ۾ اچي انڪوائري
ڪيائين. پوءِ ٻيهر آفيسرن کي سزا طور ضلعي کان ٻاهر مڊلي
ڪيو ويو ۽ مسڪين جهان خان کي باعزت آزاد ڪيو ويو.

انهيءَ عظيم انسان ٿر واسين لاءِ ڪئين ڏک ڏاڪڙا ڏنا.
هن ۵۴ سال انسان ذات جي خدمت ڪئي. هو ظالم زميندارن
۽ ڪهري ڪاهورن لاءِ هڪ ڪاريهر ثابت ٿيو.

ڪولي چوندا هئا ته مسڪين اسان جو ڀڳوان آهي. سنڌ
جي هن اتم انسان ۶۵ سال ٿر جي خدمت ۾ گذارياءِ. ۱۹۷۱
جي جنگ کان پوءِ پنهنجي ڪڪڙين جهوپڙي ۾ آخري ڏکڻ جا
ڏونگر ڌاري، غريبن مٿان پوئس ۽ رينجرس جا ظلم ڏسي ذهني ۽
جسماني عذابن جي اوڙاهه ۾ سڙي، آخر انساني محبت جي مجسمي
مول اسپتال جهڙاڻو ۾ دم ڏنو.

حسن علي آفندي

سنڌ ۾ جن صاحبن موجوده زماني موجب مسلمانن جي ستاري
۽ ترقي لاءِ ڪوششون ڪيون تن ۾ خان بهادر حسن علي آفندي
جو نالو نمايان طور نظر اچي ٿو.

خان بهادر حسن علي ولد ميان محمد احسان، اصل آخوند
گهراڻي جو فرد هو. ۱۸۶۰ع ۾ جهڙاڻو ۾ ڄائو. شروع ۾
خانگي طرح فارسي ۽ عربي پڙهائين ۽ جواني جي زماني ۾ هو
پنهنجي مٿي انگريزي سکيو. خان بهادر حسن علي آفندي اوائلي
ڄمار ۾ ۱۵ يا ۲۰ ورهين سان ڪوٽڙي ٻي ٽي ڊاڪ مستي ۾
ان کان پوءِ نوشهري ڍنڍ جي ڊپٽي ڪليڪٽر - و مستي ۾.

اتي سڌي اکڻ پڙهڻ جو چڱو تجربو ٻرايائين. چوڻه هو نمائين ۾
هو فقط فارسي پڙهيو هو تنهنڪري اتي ئي آفيس ۾ هڪ ڪرستان
ڪلارڪ کان انگريزي سکڻ لڳو.

اتان پوءِ ستت ئي وري ڪوٽڙي ۾ آڳوڻن جي آفيس ۾
ڪلارڪ ٿيو، جتي انگريزي ۾ وڌيڪ لياقت حاصل ڪيائين. سندس
هوشياريءَ تي ڪراچي جو وڏو جج مسٽر ربلٽن چڪر ٽپي پيو
جنهن کيس ۶۰ رپيا پگهار تي ضلعي ڪورٽ ۾ سرشتيدار مقرر
ڪيو. انهي نوڪري واري زماني ۾ وڪالت جي تياري ڪيائين.
پر مسٽر ربلٽن سندس هوشياري ڪري کيس امتحان ڏي-ڻ کان
سوا ٿي وڪالت ڪرڻ جي اجازت ڏني.

ان زماني ۾ مرحوم حسن علي کان سواءِ ٻيو ڪوبه مسلمان
وڪيل ڪراچي ۾ ڪونه هوندو هو. تنهن ڪري کيس مسٽر
ڏيارام چمٽ مل ۽ آڌارام مولچند جهڙن مشهور هندو وڪيلن سان
مقابلو ڪرڻو پوندو هو. نيٺ مرحوم ستت ئي نالو ڪاپيو ۽
ساري سنڌ ۾ سندس مشهوري ٿي وئي.

ان کان پوءِ هو صاحب پبلڪ پراسيڪيوٽر ۽ گورنمينٽ
پليڊر ٿي رهيو. مسٽر مئڪگرسن صدر ڪورٽ جي جج کيس سمالي
ڪاز ڪورٽ جي جج جي جاءِ آڇي پر هن صاحب قبول نه ڪئي
هو تمام رلڻو ملڻو ۽ خوش مزاج ماڻهو هو، جنهن ڪري ماڻهن
جون دليون تمام جلد ڏانهس ڇڪجي وينديون هيون.

خان بهادر حسن علي جي زماني ۾ مسلمان تعليم ۾ تمام
پوئتي پيل هو، جنهن ڪري هن صاحب مسلمانن جي تعليم ڏي
تمام گهڻو توجهه ڪيو. هن دل ۾ خيال ڪيو ته انگريزي تعليم
سان گڏ مذهبي تعليم لاءِ ڪو درسگاهه قائم ڪيو وڃي. هن مقصد
حاصل ڪرڻ لاءِ هن همت ٻڌي، بيد فتاويٰ ڪم شروع ڪيو ۽
سنڌ مدرسته الاسلام جو بنياد وڌو، جنهن لاءِ ساري سنڌ ۾ گشت
ڪيائين پر سنڌ کان ٻاهر بمبئي، ڪلڪتي ۽ مدراس تائين سنڌ
مدرسي لاءِ بيڪ منگڻ ويو. شروع ۾ هڪ سواڙي جڳهه ۾ مدرسي
جو بنياد رکيائين. ان کان پوءِ موجوده جاءِ وارو پٽ خريد ڪري
اُتي مدرسي جي عمارت اڏيائين. ۽

۱۸۸۶ع ۾ ڪراچي ميونسپالٽي جو ڪاؤنسلر ٿيو.

۱۸۸۴ع ۾ ڪلڪتي جي محمدن ايسوسي ايشن جي سنڌ ۾ شاخ قائم ڪوٺائين، جا اڄ تائين هلندي اچي ٿي.

۱۸۹۱ع ۾ سنڌ جي زميندارن پاران بمبئي ڪائونسل جو ميمبر چونڊيو ويو.

ترڪي، روس جي جنگ وقت ترڪي لاءِ تمام گهڻو هندو جمع ڪيائين، جنهن ڪري ترڪي سفر وان کيس آفندي جو لقب عطا ٿيو.

مرحوم خلق خدا جي خدمت ڪندي نهايت ڪامياب زندگي سان ۶۵ ورهن جي ڄمار ۾ وفات ڪري ويو.

إنالله وانا اليه راجعون.

قادر داد خان

خان بهادر قادر داد خان ڪاڪڙ خاندان مان آهي. سندس وڏا قنڌار مان اچي هڪارهپور ۾ رهيا. سندس والد سوداگري سانگي سنڌ ۾ آيو. هو وطن ڏانهن موٽڻ بدران سڌو دهلي هليو ويو مگر ٻار ٻچا شڪارهپور ۾ ڇڏي ويو. رستي ۾ چورن اچي واپس، جي هن کي شهيد ڪري مال ڦري هليا ويا. ۽ قادر داد خان ڀتيم ٿي پيو. پيءُ جي ورثي مان ڪن ٿورن رپين کان سواءِ هن لاءِ ٻيو ڪجهه نه بچيو. کيس والده ۽ مامي رحمت الله خان پالي وڌو ڪيو. ۱۵ سالن تائين نج فارسي پڙهي پوءِ پيت قوت لاءِ نوڪري جي تلاش ڪرڻ لڳو.

آخر ۱۸ رپين پگهار سان سرڪاري آفيس ۾ ملازم ٿيو. پوءِ محنت ڪري هو منشي گيري جي درجي تي پهتو ۽ اتان تمام جلد ترقي ڪري مختيارڪار ٿيو. ان کان پوءِ ڊپوٽي ڪليڪٽر

ٺيو ۽ خان بهادري جو لقب به مليس.

۱۸۹۴ع ۾ جڏهن نوشهري فيروز ۾ ڊپوٽي ڪليڪٽر هو، تڏهن سرڪار کيس گهراڻي رياست خيرپور ۾ وزير اعظم جي عهدي تي مقرر ڪيو.

هن رياست ۾ اچڻ شرط نئون انتظام ۽ نئون بندوبست شروع ڪيو. رستا، واء، بليون، اسڪول ۽ سرڪاري عمارتون ٺهرائين. هن کي ديسي هرن سان ڏاڍو شوق هو، جنهن ڪري خيرپور ۾ هڪ هنري اسڪول کولائين، جنهن مان ماڻهن کي تمام گهڻو فائدو رسو.

سرڪار ۾ سندس ايتري قدر مان هو، جو هڪ دفعي جڏهن بمبئي جو گورنر خيرپور ۾ آيو ته ان وقت خان بهادر قادر داد خان بيمار هو. گورنر، سند جي ڪمشنر مسٽر جيمس کي پنهنجي پاران سندس طبع پرسي لاءِ موڪليو.

مرحوم قادر داد خان نيڪ نمازي، رڻو ملڻو ۽ نرم دل هو. خاص طرح پنهنجن عزيزن سان هن جون گهڻيون مهربانيون هونديون هيون. جيڪڏهن ڪو نوڪر بيمار بيمندو هوس ته پاڻ لنگهي وڃي هن کان حال احوال وٺندو هو.

جنوري ۱۹۰۳ع ۾ جڏهن دهلي دربار ٿي تڏهن موصوف مير فيض محمد خان سان گڏجي دهلي ويو، ۽ اُتي ئي ۳۱ جنوري ۱۹۰۳ع ۾ وفات ڪري ويو.

مرحوم پويان ٻه پٽ ڄڻي ويو. (۱) آغا غلام دستگير بئريسٽر جو وفات ڪري ويو (۲) آغا غلام حسين.

آنرېبل سید آلهندو شاہ

سید آلهندو شاہ وڏي پڄندي وارو ۽ زبردست ڏيا وارو، در ٻيلي نئين، تعلیم نوشهري فيروز ضلعي نواب شاہ جو زميندار هو.

۱۸۹۷ کان وٺي دسترڪٽ لوڪل بورڊ حيدرآباد جو چوڻيل
ميمبر هو. نواب شاه ضلعي ٽار ٽيڻ ڪري، انهيءَ ئي ضلعي جو
۱۹۱۹ع تائين چونڊيل ميمبر رهيو.

۱۸۹۸ع ۾ اسپيشل مئجسٽريٽ مقرر ٿيو، اهو عهدو به
وڏي لياقت ۽ قابليت سان هلايائين. سرڪاري ڪمن ۾ وقت
بوقت مددون ڏيندو هو، جنهن ڪري سرڪار سندس قدرشناسي
ڪري ڪيترا دفعا آفيسن نام، نوٽيون ۽ خان بهادري جو لقب
ڏنو. پبلڪ جي ڪمن ۾ گهڻي دلچسپي وٺندو هو ۽ غريبن سان
سندس خاص همدردي هوندي هئي.

۱۹۰۳ع ۾ هن صاحب پنهنجي خرچ سان نوٽهري ۾ مدرسو
جاري ڪيو. ان وقت عام مسلمانن ۾ انگريزي تعليم وٺڻ جي
ايتري سجاڳي نه هئي، تنهن ڪري هن صاحب ڪيترن شاگردن
کي فري بورڊري ۽ ڪن کي اسڪالرشپ ڏئي مدرسي جو واڌارو
ڪيو. آخر ۱۹۰۹ع ۾ اهو مدرسو لوڪل بورڊ جي حوالي ٿيو ۽
بورڊنگ به ان سان گڏ قائم ٿيو. پوءِ سندس اٽڪ ڪوششن سان
مدرسو وڏي هاءِ اسڪول جي پئماني تي پهتو، جو اڄ مدرسو هاءِ
اسڪول جي نالي سان مشهور آهي.

مرحوم شاه صاحب ۱۹۰۹ع کان بمبئي ڪائونسل جو چونڊيل
ميمبر هو ۽ ٽيڙو لڳ ڪيترا ورهه ميمبر رهندو آيو ۽ ڪجهه
عرصي لاءِ سنڌ محمدن ايسوسيئيشن جو صدر مقرر ٿيو.
رسائي ڪميٽي ۾ بي ڊپٿي سان تمام سٺي شاهدي ڏنائين،
جنهن ڪري سندس ملڪ ۾ ڏاڍو ناماچار ٿيو.

سن ۱۹۱۶ع ۾ وائسراءِ جي اسيمبلي جو چونڊيل ميمبر ٿيو
اتي زمينداري تبديلي تي (پنڊاٿن) ٽيڪس مقرر ٿيڻ جو بل پيش ٿيو.
شاه صاحب ان جي برخلاف هلچل هلائي، ٻين ميمبرن جي همدردي
حاصل ڪري، اهو بل رد ڪرايو، جنهن ڪري سنڌ جي زميندارن
ان وقت عام موٽنگ ڪري سندس شڪريه بجا آندو.
تعليمي ڪم تي سندس ڏاڍو ڌيان هو، جيئن ته ڪيترائي

پرائمري اسڪول ۽ اي-وي ڪلاس ڪولارائون. زنانہ تعليم کي
ملائڻ لاءِ پنهنجي ڳوٺ ۾ لوڪي بورڊ ڪرلس سڪول جاري ڪرايائين
بلڪ ڪيترن ڳوٺن ۾ ملان مڪتب برپا ڪرايائين. سندس مطالب
هو ته بهراڙي جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ تعليم پکيڙي وڃي.

در بيلي ۾ هڪ عيد-گاه جي ميدان بايق هندن جا ساڻس
زبردست تڪرار ٿي گذريا پر ان ۾ ڪامياب نڪتو هر مقدمه
۾ شاه صاحب کي فتح حاصل ٿي.

سيد الهه آندو شاه مشهور مهمان نواز ۽ سخي مرد هو.
پنهنجي زمينداري ۽ استيت جو اهڙو باقاعده انتظام رکيل هوس،
جنهن جو مثال ڪنهن ٻئي زميندار وٽ ڪونه ملي سگهندو. شاه
صاحب جو پنهنجن دوستن سان تمام گهڻو پيار هوندو هو. وقت
جو ڏاڍو قدر هوندو هوس. سمورا ڪم وقت جي پابنديءَ سان
ڪندو هو! روزانو صبح جو قرآن پاڪ جي تلاوت فرمائيندو هو
پڪو نمازي ۽ موهانہ عقيدتي جو ماڻهو هو.

آڪٽوبر ۱۹۱۹ع ۾ پنهنجي سڪونت واري شهر ۾ اجل
جي آواز تي لڳ ڇڻي ۵۶ ورهين جي عمر ۾ دارالبقا ڏانهن
راهي ٿيو. سندن لائق ٻه فرزند ميان قرارو شاه ۽ ميان محمد علي
شاه پنهنجي والد بزرگوار جي نقش قدم تي هلندا رهيا.

مرزا قليچ بيگ

مرزا قليچ بيگ جو والد مرزا فريدون بيگ اصل جارجيا ملڪ
جو عيسائي امير گهراڻي مان هو. جڏهن جارجيا تي ترڪن قبضو
ڪيو تڏهن فريدون بيگ جنهن جو نالو سڏبي هو، سو ننڍپڻ ۾
ڪن ترڪن جو غلام ٿي عراق ۾ وڪاڻو. جن مير ڪرم علي
خان حيدرآباد جي واليءَ جو هڪ امير مرزا خسرو بيگ جو ايران
سڏبي سان وڃي تنهن عراق مان سڏبي کي خريد ڪري،

هند ۾ آندو ۽ هتي اچي آزاد ڪري سندس تعليم ۽ تربيت ۾
ڪوشش ورتائين.

مير ڪرم علي سڌني جو فهم ۽ فراست ڏسي هن پنهنجو
پٽيلو کڻي کيس ۽ نالو رکيائينس فريدون بيگ. هن ايڏي لياقت
پيدا ڪئي، جو سندس آفا خسرو بيگ کيس پنهنجي نياڻيءَ جو
سڱ ڏئي پنهنجي خاندان سان ملائي ڇڏيو، جنهن مان فريدون
بيگ کي ست پٽ ڄاوا ۽ ٽيون نمبر مرزا قليچ بيگ هو. مرزا
مرحوم ننڍپڻ ۾ آخوند شفيق محمد جي مڪتب ۾ تعليم ورتي،
جتي هو قرآن شريف ۽ ڪجهه فارسي پڙهيو. ان کان پوءِ آخوند
ولي محمد جي مڪتب ۾ فارسي پڙهڻ لڳو، جتي ديوان ڏيارام
گدو مل ۽ سادو هيرانند به ساڻس گڏ آخوند وٽ تعليم وٺند هئا.
فارسي ۾ چڱي لياقت پيدا ڪري ۽ سرڪاري سنڌي اسڪول
۾ داخل ٿيو.

۴ درجا پاس ڪري حيدرآباد گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾
اٽڪل ۱۸۶۵ع ۾ انگريزي شروع ڪيائين. ڇهين درجي ۾ پهچڻ
وقت هاءِ اسڪول ۾ پڙهڻ تيچر مقرر ڪيو ويو. ۱۸۷۲ع ۾ هن
مئٽرڪ امتحان ڏئي، ۱۸۷۳ع ۾ بمبئي ايليمينٽن ڪاليج ۾ بي-
اي جي تعليم وٺڻ لاءِ داخلا ورتي. ڪاليج ۾ به فارسي جو فيلو
مقرر ٿيو.

ٻوئين سال ۾ مرزا مرحوم حسابي ڪم ۾ ناپاس ٿيو، جنهن
ڪري وري حيدرآباد موٽي آيو.

ڪجهه وقت بيروزگار رهڻ بعد جڊيشل امتحان پاس ڪري
ضلعي شڪارپور ۾ مخيار ڪار مقرر ٿيو. ۽ پوءِ جلد ئي ترقي
ڪري ڊپوٽي ڪليڪٽر جي عهدي تي آيو.

مرزا صاحب عربي، فارسي، ترڪي، انگريزي ۽ سنڌي زبانن
جو ماهر هو. هو ننڍپڻ کان وٺي شاعر هو. تمام اورچ ۽ ڏاڍو
محنتي هوندو هو. نوڪريءَ جي زماني ۾ به ڪجهه نه ڪجهه
پيو لکندو هو.

پورا ۳۰ سال نوڪري ڪيائين، پر انهن ٽيهن سالن ۾ ڪوبه
اهڙو ڏينهن بيمار ڪونه گذاريائين، جنهن ۾ صفحو يا اڌ صفحو

ڪتاب جو نه لکيو هجيس. لکڻ کان بچت وقت ۾ ڪتابن جو مطالعو ڪندو هو. هن وٽ تمام گهڻا ناياب ڪتاب جمع ٿيا هئا جيئن ته ۱۹۰۵ع ۾ اچڻ کان پوءِ سمورو وقت تصنيف ۽ تاليف ۾ خرچ ڪيائين. حياتي ۾ ئي سندس ڪتاب بوجد مقبول ٿيا. سندس شعر ڏاڍي شهرت حاصل ڪئي.

مرزا صاحب جي چار سئو کن وڌيڪ لکيل ڪتابن مان ڪي ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا. ۽ ٻيا آهن. ۽ پوءِ به تمام گهڻا ڪتاب اهڙا رهيا آهن، جي اڃا ڪونه ڇپيا آهن. علمي خدمت جي ڪري ۱۹۰۵ع ۾ شمس العلماء جو لقب مائيس ۽ خلعت به سرڪار مان عطا ٿيس. ان کانپوءِ خان بهادر به ٿيو، مگر هن کي انهن گاليبن جي ڪا به پرواهه ڪانه هوندي هئي.

مرزا مرحوم نماز جو تمام سخت پابند هو. بلڪ تهجد جي نماز به ڪونه ڪندا هئا. تهجد جي نماز بعد ڪڏهن ڪڏهن هو هوريان هوريان راڳ به گائيندو هو. هن جو والد پڻ ائين ئي ڪندو هو. مگر مرزا صاحب اهل سنت جو هو. هن هڪ ڊگهي نظر ۾ ان جو اظهار به ڪيو آهي. صوفيانه خيالن جو متس وڌيڪ غلبو هو، جنهن ڪري ڪنهن به مذهب جي دل آڙاري هن وٽ نه هئي.

مرحوم مرزا صاحب پنهنجي حياتي ۾ قبر ٺهرائي ڇڏي هئي جنهن ۾ ڪافي پاڻي جمعي ڏينهن ڪجهه وقت وڃي سمهندو هو ۽ موت کي هميشه ياد ڪندو ۽ ان جي تياري ۾ رهندو هو.

مرزا صاحب ۷۷ ورهين جي عمر ۾ ۳- جولاءِ ۱۹۲۹ع ۾ وفات ڪري ويو ۽ مرڻ کان اڳ ۾ پنهنجي وفات تي اڳواٽ قطعاً تاريخ لکيو هو انهن جنهن جي پوئين شعر تي پوئين مصرع سان هجري سال وفات نڪري ٿو.

تاريخ وفات ۾ چون دلير خواسته از غيب

هاتف زڪرم ڪردندا بهت موقر

سن ۱۳۴۸ هـ

شمس الدين بلبل

سند جو نامور اهل قلم ميان شمس الدين بلبل ميهڙ ۾ ۱۸۵۷ع ۾ تولد ٿيو. ابتدائي تعليم ميهڙ ۾ حاصل ڪيائين. هو هڪ ذهين ۽ هوشيار نوجوان هو تنهنڪري سندس قابليت جي جوهر پٽري ڪرڻ لاءِ ميهڙ پورو نه پيو پوءِ هو ۱۸۸۹ع ڪراچي ۾ مرحوم خان بهادر حسنعلي آفندي وٽ هليو آيو، جنهن سندس قابليت مان ڪم وٺڻ لاءِ ”معاون“ هڪ هفتيوار اخبار سندس ادارت ۾ جاري ڪئي. هن اخبار جي ذريعي مرحوم بلبل سندس مدرسته الاسلام ۽ سندس محمدن ايسوسي ايشن جي تمام عمدي خدمت ڪئي.

مرحوم حسن علي جي مددگارن ۾ جيئن مولوي اله بخش ابوجهو هو تيئن بلبل به سندس دست بازو ٿي رهيو. دکن ايگريڪلچرل رليف ايڪٽ بابت جڏهن مرحوم آفندي کي ڪميشن اڳيان شاهدي ڏيڻ جي ضرورت پيئي تڏهن زمينداري قرضن جي انگن اکرن گڏ ڪرڻ جو ڪم مرحوم بلبل تي رکيو ويو. جنهن ساري سنڌ جي زميندارن کان احوال گهرائي آفندي مرحوم لاءِ شاهديءَ جو مواد گڏ ڪيو.

ڪميشن پوني ۾ ويٺي هئي شاهدي ڏيڻ وقت آفندي مرحوم بلبل کي به پوني وٺي ويو جتي سندس وڌيڪ مدد ڪيائين. جنهن کان پوءِ سنڌ سان زميندارن جي بچاءَ لاءِ دکن رليف ايڪٽ لاڳو ٿيو.

مرحوم حسن علي جي وفات کان پوءِ بلبل ڪراچي ڇڏي ميهڙ ۾ اچي رهيو ۽ اتان ئي گهر ويٺي ڪن اخبارن کي ايڊٽ ڪندو هو. ”معاون“ ڪراچي کانپوءِ ”ڪراچي گزيٽ“ جو ايڊيٽر ٿيو مگر اها اخبار ستم ٿي بند ٿي ويئي. لاڙڪاڻي جي ”خبر خواه“ اخبار جو به ڪجهه وقت

ايڊيٽر ٿي ڪم ڪيائين ۽ ”الحق“ سکر جي ٻه ٿورو عرصو ادارت ڪيائين. اخبار ”مسافر“ حيدرآباد ۾ به ڪم ڪيائين. آخر سکر جي سيٺ حاجي احمد ميمڻ جي مشهور اخبار آفتاب جو هميشه لاءِ ايڊيٽر ٿي رهيو. جنهن جي ذريعي مسلمانن جي قابل قدر خدمت ادا ڪيائين.

هن جي لکڻي ظرافت آميز ۽ پرمسحاق هوندي هئي جنهنڪري هر هڪ ماڻهو سندن مضمونن کي ڏاڍي شوق ۽ لطف سان پڙهندو هو. هن سنڌي زبان ۾ تمام سڌارو ڪيو ۽ نئين رنگ ۾ سنڌي لئريچر ۽ اغافو ڪيائين.

نظام توڙي نثر ۾ گهڻائي ڪتاب لکيائين. جن مان نوچرل ڪريما، ديوان بلبل سنڌي، بهار عشق، رحيماء تيرهن جار، شروع زمانه ۾ لکيل اٿس. ان کان پوءِ مسلمانن ۽ تعليم، عقل ۽ تهذيب، قرض جو مرض، سدپند سودمند، پوئين زمانه ۾ لکيائين. شمس المڪاتيب، احسن تواريخ، ديوان بلبل فارسي، بهارستان بلبل آئينه ظرافت، گنج معرفت، اهي پويان ڪتاب اڃان قلمي موجود آهن. ڊيمي تعليم لاءِ ڪتابن جو سلسلو به لکيو اٿس جو شايد ملڪ ۾ رائج نه ٿي سگهيو.

مرحوم بلبل وقت جي حاڪمن وٽ تمام رسائي وارو هوندو هو. رياست خيرپور جي ميرن ۽ وزيرن وٽ به گهڻو مان ملندو هوس. سندس مطالعو تمام وسيع هو ۽ چڱي لئبريري گڏ ڪئي هئائين. نقشبندي طريقي ۾ مخدوم نظام الدين صديقي ڀاڻائي جو مريد هو ۽ بدعني پيرن جو سخت مخالف هو. هنن جي برخلاف وقت بوقت آفتاب اخبار ۾ مضمون پڌرا ڪندو رهندو هو.

۱۹۰۶ع ۾ هن ميهڙ ۾ مدرسته الاسلام جو بنياد وڌو جو سندس حياتي ۾ اي-وي سکول جي درجي تي آيو. اڄ اهو مدرسو هاءِ اسڪول ميهڙ جي نالي سان آهي. سندس وطن ۾ اهو بهترين تعليمي يادگار آهي.

۱۹۰۷ع ۾ جڏهن آل انڊيا ايڄوڪيشنل ڪانفرنس جو اجلاس ڪراچي ۾ منعقد ٿيو، تڏهن فارسي زبان کي سرڪاري تعليم کاتي ۾ رائج ڪرائڻ تي هڪ ٺهراءُ آيو، جنهن جي تائيد ۾ مرحوم بلبل تقرير فرمائي، جافصاحت ۽ بلاغت جو هڪ بهترين نمونو هئي، جنهن جو هندستان جي وڏن وڏن اڪابرن، نواب وقار الملڪ پارن، داد ڏنو.

هو مذهب سنت جماعت جو پڪو پابند هو، نانجو پنهنجي آخرين وصيت لکي ويو آهي ته سندس اولاد مان جيڪو سنت جماعت جي مذهب تي نه هلندو، سو محروم الارث آهي. پنهنجي املاڪ کي وقف الاولاد جي ايڪٽ هيٺ محفوظ ڪرائي سڀوڻمبر ۱۹۱۹ع ۾ ۶۲ ورهين جي عمر ۾ هن دنيا مان رحلت ڪري ويو. سندس فرزند ميان ضياءُ الدين بي اي (علوڪ) مرحوم جو صحيح جاءِ نشين نوجوان ٿيو.

آنريبل غلام محمد خان پرڳڙي

غلام محمد ولد ولي محمد خان پرڳڙي ضلع ٿرپارڪر، جو وڏو زميندار ۽ سنڌ ۾ نامور ماڻهو ٿي گذريو آهي. هن جي ابتدائي تعليم سندس ڳوٺ ڊينگاڻ پرڳڙي تعلقي جيمس آباد ۾ ٿي ان کان پوءِ حيدرآباد هاءِ سڪول ۽ سنڌ مدرسو ۾ ڪجهه تعليم ورتائين، عليگڙهه ڪاليج ۾ به ڪجهه وقت تعليم پرايائين. مئٽرڪ تائين تعليم حاصل ڪري پوءِ پنهنجي زمينداري ڌنڌي سان اچي مشغول ٿيو.

ان زماني ۾ سندس والد خان بهادر رٿس ولي محمد خان به وفات ڪري ويو هو. سندس طبيعت قدرتي طرح ترقي طلب هئي. جنهن ڪري ۱۹۰۵ع ڌاري ولايت ڏانهن قانون

جي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ روانو ٿي ويو. ۱۹۰۸ع ۾ بئريسٽري جو ڪاميابي سان امتحان پاس ڪري وطن واپس آيو ۽ حيدرآباد ۾ اچي وڪالت لاءِ آفيس کوليائين.

شيخ عبدالمجيد صاحب انهيءَ زماني ۾ اسلام آندو هو، جنهن ڪري سندس عزيزن هن جي خلاف مقدمات داخل ڪيا هئا. مرحوم پرڳڙي شروع ۾ ئي شيخ صاحب جي مقامي جي پهريو ڪئي ۽ ان ۾ ڪامياب نڪتو.

مرحوم پرڳڙي جي طبيعت وڪالت جي ڌنڌي تي قناعت ڪري ويهن جي بچاءَ ساڪ ۽ وطن جي خدمت ڏانهن لاڙو رکيو. هن ڪانگريس ۽ هوم رول ليگ ۾ گهڙي آزاد وطن لاءِ پاڻ کي وقف ڪري ڇڏيو جنهن ڪري وڪالت جو ڌنڌو هميشه لاءِ ترڪ ڪري ڇڏيائين.

مرحوم پرڳڙي ورهن جا وره بمبئي ڪائونسل جو آفيسر ميمبر ٿي رهيو ۽ اتي وڃي زميندارن جون تمام گهڻيون خدمتون ڪيائين. هڪ دفعي بمبئي ڪائونسل ۾ سنڌ جي غريب مسلمانن جي تعليم لاءِ سيس بل جي رٿ آندائين ته هر هڪ زميندار کان هڪ رپئي ڍل پويان هڪ پيسو تعليم لاءِ وصول ڪيو وڃي ته غريب طبقي جي مسلمان ٻارن لاءِ مفت تعليم جو انتظام ڪجي.

سرڪار اهو بل زميندارن جي راه حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ ڦيرايو. مرحوم پرڳڙي پنهنجا خرچ ڪري هڪ هڪ ضلعي جي زميندارن کي ڏٺو. فقط ضلع لاڙڪاڻي جي ڪن عاقبت ناانديش زميندارن انهيءَ رٿ جي هن بناء تي مخالفت ڪئي ته غريبن جا ٻار پڙهندا ته اسان جي عزت ڪهڙي رهندي يا وري اها خسيس رقم به قوم لاءِ خرچ ڪرڻ پاڻ لاءِ مصيبت ٿي سمجهيائون.

آخر اها رٿ رد ٿي ويئي، جنهن جو هميشه لاءِ مرحوم پرڳڙي کي ڏک رهندو هو ۽ زميندار طبقي جي بي دردي تي

ڏاڍو افسوس ڪندو رهندو هو.

مرحوم پرڳڙيءَ ڪيترن شاگردن کي گهجه، گوه، ۽ اسڪالپون ڏئي پڙهايو ۽ ڪيترن علمي خدمتن ۾ معقول امدادون ڏنيون.

۱۹۱۵ع ڌاري سکر جي الحق اخبار تي ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد جي هيڊ ماستر بدناموسي جو مقدمو ڪيو ۽ ان ۾ ۵۰۰ روپيا ڏنڊ پيو ته اهو به مرحوم پرڳڙي پنهنجي ڪيسي مان ادا ڪري هڪ قومي اخبار جي امداد فرمائي.

مرحوم پرڳڙي اهو ماڻهو هو، جنهن سنڌ جي مسلمانن کي سڀني زندگي ڏانهن دعوت ڏني، جنهن ڪانگريس ۾ شريڪ ٿي حب الوطني جو دعوت ڏنو، جنهن ۱۹۱۸ع ۾ سنڌ ۾ مسلم ليگ جي شاخ کولائي، جنهن زميندارن جي بهبودي لاءِ سنڌ زميندار ايسوسي ايشن جو بنياد وڌو، جنهن سنڌ جي مسلمانن کي سياسي ۽ حب الوطني جي تعليم ڏيڻ لاءِ شيخ عبدالحميد جي ايديتري ۾ نچ پنهنجي خرچ سان ”الامين“ اخبار جاري ڪرائي. هن هوم رول ليگ جي مقصدن کي ڪامياب ڪرائڻ لاءِ ڀارت وائي اخبار ۽ پريس جي تمام وڏي پوماني تي مالي امداد ڪئي.

اوهان کي هي معلوم ڪري حيرت ٿيندي ته مسٽر جئرام داس، ڊاڪٽر چوڻٿرام ۽ مسٽر چيئمنل پرسرام وغيره سمورا مرحوم پرڳڙي جي صحبتن جا ترتيب يافته آهن.

رسائي ۽ لاپي جي بند ڪرائڻ لاءِ مرحوم پرڳڙي جي تحريڪ سان سرڪار پاران تحقيقاتي ڪميشن مقرر ٿي جنهن لاءِ سنڌ جي زميندارن کي هن صاحب تيار ڪيو ته ايمانداري سان پنهنجي ايسڏا بابت اچي شاهديون ڏين، جنهن تي ڪميشن رپورٽ ڪئي ته برابر سنڌ ۾ رسائي جو آزار آهي جو لاڻو وڃي.

۱۹۱۹ع ۾ هوم رول ليگ جي تحريڪ واري زماني ۾

سرڪار آزاد خيال ماڻهن تي سختي شروع ڪئي جنهنڪري مرحوم پرڳڙي جي حيدرآباد واري آفيس جي تلاشي ورتي وئي ۽ ان کان پوءِ مرحوم انگلستان هليو ويو. سنڌ ۾ انهي زماني ۾ خلافت تحريڪ جي برخلاف هڪ رساله لکايو ويو جنهن تي سنڌ جي پيرن دستخط ڪيا، مرحوم کي جڏهن ولايت ۾ ان جي خبر پئي تڏهن سنڌي پيرن جي بي هميتي تي ڏاڍو افسوس ظاهر ڪندي هڪ خط لکيائين جو الامين ۾ شايع ڪيو ويو هو ۽ ڪن پيرن کي ڏکيءَ لڳو هو.

۱۹۲۰ ۾ ولايت کان موٽي اچڻ وقت بمبئي ۾ آل انڊيا خلافت ڪانفرنس منعقد ٿي جنهن جو پريزيڊنٽ مرحوم پرڳڙي کي چونڊيو ويو جا بي حد قابليت سان هلائي ختم ڪيائين. ترڪ موالات جي تحريڪ کان پوءِ مرحوم معتدلين يا نرم تر وارن سان شامل ٿي ڪم ڪندو رهيو ۽ باوجود نرم تر جي به هن وقت بوقت ڪونسل ۽ اسيمبلي ۾ مسئلہ خلافت ۽ ترڪي معاوضه يا مقامات مقدم بابت جيڪي رٿون پيش ڪيون سي اڄ گرم تر وارا به پيش ڪري نه سگهندا.

هن جي زندگي جو لمحہ لمحہ اڳرچہ خدمت وطن ۾ گذرندو هو پر ان هوندي به پنهنجي زمينداري ڌنڌي کان غافل نه هو. هي پهريون ئي مسلمان زميندار هو جنهن ڦٽين ٽائڻ جا عظيم الشان ڪارخانا قائم ڪيا ۽ پنهنجي زمينداري کي باوجود زبردست خرچن جي به وڌايو.

هن جي رهڻي تمام سادي هوندي هئي، اميرائي ناٿ ۽ به هن جي دل فقيرائي هوندي هئي. غريب ڪولهي هارين سان گڏجي ويهڻ کان به عار نه ڪندو هو. مسڪين کان مسڪين مسلمان کي پنهنجي برابر جاءِ ڏيندو هو.

هو سيڪنڊ يا فرسٽ ڪلاس ۾ سفر ڪندي ٿرڊ ڪلاس ۾ اچي ويهندو هو، غريب مسافرن سان رهائون ڪندو رهندو هو.

افسوس جو ايترين خوبين وارو ليڊر ۱ مارچ سنہ ۱۹۲۴

۾ هن دنيا فاني مان حيدرآباد ۾ وفات ڪري ويو. سندس ٻه فرزند رئيس غلام رسول ۽ رئيس غلام مصطفيٰ هئا جن کي به الله تعاليٰ سندن والد جي نقش قدم تي هلڻ جي توفيق عطا فرمائي.

مرحوم پير ٻڙي جو ڀاءُ مرحوم رئيس جان محمد خان پير ٻڙي به هڪ مخير رئيس ٿي گذريو آهي ۽ هو پنهنجي اثر ۽ رسوخ ڪري بار بار بمبئي ڪائونسل ۾ ڪامياب ٿيو. هڪ نيڪ دل ۽ نيڪ نيت ماڻهو هو. افسوس جو سندس عمر وفا نه ڪئي ۽ فوت ٿي ويو.

خان بهادر مير غلام محمد خان ٽالپر

خان بهادر مير غلام محمد خان ٽالپر او. بي. اي ٿنڊو باگو جو مشهور مخير ۽ هڪ وڏو زميندار ۽ مسلمانن جي ترقي لاءِ درد رکندڙ بزرگ هو. شروعات زندگي ۾ تڪليفون به ڏٺيون، پر پوءِ جڏهن سندس اوج ۽ اقبال جو زمانو آيو تڏهن پنهنجي دولت کي صحيح نموني خرچ ڪرڻ جي توفيق نصيب آيس. مرحوم مير صاحب کي سڀ کان وڌيڪ مسلمان ٻارن جي تعليم جي ڳڻتي هوندي هئي جنهن لاءِ هن ٿنڊي باگو ۾ اي. وي اسڪول کوليو ۽ اهو سندس ئي حياتي ۾ ترقي ڪري هاءِ اسڪول جي درجي تي آيو ۽ ان تي سمورو خرچ پنهنجي هٿان ڪندو رهيو.

ان کان پوءِ چوڪرين لاءِ گراس اسڪول قائم ڪيائين زالن جي علاج لاءِ ويم گهر ڪولائين. ويم گهر سان گڏ زالن کي دائمي سيڪارڻ جي فن جو ڪلاس به هو جتي ڪيتريون زالون انهيءَ فن ۾ مهارت حاصل ڪري لاڙ ملڪ ۾ عورتن

جي خدمت ڪنديون رهيون. مير صاحب جون مخفي اسڪالرشپون نه فقط مسلمان شاگردن لاءِ وقف هونديون هيون پر بعض حالتن ۾ مسڪين هندو شاگردن کي به تعليمي وظائفن سان مدد ڪندو هو.

مليريا جي موسم ۾ گشتي ڊاڪٽر مقرر ڪري غريبن جي علاج سان پرگهور لهندو هو. مير صاحب جي سخاوت گهڻو ڪري مخفي هوندي هئي. سندس خرچ سان ڪيترا شاگرد طب ۽ ڪاليج دهلي مان سندون حاصل ڪري پنهنجي روزگار سان گڏ خلق خدا جي خدمت ڪري رهيا آهن. مير صاحب مرحوم جو الوحيد سان خاص تعلق ۽ خاص محبت هئي. ڪيترن ڏکين وقتن تي الوحيد جي امداد فرمائي هن بزرگ هن قومي امانت جي حفاظت فرمائي.

مرحوم مير صاحب جي شخصيت سنڌ جي مسلمانن لاءِ عموماً لاڙ ملڪ وارن لاءِ خصوصاً هڪ عظيم الشان نعمت هئي جنهن جو نظير زميندار طبقه ۾ ملڻ بلڪل محال آهي. رهڻي جو تمام سادو ۽ غريبن سان گڏجي گذاريندڙ سادو کائيندڙ ۽ سادو هٺائيندڙ، رڻو مڻو نيڪ نمازي ۽ تمام خوش اخلاق انسان هو.

سنڌ جو هي سخي مرد ۱۲ فيبروري ۱۹۳۳ع ۾ هن دنيا فاني مان نرينه اولاد ڇڏڻ کان سواءِ وفات ڪري ويو.

مرحوم جان محمد خان جوڻيجو

مرحوم جان محمد خان جوڻيجو لاڙڪاڻه تعلقي جي ڳوٺ ڌامراهن ۾ ڄائو هو. ابتدائي تعليم کان پوءِ لاڙڪاڻه مدرسو ۾ ۽ درجا انگريزي پڙهي سنڌ مدرسو مان ۱۹۰۹ع ۾ مقرر ڪيو جو

امتحان ڏئي لنڊن بئرسٽري جي امتحان لاءِ روانو ٿيو. هو وڏو خانداني زميندار هو ۽ سنڌ جي زميندارن مان مرحوم ڀرڳڙي کان پوءِ هي ئي پهريون زميندار هو جو بئرسٽري جو امتحان ڏئي لاڙڪاڻي ۾ اچي قومي خدمات سان گڏ وڪالت جو ڌنڌو شروع ڪيائين.

جنگ عظيم کانپوءِ آل انڊيا مسلم ڪانفرنس ۱۹۱۹ع ۾ دهلي ۾ منعقد ٿي، ان ۾ مرحوم جان محمد خان شريڪ هو. جتي فيصلو ٿيو ته سرڪار پاران جو هندستان ۾ جڳو جشن جو ذبهن ملهايو پيو وڃي ان جو باڻگات ڪيو وڃي. جنهن جي بهروي ۾ مرحوم جان محمد خان لاڙڪاڻي ۾ جشن جي باڻگات ڪرائڻ لاءِ زبردست هل چل هلائي ۽ ان ۾ ڪامياب ٿيو. ۱۹۲۰ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ آل انڊيا خلافت ڪانفرنس پير صاحب جهنڊي واري جي زير صدارت سڏائي وئي جنهن جي استقباليه ڪميٽي جو هي صاحب سيڪريٽري هئو. انهي ڪانفرنس ۾ مولانا شوڪت علي، مولانا عبدالباري لکنوي، مولانا ابو الڪلام آزاد اچي شريڪ ٿيا هئا ۽ بيحد ڪامياب ڪانفرنس ٿي گذري.

ان کان پوءِ ستت ئي سنڌ ۾ هجرت جي تحريڪ شروع ٿي جنهن جو سرڪرده مرحوم جان محمد خان هو. هو صاحب پنهنجي مال، وطن ۽ اميري ترڪ ڪري ڪابل هجرت ڪري ويو ۽ حڪومت افغانستان کيس تمام وڏو مان ڏنو. اتي پاڻ کي افغاني رعيا ۾ داخل ڪرايائين.

ان کانپوءِ هندي مهاجرن جي امداد ۾ هڪ شهر آباد ڪرڻ لاءِ افغاني رعيا جي هڪ فرد جي پوزيشن ۾ هندستان واپس اچي مختلف شهرن جو دورو ڪيائين مگر پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي اجمير ۾ وفات ڪري ويو ۽ اتي ئي دفن ٿيو.

مرحوم جان محمد جي حياتيءَ جو احوال

مولوي دين محمد وفائي "ياد جانان" جي نالي سان ڪتابي صورت ۾ لکيو آهي جنهن مان مفصل احوال معلوم ڪري سگهجي ٿو.

آئربيل سيٽ هرچند راءِ

سنڌ جي جدائي لاءِ جن سنڌ جي سھون حصو ورتو تن مان آئربيل سيٽ هرچند راءِ اپريل ۱۸۶۲ع ۾ ڪوٺ مانجهو تعلقہ ڪوٽڙي ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم کان پوءِ الڙستان ڪاليج بمبئي ۾ تعليم حاصل ڪري ۱۸۸۵ع ۾ ايل-ايل-بي-جو امتحان ڏنائين. ان کان پوءِ ڪراچي ۾ وڪالت جو ڌنڌو شروع ڪيائون.

ڪراچي جي بار ايسوسي ايشن جو ۴۲ سالن تائين ميمبر ٿي رهيو. ڪجهه وقت انجو سڪريٽري به هو. هو هڪ مڊر وڪيل ۽ هندو مسلم فرقہ پرستي کان گهڻو اعليٰ خيال ليڊر هو. ۱۸۸۸ کان ۱۸۹۹ تائين ڪراچي ميونسپالٽي جو ميمبر ٿي رهيو.

۱۸۹۹ع کان ۱۹۱۰ع تائين ڪراچي ميونسپالٽي جو قانوني مشير ٿي رهيو. ۱۹۱۱ کان ۱۹۲۱ع تائين ميونسپالٽي جو پريزيڊنٽ هو.

۱۹۱۰ کان ۱۹۲۱ع تائين بمبئي ڪائونسل جو سنڌ جي ميونسپالٽين پاران ميمبر هو. ڪائونسل ۾ پوليس جي رسائي، ظلم، لاپي ۽ واھن جي سڌاري، ڍلن جي بست ٿيڻ ۽ ٻين عام فائدن جي ڪمن لاءِ هن ڏاڍو ڀاڻ پٽوڙيو. رسائي جي حاج لاءِ جا ڪميشن مرحوم پرکڙي جي تحريڪ سان مقرر ٿي هئي ان جو ميمبر هو.

ان کانپوءِ مٽيارين ۾ خلافت هل چل واري زماني ۾ پوليس بندوق بازي ڪري هڪ نوجوان کي قتل ڪيو هو ۽ ان بنسبت جاچ ڪميٽي مقرر ٿي هئي ته ان جو به هي صاحب ميمبر هو. هي صاحب ڪراچي پورٽ ٽرسٽ ۹ جو سال ميمبر رهيو ۽ ٽي دفعه لاڳيتو وائس چيئرمين به چونڊيو ويو هو. ان زماني ۾ ڪراچي بندر جي سڌاري لاءِ هن ڏاڍي ڪوشش ڪئي. ٻي جي سنڌ ڪاليج جي اسٽنڊنگ ڪميٽي جو ڪيترا سال ميمبر هو. ڪراچي ڪلب جي قائم ڪرڻ وارن مان هڪ هو. خالفيءَ هال لهريري جو ڪيترا سال پريزيڊنٽ رهيو. اهڙي طرح ڪراچي هيلٿ ايسوسي ايشن جو ڪجهه وقت پريزيڊنٽ رهيو.

سنڌ ليگ آف پراگريس (سنڌ جي ترقي لاءِ ليگ) برها ڪري ان جو صدر ٿي رهيو هو جواني جي وقت کان وٺي ڪانگريس جو ميمبر رهيو. جڏهن ۱۹۱۳ع ۾ ڪراچي ۾ ڪانگريس جو اجلاس نواب سيد محمد جي زبردست ٿيو تڏهن هي صاحب استقباليه ڪميٽي جو چيئرمين هو. ان موقعي تي مرحبائي تقرير ۾ سنڌ کي بمبئي مان جدا ٿيڻ تي تمام گهڻو زور ڏنائين.

۱۹۰۸ع ۾ سکر ۾ سنڌ پراونشل ڪانفرنس سندس صدارت ۾ ٿي. ۱۹۱۷ع نون سڌارن لاءِ جيڪا حيدرآباد ۾ ڪانفرنس ٿي انجو پڻ صدر هو. ۱۹۱۸ع ڪراچي ۾ پنجين سنڌ پراونشل ڪانفرنس جي استقباليه مجلس جو چيئرمين ٿيو. ۱۹۲۶ع ڪامن ويلٿ آف انڊيا بل جي ڪانفرنس ڪراچي ۾ مائي ائني بيسنٽ جي زبردست ۾ ٿي ته ان جي مرحبا ڪميٽي جو پڻ چيئرمين ٿيو. سنڌ ۾ جڏهن شدي سنگهن سبب هندو مسلم ڇڪ تان شروع ٿي تڏهن به سينٽ هر چند راه، مرحوم رئيس غلام محمد خان پرگڙي سان گڏجي هندو مسلم ٺاه لاءِ گهڻون ڪوششون ڪيون.

حامي هو. آخر وقت ۾ جڏهن هو اسيمبلي جو ميمبر چونڊجي ويو ۽ ۱۹۲۸ع ۾ سائين ڪميشن جي بائڪاٽ جو ٺهراءُ اسيمبلي ۾ آيو تڏهن بيمار جي حالت ۾ به دٻلي پهتو. ۽ بائڪاٽ جي فائدي ۾ ووٽ ڏئي ۶۶ ورهن جي ڄمار ۾ دهلي ۾ ئي ۱۶ فيبروري سال ۱۹۲۸ع ۾ وفات ڪري ويو.

ديوان ڏيا رام گدو مل

ديوان ڏيارام گدو مل ۱۸۵۷ع ۾ ڄائو. شروعات کان ئي هن کي علم حاصل ڪرڻ جو چاهه هو. جا حالت وڌي پوءِ جنون کي وڃي پهتي. سندس والد خدا ترس ماڻهو هو ۽ هميشه خدا جي بندگي ۾ گذاريندو هو.

والد جو اثر ننڍپڻ ۾ ئي پٽ تي چڱو پيو. ابتدائي تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ اسڪول ۽ ڪاليج جي تعليم وٺي ۱۸۸۹ ۾ ايلفنسٽن ڪاليج بمبئي مان بي- اي پاس ڪيائين. ان ڪاليج جو پرنسپال ڪيس ”ڪاليج جو گل“ ڪري ڪوٺيندو هو. بي- اي پاس ڪرڻ کانپوءِ هو سرڪاري نوڪري ۾ گهڙيو ۽ ڪراچي جي صدر ڪورٽ جو رجسٽرار مقرر ٿيو. ايمانداري سان نوڪري ڪرڻ ڪري هن اٺن ورهن جي اندر چڱي ترقي ڪئي ۽ ڪيس بمبئي سول سروس جو ميمبر ڪيو ويو.

جڇي ۽ جي زماني ۾ سندس فيصلا اهڙا هئا، جو ڪڏهن به دوباره ٻڌڻ ۾ ڪين هوندا هئا.

هڪ دفعه لارڊ ڪرزن ديوان ڏيارام بابت ريمارڪ پاس ڪيو ته فاضل جج. اسان کي تنهنجي قابليت جو اعتراف آهي.

۱۹۱۱ع ۾ ڊڪسٽرڪٽ ۽ سيشن جج جي عهدي کان

سڳندوش ٿيو ۽ بمبئي هاءِ ڪورٽ جي بئنچ تي ڪم ڪرڻ جي آڇ ٿيس پر ان کان انڪار ڪيائين. سرڪاري نوڪر ٿي ڪري به هو عام ماڻهن کان ڪڏهن الڳ ڪين رهيو. ۱۸۸۴ع ۾ هن ”سنڌ ٽائيمس“ نالي سنڌيءَ ۾ هڪ هفتيوار اخبار جاري ڪئي، جنهن ۾ ماڻهن جي ترقيءَ لاءِ مضمون لکندو رهندو هو.

چوڪرين جي تعليم جو به ديوان ڏيارام زبردست حامي هو. هن ”پيمپلس بئنڪ“ ۽ ”سنڌ هندو پراويڊنٽ فنڊ“ جو بنياد وڌو. مطلب ته جيڪي به خلق جي پلي لاءِ چڱا ڪم سندس زماني ۾ شروع ٿيندا هئا، ته ديوان ڏيارام دل ۽ جان سان انهن جي مدد ۽ حوصلو افزائي ڪندو هو.

ديوان صاحب رهڻيءَ ڪرڻيءَ ۾ بلڪل سادو هو. سندس ذاتي خرچ تمام ٿورو هو. باقي خيرات گهڻي انداز ۾ ڪندو هو. ملازمت جي ڏينهن ۾ تمنا هو جو وڏو حصو خيراتي ڪمن ۾ خرچ ڪندو هو. سندس خيرات ڪا نمائشي ڪانه هوندي هئي. جيتوڻيڪ سڀني مکيه ڪمن ۾ حصو وٺندو هو، پر مشهوري پسند ڪندڙ هرگز ڪين هو. سندس حياتي جو بنياد رکيل هو روحاني خواهشات جي واڌاري تي. ڪڏهن ڪڏهن هيشن به چوندو هو ته وڏو بهادر رستم اهو آهي جو پنهنجي من واري افراسياب کي قابو ڪري.

هوميوپٿي علاج جي مطالع جو هن کي تمام گهڻو شوق هو. اگرچہ انهي زماني انهيءَ طريقه علاج تي ڪي ماڻهو مسخريون ڪندا هئا پر ديوان ڏيارام هن ايتو ڪمال حاصل ڪيو جو مشهور بين الاقوامي هوميوپٿي ڊاڪٽر استورٽ به سندس واکاڻ ڪرڻ کان سواءِ رهي نه سگهيو.

هن ديوان مينارام جي نالي ٽرسٽ قائم ڪيو جنهن جو مقصد هو ته شاگردن جي اسڪالرشپن ۽ درسگاهن جي امداد سان تعليم جو چراغ روشن ڪيو وڃي.

مستر ڏيارام سيڊيڪل امداد ۽ زالن جي تعليم پکيڙڻ لاءِ اسڪالرشپن ۽ ملڪ جي ٻين ڀلي وارن کي لاءِ انهيءَ فنڊ مان خرچ ڪندو رهيو.

انهيءَ فنڊ مان هيٺيان خير دائر جاڙي ٿيا:

- ۱- گدومل سنسڪرت پائشالا
- ۲- گراس اسڪول
- ۳- ساڌو آشرم حيدرآباد
- ۴- ڪراچي سيمرل لئبريري
- ۵- هوميوپٿي لئبريري
- ۶- شيوا ڪنج سٽوڊنٽ هوم
- ۷- ڪسٽي هوميوپٿي اسپتال.

ان کان سواءِ هندو قوم جي پلائي لاءِ ۱۸۰۰ع ۾ سنڌ هندو پراوڊنٽ فنڊ حيدرآباد ۾ جاري ڪيائين جنهن مان وچين طبقه وارن هزارن فائڊو ورتو.

هن صاحب سلھ وارين بيمارين لاءِ ڌرم پور ۾ سٺيٽوري ۾ ڪوليو. ڀليا ۾ ڀٽيم خانہ به برپا ڪيائين. امرت سرم شائتي آشرم سندس رهين مان ڪڍڻو ٿيو. نولراءِ هيرانند اڪيڊمي، حيدرآباد ايڊيوڪيشنل سوسائٽي، غريب نياڻين جو فنڊ، رسي گهاٽ ۽ ٻيا ڪيترا هندو قوم جي ستاري جا ادارا سندس امداد جا ٿورائتا هئا.

هن جي خيرات تي ڪيترا شاگرد تعليم وٺندا رهيا جي پوءِ چڱي روزگار سان لڳل هئا. جو شاگرد به وٽس لنگهي ويو ان کي هٿين خالي واپس نه ڪندو هو. آخر ۾ حيدرآباد جو نيشنل ڪاليج (موجوده گورنمينٽ ڪاليج ڪاري موري) سندس خيرات جو نتيجو آهي جنهن مان سوين شاگرد فائڊو وٺي رهيا آهن.

هو صوفيانه طبيعت جو ماڻهو هو. فارسي ۽ سنسڪرت جو وڏو عالم هو. عام طرح هندو صوفين سان گڏجي گذاريندو ۽ تار سادا ڪپڙا پائيندو هو. نه پاڻ وٽ فرنيچر رکندو هو ۽ نه ذات سان رهندو هو. شروع عمر ۾ هڪ شادي ڪيائين جنهن

مان ڪيولرام نالي هسٽ چائڻس جو پٽ ۽ درويش صفت هندو هو.

ان کانپوءِ جڏهن دنيا کي ترڪ ڏئي بمبئي جي انڌيري ڳوٺ ۾ وڃي رهيو تڏهن اتي، بڌجي پيو ته شادي ڪيائين. مگر پوءِ اتي مٿت ئي ۴ - ڊسمبر ۱۹۲۷ع ۾ هن دنيا فاني مان ڪرنٽ صاحب پڙهندي اڪولي ڪوٺي ۴ ۷۰ ورهين جي ڄمار ۾ فوت ٿي ويو.

ديوان نولراءِ

ديوان نولراءِ ولد شوقيرام حيدرآباد ۾ ۱۰ جولاءِ ۱۸۴۸ع تي ڄائو. سندس والد ديوان شوقيرام حيدرآباد جي عامل پنشنچاڻ ۽ ڇو مڪي هو. شهر ۾ مان ۽ عزت وارو ماڻهو هو. ديوان نولراءِ شروع ۾ هڪ آخوند جي مڪتب ۾ تعليم ورتي. ان کان پوءِ حيدرآباد ۾ هن انگريزي جا ست درجا پڙهي بمبئي ۾ وڃي مئٽرڪ جو امتحان ڏنو. پهريان رينيو کاتي ۾ ڪلارڪي ڪيائين ۽ اتان وڌندو ڊپٽي ڪليڪٽري جي عهدي تي وڃي پهتو. ديوان نولراءِ انهي زماني ۾ هميشه ڊيسي ڪپڙا پائيندو هو. گهڻو ڪري هالن جي ڪورين جا آئيل ڪپڙا ڍڪيندو هو. سادگي تمام گهڻي هئي. سموري حياتي ۾ فقط هالن جي آئيل ڇوڪر جا ڪوٽ ۽ پتلونون اوڀيندو رهيو ۽ مٿي تي ڀرت ڀريل سفيد ٽوپي پائيندو هو. تمام سادو کائيندو هو. هن ڪڏهن به کاڌي مان وڪ نه ڪڍي. ماس مڇي کان سواءِ ٻيو ڇوڪي به ناهي ڏيندا هوس، واپرائيندو هو.

قائم جو پابند هو ۽ ارادي جو تمام مضبوط هو. آفيس ۾ پوري ۱۱ بجي ايندو هو ۽ انهي ڏينهن جو ڪم ساڳي

ڏينهن پورو ڪندو هو. پوءِ ڪئي رات پنهنجي وڃيس ته به پرواهه نه ڪندو هو.

شروع ۾ سڪم مذهب ڏانهن لاڙو هوس مگر پوءِ برهمو سماج جو پاءُ بند ٿي رهيو، جنهن ڪري حيدرآبادي عالمن مان بت پرستي نڪرندي وئي. ۱۸۷۴ع ۾ ديوان نولراءِ غريبن جي خدمت لاءِ پڪو ارادو ڪري پنهنجن دوستن سان ڪم ڪري لڳي ويو ۽ شام جو چئني سنگتين پڪوڙا کائڻ بند ڪري ان مان پئسا بچائي غريبن جي دوا درمل لاءِ هڪ فنڊ ڪڙو ڪيائون جنهن جي ذريعي غريبن جي دوا درمل ۽ ٻئي طرح مدد ٿيندي رهي.

هن پنهنجي سموري نوڪري واري زماني ۾ ڪڏهن به رشوت ڪانه ورتي، بلڪه گشت وقت ڪانڊيون، گاهه ۽ کير به مفت نه وٺندو هو پر حساب ڪري سڀ شئي جو ملهه ادا ڪندو هو. هو پنهنجي ڪمائي مان ڪجهه گهڻي طرح خير ڪندو هو، جنهن جو ڪنهن کي به پتو ڪونه پيو ٿئي. هڪ دفعه جي گهڻه آهي ته حيدرآباد ميونسپل جو هڪ منشي بيمار ٿي پيو. ديوان نولراءِ هن جي ڏسڻ لاءِ آيو. هن جي حالت تمام خراب هئي. ديوان ڇا ڪيو جو ماڻ ڪري منشي جي وهڻي هيٺيان ديريما رکي هليو ويو.

هن هڪ زمانه اسڪول ڪوٺي ميونسپالٽي جي حوالي ڪيو جو شوقيرام چانڊومل جي نالي سان مشهور آهي. ۱۸۸۶ ۾ ڊاڪٽر پالن کي پاڻ سان وٺي حيدرآباد ۾ شراب جي برخلاف پرچار شروع ڪيائين. هواري جي موقعي تي شراب جو راکاس ٺاهي سڙيو ويو. جو پوءِ تائين اها رسم حيدرآباد ۾ ڪي شاگرد پوري ڪندا ايندا هئا. هن جي ڪوشش سان حيدرآباد ۾ پئگني سٽارڪ منبل ٻڙيا ٿيو.

سٽ ۾ برهمو سماج مذهب جو بادو به هن صاحب وڏو هو. دنيا جي فاني هجڻ ۽ نيڪ لڄڻ اختيار ڪرڻ تي هميشه

وعظ ڪندو هو. سرڪاري نوڪري واري زماني ۾ به گشت ڪندي ماڻهن کي اهڙا اپدش ڏيندو هو.

حيدرآباد ميونسپالٽي جي خدمتن ڪري نولراءِ مارڪيٽ ۽ ٿاور سندس يادگيري ۾ ٺهرايا ويا. هن صاحب جو دعا ۾ گهڻو پروسو هوندو هو. هو سڀ ڪنهن ڪم ڪرڻ کان اڳ ۾ الله تعاليٰ کان مدد گهرندو هو.

هندو قوم جو ايڏو وڏو ستارڪ ۲۲- نومبر ۱۸۹۳ع تي حيدرآباد ۾ هن لوڪ مان ڄاڻو ڪري ويو.

ساڌو هيرانند

ساڌو هيرانند ديوان نولراءِ جو ننڍو ڀاءُ ۽ سندس ئي نگراني ۾ پلي وڏو ٿيل هو.

هو ۳۳ مارچ ۱۸۶۳ تي حيدرآباد ۾ ڄائو. پهريان آخوند ولي محمد جي مڪتب ۾ فارسي ۽ توڙي سنڌي پڙهيو. تنهن کان پوءِ سنڌي اسڪول ۾ داخل ٿيو. پوءِ حيدرآباد ٽريننگ ڪاليج ۾ ٻه ٽي سال پڙهيائين. انهيءَ وچ ۾ خانگي طرح انگريزي به پڙهندو رهيو جنهن ڪري ٽنهن درجه انگريزي جو امتحان ڏئي هاءِ اسڪول ۾ چوٿين ۾ داخل ٿيو. ساڌو جي مائٽن ۱۶ ورهن کان اڳ ۾ سندس شادي ڪرائي هئي جنهن ڪري قاعدي موجب مئٽرڪ جي امتحان ۾ نه ورتائونس. ديوان نولراءِ کيس ڪلڪٽ مئٽرڪ جي امتحان لاءِ موڪليو جتي هن ڪاميابي سان امتحان پاس ڪيو.

هو ڪلڪٽ ۾ ٻرهمو سماج مندر جي ايڊيشن ۾ سڌائين فريڪ ٿيندو رهندو هو. ساڌو هيرانند کي مسرتي جي زمانه کان وٺي دل ۾ قرباني ۽ خدمت جو جتو موجود هو. ڪلڪٽ

واري زماني ۾ سندس ڀاءُ وٽان جيڪو خرچ ايندو هو ان مان بچائي
 ٻين عريب ساڳرڊن کي ڪتابن ۽ ڪپڙن وٺي ڏيڻ ۾ مدد ڪندو
 هو. ۱۸۳۰ع ۾ پي-اي جو امتحان ڏئي حيدرآباد ۾ واپس آيو.
 ”سند نائيمس“ انگريزي ۽ ”سند سنار“ سنڌي جو ۱۷۵۰ رپيا
 پڪيتر سان ايڊيٽر ٿيو. انهن ٻنهي اخبارن جي ذريعي هن ملڪ
 جي خدمت ۾ ڪم ڪرڻ گهٽيو. پر اخبارن جا مالڪ ٻيا هئا تنهن
 ڪري سندس دل وٽان ڪم ڪرڻ ٿي سگهيو ٿي. جنهنڪري
 هن کي اڃان وڌيڪ ڪم ڪرڻ جو شوق جاڳيو.

آخر هن ايڊيٽري جو ڏنڌو ڇڏي حيدرآباد ۾ خانسڳي
 طرح اچي طمانيت ۽ ڊاڪٽري جو ڪم سکيو. هن ارادي سان
 ته ڪنهن جو مفت علاج ڪرڻ سان آئسي وقت مدد ڪري
 سگهجي. سندس ڀاءُ جو هڪ زمانه اسپتال کولائي هئي، جا اڳتي
 هلي، ڊفرن اسپتال جي نالي سان مشهور ٿي، ان جو ورهڻ جا
 ورهه آئريوري سيڪريٽري ٿي منت ڪم ڪندو رهيو.

ڪريل چوڪرن جي سڌارڻ لاءِ هن هڪ ”يونين
 ائگيڊمي اسڪول“ قائم ڪيو. جتي شاگردن کي اخلاقي تعليم
 ڏني ويندي هئي. آخر اهو اسڪول ترقي ڪندي هن حد تي
 اچي پهتو جو پوءِ ”نولراءِ هيرانند ائگيڊمي“ ۱۹۵۱ع ۾ سنڌ
 يونيورسٽي انهيءَ ئي پيگيدار عمارت ۾ قائم ڪئي وئي هئي.
 اتي هاڻي اولڊ ڪيمپس آهي. جي نالي سان حيدرآباد وارن کي
 زبردست فائدو پهچائي رهيو هو. هن هندو سڌارن پارٽي ڪيترا
 چوڪرين جا اسڪول جاري ڪيا. جڏهن سندس ڀاءُ جي ڪوشش
 سان زمانه ٽريننگ ڪاليج جاري ٿيو تڏهن ساڌو هيرانند روزانه
 اتي وڃي منت تعليم ڏيندو هو.

۱۸۹۲ع ۾ جڏهن حيدرآباد ۾ سخت وبا جو مرض اچي
 پيو ته ڪيترا ماڻهو پنهنجا عزيز ڇڏي پڇي ويا ۽ ڪوبه
 ڪنهن جي به سنڀال لهن لاءِ تيار ڪونه هو. تڏهن ساڌو هيرانند
 بهارن جي خدمت لاءِ هڪ ٽولي ٺاهي رات ڏينهن نرس ٿي

خدمت ڪندو رهيو. علاج به مفت پاڻ ڪندو هو جنهنڪري سوين ماڻهو بها ڊاڪٽر ڇڏي به هن وٽ ايندا رهندا هئا. چيو وڃي ٿو ته هڪ رات ۲ بجي مهل بيمارن وٽان موٽيو، ماني به ڪانه کڻي هوائين. سندس ماني اڃان اڳيان مس آيس ته ٻاهران بيمار جي دوا لاءِ سڏ ٿيس. کڏو اتي ئي پيو هو ته اتي ڪٽو ٿيو.

ان تي ديوان نولراءِ چيس ته هيرا! خالي پيمت سان بيمار وٽ وڃڻ ڇڏو نه آهي. جو خطرو آهي. ڪجهه کائي پوءِ وڃ! ساڌو هيرانند وراڻي ۾ چيو ته دادا! ڪهڙي خبر ته ٿورن منٽن دير ڪرڻ سبب بيمار جي لا علاج حالت ٿي پوي. مطلب ته انهيءَ زماني ۾ رات ڏينهن خلق خدا جي خدمت ڪري هن نالو ڪڍيو.

هن کي به نياڻيون هيون. سندس فطرت ۾ خدمت لائق جو رات ڏينهن خيال ويٺل هوندو هو تنهن ڪري ارادو ڪيائين ته نياڻين کي اهڙي تعليم ڏيارجي جنهن ڪري اُنده اهلي هو زال ذات جي خدمت ڪري سگهن.

ان ارادي سان جون ۱۸۹۳ع ۾ هو پنهنجي نياڻين کي ساڻ ڪري بانڪپور ڏانهن روانو ٿيو. وات تي لکڻو وٽ سندس ننڍي نياڻي کي وڏو ٽپ ٿي پيو جنهن ڪري هن صاحب رات ڏينهن پنهنجي ڌيءَ جي ايڏي خدمت ۽ سنڀال ڪئي جو ۱ ڏينهن کان پوءِ چوڪري چڱي پلي ٿي پئي. مگر کيس اهڙو اڇي بخار چڙهيو، جو آخر ان مان چڙهي نه سگهيو، ۽ بانڪي پور ۱۴- جولاءِ ۱۸۹۳ع ۾ هن دنيا مان ٻئي لوڪ ڏانهن پٽارجي ويو.

• سندس وڏي ڀاءُ ديوان نولراءِ کي بيماري جي تار آيل هئي جو هڪدم بانڪي پور روانو ٿي ويو هو مگر پهچڻ کان اڳ ۾ ئي هيرانند فوت ٿي ويو هو.

نولرام جي وٺڻ لاءِ اسٽيشن تي دوست آيل هئا مگر

ڪنهن به ساڌوءَ جي مرڻ جي ڳالهه نه ڪيس. آخر هن معلوم ڪري ورتو. جنهن تي چيائين ته ”خدا تعاليٰ ڏنو هو ۽ خدا تعاليٰ گهرائي ورتو ۽ الله جي نالي تي بقا آهي.“

ديوان ڏيارام چيف مل

ديوان ڏيارام چيفمل جنهن جي نالي تي ڊي-جي- سنڌ ڪاليج منسوب آهي سو ۱۸۴۵ع حيدرآباد ۾ پيدا ٿيو. هڪ تمام مسڪين گهر ۾ ڄائو ۽ سندس سنڀال ساجڻي ماما ڪندي رهي. هن جو پيءُ پهريان ميرن وٽ منشي هو. پوءِ ضلع ڪراچيءَ ۾ تيمدار ٿيو. ڏيارام شروع ڄمار ۾ هڪ آخوند جي مڪتب ۾ پڙهندو رهيو، جتي فارسي ۽ سنڌي سکيائين.

هن جو حافظو اهڙو تڪو هو جو جيڪي به پڙهندو هو سو ياد ٿي ويندو هوس. ان کان پوءِ انگريزي اسڪول ۾ داخل ٿيو جتي هوشيار هجڻ ڪري ۵ رپيا اسڪالرشپ ملڻ شروع ٿيس. هو سڌائين ڪلاس ۾ پهريون نمبر ايندو هو. ننڍي هوندي غريبي هئڻ ڪري ڪپڙا تمام سادا ڍڪيندو هو. پهريائين ۽ سلوار بافتي جا. ململ جي سنهي ٽوپي ۽ پيرن ۾ سنڌي گهٽيلو.

بمبئي ميٽرڪ جي امتحان ٿيڻ لاءِ ويو مگر بيمار ٿيڻ ڪري امتحان ڏيڻ کان سواءِ موٽي آيو. پوءِ دليون هئڻ لڳو ته هاڻي ڇا ڪريان. آخر هو ۵۰۰ رپيا ڪاز ڪورٽ ۾ غريبي نويسي جو ڪم ڪرڻ لڳو. هو ۱۱ مهينن تائين ڊسٽرڪٽ ڪورٽ ۾ ڪلارڪي جي جاءِ ملي وئس. هو پنهنجي هوشياري سبب جلد ئي ضلع جج جو هيڊ ڪلارڪ ٿيو ۽ ساڳي وقت وڪالت جي امتحان جي تياري ڪري امتحان ۾ ڪامياب نڪتو. پوءِ نوڪري

چڏي وڪالت جو ڌنڌو شروع ڪيائين.

وڪالت ۾ ايترو ڪم ملڻ لڳس جو پوروئي ڪونه پئجي
سگهندو هو. اصيلن سان عزيزن وانگي پيش ايندو هو. گويا اصيل
جو ڪم پنهنجو ڪري سمجهندو هو.

هن جي ڪوشش سان ڪراچي ميونسپالٽي جو بنياد
پيو جنهن ڪري ميونسپالٽي ۾ ڏاڍي هلندي هوس. ڪراچي
ميونسپالٽي پاران سال ۱۸۸۷ ۾ هو بمبئي ڪونسل ۾ انٽرپل
چونڊجي ويو. هن جي ڪوشش سان سنڌ ڪاليج جو بنياد پيو
پيو جو اڄ تائين سندس نالي ڏيارام جيٺ مل سنڌ ڪاليج طور
مشهور آهي. هن حيدرآبادي عالمن مان ڏيئي لپتي ڪڍڻ لاءِ گهڻو
پاڻ کي پتوڙيو. هنن جي حقن لاءِ هن ”سنڌ سيا“ جو مجموعو ٺاهيو.
هو غريبن جو تمام همدرد هو. نامور وڪيل هجڻ واري
حالت ۾ به ڪيترن مسڪينن کي مفت عريضيون لکي ڏيندو
هو. هو غريبن جو رفيق ايڪڄڻ ۾ ايندو هو. ڏاڍو محنتي
۽ اورچ ماڻهو هو. هو صاحبِ مشانه جي بيماريءَ ڪري ۲۱-
آگسٽ ۱۸۸۷ع ۾ هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو جنهن ڪري
حيدرآباد ۽ ڪراچي ۾ هٿ تار ٿي وئي.

.....

سرطان دنيا ۾ عام ٿي پيو آهي. انهي کان بچاءُ جو
هڪڙو طريقو هي به ثابت ٿي سگهي ٿو ته انسان سائين پاجين
تي زور رکي انهي جو طريقو هي آهي ته ڪير جيڪڏهن اٽڪل
ايڪيهن ڏينهن تائين رڳو سايون پاجيون کائي ته هڪ سال
جي عرصي تـمـ سرطان انهي جي زندگي کان پري هليو ويندو
۽ شوبن عمر زندگي ۾ گهڻو ڪري گهٽ يا وڌ پاجين جو
استعمال رکن ته اهڙي ماڻهو کي سرطان نه ٿيندي.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي

سنڌ جي انهن هستين مان، جن تي اسانجو وطن، ناز
ڪري سگهي ٿو، مخدوم محمد هاشم عليه الرحمه به هڪ آهي،
سندن نسب هن ريت بيان ڪيل آهي:

محمد هاشم پٽ عبداللطيف پٽ عبدالرحمان پٽ محمد
قاسم پٽ خيرالدين الحارثي القرشي. مخدوم صاحب جو والد
بنوري جي شهر ۾ رهندو هو جتي ۱۰ ربيع الثاني ۱۱۰۴ هـ ۾
مخدوم صاحب تولد ٿيو. مخدوم صاحب ابتدائي تعليم پنهنجي
والد وٽ شروع ڪئي. ڇهن مهينن ۾ قرآن شريف ختم ڪري
ان کان پوءِ ڪجهه ڪتاب پنهنجي والد وٽ پڙهي ٿي. ۾
مخدوم محمد سعيد وٽ عربي علوم جي تعليم شروع ڪيائين.

ان کان پوءِ مخدوم ضياءُ الدين ٺٽوي وٽ باقي سمورا
ڪتاب ختم ڪيائين. يعني ۱۱ سالن جي عرصي ۾ سمورن علمن
مان تحصيل ڪري فارغ ٿيو. ان وچ ۾ سال ۱۱۱۳ هـ ۾ سندس
والد به وفات ڪري ويو. ان کانپوءِ مخدوم صاحب بنوري مان
مان لڏي بنوري جي لڳ بهرامپور ڳوٺ ۾ اچي رهيو ۽ اتي
درس تدريس شروع ڪيائين. ان سان گڏ شريعت جي پابندي
جي ماڻهن کي دعوت ڏيڻ لڳو ۽ بدعات جي برخلاف زبردست
جهاد ڪيائين. مگر انهي ڳوٺ جي پيرن فقيرن کي مخدوم
صاحب جون نصيحتون ۽ شريعت جي پابندي راس نه آڻي جنهن
ڪري لاچار ٿي ٿي ۾ هجرت ڪري اچي ويٺا. ٿي ان زمانه ۾
علم ۽ فضل جو مرڪز هو. وڏا وڏا عالم ۽ شاعر ۽ صوفي شهر
۾ رهندا هئا.

مخدوم صاحب جي تشريف آوري کان پوءِ سندس علمي
شهرت ۽ فضيلت جو آواز تمام دور درواز هنڌن تي پهچڻ لڳو
هزارين شاگرد فيض جا طالب سندس خدمت ۾ حاضر ٿيڻ لڳا.
سندس عالمي شهرت جو آواز حڪومت جي درٻار تائين وڃي

پهتو. مخدوم جي اوج واري زماني ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جو سنڌ تي راڄ هو هو. پڻ مخدوم صاحب جي معتقدين جي مساهڪ ۾ پوتل هو.

ٿئي ۾ ڪجهه قدر بدعتن جو زور هو ۽ ڪي عالم به تفضيلي مذهب رکندڙ هئا ۽ شهر ۾ قبر پرستي جو سخت رواج هو ۽ بدعات جو تمام زور هو. مخدوم صاحب ٿئي ۾ اچڻ کانپوءِ علماءِ تي رد ڪندڙ شروع ڪيا ۽ زالن جي قبرن تي واري بدعت جي بيخ ڪئي جي پوءِ تان پيو. جنهن ۾ هڪ حد تائين ڪامياب ٿيو. مخدوم صاحب ڪوشش ڪري ميان غلام شاهه کان ٿئي ۾ بدعات جي برخلاف هڪ پروانو حاصل ڪيو.

هن حڪم نامي مان معلوم ٿئي ٿو ته:

- (۱) ٿئي ۾ ڪاڻي زماني کان وٺي بدعتن جو رواج هو.
- (۲) نشيدار شيون به ڪي ماڻهو واپرائيندا هئا.
- (۳) زالون قبرن تي ريل چيل. اينديون وينديون هيون.
- (۴) شهر ۾ ڪي بدڪار زالون به رهنديون هيون.
- (۵) جانورن جون تصويرون ڪيڍون وينديون هيون.
- (۶) ڏاڙهيءَ کي خستگي ڪرايو ويندو هو، جن جي بندش لاءِ ئي مخدوم صاحب وقت جي حڪومت سان لکپڙهه ڪري مٿيون حڪم جاري ڪرايو. جنهن کان پوءِ ٿئي جي صوبيدارن پوري همت سان بدعات ۽ بد رستن جو اهڙي طرح مقابلو ڪيو، جو ٿئي مان محرم جي مائٽ وغيره جو بنياد به نڪري ويو. مخدوم صاحب جي انهيءَ شرعي تحريڪ جي خلاف ڪن آواره مزاج ماڻهن ڪوشش ورتي، مگر نتيجو ان جي برعڪس نڪتو يعني ته ميان غلام شاهه وٽان مخدوم صاحب کي ٿئي جي قاضي القضا، جو عهدو مليو جنهن ڪري مخالفن جي طاقت جو هميشه لاءِ ختمو ٿي ويو.

غلام محمد معين جون ،خدوم صاحب سان ڏاڙهي ڪٽرائڻ

• خاص شرعي نموني به مجرم جي ماتم ڪرڻ تي رڌڪو عيب.
 پر ان جو ڪوبه علامه معين جي حق ۾ معقول سمجهو ڪونه ٿو ڪري.
 مخدوم صاحب شرعي حڪمن جي پابندي تي امري ۽ منري جون
 ڏياريون جو وضو ۽ غسل لاءِ شرعي مقدار تي پابندي ۽ حرم استعمال
 جو ڪم ڏنائين ۽ پوري وزن جا ڪوزا ٺهرايائين، جن کي ان
 زماني ۾ ”هاشمي ڪوزا“ سڏيو ويندو هو.

۱۱۳۵ هـ ۾ حج جي ارادي سان روانا ٿيا. مڪي شريف
 ۽ مديني ۾ مختلف علمائن جهڙوڪ شيخ عبدالقادر صديقي مالڪي،
 شيخ عبد بن علي مصري، شيخ محمد ابو طاهر مسني ۽ شيخ علي
 بن عبد الملڪ دراوي کان حديث ۽ ٻين علمن جون سندون ۽
 اجازتون حاصل ڪيائين، جن کي پنهنجي ڪتاب اتحاف الاڪابر
 ۽ سندس ذيل ۾ جمع ڪيو اٿس. مخدوم صاحب جي بعض تصنيفن
 جي حاشيه تي ڏيکاريل آهي ته کيس جمع رات ۱۲ رجب ۱۱۳۵
 هـ ۾ مدينه منوره ۾ حضور صلي الله عليه وسلم جي زيارت جو
 شرف حاصل ٿيو.

واپسي ۾ سورت بندر ۾ سيد محمد سعدالله سورتجي کان بيعت
 وٺي خلافت جو خرقو، ڍڪيائين. هڪ سال اتي رهي صفر سال
 ۱۱۳۷ هـ ۾ وري ٺٽي ۾ اچي وارد ٿيو.

انهيءَ سفر کان پوءِ گهڻو حديث شريف جي علم ڏانهن
 لاڙو رکيائين ۽ انهيءَ فن ۾ تصنيف تاليف ڪندو رهيو هو.
 مخدوم صاحب جا ۲۴ ڪلاڪ ڪمن لاءِ وراهيل هوندا هئا.
 درس تدريس کان سواءِ ڪتابن جي تاليف لاءِ خاص وقت مقرر
 هوندو هوس ۽ عبادت ۽ ياد الاهي لاءِ جدا وقت هو. مخدوم صاحب
 جي ٻوٽي ميان غلام محمد لکيو آهي، ته ۱۵۰ ڪتاب سندس
 تاليف ٿيل موجود آهن، جي عربي، فارسي ۽ سنڌي زبانن ۾
 آهن. جن مان ڪجهه نالا هيٺ ڏجن ٿا:

— تفسير سورت تبارڪ الذي (عربي)

- تفسير هم و تبارك (سنتي)
- جنة المعيم في فضائل القرآن العظيم
- الشفاء في مسئلة الراء المؤلمة الممكنون من مدالسكون
- تحفة المغازي لجميع لسقاري
- رساله في وجوه قرأت ومن اهل الكتاب الخ
- حبات القاري باطراف البخاري
- اتحاف الاكابر في مرويّات للمشيخ عبدالقادر
- نور البصائر و غاية النيل في اختصار الانحاف و الذيل الرحيق المختوم في وصل اسانيد العلوم
- غنية الطريف بجمع المرويّات و التصانيف نظم الجواهر بذيل اتحاف الاكابر
- نور العينين - بذل القوي - فتح القوي
- وسيلته انفقير الي اسماء المبشير النذير
- حديثه الصفا الي اسماء المصطفى
- ذريعه الوصل الي جناب الرسول
- وسيلته التبول في حضرت الرسول
- مظهر الانوار في الصيام - حبات الصائمين - رخص الزلال في تحقيق في الزول -
- فيض الغني في تقدير صاع النبي -
- تصحيح المدرک تهذيب الاصلاح -
- تنقيح الكلام في تحرير خلف الامام -
- فرائض الاسلام فتح الكلام - شد النطاق - تمام العناية -
- درهم الصرح في وضع الیدین تحت السرہ -
- توضع الدرہ معيار النقاد - الشفاء الدائم -

- كشف الدين عن مسئلة رفع اليدين -
- السيف النجلي عن ساب النبي -
- رساله في مسئلة الشكر - اجاده النجده - النول الانور
- حيات القلوب - وصيت نام - فاكهه المستان
- ذبح شكار - وسيله الغريب - الطريفة الاحمدية -
- زاد السفينة - تحفة الاخوان في شرب الدخان بياض هاشمي.
- سنڌ جو هي نامور بزرگ ۽ عالم صوفي ۷۰ سالن جي عمر ۾ رجب سن ۱۱۷۴ هـ ۾ هن دنيا ڦاٽي مان لڏائو ڪري ويو ڪوهه مڪلي تي دفن ٿيو.

مير معصوم جا ٻيا چند يادگار

اڪبري درٻار جو امير ۽ اهلڪار مير سيد محمد معصوم بڪري دنيا جي زنده جاويد بزرگن مان هڪ آهي. هن جي جامع صفات شخصيت جي مختلف پهلوئن تي بحث ڪرڻ جي هن مضمون ۾ ڪنجائش ڪانه آهي.

عمارت سازي ۽ سان سندس دلچسپي جو ذڪر ڪندي هڪ محقق انگريز رپورٽي صاحب پنهنجي ڪتاب ”مهراڻ سنڌ“ ۾ سيد معصوم لاءِ لکيو آهي:

”سکر خواهه روهڙيءَ ۾ مير معصوم گهڻيون جايون ٺهرايون مسجدون ۽ مذهبي جايون تعمير ڪرائڻ سندس مشغلو هوندو هو. عمارتن تي جيڪو پٿر جو ڪم ٿيندو هو، ان تي هو نقاشي پنهنجي

نمونن موجب ڪرائيندو هو. تاريخ ڪيڏن جي فن ۽ ڪٽنب اڪرڻ
۾ سندس ڌاڻي ڪونه هوندو هو ۽ پڻ خوشخطي ۾. هڪ دفعي
اڪبر پاران هڪ شاهي سفارت سان گڏجي ايران ويو هو.*

هندستان کان تبريز ۽ اصفهان تائين هو پنهنجي سفر جو احوال
رستي تي مک مک مسجدن ۽ جاين تي نقش ڪرائيندو ويو آهي.
آگري واري قلعي جي دروازي، فتح پور سيڪري واري جامع
مسجد ۽ ڪيترين ٻين مسجدن تي به ڪٽبا لڳل آهن.

آگري جي عمارتن تي جيڪي ڪٽبا محمد معصوم جا آهن
سي سيد محمد لطيف پنهنجي ڪتاب ”آگره“ ۾ نقل ڪيا آهن
ٻين ڪتابن لکيو آهي ته ڌاروار، اوجين، سعدپور، مانڊوه، برهانپور،
بيمانه، مڌڪر ۽ ناگور ۾ به ڪن جاين تي سيد معصوم جا ڪٽبا
اڪريل آهن.

(ڏسو رسالو معارف اعظم ڳڙھ آگسٽ ۱۹۳۱ع)

بيل صاحب جي مفتاح التواريخ ۾ سيد معصوم جو هڪ ڪٽبا
جنسي نقل ڪيل آهي جو قنڌار جي عمارت ڇهل زين تي اڪريل
ڏنو ويو آهي.

رٿاديري تعلقي ۾ پور ارشد شاهه جي گهون واري مسجد
جي صحن ۾ به هڪ پٿر پيو آهي، جنهن تي پڻ سيد معصوم جو
ڪٽبا اڪريل آهي.

سکر بکر سيد معصوم جو وطن هو، تنهن ڪري قدرتي طرح
کيس پنهنجي وطن کي سينگارڻ جو شوق لڳل هو. توڙي ڪٽبي
گهڻو ڪري سندس ساري زندگي وطن کان ڏور سرڪاري ڪاروبار
سان گذري تڏهن به هن سکر کي ڪمن وساريو. جيڪڏهن کيس
مهلت ملي ها ته جيڪر اڃا سکر سينگاري ها. پر ڇا ڪري!
ويھ سال وطن کان ڏور گجرات ۾ ٻين پاسن ڏي لڙايون ڪندو
رهيو. خان خانان سان گڏجي اچي سنڌ جو مغربي حصو فتح ڪيائين
جيڪڏهن کيس ڪابه فرصت ملي ته اهي زندگي جا پويان ۱۴ سال

* قاموس المشاهير جلد ۲، ص ۲۰۱ ۽ بلاشمن جو ترجمو آئين

سن ۱۰۰۰ هـ ۾ هو تسخير سنڌ مان فارغ ٿيو ۽ ۱۰۱۴ يا ۱۰۱۱ هجري ۾ سندس انتقال ٿيو (بلڪ يقيني طرح سندس وفات ۱۰۱۴ هجري ۾ آهي جو مصوم ”بود نامي صاحب ملڪ سخن“ مان ملي ٿو. الوحيد). ان وچ ۾ ۱۰۱۲ ڌاري هو ايران طرف سنڌ ڏي ويو. ان کان سواءِ به هيڏانهن هوڏانهن ويندو رهيو. قنڌار وارو ڪٽم ۱۰۰۷ هـ جو لکيل آهي. جنهن ڪري چئبو ته ان زماني ۾ سيد موصوف افغانستان ۾ هو. ساڳي زماني جو هڪ دستاويز منهنجي نظر مان گذريو آهي، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ۲ محرم ۱۰۰۶ هجري تي سيد محمد معصوم ”خواجہ محمد هاشم ولد خواجہ حسين“ نالي هڪ ماڻهوءَ کان انگورن جي باغ جو هڪ جريب قنڌار ۾ خريد ڪيو هو. ۲ محرم (۱۰۰۶) سال ۱۰۰۶ هجريءَ جو پيو ڏينهن آهي، تنهن ڪري چئبو ته ۱۰۰۰ جي پڇاڙيءَ کان ڪم از ڪم ۱۰۰۷ هـ تائين هو صاحب قنڌار ۾ رهيو هو. جيڪڏهن محمد معصوم جا سمورا ڪتاب مختلف جاين تان نقل ڪري اکين جي اڳيان رکيا ويندا ته سندس سفر جو مفصل پروگرام مرتب ٿي ويندو.

خير هي هڪ ٻيو قصو هو، هن بحث جو اصلي مقصد هي ۽ ڏيکارڻ هو ته سيد موصوف گهڻو وقت پنهنجي وطن کان ٻاهر پئي رهيو هو، جنهن ڪري جيڪڏهن هو سکر جي سينگارڻ تي گهڻو توجهه نه ڏئي سگهي ها ته به ڪيس عتاب ڪونه ڏئي سگهي ها، پر باوجود ان جي به هن صاحب سکر سان چڱا ئي پال پيا.

سکر ۾ رهڙيءَ ۾ جيڪي عمارتون سيد معصوم جون ٺهرايل آهن سي محمد معصوم پنهنجن پٽن مان ٺهرايون يا سرڪاري امداد سان تنهن تي ڪوبه فيصلو ڏئي نه سگهيو. محمد معصوم وڏو مالدار هو. بادشاهه پاران کيس وڏيون جاگيرون مليل هيون. جڏهن انتقال ڪيائين، تڏهن به ۳۰ يا ۴۰ لک رپيه پنهنجي پٽ کي ڏئي ويو هو. خود عمارتن جي تعمير ڪا هروڀرو اهڙي قيمتي ڪانه هئي، خاص طرح جڏهن ان زماني ۾ گهڻي سهانگائي هوندي هئي.

ان باري ۾ تحفته الڪرام ڪجهه لکيو آهي ۽ جنهن جو مطلب آهي ته ”اڪبر ڪجهه رپيا نذراني طور حرمين موڪليا هئا جيڪي موٽي آيا هئا. مير معصوم بادشاه جي حڪم موجب انهن پئسن مان منارو ۽ نشيمن پاڪيزه سکر ۾ تعمير ڪرايا.“
(تحفته الڪرام جلد ۳، مطبوعه ڪريمي پريس، بمبئي ص ۱۲۴)
اهو مسئلو تحقيق طلب آهي. (سو الائي ڇو؟)

روهڙيءَ جو عيدگاه

سکر ۽ بکر ۾ جيڪي آثار سيد موصوف جا ٺهرايل آهن، تن ۾ قدامت جي لحاظ کان روهڙيءَ وارو عيدگاه سڀني کان اول نمبر تي آهي.

روهڙي شهر جي اولهه ڏکڻ جي ڪنڊ طرف ٽڪريءَ تي اهو عيدگاه آهي. ٻن اڳوڻن کن زمين جي چوڌاري ديوار نڪتل آهي، ٽن طرفن کان ديوار اڙھ جيتري ۽ اولاهين طرف کان وڏي آهي. جنهن جي ٻنهي ڪنڊن خواه وچ تي ننڍا ننڍا ڪنڊ ٺهيل آهن. اهي ڪنڊ فقط اولاهين ديوار ۾ آهن، وچين ڪنڊ جي هيٺان محراب آهي، جنهن جي مٿان ٻاهرئين طرف ڏانهن هڪ سفيد پٿر لڳل آهي، جنهن تي ٽن ستن ۾ ڪتب آڪريل آهي. ڪتب طرز تحرير ڪري معصومي ڍنگ جو نظر اچي ٿو.

ڪتبم

مبادات پناه امير محمد معصوم نامي

بن سيد صفائي بنا ٿهاد.

مير معصوم ساخت بر سر کوھ

عيد گاه بفيض همچون ارم

پير فگرت برائيم تاريخش

عيد گاه بفيض کرد رقم

قريبی زمانہ اندر عيد گاه وسيع ڪيو ويو آهي، جنهن جو اشارو ڪرزن صاحب جي ڪتاب ”سنڌ جا آثار قديم ۱۵۷“ ۾ آهي.

منارۃ معصوم

عيد گاه جي تعمير جي ٻئي سال (يعني سنہ ۱۰۰۳ هـ) ۾ مير صاحب سکر واري معصومي منارہ جو بنياد وڌو. مناري جي تعمير جو ڪم مير صاحب جي انتقال کان پوءِ سندس فرزند مير بزرگ ۱۰۲۷ هجري ۾ پورو ڪرايو. اها حقيقت ان ڪتبہ مان ظاهر آهي جو منارہ تي ڏاڪڻ واري دروازي جي ٻاهران اُڪريل آهي. ڪتبہ جو مضمون هن طرح آهي:

بنی هذا المنارہ فی زمان سلطان جلال الدين محمد اکبر بادشاه، غازي.

بدر فلک علا محمد معصوم
 ڪزوي زمانہ صيت نيڪو نامي است
 افراشت جنين پناه عالي ڪم ر قدر
 افراحت سر به چرخ ميناه فامي است
 تاريخ بنائي او ملائڪ از عرش
 گفتند جهان نما منار نامي است

مير معصوم آن رفيع القدر
 ڪم از و ڪار دين به آئينم است
 ڪرد طرح منارنا گویند
 ڪين پئي يادگار ديرين است
 پور چرخ از برائي تاريخش
 ساق عرش برين بگفت اين است
 قائم مير بزرگ بن سيادت پناه مير محمد معصوم

مناره جي تعمير جي تڪميل واري سال جو ۱۰۲۶ (يعني مير صاحب جي انتقال کان پوءِ تيرهون سال) هجڻ ان عام روايت جي تڪذيب ڪري رهيو آهي، جنهن جو مطلب آهي ته مير صاحب هڪ هندو عورت آڳيان پنهنجي جذبي عشق جي امتحان ڏيڻ لاءِ مناره ٺهرائي مٿان ٽپو ڏنو هو.

مناره هڪ اوچي ٽڪريءَ تي جوڙيل آهي ۽ منجهس پڪيون سرون ۽ ڇن ڪم آندل معلوم ٿئي ٿو. سرون تمان پڪيون آهن ۽ هيٺ رگت سبب چمڪڻ لڳيون آهن. آرڪيالاجيڪل سروي آف ويسٽرن انڊيا نمبر ۲ جي دوران ۾ مناره جي ماپ وغيره ڪرائي وئي آهي ۽ رپورٽ مان معلوم ٿئي ٿو ته پيڙهه وٽ منارو ۸۴ فوٽ ويڪرو آهي. ڊگهائي ۾ به ۸۴ فوٽ ۽ سندس ڦيريدار ڏاڪڻ کي به ۸۴ ڏاڪا آهن. اهو هڪ عجيب حساب آهي. ڏاڪڻ ڦيري تي اندران وڏي آهي. مناري جي چوٽي گنبد نما آهي جنهن تي ماڻهو چڙهي وڃي پري پري جو نظارو ڏسي سگهن ٿا. چوٽي کي سکر ميونسپالٽي هيٺ چوٽاري پڇرو هڻائي ڇڏيو آهي ورنه اڳ ڪيترا ماڻهو مٿان ٽپ ڏيئي خود ڪشي ڪندا هئا.

عام روايت آهي ته مناري لاه سرون اروڙ جي قديمي عمارتن مان پٺرائي آنديون هوائون ۽ ڪن جو خيال آهي، ته شڪارپور مان گهرايل هيون. پر ان زماني ۾ اڃا شڪارپور هئي ئي ڪانه، ڇو ته شڪارپور جو شهر دائودپوٽن پوئين زماني ۾ ٻڌايو هو.

مناري ۾ هيٺ ڪجهه ڪڇي (ڦڏائي) نظر اچي ٿي. هيوز صاحب مولف سنڌ گزيٽر ان باري ۾ لکي ٿو ته ”تعجب انگيز ڳالهه هي آهي ته منارو سڌائيءَ کان ڪجهه مڙيل آهي پر خبر پئجي نه ٿي سگهي ته اهو حساب ڇاڻي وائي ان جي تعمير ۾ ٿي ڪيو ويو آهي يا پوءِ سندس پيڙهه جي هڪ پاسي جهنوي وڃڻ ڪري مڙي پيو آهي.“ منهنجو ذاتي رايو هي آهي ته ٻا ته ڪنهن ڪاريگر جي غلطي سببان ان جي تعمير ۾ ابتدا ۾ ئي ڪجهه ڪڇي واقع ٿي ويئي يا وري پوءِ ڪنهن وقت زمين جي ڌٻڻ ڪري اهو فرق ٿي پيو آهي. هن کان اڳ به سنڌ ۾ گهڻا دفعا نهايت شديد نموني ۾ ڌرتي ڌٻڻ جا واقعا ٿيندا رهيا آهن، ۱۸۲۸ع ۾ به ڌرتي اهڙي

ڏي، جو ڏکڻ سنڌ جي جاگرافي تبديل ٿي وئي هئي. (؟)

منارو ڪنهن جنگي مقصد لاءِ ٺهرايو ويو هو يا نظاري باري ۾ يادگار قائم ڪرڻ جي خيال سان تنهن تي ڪوبه يقيني رايو قائم ڪري نه ٿو سگهجي. ڪتب مان البتہ معلوم ٿئي ٿو ته يادگار قائم ڪرڻ جو خيال ٺهرائيندڙ جي ذهن ۾ ٻين ڪالهين کان وڌيڪ ويٺل هو، توڙي جو برٽن صاحب پنهنجي ڪتاب سنڌ ريويزيٽيڊ ۾ مناري تان چڙهي نظارن وٺڻ جو دل ڪوٺي بيان ڪيو آهي.

هن وقت تائين مناري جي حالت چڱي آهي ۽ انگريز سرڪار جو محڪم تحفظ آثار قديم نالي ماتر ڪڏهن ڪڏهن مرمت به ڪندو رهندو اٿس. مگر جنهن جنهن هنڌ هاڻوڪن ڪاريگرن مرمت ڪئي آهي اتي سندن ڪم آندل مصالحو نمايان بيٺو آهي. جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته هاڻوڪن ڪاريگرن کي اهڙو مصالحو ٺاهڻ ئي ڪونه ٿو اچي.

آرام گاهه يا فيض محل

جيئن مٿي ڏيکاري چڪو آهيان ته ۱۰۰۲ هـ ۾ روهڙي ۾ جو عيدگاهه ٺهيو ۽ ۱۰۰۳ ۾ مناري جو بنياد پيو. وري ۱۰۰۴ ۾ مناري جي قريب اٺن نون فوٽن جي مفاصلي تي هڪ هشت پهلو گنبد سان جاءِ جوڙائي وئي جنهن جو اصلي نالو ”فيض محل“ آهي مگر هيئنر عام ماڻهو ان کي آرام گاهه سڏين ٿا.

اها جاءِ برج جي نموني پنجاه فوٽ کن اوچي آهي. ونگن سان چار دروازا اٿس ۽ زمين کان چوڏهن فوٽ کن مٿي اندرئين پاسي ڏانهن هڪ گيلري اٿس جنهن تي چار دريون (آرپار) آهن. چارئي دريون چئني دروازن جي مٿان آهن ۽ ٻن درين جي مٿان پٿر جي چڇوري آهي. چڇوري جي چئني تي ڪي نصيحت آميز رباعيون پٿر تي اُڪريل آهن. اندرئين پاسي ڏانهن به سڄي برج ۾ پٿر تي ڪي رباعيون اُڪريل آهن جي چوڌاري ڦري آيون آهن.

عمارت سهڻين پڪين سرن جي آهي ۽ زينت جي خيال کان ڪاشيءَ جون سرون ڪثرت سان استعمال ڪيل نظر اچن ٿيون. ڄڻ جاءِ رنگارنگي ٿي پئي آهي. ان جاءِ جي ويڪرائي اندرئين پاسي کان سترهن فوٽ کن آهي.

ذڪر ڪيل رباعين مان هڪ رباعي هن طرح آهي، جنهن مان جاءِ جو نالو ۽ تعمير جو سال ملي ٿو.

ابن گنبد باشڪوه نامي کز قد رشد آسمان بافيض
چون بود محل فيض ازان روتاريخ شلشر مڪان بافيض

۱۰۰ ■

سنه ۱۰۰ هـ ۾ مير صاحب ڪهڙيون عمارتون ٺهرايون تن جو پتو ڪنهن به جاءِ جي ڪتبي مان ڪونه پوي ٿو. البته ڪي آثار اهڙا آهن جن تي ڪتب ته لڳل آهن مگر سن تعمير لکيل ڪونه اٿن. ممڪن آهي ته انهن مان ڪا جاءِ ان سال اندر تعمير ٿي هجي. ان سلسلي ۾ مان هاڻوڪي جيل جي قريب واري مسجد هشت پهلو عمارت جو ذڪر ڪرڻ هن موقعي تي تمام مناسب سمجهان ٿو.

جيل جي قريب واريون عمارتون ۽ ڪوه

پراڻي ۽ نئين سکر جي وچ ۾ موجوده جيل خاني جي ڀر ۾ هڪ هشت پهلو گنبد نما جاءِ آهي. ان جي اوساري پڪسري ۾ ٻاهران سفيد پڪو چونا گچ چڙهيل اٿس. چون ٿا ته ان جاءِ جي چوڌاري ست ڪوه هوندا هئا، جن مان ڇهه ڪوه لنگجي ويا آهن باقي هڪ ڪوه ان جي اولاهين پاسي ڏانهن اڃا تائين سلامت آهي جنهن مان ماڻهو عام جام پائي وٺي رهيا آهن. ڪوه جي سڃي اوساري پٿر جي آهي.

ذڪر ڪيل هشت پهلو جاءِ لاءِ روايت آهي ته مير محمد معصوم -سافر خاني طور عام ماڻهن جي آسائش لاءِ جوڙائي هئي،

مگر هينئر سکر ميونسپالٽي وارا منجهس تيل وغيره رکندا آهن. عمارت نهايت خوبصورت آهي ۽ ائين پيو معلوم ٿئي ڇ-ڻ تازي ٺهيل آهي. چاليهه فوٽن جي ديوار کان مٿي گنبد اٿس. منهنجو خيال آهي ته اها قافلہ سراء هئي، چوٽہ درياء جي قريب ۽ ان زماني جي سکر جي ٻاهرون آهي. (ان زماني ۾ سکر پراڻي کي سکر چوندا هئا. نئون سکر پوء ٻڌو آهي).

ڪوه ۽ هشت پهلو جاء جي اولهه ۾ هڪ مسجد جهڙي جاء آهي، جنهن جي اندران اولاهين ديوار تي پٿر تي هينون ڪتبہ اُڪريل هو، جو سال کن ٿيو ته هڪ بد معاش پتي گم ڪري ڇڏيو آهي. خدا کيس جهنم واصل ڪري.

”بناہ اين بقر خیر نهاد امير محمد معصوم نامي بکري جهت سيرو استراحت وارد و صادر و مقيم و مسافر هر که درين بنا مقبره کند لعنت خدا و پيغمبران و ملائڪه و مومنان بر و باد.“

هينئر اها جاء مسجد طور استعمال ٿي رهي آهي ۽ آهي به قطب تي پوري، پر ڪتبي مان صاف ظاهر آهي ته اها جاء مسافر خاني طرح ڪم اچڻ لاء ٺهرائي وئي هئي.

جيڪڏهن اها جاء ۱۰۰۵ ه ۾ جڙيل ڪري سمجهجي ته معصومي عمارتن جو سالوار سلسلو ٿئي نه ٿو پوي.

منزل گاهه واريون عمارتون

سکر بندر تي منزل گاهه واري ميدان جي ڏاکڻي پاسي ساڌ ٻيلي سامهون درياھ جي ڪناري جي ويجهو، سيد معصوم جون جوڙايل ٻه پيون به جايون آهن جن مان هڪ ۱۰۰۶ ه ۾ ٻي وري ۱۰۰۷ ه ۾ تعمير ٿيل نظر اچي ٿي.

۱۰۰۶ ه ۾ جيڪا جاء جڙي آهي، سا ۱۰۰۷ ه واري هشت پهلو جاء جي اولهه ۾ آهي. اندرئين پاسي ڏانهن اولاهين پٿر تي هي ڪتبو پٿر تي اُڪريل اٿس:

خوشا منزل باغ رضوان رقم
که جان را دهد فیض باغ آرام
بتاریخ این جاء عشرت سرشت
زهمی جاء عشرت رقم زد قلم

۱۰۰۶

سند گزیتیر پاگي ب جي مولف سمانٽ صاحب جو خيال
آهي ته اها جاء مسجد هئي. ان خيال جي ڪرزن صاحب به پنهنجي
متذڪره ڪتاب جي صفحي ۱۵۴ ۾ تصديق ڪئي آهي. جڏهن ۱۹۴۰
سکر جي مسلمانن ڪوشش پئي ڪئي ته ان جڳهه جو قبضو نماز
لاءِ سرڪار کان ورتو وڃي، تڏهن سرڪار به اڃان ڪلف چاڙهيون
ويئي هئي.

ان جاء جي اوڀر ۾ پي جاء به پڪ سري هشت پهلو آهي
جنهن جي چوڻي گنيذ وانگر آهي. گنيذ جي مٿان آسماني رنگ
جون ڪاشي جون سرون لڳل آهن. اولهين پاسي واري ديوار تي
ٻاهرئين پاسي کان هي ڪتب لڳل آهي:

در زمان خلافت بادشاه اعظم شهنشاه
معظم جلال الدين محمد اڪبر بادشاه

غازي خلد ملڪه بنا نمود ابن عمارت خير امير محمد معصوم
نامي بڪري بن سيد صفائي ترمزي از بروئي نفع عام مسلمانان
هر که در اين بنا مقبره سا زد لعنت خدا و پيغمبران و ملائڪه و
سمنان برو باد ۱۰۰۷ سن

ڪتب جي عمارت مان ظاهر ٿي رهيو آهي ته اها جاء جي
اوساري پڪين سرن سان ٿيل آهي ۽ ٻاهرئين پاسي ڏانهن فقط سرن
جون درزون ورتل آهن. جاء مختصر آهي.

ڪرزن صاحب ان سلسلي ۾ هڪ نهايت ئي باريڪ نڪتو
بدا ڪيو آهي. هو لکي ٿو ته اهي جايون هڪ باغ سان منجھو
هيون جن مان هڪ ۾ سير ڪندڙ آدم آرام وٺي سگهيو هئي ۽
ٻيءَ ۾ عبادت گذاري.

ان ڳالهه جي تصديق هڪ نهايت ئي قيمتي تاريخي سسٽمز

مان ٿئي ٿي جو اصلي حالت ۾ سردار ثابت علي شاه صاحب معصومي وٽ موجود آهي ۽ مان ان جو نقل تيار ڪري ورتو آهي. ان دستاويز مان هيٺين حقيقت معلوم ٿئي ٿي:

تاريخ ۹ جمادي الثاني ۱۰۰۵ هـ ۾ سيد محمد معصوم ۽ سندس فرزند مير بزرگ هڪ باغ ”ڪوه ساد پيل“ جي سامهون هيٺين حدن وارو ”سکر“ جي شهر ۾ قاضي فخر الدين جي پوٽن کان هڪ سئو تنگ جي قيمت ڏئي ورتو. حدون هن طرح نروار ڪيل آهن:

اوڀر ۾ باغيچو ۽ سراه مشترين (خريد ڪندڙن جي) اولهه ۾ زمين سعادت سلطان بيگم بنت مير يار حسن جلاير اُتر ۾ عام رستو ۽ ڏکڻ ۾ دريا (پنجاب) اصل دستاويز ۱۰۰۵ هـ جو لکيل آهي ۽ مٿس قاضي علي بن محمد اسماعيل وغيره جي مهر لڳل آهي.

مطلب ته جيڪو خيال ڪرڻ صاحب ان جاء تي باغ عجب بابت ظاهر ڪيو آهي، ان جي تصديق خود هڪ دستاويز مان به ٿي رهي آهي. ضمني طور مان هنن گالهين کي به ظاهر ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو ته ان دستاويز ذريعي معلوم ٿي رهيو آهي ته قديم زماني ۾:

۱- سکر شهر جو نالو ”سکر“ هوندو هو (ش-تي پيش يا زهر ڏجي سو پڻ بحث طلب آهي.) (هوڏانهن حقيقت هي آهي ته قديم فارسي ۾ س تي هڪ نشان ڪيو ويندو آهي جو لفظن وانگي نظر ايندو آهي، دستاويز جي طرز تحرير قديم زماني جي آهي جنهن ڪري مضمون لکندڙ کي گمان ٿيو آهي ته سکر جو لفظ ”ش“ سان لکيل آهي.)

۲- جنهن ٻيٽ کي هيٺ سڏيو وڃي ٿو سو مغلن جي زماني ۾ به هوندو هو ”ساد پيل“.

انگريزن جي سکر ۾ وارد ٿيڻ وقت ان باغ ۽ جاين تي قبضو ٿي ويل ڏسجي ٿو. ايسٽوڪ صاحب جي ڪتاب ڊرائي لٽوز فرام پنڪ ايڇيٽ“ ص ۱۳ مان معلوم ٿئي ٿو ته انگريزن ابتدائي

زمانی ۾ ان جاء تي سفارت خانو کوليو هو، ۴ هشت پهلو ۾ سفارت خاني جي آفيس هوندي هئي.

ان تفصيل جو اجمال هيءُ آهي (؟) ته ۱۰۰۵ هـ ۾ اهو باغ مير محمد معصوم خريد ڪري ۱۰۰۶ ۴ ۱۰۰۷ هـ ۾ اهي ٻئي جايون منجهس ٺهرائي ڇڏين هيون.

هيئر اهو باغ تباه ٿي ويو آهي، ميدان کسي منزل گاه، سڏجي ٿو. پيرن جا ڪي وڏا وڏا درخت اڃا تائين منجهس صفون ٻڌيون بيٺا آهن. گذريل زماني کي ياد ڪيون مڙهي، خواني پيا ڪن ٿا.

مٿي هڪ جاء تي مون لکيو آهي ته ۱۰۰۵ کان ۱۰۰۷ تائين مير محمد معصوم ڦٽار ۾ هو، شايد جمادي الاول ۱۰۰۵ هـ ۾ اهو باغ خريد ڪري پاڻ ڦٽار هليو ويو آهي. سندس غير حاضري ۾ هن جي لائق فرزند مير بزرگ باقي عمارتن ٺهرائي جو ڪم سرانجام ڪيو آهي. خود دستاويز ۾ به مير معصوم سان گڏ سندس فرزند مير بزرگ جو نالو لکيل نظر اچي ٿو.

ستيا سر

سند اندر مير معصوم جي ٺهريلن ڪن، ٻين يادگارن جا به حوالا ڪن ڪتابن ۾ ڏنل آهن، پر انهن يادگارن جا نشان هيئر ڪونه ٿا ملن.

بلاڪمن صاحب آئين اڪبري جو ترجمو ڪندي پهرئين جلد جي پڇاڙي ۾ ڪن اڪبري اميرن جي سوانح حيات تي قيمتي نوٽ لکيا آهن انهن ۾ هڪ نوٽ مير محمد معصوم بابت به آهي ان نوٽ ۾ هڪ جاء تي بلاڪمن لکي ٿو ته:

”مير معصوم ڪيتريون ئي عمارتون ٺهرايون خاص طرح بکر جي سامهون سکر ۾ درياھ جي جيڪا شاخ بکر جي چوڌاري آهي تنهن جي وچ ۾ مير معصوم هڪ گنبذ ٺهرايو، جنهن تي ”ستيا

سر ” نالو رکيائين. اهو گنبد دنيا جي عجائبات مان هيو ۽ ان جي تعمير جو سال ” گنبد درياڻسي ” مان نڪري ٿو، يعني ۱۰۰۷ هجري.“

اروڙ واري درياھ جي سِير وارو پٿر

هڪ ٻئي معصومي يادگار جو ذڪر ايسٽوڪ صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ هڪ جاء تي ڪيو آهي: هو لکي ٿو تہ:

”اروڙ ۾ مون قابل توجهه فقط ٻه ڀاڻ ڏٺا جي پراڻي دريا جي پيٽ ۾ نصب ٿيل هئا، جن تي ڪتب آڪريل هئا. انهن ڪتب تي لکيل عبارت جو مطلب هي هو تہ اهي پٿر مير محمد معصوم جا هٿايل آهن تہ انهن جي وسيلي درياھ جي اڳين سِير جي نشانن جو پتو پوي.“

انهن پٿرن وسيلي مير معصوم اروڙ واري درياھ جي پوزيشن نروار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر افسوس آهي جو اڄ اهي پٿر عدم پيدا آهن. ساڳي طرح اروڙ وٽ هڪ ڀل جي هجڻ جو احوال به ڪن ڪتابن لکيو آهي ۽ ان جي تعمير به سيد معصوم سان منسوب ڪيل آهي.

قبرستان

معصومي مناري ۽ فيض محل جي اوڀر ۾ هڪ چوڪنڊي پٿريلِي زمين جي هڪ اوچي ٿلهي تي آهي، جنهن هيٺان سيد محمد معصوم جي والد سيد صفائي، خود سيد محمد معصوم ۽ ڪن ٻين جون تربتون آهن.

اها چوڪنڊي ڪشادي هشت ٻهلو ٽنن تي بيهاريل آهي. تعمير ساري پٿر جي آهي، قبرن تي خواهه عمارت جي چٽا ۽ ٽنن تي ڪتب جي چٽن هڪ چادر وڇايل آهي. ڪوبه حصو عمارت

جو اکرن کان خالي ڪونه آهي. ڇوڪنڊي جي وچ تي به ننڍا ننڍا گنبد آهن، جن جي هيٺئين پاسي کان پڻ ڪتبا آهن. اهي ئي ڪتبا نصيحت پڙيل شعرن، قرآني آيتن ۽ حديثن تي مشتمل آهن. طرز تحرير معصومي نموني جي آهي. ڪن وڏين تربتن تي پيراندي واري پاسي ڏانهن صاحب تربت جو نالو ۽ وفات جي تاريخ صاف لکيل آهي.

اصلي پتريلي مسقف ڇوڪنڊي هيٺان ۽ تربتون آهن جن ۾ هڪ سيد معصوم جي والد سيد صفائي جي آهي ۽ ٻي خود مير معصوم جي. انهن قبرن مان ڪن تي صاحب قبر جو نالو ۽ سن وفات آڪريل آهي ۽ ڪي ان کان خالي آهن. سيد صفائيءَ جي تربت تي پيرن واري پاسي کان هيءُ ڪتبو آهي:

اي آمده بر سر مزارم، از آمدنت اميد وارم،

حسرت زده ام بخاک مانده، افتاده در اين مغاک مانده
يک فاتح بخوان با اخلاص، تاحق کنند بمغفرت خاص.

.....

ماه قرشي سيد صفائي، کافراشت فلک لوائي نورش
ناگاه از اين جهانگ سير، افتاده آن جهان عبورش
نامي از برائي سال تاريخ، گفتا پر نور باد گورش

قبر جو لوڙھ تڪي مٿائين رنگ جي پٿر جو آهي جنهن تي سڀني پاسن کان خوش خط ڪتبا آهن.

سيد صفائي جي تربت، جي اوڀر ۾ هڪ ننڍي قبر ڪتبي کان خالي آهي، ۽ ان کان پوءِ سيد محمد معصوم جي تربت آهي. اها ڪتبن سان ڀريل آهي ۽ لوڙھ تي پيرن واري پاسي کان هي ڪتبو آڪريل اٿس:

مير معصوم آن م برج ذرف، آفتاب شرع دين فخر زمن
روز جمع سادس ذوالحجہ گنت، عازم جنت بامر ذوالمنن
سال فوتش از خرد جستم بگنت، بود نامي صاحب ملڪ سخن

مير معصوم جي مرقد کان اوڀر ۾ ٻيون به قبرون اچن ٿيون جن تي نالا يا سن وفات ڪونه آهن، انهن کان پوءِ هڪ تربت

آهي ۽ پيرن واري پاسي کان هي ڪتبو اٿس:

چو شد مير بوالقاسم نيمڪ راي سوي دار عقبا ز دار فنا
چو نامي طلب ڪرد تاريخ او خود گفت زفتا بدار البقا

انهن قبرن ۽ ساڻن ملحقه چوڪنڊي جون هي خاصيتون آهن:

(۱) ساري تعمير زرد رنگ جي مضبوط پٿر جي ٽڪرن مان

ٿيل آهي.

(۲) هر هڪ ڪنڊ ڪڙچ تي ڪتبا آهن، جيڪي نستعليق

آهن، قرآني آيتون ۽ ڪي ڪي ٻيون عربي عبارتون طفراني
اڪرن ۽ به آهن.

(۳) طرز تحرير جو اهو ساڳيو نمونو آهي جيڪو اڪثر

معصومي ڪتبن تي نظر اچي ٿو.

(۴) قبرون اوچيون ۽ تاجر نموني آهن.

(۵) چوڪنڊي ڪا تمام اوچي ڪانه آهي. قبرن کان ڏهه

فوت کن مٿي پٽ اٿس. ڇت ٽئين تي بيهاريل آهي.

(۶) سيد معصوم ۽ سيد صفائي جي قبرن مٿان ٻه ننڍا ننڍا

گنبذ آهن.

(۷) منهنجو خيال آهي ته اها چوڪنڊي سيد معصوم پنهنجي

حياتي ۽ ٺهرائسي هئي. سندس هونيان پنهنجي والد کي دفن

ڪرايائين ۽ پوء پاڻ به ساڳي جاء تي سمهي پيو.

.....

مخدوم نوح رح

مخدوم نوح ولد مخدوم نعمت الله صديقي، هجري ڏهين صدي ۾ تمام وڏو بزرگ ٿي گذريو آهي. هو ظاهري طرح فقط ۲۵ سڀارا قرآن جا مخدوم عربي هالاڻي وٽ ياد پڙهيو هو مگر پوءِ سندس سمنو دنيا جي سمورن علمن سان ڀرپور ٿي ويو. مخدوم صاحب کي قرآن شريف جي حقيقتن ۽ اسرارن تي وڏو درڪ هو ۽ قرآن شريف جو درس به ڏيندو رهندو هو. بهاؤالدين دلقپوش، جو سندس خاص دوستن ۾ مريدن مان هڪ وڏو عالم هو، ان جو دستخط قرآن پاڪ جو فارسي زبان ۾ ترجمو، هن وقت هالن جي مخدومن صاحبن وٽ موجود جو آهي ۽ ترجمو حضرت مخدوم نوح عليہ الرحمۃ جو ڇيو وڃي ٿو.

هي بزرگ ايتري حد تائين پرهيزگار هو جو سموري زندگي ۾ ڪنهن ڌاري ۽ عورت تي نظر ڪانه پئي هئس. هڪ وقت واٽ ويندي ڪنهن عورت رستو پڇيس ۽ بي خبري ۾ ان ماڻهي ۽ تي مخدوم صاحب جي نظر وڃي پئي ته سندس بصارت

کي سخت نقصان ڏسڻو جو آخري عمر تائين رهندو آيو. مخدوم صاحب سنت جو سخت پابند رهندو هو. هر هڪ ڳالهه ۾ سنت جو لحاظ رکندو هو. پنهنجي معتقدن کي مريد جي بجاءِ يار يا سنگتي سڏيندو هو.

مخدوم صاحب مرزا محمد باقي ترخان کان وٺي اڪبر اعظم جي سنڌ تي قبضي ٿيڻ تائين حيات هو. عبدالرحيم خان خانان فاتح سنڌ ٿيڻ تي ڪاه وقت دعا گهرائڻ لاءِ هالن ۾ اچي حاضر ٿيو هو.

مغليه گورنرن مان سيد بايزيد پير ٿيڻ جو حاڪم مخدوم جو بيجد معتقد هو. مخدوم صاحب جون ڪرامتون ايتريون آهن جن جو شمار تحرير جي طاقت کان ٻاهر آهي. سندس نظر فيض اثر سان هزارين مرده دليون زنده ٿيون.

هو اويسي طريقي جو پير هو جنهن ڪري ظاهر ۾ ڪنهن به بزرگ جي صحبت ۾ رهي ڪسب ڪماليت نه ڪيو هئائين پر الله تعاليٰ جو وهب هو جنهن ڪري ولايت جي انتهائي درجي تي وڃي پهتو.

مخدوم صاحب صبح جي وقت ۲۷ - تاريخ ذوالقعد سال ۹۸۲ ۾ ۸۷ ورهين جي ڄمار ۾ هن دنيا مان رحلت فرمائي. پاڻ رحمۃ الله پوءِ تان ۱۰ فرزند ڇڏي ويو.

مخدوم صاحب جو مفصل احوال رساله راحت الروح تذڪره مخدوم نوح ۾ پڙهڻ گهرجي جو مولوي دين محمد وفائي جو لکيل آهي ۽ جناب مخدوم مولوي غلام حيدر صاحب وٽ موجود هو.

شاهه عبدالڪريم بلڙي

متعلوي ساداتن جي خاندان مان شاهه عبدالڪريم معروف شاه ڪريم ۱۴۹۰ هـ ۾ تولد ٿيو. شروع جواني کان وٺي زهد ۽ تقويٰ ۾ نالو ڪڍيائين. مخدوم نوح هالائي جي صحبت ۾ رهي گهڻو فيض حاصل ڪيائين.

شاه صاحب جي عادت هوندي هئي ته رات جو آسرجي ويالي اتي مسجد ۾ بانگ چوندو هو، صبح جي نماز جماعت گڏ ٿيڻ تائين عبادت ۾ ويٺو هوندو هو، نماز ادا ڪري وري اشراق جي نفلن پڙهڻ تائين ورد وظيف ۾ مشغول رهندو هو. پنهنجي سرڪيتي ڪندو ۽ هر ڪاهيندو هو ۽ ان مان فقيرن کي کاتو ڪارائيندو هو ۽ انهن جي خدمت ڪندو هو. ڪڏهن وٽس صفا اڻ هوند ٿيندي هئي ته مسافرن کي گداگري ڪري به آڻي ڏيندو هو.

ڪنهن ڪنهن رات سومهڻي جي نماز جماعت سان پڙهي بلڙي مان نڪري ويندو هو ۽ ٽٽ تائين رستي ۾ جيڪي به مسجدون اينديون هيون تن جو پاڻي پاڻ پريندو هو. ساموئي ڀنڊ مان اڪري مڪلي جي قبرستان مان عبرت وٺي ٺٽي جي مسجدن جو پاڻي پري پوءِ پير پني تان ٿيندو صبح صادق جي وقت اچي بلڙي ۾ اول وقت ۾ صبح جي بانگ ڏيندو هو. ماڻهو سمجهندا هئا ته شاه صاحب شايد هاڻي ننڊ مان اٿي اذان ڏني آهي. هوڏانهن سندس ساري رات ئي مسجدن جي خدمت ۾ گذرندي هئي، جنهن جو ڪنهن به ماڻهو کي پتو نه هوندو هو ۽ ان ريت ورهن جا وره گذاري ڇڏيائين. سڀڪنهن مهيني ۾ ۳ دفعا هالن ۾ پنهنجي مرشد جي زيارت لاءِ ويندو هو.

رات جو تهجد پڙهڻ بيهندو هو ته پهرين رکعت ۾ ايترو ڪيس روج ٿيندو هو جو بي حال ٿي ويندو هو. صبح تائين بي رکعت نه پڙهي سگهندو هو. عجب ۾ پئجي فرمائيندو هو ته

ماڻهو ڪيئن تهجد جي نماز ادا ڪندا رهن ٿا. شاھ جون ڪرامتون حد کان گهڻيون آهن. ميان عبدالواسع ٺٽوي سندس ڪرامات ۽ ملفوظات هڪ رسالي نالي بيان العارفين ۾، جمع ڪيون آهن. شاھ صاحب بزرگانه ۽ عارفانه زندگي گذاري. ۱۰۳۰ هـ ۾ ۱۲ فرزند ڇڏي وفات ڪري ويو. بلڙي ۾ دفن ٿيو، جتي سندس اولاد جي زمينداري ۽ خانقاه آهي.

ميان مير فاروقي

ميان مير محمد معروف به ميان مير ولد قاضي سائين ڏنو سيوهاڻي، سيوهڻ ۾ سنہ ۹۵۷ هـ ۾ ڄائو. سندس والد وقت جو وڏو عالم ۽ شريعت ۽ طريقت جو مالڪ هو. اهڙيءَ طرح سندس والده ماجده به وليه عالم ۽ ڪشف ڪرامت جي مالڪياڻي هئي. ميان مير ظاهري علمن جي تحصيل کانپوءِ ڪجهه وقت پنهنجي والد وٽ باطني علمن جو شغل حاصل ڪيو. ان کان پوءِ شيخ خضر قادري جو مريد ٿيو. سنڌ کي ڇڏي لاهور جي بهادران هائيم پور نالي هڪ ڳوٺ ۾ وڃي رهيو، جتي هزارين ماڻهو سندس مريد اچي ٿيا.

شاهجهان
شهزادو دارا شڪوه ولد شهنشاهه جهانگير سندس پيارن مريدن مان هو. جنهن سفيته الاولياءَ ۾ ميان مير جو نهايت محبت ۽ خلوص سان ذڪر ڪيو آهي. ميان مير جون ايتريون ڪرامتون آهن، جن کي شهزادي دارا شڪوه هڪ رسالي جي صورت ۾ جمع ڪيو آهي. سندس ڪيترائي مريد به ڪرامت ۽ ولايت جا صاحب هئا. هو راتين جون راتيون عبادت ۾ گذاريندو ۽ تمام ٿورو کائيندو هو ۽ دنيا جي ڌنڌن کان آزاد رهندو هو. لاهور ۾ ۷۰ سال رهي، ۷۰ ورهين جي ڄمار ۾ ۱۰۴۵ هـ

وفات ڪيائين. سندس هاشم پور وارو جهونو ڳوٺ اڄ به ميان مير جي نالي سان مشهور آهي. اتي ريلوي اسٽيشن ۽ ڇانوڻي آهي. پنجاب ۾ ميان مير جو روضو تمام مشهور آهي.

شاهه خير الدين

سيد خير الله معروف شاهه خير الدين ولد سيد احمد بغدادي ۹۱۱ هجري بغداد ۾ تولد ٿيو. سندس نسب پنجن واسطن سان سيدنا عبدالقادر جيلاني سان ملي ٿو. اوائل عمر ۾ بغداد مان مڪي آيو. برابر ۱۴ ورهيه حرمين ۾ رهي علم پڙهندو رهيو. علم مان فراغت حاصل ڪري سنڌ ڏانهن سياحت جي ارادي سان نڪري آيو ۽ مخدوم نوح عليہ الرحمۃ جي صحبت ۾ اچي رهيو، جتان گهڻو ئي فيض ۽ رشد حاصل ڪيائين. پوءِ سکر ۾ هڪ ڏڪريءَ تي عبادت الاهي ۾ مشغول ٿيو. جنهن ڪيترائي ماڻهو سندس اچي مريد ٿيا. مير محمد ذڪريا مير محمد معصوم جو پوٽو سندس معتقد ۽ مريدن مان هو.

دليل الذاڪرين ۾ لکي ٿو ته شاهه خير الدين هڪ دفعي پنهنجي فرزند کي ذڪر جي اهڙي زبردست تلقين ڪئي، جو برداشت ڪري نه سگهيو ۽ ساهه سپرين جي حوالي ٿي ويس، جنهن ڪري شاهه خير الدين هميشه افسوس سان ظاهر ڪندو هو، ته اصلي تلقين وڌيڪ جي ڪوبه طالب طاقت ڪانه رکي ٿو. شاهه خير الدين جي خلفائون ۾ سيد نصير الدين متعلوي جو نالو به اچي ٿو، جنهن شاهه صاحب جي وفات کان پوءِ مخدوم نوح رحه جي خليفي درويش يحيي رانتيه جي صحبت ۾ رهڻي گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو.

حضرت مخدوم نوح رحه جي طالبن مان درويش حسين

کان نقل آهي ته هڪ دفعي جذبي جي حالت ۾ شاه صاحب فرمايو ته مخدوم نوح رحم جا سنگتي قيامت جي ڏينهن حضرت خاتون جنت جي فرزندن حسنين جا پاڙيچا هوندا.
(دليل الذاڪرين)

پير روضه ڏٺي سوبه محمد راشد رحمته عليه جي ملفوظات ۾ هڪ نقل آيل آهي، جنهن جو مطلب آهي ته شاه موصوف جي مريدن مان هڪ درويش سنڌو ندي جي ڪناري تي سکر جي ٻاهران هڪ جهوپڙي ٺاهي مراقبي ۾ ويهي ايلڏو ته مڃو ٿي ويو، جو درياھ اتان ٻيٽ ڪري ڇڏي ويو ۽ جهوپڙي واريءَ هيٺ اچي وئي، پر هن کي سٺ به نه رهي.

هڪ دفعي شاه صاحب انهيءَ گوشه نشين مريد کي سنڀاليو، جنهن تي کين ٻڌايو ويو ته سکر جي ٻاهران فقير هڪ ڪوٺڙي ٺاهي عبادت ۾ وڃي مشغول ٿيو هو، پوءِ جو پتو ڪونه آهي. شاه صاحب گهوڙي تي سوار ٿي آيو ۽ ان جهوپڙي تان واري پري ڪري ڏٺائون ته فقير سمهيو پيو آهي. اتي شاه صاحب سنڌي زبان ۾ هيٺيون مصرع فرمايو:

نه تون ڪعبه نه تون قبله جو رهين منجهه سجود

فقير سجاڳ ٿي جواب ڏنو ته :

بيخود آئون ته ڪو به ڪندو قبلو،

جن سڃاتو سلطان، پرين اسين پاڻ، ڪريون سجود

ڪنهن کي .

شاه خير الدين آخري عمر ۾ رهڻ واري ٽڪري تان لهي اچي سکر ۾ انهيءَ هنڌ رهيو هو، جتي سندس مقبره آهي. اتي ترخان خاندان جا گهر هئا، جي هنن شاه صاحب کي نذرانه طور ڏئي ڇڏيا.

سکر ۾ فقير سڌو ۽ فقير جمال الدين سندن خدمت ۾ رهندا هئا. شاه صاحب سکر ۾ ئي ۲۷ رمضان المبارڪ ۱۰۲۷

هجري ۾ لا ولد هن دنيا مان آخرت جو سفر اختيار ڪري ويو.
سندن تاريخ وفات هيٺئين قطع جي پوئين مصرع مان

ملي ٿي :

شاهه خير الدين م برج شرف
مقبل درگاه ايزد سرمه‌دي
سال تاريخ وصالش عقل گشت
مرشد کامل طريق احمادي.
۱۰۲۸ هجري

عمرالدین بیدار جا تازا تیار کیل ڪتاب

- هنن ڪتابن ۾ (۱) فیدر لائین (ننڍو ناول)
هڪ پولیس آفیسر پاران ڏوهه جي باریڪ بینیءَ سان
ڇاڇ جو قصو. قیمت ۱۰ روپهه.
- ۲- سنڌ جا اولياءَ - ڀاڱو پهريون، جنهن ۾ سيد صدرالدین
شاه عرف شاه صدر، مخدوم عثمان قلندر شهباز، خواجہ
غلام احمد ملڪاڻي، مخدوم بلال شہید، خواجہ محمد زمان لنواري
وارو، تصوف تي لکيل
هڪ عمدو تحقيقي مضمون شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد
دائود پوٽي جو. هن ڪتاب جي قیمت ۱۵ روپهه.
- ۳- سنڌ جا اولياءَ ڀاڱو ٻيون، جنهن ۾ ميان يار محمد
ڪلهوڙو، سيد نظام الدین معصوم، شاه ولي الله، حافظ امام بخش،
شاه عبداللطيف ڀٽائي، سچل سرمست، ابو معشر سنڌي، امام
اوزاعي، ابو عطا سنڌي، صوفي شاه عنايت شہید ۽ جھوڪ
جي لڙائي ۽ پرڏيهه تي اسهيل آڳوڻن سنڌي وڏن عالمن جو
ذڪر آهي. ان ڪتاب جي قیمت ۱۰ روپهه.
- ۴- ڪميونزم جو نظريو: قربان بگٽيءَ جي علمي تنقيد
قیمت ڏم روپهه.
- ۵- سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ هڪي مضمون ۽ تبصرا
قیمت پنج روپهه.
- ۶- عمرالدین بیدار جو تازو ڇپايل مختصر ڪلام
قیمت ڏم روپهه.
- بوڪ سيلرن ۽ ايڄنٽن لاءِ خاص رعایت، اسڪولن،
ڪاليجن، ۽ سرڪاري لائبريرين توڙي ذاتي لائبريرين لاءِ بهترين
سهولت ۽ سٺا ڪتاب.
- لکپڙهه لاءِ - عمرالدین بیدار، اکبر روڊ، ڪراچي -

ڪميونزم جو نظريو

هڪ نظريو جي اعتبار سان ڏهن ۾ ايندو ته ڪميونزم جو بنياد مغربي سياسي فڪر جي شروعات مان وڃي لڳي ٿو، جڏهن افلاطون (Plato) پنهنجي ڪتاب ”ريپبلڪ“ ۾ خدائي رياست کي وجود ۾ آندو هو. شعور ۾ ارتقا اچڻ بعد انسان پنهنجي ماحول ۾ سماجي نااهوارين ۽ عدم مساوات کي پريءَ طرح محسوس ڪري ٿو. ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته مذڪوره

ڪارل مارڪس وفات ۱۸۸۳ع

پرائمون ذاتي ملڪيت جي رکڻ ڪري پيدا ٿين ٿيون. ۱ انساني زندگيءَ ۾ ان، بهبودي توڙي خوشحالي ان وقت ايندي جڏهن ذاتي ملڪيتن کي ختم ڪري اجتماعي يا گڏيل ملڪيتن جو نظام (Communal ownership of land and capital) قائم ڪيو وڃي. مارڪسي لٽريچر ۾ سرمايادار ۱ ملڪيتن جي مالڪن کي

بالڪل ائين ننديو ويو آهي جيئن الاهي شريعتن ۾ شيطان تي ڦٽڪار ۱ لعنت جو حڪم ٿيل آهي. مارڪس تمام ملڪيتن کي ختم ڪري هڪ غير طبقاتي معاشره (Classless Society) قائم ڪرڻ گهري ٿو، جنهن ۾ رياست جي هر شهري کي پنهنجي صلاحيت ۱ گهرج مطابق روزگار مهيا ڪيو ويندو.

(From each according to his ability to each according to his needs).

پر روس ۽ چين جي تجربي بعد هاڻي ان ۾ شڪ جي
ڪا گنجائش باقي نه رهي ته گڏيل ملڪين جي نظام ٻرپا
ڪرڻ سان مارڪسي مفڪرين جي منشا مطابق هڪ غير طبقاتي
معاشرو ته هرگز جنم نٿو وٺي، البتہ هن ظالمانہ آپريشن سان
هڪ اهڙو طبقو پيدا ٿئي ٿو، جنهن کي يوگوسلاويا (Yugoslava)
اسيمبلي جو سابق صدر و مشهور ڪميونسٽ ليڊر ۽ شاعر
ملووان جيلاس (Milovan Djilas) نئينون ڪلاس (New Class)
ڪوٺي ٿو ۽ اهو ڪلاس آهي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو جنهن
وٽ، اقتدار، ملڪيت ۽ نظريہ جي هڪ هٿي آهي. جيلاس بالڪل
صحيح راءِ ڏئي ته ان قسم جي رياست بہ (Oligarchy) آهي
جنهن ۾ هڪ خاص گروهہ جي ماڻهن لاءِ سڀ رعايتون وقف
ٿيل آهن. نوڪريون بہ انهن لاءِ اعليٰ تعليم بہ سندن اولاد
لاءِ وقف ٿيل آهي ۽ باقي سموري مخلوق ان نئين ڪلاس جي
در جا پيئو ۽ فقير آهن. ڦارٽين کي ڀرپور گذارش ٿي ڪجي
تہ ڪميونزم جي نظام بابت هڪ گذر واري جي شاهديءَ کي
غور سان مطالع ڪن. جيلاس لکي ٿو ته

“Contemporary Communism is that type of totalitari-
anism which consists of three basic factors for controlling
the People. The first is Power; the second, ownership; the
third, ideology. They are monopolized by the one and only
Political Party, or according to my Previous explanation and
terminology-by a new class; and, at present, by the oligarchy
of that Party or of that class. (P-166)

غير طبقاتي معاشرہ پيدا ڪرڻ لاءِ مارڪسي مفڪرين جي هيءَ
غير فطري دعويٰ ڪيئن هڪ ”نئين ڪلاس“ کي جنم ڏنو،
ان جي سموري ڪارروائي اوهان آئندہ صفحا ۾ پڙهندا. اڄ
ڪيتريون ئي ڪميونسٽ رياستون دنيا ۾ قائم ٿيون آهن.
پهرين مهاڀاري لڙائي جي خاتمي بعد روس جهڙو هڪ وڏو
ملڪ ڪميونزم جي لپيٽ ۾ اچي ويو ته ٻي عالمگير لڙائي جي
خاتمي تي چين جهڙي وڏي ۽ وڏي آبادي واري ملڪ ۾

ڪميونزم قائم ٿيو. پروفيسر هٿرولڊ لاسڪي (Laski) بالڪل صحيح فرمايو ته ”عصائيت ۽ اسلام کان پوءِ ڪميونزم دنيا جي وڏي ۾ وڏي تحريڪ آهي.“ ان ڪري منهنجي ڪوشش رهندي ته هن نظام بابت صحيح معلومات پنهنجن معزز پڙهندڙن کي پهچايان. اميد ته هي بحث دلچسپي جي باعث ٿيندو.

ڪميونزم جي فروغ جو مکيه سبب

سوال ٿو پيدا ٿئي ته ڪهڙن سببن ڪري يورپ ۾ ڪميونزم جو نظريو علمي سطح تي پيدا ٿيو ۽ بعد ۾ هي فلسفه رياست جي شڪل ۾ ڪيترن ئي ملڪن ۾ نافذ ٿي ويو. عام سطح هن حضرات فقط اقتصادي بد حالين کي ڪميونسٽ انقلاب لاءِ ذميوار ٺهرائين ٿا. ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته اقتصادي بدحالي، مسڪيني ۽ فاقه ڪشي ڪميونزم کي جلا ٿي بخشڻ ۾ پڇڻ جي جسارت ڪندس ته ڇا ڪميونزم محض اقتصادي تحريڪ آهي؟ ظاهر آهي ته ڪوبه پڙهيل شخص ائين ڪڏهن به نه چوندو. حقيقت ۾ ڪميونزم هڪ فلسفه حيات ۽ نظام زندگي آهي. حيات ۽ تصور ڪائنات بابت ان جو پنهنجو نظريو آهي. يورپ جي دانشورن ۽ عالمن ڪميونسٽ نظريه متعلق بي شمار علمي ۽ تحقيقي ڪتاب لکيا آهن. اهي اسڪالر هن راءِ جا آهن ته ڪميونزم جو فروغ هڪ منظم مذهب جي ٿيڻ ۽ ناڪاميابي ڪري ٿيو آهي. ۽ سڪيولرزم جي اڀرندڙ طاقت مارڪس جي فلسفه کي مقبول بڻايو هو. مثال طور پروفيسر ڪئريو هونٽ (Carew Hunt) ڪميونزم جي نظريي بابت (The Theory and Practice of Communism) نالي هڪ جامع علمي ڪتاب لکيو آهي، جنهن ۾ هي فاضل مصنف اسان کي ٻڌائي ٿو ته ”آخري تجزيه مطابق ڪميونزم هڪ اهڙن خيالات جو مجموعو آهي، جنهن هڪ منظم مذهب جي ٿيڻ بعد پيدا ٿيل خلا کي پري ڇڏيو ۽ مذهب گڏيل ٽن صدين جي عرصي منجهه افڪار ۽ وڌندڙ لادينيت جي ڪري ٻڙا ٻڙا ٿيو هو. ياد رکڻ گهرجي ته ڪميونزم جو مقابلو فقط اهڙيءَ مخالف

زندگيءَ جي تصور سان ٿي سگهي ٿو، جنهن جو سڄو ڍانچو مختلف اصولن تي ٻڌل هجي.

“It (communism) is in the last analysis a body of ideas which has filled the vacuum created by the break down of organised religion as a result of increasing secularization of thought during the last three centuries, and it can be combated only by opposing to it a conception of life based upon wholly different principles”. (P-28, 29).

جيئن ميڪو چاڻي ٿو ته يورپ ۾ عيسائيت جو مذهب منظم هو. هاڻي عيسائيت ڇو فيل ٿي؟ ڇاچي ڪري افڪار ۾ لادينيت جو فروغ ٿيو ۽ جنهن ڪميونزم کي جنم ڏنو؟ اهو هڪ دلچسپ داستان آهي، جنهن جي بيان ڪرڻ ۽ پڙهندڙ سخت ذهني الجھن ۾ مبتلا رهندو. ان ڪري مسالا پهريائين عيسائيت جي ناڪاميابي بابت پنهنجون گزارشون پيش ڪندس ۽ ان کان پوءِ سماجي ناانصافي ۽ اقتصادي عدم مساوات بابت بحث جي تشريح ڪندس.

يورپ ۾ عيسائيت جي ناڪاميابي ۽ مارڪسزم جو ظهور

هڪڙي ملڪ ۾ ڪنهن به نئين نظريه جي فروغ لاءِ اهو لازمي آهي ته ان ملڪ جي تاريخي پس منظر کي به بيان ڪجي. معلوم ڪرڻ گهرجي ته ڪهڙن سببن ڪري پراڻو نظريو ناڪامياب ٿيو. نئين نظريه جنم ورتو؟ مثال طور عربستان ڏيهه ۾ اسلام جو ظهور ٿيو هو. اسلام ڦٽي لکن وارن محققن سڀ کان اڳ عرب ڏيهه جي سماجي پس منظر، تاريخ ۽ ماڻهن جي جاهليت واري نظريه ۽ ديني عقائد بابت قلم کڻڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ثابت ڪيو ته ڪهڙن حالتن ماتحت پراڻا افڪار ناڪامياب ٿيا. نئين اسلامي نظريه ماڻهن جي دلين ۾ جڳهه ورتي. ساڳيءَ طرح اسان کي معلوم ڪرڻ گهرجي ته مارڪسزم جي وجود ۾ اڄ کان اڳ يورپ ۾ عيسائي مذهب ڪيئن جنم ورتو؟ ان جي ناڪاميابي ڪيئن ٿي ۽ ڪهڙين

حالتن ڪري هڪ مذهب پرست قوم ۾ مارڪسزم جو ڏاهور ٿيو؟ هي ايڏو ته وسيع موضوع آهي جنهن تي ڪنهن جا ڪيترائي جلد لکي سگهجن ٿا تنهن هوندي به مختصر طور تي قانونن آڏو يورپي لوڪن جي ديني عقيدن ۽ مندن سماجي پس منظر کي بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس.

يورپ ۾ عيسائيت جي شروعات

جيئن سنڌ ۾ اسلام جي سرڪاري طرح ابتدا مشهور عرب جرنيل محمد بن قاسم الثقفي ڪئي هئي، تيئن يورپ ۾ عيسائيت جي شروعات رومي شهنشاهه قسطنطينه جي (Constantine) هٿان ٿي هئي. سندس عهد حڪومت ۳۲۴ عيسوي سن کان ۳۳۷ع تائين يعني ڪل تيرهن سال رهي. مؤرخن جو چوڻ آهي ته بادشاهه قسطنطينه جي ماءُ لابينڊا پهرين عيسائي مذهب اختيار ڪيو هو ۽ سندس پٽ بعد ۾ عيسائي مذهب جو پرجوش مبلغ بڻيو هو. ورنه ان کان اڳ ۾ رومي سلطنت ماتحت عيسائين کي سخت اذيتون ڏنيون وينديون هيون. ايتريقدر جو حضرت عيسيٰ مسيح جي خاص شاگرد ۽ ديني مبلغ پيٽر (بطرس) کي رومي شهنشاهه نرو (Neru) قتل ڪرايو هيو. رومي سلطنت ۾ عيسائين سان وڏا ڪلور ٿيندا هئا. نرو کان اڳ ۾ هڪ ٻئي رومي شهنشاهه آگسٽس (Augustus) يهودين جي حڪمران هيروڊس جي چرچ تي عيسائي مذهب جي باني حضرت عيسيٰ عليه السلام جي قتل جو شاهي فرمان جاري ڪيو هو. پر پوءِ اهو واقعو پيش آيو جنهن جو ذڪر قرآن مجيد ۾ ڪيل آهي.

ڪنهن به نظريه يا ديني عقائد کي جڏهن ڪو حاڪم يا بادشاهه اختيار ڪندو آهي ته رياستن جي پٺڀرائي ڪري اهڙو مذهب جلد ماڻهن ۾ پذيرائي حاصل ڪندو آهي. چوڻو عربيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”الناس على دين ملوڪهم“ يعني ته ماڻهو پنهنجن بادشاهن جي دين جي پيروي ڪندا آهن. سو ساڳيءَ طرح رومي بادشاهه قسطنطينه جي عيسائيت قبول ڪرڻ بعد

رعایا ۾ به هن مذهب لاءِ جاذبيت پيدا ٿي ۽ پوري يورپ ۾ هي دين پکڙجڻ لڳو. ائين سمجهو ته جيئن هندستان ۾ شهنشاهه (Ashoka) اشوڪ پڌ ڌرم اختيار ڪيو هو ته پوري هندستان ۾ مهاڻا گوتم پڌ جو مذهب پکڙجڻ لڳو هو. بالڪل ساڳي نموني قسطنطنيه يا ڪانسٽنٽائون جڏهن عيسائي مذهب قبول ڪيو ته پوري يورپ ۾ هن دين جو چوڀول ٿيڻ لڳو. هن رومي بادشاهه جي وقت ۾ عيسائين اندر سخت ڏڦيڙ ۽ اختلاف هو. عيسوي مذهب جا ڪيئي فرقا پياڻ ۾ ڏاڙهي پٽ ڪندا هئا. هن انتشار کي هٽائڻ لاءِ قسطنطنيه روم ۾ ”نيقمه“ نالي هڪ مقام تي مختلف مسلڪن جا ڪل ٽي سئو ارڙهن عالم ۽ پادري گهرايا هئا. هن تاريخي اجتماع ۾ اهو طئي ڪيو ويو هو ته سڀ فرقا ديني خلفشار ختم ڪري هڪ پاڻت فارم تي جمع ٿين. ڇهانهن بادشاهه جي هدايتن ۽ دلچسپي ۽ عيسوي مذهب سان بي پناهه عشق جي ڪري سڀني فرقن پنهنجا اختلاف ختم ڪيا ۽ گڏجي متفق طور تي عيسائيت جو هڪ واحد نظام جوڙيائون ۽ ان کي اهڙي سهڻي نموني سان ترتيب ڏنائون جو عوام توڙي خواص وٽ سمجھت جو هي واحد نظام بيحد مقبول ٿيو ۽ سمورو يورپ ان مان فيضياب ٿيو هو. سترهين هديءَ جي نامور يورپي تاريخدان گبن (Gibbon) صاحب پنهنجي ڪتاب ”رومي سلطنت جو زوال“ (Decline and Fall of Roman Empire) ۾ شهنشاهه ”قسطنطنيه کي ٻڙور خراج عقيدت ڏيندي لکيو آهي ته قسطنطنيه (Constantine) جون ڪاميابيون يا هن جون سول پاليسيون يورپي رياست کي متاثر ڪونه ٿيون ڪن. پر سندس عيسائي مذهب جي اختيار ڪرڻ وارو ولغو يورپ جي ڪافي حصه تي اڃان تائين پنهنجو اثر رکي ٿو. يورپ تي سرڪاري طور عيسائي مذهب جو نفاذ هڪ اهڙو اهم داخلي انقلاب آهي جنهن مان يقيني ۽ مفيد هدايتون نصيب ٿين ٿيون.“

“The Public establishment of christianity may be considered as one of those important and domestic revolution which excite the most lively curiosity, and afford the most valuable instruction. The victories and the civil policies

of constantine no longer influence the state of europe, but
 ■ considerable. Protion of the globe still retains the impression which it received from the conversion of that monarch".
 (P-284, Pelican, 1966 ED.)

عيسائين جو مذهبي ڪتاب انجيل

جيئن اسان جي نبي صلي الله عليه وسلم ڏانهن خدا جي طرفان قرآن مجيد نازل ٿيو هو، اهڙيءَ طرح حضور جن کان اڳ ۾ حضرت عيسيٰ عليه السلام ڏانهن به هڪ ڪتاب خدا وٽان لڌو هو ان کي انجيل مقدس (Holy Bible) ڪوٺجي ٿو. حضرت عيسيٰ کان پوءِ انجيلن جي ترتيب ۽ تدوين ڪهڙيءَ طرح ٿي اهو هڪ دلچسپ موضوع آهي. موجوده دور جا يورپي اسڪالر خود تسليم ٿا ڪن ته هي انجيل اهو الاهي ڪتاب نه آهي جو حضرت مسيح تي نازل ٿيو هو. بلڪ انساني تصنيف آهي، جن جي نالن جو به پتو ڪونه ٿو پوي. مثال طور اٺويهين اپريل ۱۹۶۵ع ۾ امريڪا جي مشهور رساله ”لائيف“ (Life) جو بائيبل يا انجيل نمبر شايع ٿيو هو، ان جو بيان آهي ته ”هي انجيل انسانن جو لکيل ڪتاب آهي....“ ان جا اڪثر الفاظ ماڻهن جا تصنيف ٿيل آهن جن جا نالا به اسان کي معلوم نه آهن..... ۽ عيسائيت جي ڦهلجڻ کان پوءِ غلطيون وڌنديون رهيون. تان جو عهدنامہ جديد ۾ عهدنامہ قديم کان به زياده تبديليون ٿيون آهن.“ هي آهي انجيل مقدس بابت موجوده دور جي يورپي اسڪالر جي تحقيق.

انجيل جي تدوين

مٿي عرض ڪيو ويو ته حضرت عيسيٰ تي نازل ٿيل ڪتاب انجيل جي ترتيب ۽ تدوين جو مسئلو دلچسپ آهي. هي مختلف انجيل ڪيئن قلمبند ڪيا ويا؟ ان مسئلہ تي مشهور مسلمان مفڪر ۽ عظيم تاريخدان علامہ ابن خلدون پنهنجي مقدمہ ۾ اهم عالمانہ بحث ڪيو آهي. بعد ۾ يورپ جي مؤرخن ۽ ابن خلدون

جي راء ڪي صحيح تسليم ڪري ان ڪي پنهنجي عاريغن ۾
 دهرابو آهي. ابن خلدون لکي ٿو ته حضرت عيسيٰ کان پوءِ
 ”وافترق الحواريون شيئا و دخل اكثرهم برومة دار ملك القيصرية
 ثم كتبوا الانجيل الذي انزل الي عيسيٰ صلواة الله عليه في نسخ
 اربع علي اختلاف رواياتهم فكتب متي انجيله في بيت المقدس
 بالعبرانية و نقله يوحنا بن زبدي منهم الي اسان لاتيني و كتب
 لوقا منهم انجيلهم باللاتيني الي بعض اكاابر الروم و كتب يوحنا
 بن زبدي منهم انجيله برومة و كتب بطرس انجيله باللاتيني ونسبه
 الي مرقاس تلميذه و اختلفت هنده نسخ الاربع من الانجيل مع انها
 ليست كلها وحي هرفسا بل مشوية بكلام عيسيٰ عليه السلام
 و بكلام الحواريين و كلها مواعظ و قصص و الاحكام فيها قليلة
 جدا.“ (المقدمة لعلامة ابن خلدون صفحہ ۲۳۲ مطبوعہ قاہرہ)

يعني ته ”حضرت عيسيٰ کان بعد سندس حواري ۽
 مددگار پنهنجي نصرائي دين جا داعي ۽ مبلغ بڻجي مختلف گروهن
 ۾ تقسيم ٿي ويا ۽ انهن مان مٿين مقصد جي حصول لاءِ ججهي
 تعداد ۾ رومي بادشاهن جي گاديءَ واري شهر ”رومة“ ۾ داخل
 ٿيا هئا. انهن حضرت عيسيٰ تي نازل ٿيل ڪتاب انجيل کي
 باختلاف روايات چئن نسخن ۾ لکيو ۽ ضبط ڪيو هو. پوءِ
 (حضرت عيسيٰ جي حواريين مان هڪ شخص) متي ۽ پنهنجو
 انجيل بيت المقدس ۾ ويهي عبراني زبان ۾ لکيو جنهن کي
 هڪ ٻئي (حواري) يوحنا بن زبدي لاطيني ٻوليءَ منجهه نقل
 ڪيو هو. لوقا (شخص) پنهنجو پوءِ انجيل اڪابر روم ڏانهن
 لاطيني ٻوليءَ ۾ لکي موڪليو. ٽيون انجيل يوحنا بن زبدي نالي
 هڪ شخص روم ۾ ويهي تاليف ڪيو ۽ بطرس (شخص) پنهنجو
 (چوٿون) انجيل لاطيني زبان ۾ لکيو جنهن کي پنهنجي شاگرد
 مرقاس ڏانهن منسوب ڪيو هئائين. انجيل جا هي چار ئي نسخا
 هڪ ٻئي کان مختلف هئا. سڀ جا سڀ وحي ۽ خدا وٽان
 صرف نازل ٿيل ڪونه هئا، پر انهن ۾ حضرت عيسيٰ توڙي
 حواريين جو ڪلام گاڏو ساڌو ٿي ويو هو ۽ انهن ۾ رڳو وعظ
 ۽ قصا نقل ٿيل آهن باقي منجهن احڪام تمام ٿورا ڄاڻايل آهن.“

اندازو لڳايو ته جنهن ڪتاب ۾ حضرت عيسيٰ ٽوڙي حواري جو ڪلام مڪس ٿيل هجي، اهڙو ڪتاب ڪيئن الاهي ڪتاب ڪوٺجي سگهجي ٿو. مٿي اوهان پڙهي آيا ته انجيل ۾ فقط وعظ ۽ قصا نقل ٿيل آهن ۽ منجهس تمام ٿورا احڪام نقل ٿيل آهن. سوال ٿو پيدا ٿئي ته جنهن به الاهي ڪتاب ۾ احڪام جي کوٽ آهي اهڙو ڪتاب معاشري جي اصلاح ڪهڙن ڪري سگهندو؟ لامحالہ مذهب فقط پرائيوت معاملہ تصور ڪيو ويندو ۽ اهڙو مذهب اجتماعي نظام جي شڪل بہ اختيار نہ ڪري سگهندو. عيسائين پنهنجي مذهب ۾ ايتري ته تحريف ڪئي جو جديد دور جا مفڪر هن ڳالھہ مڃڻ لاءِ بہ تيار نہ آهن ته ڪو حضرت عيسيٰ جهڙو شخص دنيا ۾ پيدا ٿيو به هو يا نہ؟ مثال طور موجوده دور جو وڏو مفڪر ۽ فلاسفر پروفيسر برٽرانڊ رسل (Bertrand Russel) پنهنجي ڪتاب ”مان جو عيسائي نہ آهيان“ (Why I am not a Christian) ۾ هڪڙي هنڌ حضرت عيسيٰ جي شخصيت بابت لکي ٿو ته، ”ناويغي طور تي هيءَ ڳالھہ نهايت ئي مشڪوڪ آهي ته ڪو عيسيٰ نالي شخص بہ ڪڏهن پيدا ٿيو هو، جي وري پيدا ٿيو ته اسان کي هن بابت ڪا خبر نہ آهي.“

“Historically It is quite doubtful whether Christ ever existed at all, and if He did we do not know any thing about Him.” (P-11)

عيسائيت، مذھب ۽ سياست

يورپي باشندن عيسائيت کي فقط روحاني تسڪين ۽ بطور پرائيوت مذھب ڪري تسليم ڪيو هو. عيسائي مذھب انسان جي دنوي معاملات جهڙوڪ سياست، معيشت ۽ معاشرت توڙي بين الاقوامي تعلقات ۾ ڪو رهنمائي نٿو ڪري. يورپي لوڪ مٿين معاملن ۾ خاص طرح يونانين جا شاگرد هئا جن وٽان هنن سياسي اصول سکيا هئا. حضرت عيسيٰ ڪڏهن بہ حڪمران گروهه جي وفاداري کان بقول عيسائين جي انڪار

نه ڪيو. يورپ جو هڪ نامور سياسي مفڪر ۽ مصنف پروفيسر جارج - ايچ - سابين (George H. Sabine) پنهنجي ڪتاب ”سياسي نظريه جي تاريخ“ (A History of Political Theory) ۾ لکي ٿو ته ”وقت جي حاڪم جي عزت ۽ فرمانبرداري ڪرڻ عيسائين جو اخلاقي فرض شمار ڪجي ٿو. ڇو ته ان امر کي خود عيسائيت جي باني (مسيح) پنهنجي مذهب ۾ سختيءَ سان جڳڙي ڇڏيو هو. جڏهن فارسز حضرت عيسيٰ کي وومي اقتدار جي مخالفت جي ڏوهه ۽ ڦاسائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ته ان وقت حضرت عيسيٰ هيٺيان يادگار لفظ چيائين يعني ته ”جو ڪجهه قيصر (بادشاهه) جو آهي اهو بادشاهه جي حوالي ڪريو ۽ جو ڪجهه خدا جو آهي اهي معاملو خدا جي سپرد ڪري ڇڏيو.“

“The obligations of christians to respect constituted authority had been deeply embedded in christianity even by its founder. When the Pharisees had attempted to entrap Jesus into opposition to the power of Rome, he had uttered the memorable words. Render therefore unto Caesar the things which are Ceasers and unto God the things that are God's.” (P-181).

يعني ٻين لفظن ۾ بادشاهه جي معاملي ۾ الله تعاليٰ کي مداخلت نه ڪرڻ کپي. هتان کان وٺي عيسائي ڌرم ۾ مذهب ۽ سياست جي جدائي شروع ٿي هئي. بعد ۾ يورپي ڏينهن ۾ سينٽ امبروز (Ambrose) آگسٽين (Augustine) پوپ گريگري (Gregory) جهڙا نامور عيسائي مبلغ پيدا ٿيا هئا، جن به پنهنجي پيغمبر حضرت عيسيٰ جي حڪم تي هلي فقط چرچ تائين پنهنجون دلچسپيون ۽ ڪوششون محدود ڪيون هيون ۽ هو سياسي معاملات ۾ ڪوبه دخل نه ڏيندا هئا. سينٽ امبروز جو مشهور قول آهي ته ”چرچ پادريءَ جي ملڪيت آهن ۽ محلاتون بادشاهه جون ملڪيتون آهن.“

“The Palaces belong to the emperor, the churches to the Bishop.”

رومي سلطنت مان عيسائيت جو تحفو يورپ کي ان نموني مليو هو، جنهن ۾ مذهب فقط پرائيويٽ معاملو آهي. ان هوندي به يورپ جا اديب ۽ کي دانشور روم کي پنهنجي عيسائي تهذيب جو مرڪز تصور ڪن ٿا. مثال طور مشهور انگريز اديب محقق ۽ نقاد پروفيسر ئي. اي. ايلٽ (Eliot) صاحب پنهنجي ڪتاب شاعري ۽ شاعر (On Poetry and Poets) ۾ رومي شاعر ورجل (Virgil) کي بي حد ساراهي ٿو. ان کي ڪن معاملن ۾ شيڪسپيئر کان به ترجيح ڏيئي ٿو وڃي ڇو ته سندس لکڻ مطابق ته ”اسين سڀ جيستائين يورپي تهذيب جا وارث آهيون، ايستائين اسين گويا رومي سلطنت جا شهري آهيون.“

“We are all, sofar as we inherit the civilization of Europe, still citizens of the Roman Empire (P-130)

اسلام، مذهب ۽ سياست

سياست ۽ پن اجتماعي معاملات ۾ اوهان عيسائيت ۽ ان جي بانيءَ جو نڪتہ نگارہ مٿي پڙهي آيا آهيو. جنهن مذهب جي ڪل ڪائنات ۽ دائرہ اختيار فقط پرائيويٽ زندگي تائين محدود هجي، اهڙو مذهب ڪميونزم جهڙي هڪ بين الاقوامي تحريڪ جو ڪيئن مقابلو ڪري ٿي سگهيو؟ ضمناً اهو به عرض ڪندس ته پوري دنيا جي مذهبن مان اسلام ئي هڪ واحد مذهب آهي جو سياست سميت تمام اجتماعي معاملات ۾ انسان جي رهنمائي ڪري ٿو. ۽ انهيءَ سبب ڪري به ڪميونزم لاءِ هڪ وڏو چيلنج آهي. جيتوڻيڪ مسلمان ملڪن ۾ افراتفري آهي ۽ اڪثر ملڪن ۾ ڪابه مضبوط جمهوري گورنمنٽ به موجود نه آهي، ان هوندي به گذريل سٺ سالن کان سخت ڪوشش جي باوجود به رومي گماشتا اڃان تائين هڪڙي مسلمان ملڪ اندر به ڪميونسٽ رياست قائم ڪري نه سگهيا آهن اهو هڪ وڏو معجزه آهي. مٿي عرض ڪيو ويو آهي ته اسلام عيسائيت وانگي محض پرائيويٽ اصولن تائين محدود

نه آهي پر سياست لاء به رهنما اصول ڏئيٿو. اها فقط منهنجي دعويٰ نه آهي. يورپ جي ناسور عالمن ۽ دانشورن اسلام جي گهوڙي مطالعي ڪرڻ بعد اها راءِ ڏني آهي. مثال طور پروفيسر نوائن بي (Toynbee) يورپ جو هڪ عظيم سوڍ ٿي گذريو آهي. اهل علم کي خبر آهي ته جديد مغربي دنيا ۽ نوائن بي جهڙو ٻيو ڪوبه محقق ۽ مؤرخ پڻا ڪونه ٿيو آهي. پروفيسر نوائن بي پنهنجي ڪتاب ”عيسائيت ۽ مذاهبا عالم“ (Christianity Among the Religions of the World) اسلام بابت پنهنجي راءِ ڏيندي هڪڙي هنڌ لکي ٿو ته ”پرچ ۽ رياست جي تقسيم ڪرڻ وارو خيال اسلام سان لاڳو ڪرڻ پوري مذهب ۽ طرز زندگي جي سفاقي ٽيندو ۽ جيئن اسان کي پتو آهي ته اسان جي پنهنجي زماني ۽ جن به اسلامي ملڪن مغربي قسم جي عيسائي دستورن يا سماجي طريقي کي اختيار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته کين مشڪلاتون پيش آيون.“

“To apply the notion of the division between church and state to Islam would run counter to the whole Islamic concept of religion and way of life; and, as we know, this has caused great difficulty in our time in Islamic countries that have tried to adopt western and therefore at bottom, western christian, constitutions and social systems.” (P-12, Oxford Press London).

سند ۽ اسان جي پڙهيل خاص طور نه جوان مسلمان طبقي کي دل سوز اپيل ڪندس ته مهرباني ڪري اسلام ۽ رياست جي موضوع بنسبت جديد مغرب جي هڪ وڏي ۽ وڏي مؤرخ ۽ دانا شخص جي ڪتاب مان مٿيون حوالو غور سان پڙهن. منهنجو اڪثر اهڙن پڙهيل شخصن سان واسطو پيو آهي جي کليل لفظن ۾ چوندا آهن ته اسلام جو رياست ۽ سياست سان ڪهڙو تعلق؟ حالانڪ دوستن جي اها پل آهي. اهو تصور ته اسان کي عيسائيت مان مليو آهي جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي. هن معاملي بابت جديد دور جي ذهن کي صاف ڪرڻ لاءِ

مغرب جي هڪ ٻئي فاضل شخص ■ عربي دان پروفيسر نڪلسن (Nicholson) صاحب جي راءِ نقل ڪجي ٿي. هو پنهنجي مشهور ڪتاب ”عربن جي ادبي تاريخ“ (Aliterary History of the Arabs) لکي ٿو ته ”جيئن ته مسلم ڇرچ ۽ رياست حقيقت ۾ هڪڙي وحدت آهي، ان ڪري سياست کي مذهب کان جدا ڪرڻ مشڪل آهي ■ نه ئي مذهبي نوادرات مسلسل سياسي واقعن جي حوالي بغير سمجهه ■ ايندا.“

“Since the Muslim church and state are essentially one, it is impossible to treat of Politics apart from religion, nor can religious phenomena be understood without continual reference to political events.” (P-182).

اسلام ۽ سياست بابت مٿي فقط ٻن مغربي عالمن جا رايو نقل ڪيا اٿم، جو هن بحث ۾ وڌيڪ ڪنجائش نه آهي. گذريل صدي ■ مغربي عالمن کي اسلامي طرز زندگي جي مطالعي مان حيراني وٺي وئي ۽ مخالفت جي باوجود سڀ مغربي عالم هن ڳالهه تي متفق آهن ته عيسائي مذهب وانگر اسلام فقط پراڻيون زندگيءَ تائين محدود نه آهي پر هو هڪ مڪمل ضابطو حيات ۽ دستور العمل آهي جو انسان جي هر شعبه زندگي، سياست، معيشت، توڙي معاشرت ■ رهنمائي ڪري ٿو. مثال طور جرمني جو ڊاڪٽر گولڊزهر، فرانس جو ڊاڪٽر نولديڪي، پروفيسر ڊوزي، هٽي، ۽ ڪيترائي ٻيا نالا قابل ذڪر آهن. اسان مسلمانن کي پنهنجي مذهب جي پوري واقفيت وٺڻ لازمي آهي ■ سياست کي اسلام کان علحده سمجهڻ وڏو فريب ■ جهل آهي.

مارٽن ليوٿر (Luther) جي اصلاحي تحريڪ (Reformation)

يورپ ۾ عيسائيت جي تاريخ بابت مارٽن ليوٿر جي اصلاحي تحريڪ کان هڪ نئون باب شروع ٿيو، جنهن جا دور رس نتيجا نڪتا. ليوٿر جي ڪري ئي پروٽسٽنٽ فرقي جو بنياد پيو هو ۽ رومن ڪيٿولڪ ڇرچ جي هڪ هٽي، ظلم زيادتي ■ بهشت

لاء ٽڪيٽن وڪڻڻ وغيره جهڙن غير اخلاقي فعلن خلاف ليوٿر جي تحريڪ زور سان شروع ٿي وئي. بهتر آهي ته ليوٿري تحريڪ جي مقاصد کان اڳ هن تحريڪ جي بانيءَ جو مختصر طور سوانح ڄاڻو ۽ ٻڌڻ ڪجي. مارٽن ليوٿر (Martin Luther) جي سوانح حيات باهت بهترين ڪتاب مسٽر ايواڊ - ايم - پلاز (Ewald M. Plass) جو لکيل ڪتاب ”هي آهي ليوٿر“ (This is Luther) جو شمار ڪجي ٿو. هي شخص ۱۴۸۳ع ۾ جرمنيءَ جي ضلع مگسٽرڊال ۾ ڄائو هو ۽ سنه ۱۴۹۶ع ۾ وفات ڪيائين. کيس پرائمري تعليم لوڪل لٽن (Latin) اسڪول ۾ ملي هئي. تيرهين سالن جي عمر ۾ مگسٽربرگ (Magdeburg) ۾ کيس انجيل جي بنياد تي جديد تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. هي اسڪول هڪ مذهبي تنظيم پاران برپا ڪيو ويو هو. ۱۵۰۱ع ۾ کيس ارفرت (Erfurt) يونيورسٽي ۾ داخلا ملي هئي جتان هن بي. اي ۽ ايم. اي جون ڊگريون ورتيون هيون ۽ پنهنجي پيءُ جي خواهش مطابق ليوٿر ۱۵۰۵ع ۾ قانون مڃي ڊگري حاصل ڪرڻ لاءِ لاڪاليج ۾ داخلا ورتي هئي. ۲۰ ۵۰ع ۾ مارٽن ليوٿر وٽنبرگ يونيورسٽيءَ ۾ مذهبيات جي شيعي ۾ ڊاڪٽري جي ڊگري پاس ڪئي هئي ۽ کيس بائبل اسٽڊيز سرڪل جو هيئرمن مقرر ڪيو ويو هو ۽ هاڻي هو ڊاڪٽر مارٽن ليوٿر ڪوٺجڻ لڳو. هي شخص بلا جو ذهين، جفاڪش ۽ اوچ هو. هن پوپن جي مرضيءَ جي خلاف انجيل جو بهترين جرمن زبان ۾ ترجمو ڪيو هو. عيسائين ۾ ان کان اڳ انجيل جو ترجمو وڏو گناهه تصور ڪيو ويندو هو. ڇو جو ان کان اڳ بائبل جي هڪ ئي وڏي ترجمو ڪندڙ ولئم ٽنڊل (Tyndal) کي الحاد خلاف شرع جي الزام ماتحت ۱۵۳۷ع ۾ جيترو ساڙيو ويو هو. عيسائي مذهب جي مڪمل ڄاڻ ۽ واقفيت بعد مارٽن ليوٿر ڪنٽالڪ فرقي جي پوپن ۽ سندن خرمستين خلاف ڪات ڪهاڙا ڪندا. هي هڪ وڏو جوکي وارو ڪم هو ڇو ته وقت جا حڪمران ۽ بادشاهه پوپن جا عقيدت مند ۽ چڱ وڏيا مريد هئا. دهره وقت مارٽن ليوٿر جي هلايل پروٽسٽنٽ اصلاح جي

تحريڪ ٻوڻ جي آهيشاهي، پادرين جي حقوق ۽ مراعات خلاف هڪ انقلاب جي لڳاءِ هئي، جهڙن پروفيسر فشر (Fisher) پنهنجي ڪتاب ”تاريخ يورپ“ (A History of Europe) ۾ لکيو آهي،

“The Protestant Reformation was a revolt against Papal theocracy, clerical privilege, and the hereditary paganism of the Mediterranean races.” (P-498 Lond. 1936 ED).

پروٽسٽنٽ لڙائي جي ٻائي ليوٽر اعلان ڪيو ته هي اهلبي عيسائيت جو علمبردار آهي، جنهن کي پادرين ۽ ٻوڻ مسخ ڪري ڇڏيو. ليوٽر جنهن زماني ۾ پيدا ٿيو، اهو يورپ جي نئين سجاڳي (Renaissance) وارو دور هو ۽ ٻوڻ جي طرفان اونداهي جهالت جي چار گھٽ ٿيڻ شروع ٿي ۽ علم ۽ روشنيءَ ڏانهن ماڻهن جو لاڙو وڌيو جنهن لاءِ هيٺين شخصيتن جون ڪوششون واکاڻ جي لائق هيون، جهڙوڪ مڪاولي ۽ والا، اٽليءَ مان، جرمني ۾ جو وان هوتن (Von Hutten) سٽزولنڊ جو زونگلي (Zwingli)، فرانس جو رابيلاس (Rabelais) انگلنڊ جو ٿامس مور (More) ۽ هالنڊ جو ارنسٽس (Erasmus) انهن دانشورن جي تحريرن ليوٽر جي تحريڪ جي ٺهڻ لاءِ لائق آباد زمين تيار ڪئي هئي. جيڪڏهن ليوٽر جهڙو ذهن اوچ مصنف يورپ ۾ پهرين صديءَ ۾ پيدا ٿي ها ته ان وقت جي جهالت ۽ اونداهيءَ ڪري سندس تحريڪ پنهنجي موت مري وڃي ها، پر نئين سجاڳي جي پيدا ٿيڻ بعد ليوٽر جي تحريڪ کي وڏي تقويت ملي وئي هئي. پروفيسر فشر پنهنجي مٿين ڪتاب ۾ بالڪل صحيح راءِ ڏني آهي ته ”سڀوھين صديءَ جي روشنائي جيتوڻيڪ پروٽسٽنٽ تحريڪ کان قطعا مختلف هئي، ان هوندي به هيءَ علمي روشنيءَ مڌڪوره تحريڪ جي ڪاميابي جي سببن مان هڪ سبب هو.“

“The enlightenment of the sixteenth century though quite distinct from the Protestant movement, was one of the causes which helped it to succeed.” (P-499).

ليوٽر ۽ گناھن کان معافي ڏيڻ جي رسم مارتن ليوٽر جو وڏي ۽ وڏو ڪارنامو آهي جو

هن پوڻ جي طرفان گناهين کان معافي ڏيڻ واري رسم جي فروخت (Sale of Indulgences) خلاف عالم بغاوت ڪڙو ڪيو. هن ظالمانه بدعت خلاف اعتراض ڪيو. آواز اٿاريو هو. ٻين لفظن ۾ ڪيٿولڪ چرچ طرفان گهرين رومن تي بهشت جي داخلا لاءِ هڪ قسم جي وپڙا ملندي هئي ۽ اهو جهڙو عوام پنهنجي اخروي نجات ڪري اهڙا سرٽيفڪيٽ ڏوڪڙن تي خريد ڪندا هئا. نه فقط ايترو پر پوپ انسانيت سوز بد اخلاقي ۾ بد ڪرداري ۾ مبتلا هيا. مذهب جي نالي تي هنن بي حياتي جو اڏو کولي رکيو هو. اهو محض ان ڪري هو جيئن مڱي عرض ڪيو ويو ته پوپ ۾ خالص عيسائيت پھتي ئي ڪانه هئي. ان کان اڳ مسيحي حوارين ۽ پادري-ن پنهنجي دين جو حليو بگاڙي ڇڏيو هو. جيئن اسان مسلمانن وٽ قرآن ۽ سنت محفوظ ۽ اصل شڪل ۾ موجود آهن، تنهن عيسائين وٽ حضرت عيسيٰ تي نازل ٿيل چاهي حضرت عيسيٰ جا (اقوال) محفوظ نه ڪيا ويا. انهن وٽ سينٽ امبروز، سينٽ آگسٽين، ٽوڙي گريگري جهڙا جنوني مبلغ نه پيدا ٿيا، پر حضرت امام بخاري رح جهڙو ڪو محدث، حضرت امام ابوحنيفه جهڙو ڪو فقيه، امام ابوالحسن اشعري جهڙو ڪو صاحب علم ڪلام، يا امام فخرالدين رازي جهڙو ڪو مفسر پيدا ڪونه ٿيو.

مارٽن ليوٿر چرچ جي اصلاح ڪرڻ جي نيت سان گناهين کان معافي ڏيڻ واري رسم خلاف پنهنجو جهاد شروع ڪيو هو. پوپ هن رسم مان اها مراد وٺندا هئا ته ”حضرت عيسيٰ ۾ حوارين پنهنجن قربانين جي ذريعي سان ڪافي انعام اڪرام جو خزانو ڇڏي ويا، جي چرچ اهڙن عام عيسائين ۾ تقسيم ڪندي، جن کي پنهنجن زندگين ۾ خدا جي مرضي حاصل نه هجڻ ڪري، بهشت ۾ وڃڻ جي خطري ڪانه هئي. پوڻ جي طرفان هن قسم جا (بهشتي) سرٽيفڪيٽ اهڙن مؤمنن کي به آڇيا ويندا هئا جي ڪفار جي خلاف پاڪ زمين کي آزاد ڪرڻ واسطي جنگ ڪرڻ لاءِ تيار هئا، يا صليبي لڙاين ۾ مالي امداد ڪندا هئا.

عيسائي پوپن ماروي جي طرفان وٽ جي دوري بابت نظريي جي شديد مخالفت ڪئي هئي، ڇو جو بقول سندن مذهبي ڪتابن ۾ اهڙي ڪا به ڳالهه لکيل نه آهي. برٽرانڊرسل لکي ٿو ته ”اسپينش يونيورسٽين ۾ ارڙهين صديءَ تائين وٽ جي دوري واري نظريي جو پڙهائڻ به ممنوع هو ۽ چيرقاڙ ان وقت تائين به ميڊيڪل تعليم ۾ داخل ٿيل ڪانه هئي.“

“In spanish univervsities, the circulation of the blood was still denied at the end of the eighteenth century, and dissection was still no part of medical education.” (P-103).

ماتا جي ٺڪن خلاف جهيڙ

ماتا هڪ موذي مرض آهي. هندن ۾ ته هن بيماري کي تقدس ڪري ماما ڪوٺجي ٿو. اردو ۾ بيماريءَ کي ڇهچڪ چوندا آهن. ماما جو موثر علاج ٺڪا لڳائڻ آهي. هيرت جي ڳالهه آهي ته عيسائي پادوين ٺڪن لڳائڻ جي ذريعي ماما جي علاج جي شدت سان مخالفت ڪئي هئي. رسل لسڪي ٿو ته، ”ماما جي خلاف ٺڪن لڳائڻ واري علاج تي مذهبي ماڻهن اعتراض جو طوفان کڙو ڪيو هو. ان وقت فرانس جي (مذهبي) ماريان يونيورسٽيءَ مذهبي بنيادن تي هن علاج جي خلاف فتويٰ ڏني هئي.“

Inoculation against the small pox aroused a storm of protest from divines. The Sorbonne pronounced against it on theological grounds.” (P-103).

عيسائيت ۾ جنون (Insanity) جو علاج

انسان جو دماغ الله تعاليٰ جي وڏي ۽ وڏي نعمت آهي. عقل جي بيمار هي سڄو سنسار بي لالت ۽ بي روني آهي. هڪ چرٻي ۽ مخبوط الحواس شخص جي ڪهڙي زندگي آهي. اسان جو ڀارو نبي صلي الله عليه وسلم جن دعا گهرندا هئا ته ”اللهم

ٻئي اعدو ڏيک مان جئون” يعني خدايا مان تو کان جنون (Insanity) جي پناهه ٿو گهران. هڪ حديث ۾ ٿو اچي ته پاڻ ڪريم جن فرمايو ته ”ان اول ما خلق الله العقل“ يعني الله سائين پهريائين عقل کي ٺاهڻ ڪيو. انسانن کان ڪڏهن عقل ڪسجي ويندو آهي ۽ هو چريا ٿي پوندا آهن. اڄوڪي دور ۾ دماغي مرضن جي علاج واسطي ميڊيڪل سائنس ۾ هڪ جدا شعبو قائم ٿيو آهي، جنهن کي انگريزيءَ ۾ (Psychiatry) چئجي ٿو. عيسائي پادري چريائپ جي سائنسي علاج جي سخت مخالفت ڪئي هئي. چو جو سندن مذهبي تعليمات مطابق انسان چريو شر روحن (Evil spirits) ڪري ٿيندو آهي ۽ جيستائين انهن بچڙن روحن کان مائٽو ڪي چونڪارو نٿو ملي، اوستائين انسان جو دماغ درست نه ٿيندو ۽ بچڙن روحن کان هميشه واسطي نجات حاصل ڪرڻ لاءِ عيسائي مذهب مطابق هڪڙوئي علاج آهي. يعني ته ڀري شخص تي وڌ ۾ وڌ ظلم ۽ سختي ڪجي ته جن پوت هن کي ڇڏي ويندا ۽ ان کان پوءِ مريض سالم دماغ ٿيندو. هن ظالمانه نموني ڪيترائي بي گناهه چريا افراد يورپ ۽ اوڙهن صديءَ تائين سخت اذيت جو شڪار رهيا ۽ هزارين ماڻهو موت جو لقو پيا. برٽراند رسل پنهنجي هڪ ٻئي علمي تصنيف ”سائنس جو معاشره تي اثر“ ”The impact of Science on society“ ۾ لکي ٿو ته ”خاص چريائپ لاءِ تصور ڪيو ويندو هو ته ان جو ڪارڻ جسم ۾ بد روحن جي موجودگي ڪري آهي. جنهن جي علاج جو طريقو هي آهي ته چريه کي تشدد ۽ عذاب جو نشان بڻايو وڃي. چو جو سندن اميد (۽ عقيدو) مطابق جن پوت عذاب کي پسند نه ڪندا، (۽ ان طرح مريضن جو چونڪارو ٿيندو) بادشاهه جارج ٽيون جڏهن چريو ٿيو هو ته هن جو علاج به ساڳي (مڃڻ) اصول مطابق ٿيو هو.“

“Insanity, in Particular, was thought to be due to Possession by evil spirits, and was there fore treated by subjecting the insane to cruelties which it was hoped the demons would dislike. George III, when mad, was still

باد فرنگ يا پرميل جي بيماري جي علاج جي مخالفت

باد فرنگ يا پرميل هڪ خطرناڪ بيماري آهي، جنهن ۾ انساني عضوو سخت گرمي يا تپش ڪري سڙي ويندو آهي. اها بيماري ڪهڙي زنا ۽ چڪل ۾ ٿيل جندي آهي. اڳئين مسلم سوسائٽي ۾ نه زنا جو زور هو ۽ نه باقاعدي چڪلا موجود هوندا هئا، ان ڪري مسلمانن ۾ هيءَ بيماري عام ڪانه هوندي هئي. پر بدقسمتيءَ سان ارڙهين صديءَ ۾ مسلمان فرنگي قومن جا غلام ٿي، ته هيءَ بيماري به هو پاڻ سان کنيون آيا. ان ڪري اسان جي طبيبن بيماريءَ جو نالوئي وکيو ”باد فرنگ“ يعني فرنگين جي هواءِ عيسائين باد فرنگ جي حملہ کان اڳواٽ تدبيرن جي اختيار ڪرڻ تي سخت مخالفت ڪئي هئي. ان جو سبب ڇا هو؟ ان لاءِ پرفائڊرسل لکي ٿو ته ”مثال طور باد فرنگ کان بچاءَ جي سوال کي وٺو. معلوم آهي ته اڳواٽ احتياطي تدبيرن جي اختيار ڪرڻ سان هن مرض جي وچڙڻ جو خطرو تمام گهٽ ٿئي ٿو. عيسائي بهرحال باد فرنگ کان هن نموني اڳواٽ بچاءَ جي ڄاڻ ۽ ان جي ڀرچار جي مخالفت ڪن ٿا، ڇاڪاڻ ته سندن عقيدو مطابق گنهگار کي (باد فرنگ بيماري) جي ذريعي سزا ملڻ بهتر آهي. عيسائي ان کي ايترو ته مستحسن ٿا سمجهن جو گنهگارن جي ڙالن ۾ اولاد ٿاين هن بيماري کي سزا طور منتقل ڪرڻ گهرن ٿا.“

“Take, for example, the question of the Prevention of Syphilis. It is known that, by precautions taken in advance, the danger of contracting this disease can be made negligible. Christians, however, object to the dissemination of knowledge of this fact, since they hold it good that sinners should be Punished. They hold this ■■ good that they are even willing that punishment should extend to the wives and children of sinners.” (Why I am not a christian by

بجليءَ جي ايجاد جي مخالفت

بجليءَ جي ايجاد سان انساني زندگيءَ ۾ وڏو انقلاب اچي ويو، جنهن مان بي شمار فائدا ظهور پذير ٿيا. اڄوڪي دور جو سڄو ڪاروبار ۽ نظام بجليءَ تي هلي ٿو. بجليءَ جو موجد امريڪا جو سڌو آئجهائي بنجامن فرئنڪلن (Franklin) هو جو ساڳي وقت هڪ وڏو سياستدان ۽ سائنسدان هو. عيسائي ڀوپن ۽ پادرين ڪهڙن سببن ڪري بجليءَ جي ايجاد ۽ استعمال جي مخالفت ڪئي هئي، هي دلچسپ داستان به برٽرانڊسل جي ٻانهي ٻڌو. هو پنهنجي هڪ ڪتاب (Un popular Essays) ۾ لکي ٿو ته ”انگلينڊ ۾ امريڪا ۾ پادرين جي ٽولي بادشاهه جارج ٽئين جي پرچوش مدد سان بجليءَ جي واڌ ايجاد ڪرڻ سبب بنجامن فرئنڪلن (پيدائش ۱۷۰۶ع وفات ۱۷۹۰ع) کي مجرم ٺهرايو هو. مندن چوڻ هو ته بنجامن جو هي فعل خدا جي مرضيءَ کي شڪست ڏيڻ لاءِ هڪ ناسق ڪوشش آهي. ڇاڪاڻ ته (ان وقت) صحيح سوچ رکڻ وارن کي خبر هئي ته ٺاهيزگاري فسق و انجور، يا ابي ڪنهن گناهه ڪبهره جي ارتڪاب تي، خدا بجليءَ کي بطور سزا جي موڪليندو آهي ۽ اهڙي موقعي تي پاڪدامن انسان ئي بجليءَ کان محفوظ رهي سگهن ٿا ۽ ڇوڪڙهن خدا ڪنهن کي (بجليءَ ذريعي) چٽي ته اهڙيءَ حالت ۾ بنجامن فرئنڪلن کي خدا جي ارادي کي شڪست نه ڏيڻ گهرجي ۽ ڇوڪڙهن اهڙو ويو اختيار ڪيو، ته مجرم کي سزا کان بچڻ لاءِ مدد ڏيندي.“

“When Benjamin Franklin invented the lightening rod, the clergy, both in England and America, with the enthusiastic support of George III, condemned it as an impious attempt to defeat the will of God. For as all right thinking People were aware, lightening is sent by God to Punish impiety or some other grave sin—the virtuous are never

struck by lightning. There fore if God wants to strike any one, Benjamin Franklin ought not to defeat his design; indeed to do so is helping criminals to escape." (P-72).

ڏسندا وڃو عيسائين جو مذهب بجليءَ جي مٿان سڀ

حق واسطا خدا جا قائم، ڇو جو ان جي ذريعي هن ڪنھڪارن کي سزا ڏيندو آهي ۽ ٻن ڄامن فرنگلن جي طرفان بجليءَ جي ايجاد وڌي گستاخيءَ جو ڪم آهي. ان ڪري آمريڪا توڙي انگلنڊ جا سڀ پادري هنجي خلاف ٿيا هئا. ڇا ان کان وڌيڪ ٻي ڪا جهالت ٿي سگهي ٿي؟ نتيجي طور سترهين ۽ ارڙهين صديءَ ۾ يورپ جا دانشور نه فقط پادورن جي خلاف ٿي پيا هئا، پر هنن سورگو مذهب کان ٿي انڪار ڪري ڪفر ۽ الحاد جو رستو اختيار ڪيو ۽ يورپ ۾ جيڪڏهن مارڪس جهڙو شخص پيدا ٿيو ته ان تي ڪنهن کي به عجب نه هئڻ گهرجي. مذهب بيزار ماهول ۾ ٿي مارڪس جي ڪميونسٽ نظريو لاءِ هڪ لائق آباد زمين آهي. اڄ بجليءَ مان انسان ذات کي انيڪ فائدا وٺيا آهن. قرآن مجيد ۾ لکيل آهي ته ”ڇا شيءَ انسانن کي فائدو پهچائيندي آهي، اها زمين ۾ باقي رهندي.“

اسان جي نبي صلي الله عليه وسلم جن جي زماني ۾ عجمي قومون، هنرمند، ۽ دنوي لحاظ کان ڪافي ترقي يافته هيون. پر عرب مسلمان سندن بت پرستي ۽ ڪفر جي ڪري هنن کان نفرت ڪندا هئا. هڪ حديث ۾ نقل ٿيل آهي ته ”هڪ دفعي حضور جن جي آڏو عجمين کي برو چيو ويو، ان تي حضور جن منع فرمايو ته عجمين کي گاريون گند نه ڏيو ڇو جو انهن الله تعاليٰ جي شهرن کي ٺاهيو سڃاڻو جن ۾ خدا جا بندا سڳ ۽ آرام سان زندگي بسر ڪري رهيا آهن.“ مذڪوره حديث ڇا اصل الفاظ هن ريت آهن ته ”سبت العجم بين يدي رسول الله صلي الله عليه وسلم، فقال لا تسبواهم، فانهم عورت بلاد الله تعاليٰ فعاش فيها عباد الله تعاليٰ.“ عجمي قومن ۾ انجنير ۽ ٽيڪنيڪل ماڻهو هئا، جن پڪيون جايون، پختا رستا وغيره

جوڙايا هئا. سندن علم ۽ فن ڪري انسان ذات کي فائدو رسيو ۽ انسان خدا جا بنڌا آسائش سان زندگي گذارڻ لڳا حضور جن عجمين جي هنرمندي ڪري کين بد شد گهالهائڻ کان روڪيو هو. بجليءَ جي ايجاد ڪري به انسان آرام ۽ سک جي زندگي گذاري رهيا آهن. پادوين کي ته فرئنگلن جو شڪر گذار ڏهن کپي ها. پر ڇاڪاڻ ته سندن مذهب ۾ انسان جي ڪا حيثيت ئي نه آهي. ان ڪري هنن فرئنگلن خلاف تعزير چاري ڪئي. عيسائيت علم ۽ فن جي دشمن رهي آهي. ٻئي طرف اسان جو دين اسلام هر ان سائنسي ايجاد جو خير مقدم ڪري ٿو، جنهن مان انسان ذات کي فائدو پهچي ٿو. پارسي قومن کي علم جي حصول جو وڏو شوق هو. ان حضرت جن سندن هنن اشتياق جي تعريف ڪئي. پاڻ فرمايائون ته ”جيڪڏهن علم آسمان جي ڪنارن تي لٽڪيل هجي، تڏهن به پارسي قوم ان وٽ پهچي ويندي.“

رسول ڪريم جا الفاظ آهن ته ”او تعلق العلم باڪفاف السماء لئانه قوم من اهل فارس.“

ٻولي سکڻ لاءِ گرامر جوڙڻ جي مخالفت

ڪنهن به ٻوليءَ جي سٽاءَ ۽ وڌاءَ ۽ ان جي گرامر جو وڏو دخل آهي. خاص ڪري ڌاري ٻولي گرامر (صرف نحو) جي ڄاڻ بغير سکڻ مشڪل هوندي آهي. هن علم جو بنياد عربن وڌو هو. حضرت علي رضه جي گورنر ابولاسد الدولي ۽ ان کان پوءِ سيبويه علم نحو کي آسمان تي پهچايو هو ۽ اهي ٻئي شخص عظيم گرامردان ليکيا وڃن ٿا. پر يورپ ۾ گرامر جي علم جي به ٻوٽن سخت مخالفت ڪئي هئي. ٽي. ايس. ايڪٽ (Poets and Poetry) پنهنجي انگريزي ڪتاب ”شاعر ۽ شاعري“ ۾ (Otto Jespersen) کي ”عظيم گرامردان“ (Great Grammarian) جو لقب ڏنو آهي. پر سندس ئي يورپ منجهه ڪنهن سمي گرامر جو علم حاصل ڪرڻ ٿي ممنوع هو ۽ پندرهن صدي عيسوي يعني يورپ جي نئين سجاڳي جي

دور بعد لاطيني زبان کي گرامر نصيب ٿيو هو. ڊاڪٽر برٽرانڊ رسل پنهنجي ڪتاب ”مان ڇو عيسائي نه آهيان“ (Why I am not Christian) ۾ هي حيرت انگيز انڪشاف ڪري ٿو ته ”عظيم پوپ گريگري ڪنهن پادريءَ کي هڪ خط لکيو هو، جنهن جي شروعات هن طرح هئي ته، ”اسان کي هڪ شرمناڪ رپورٽ پهتي آهي، تون (پنهنجي) ڪن دوستن لاءِ گرامر جو بيان ۽ تشريح ڪرين ٿو. پوپ جي اهڙي حڪمنه پهچڻ سان مذڪوره پادري مجبور ٿي هن ظالمانه پروهي (گرامر جي تشريح) کان پاسو ڪري هٿ ڪٽيو ۽ ان نموني چيستانين (چوڏهين صدي ع ۾) نئين سجاڳيءَ جو دور نه آيو، تهستانين لاطيني زبان بحال ٿي نه سگهي.“

“Pope Gregory the great wrote to a certain bishop a latter begining: ‘Arcport has reached us which we can not mention without a blush, that thou expoundest grammer to a certain friends’. The bishop was compelled by Pontifical authority to desist from this wicked labour, and latinity did not recover until the Renaissance.” (P-19).

عيسائيت ۾ عورت جو درجو

عورت ذات کي نصف انسانيت ڪوٺجي ٿو. هر تهذيب ۾ صنف نازڪ تي ظلم ٿيو آهي. عيسائيت ۾ نه ويڙاري عورت جو ڪو مقام ڪونه آهي. انجيل جي هڪ باب ۾ حضرت عيسيٰ ڏانهن هڪ قول منسوب آهي ته ”اي عورت منهنجو توسان ڪهڙو واسطو؟“

“Woman, what have I to do with thee” John II, 4)

عورت لاءِ عيسائيت ۾ شادي ڪرڻ به ايترو پسندیده فعل نه آهي جيترو ڪنواري رهن. ۽ جي عادي ٿي وڃي ته پوءِ ڪٽاڪل فرقي ۾ طلاق ڏيڻ به ممنوع آهي. حيرت آهي ته ويهن صديءَ ۾ اٽلي جي پارليامينٽ طلاق جو بل پاس نه ڪري سگهي. هندو مذھب ۾ به طلاق ڏيڻ ممنوع آهي. پر جس هجي آنجهاني جواهرلال نهروءَ ڪم جنهن ۱۹۵۶ء ۾

هندو لا ۱۱ ترسهر ڪرائي طلاق جو بل مذهبي حلقن جي سخت مخالفت جي باوجود ٻالامهنت ۱۱ پاس ڪرايو هو. مڙس ۽ زال جي وچ ۱۱ ڪهڙي به وقت ان پست ٿي سگهي ٿي، ان حالت ۱۱ طلاق جو سسٽم فطري ۱۱ قانون مطابق آهي. عيسائي مذهب ۱۱ تجرد واري زلڌگي گذارڻ تقويٰ ۱۱ ثواب جو ڪم آهي. سمنٽ ٻال ٻادل ناخواست شاديءَ جي اجازت ڏنئون. هن جو قول آهي ته ”ساڙڻ کان شادي ڪرڻ بهتر آهي.“

“It is better to marry than to burn”.

ياد رکڻ گهرجي ته سمنٽ ٻال عيسائيت جو وڏو ميان ٿي گذريو آهي، جنهن کي عيسوي سن کان ستهٺ سال بعد ۱۱ روم جي نيرو (Neru) بادشاه مارايو هو. هو اصل ۾ يهودي هو ۱۱ ٽال جي نالي سان موسوم هو پر عيسائيت قبول ڪرڻ بعد هن کي ٻال ڪوٺڻ لڳا. شاديءَ بعد جنسي تعلقات بابت انهيءَ حواري سمنٽ ٻال جو قول آهي ته ”شاديءَ ۾ جنسي تعلقات قائم ڪرڻ نجات حاصل ڪرڻ جي راهه ۾ رڪاوٽ آهي.“

“Sexual intercourse, even in marriage is some thing of a handicap in the attempt to win salvation.”

اسان جي فطري دين اسلام ۾ نڪاح ڪرڻ سنت آهي ۱۱ ڇو شخص رسول ڪريم جي سنت کان منهن موڙي ڏو، پاڻ فرمايائون ته اهو اسان مان نه آهي. اسان جي شريعت ۾ عيسائيت وانگي تجرد واري زلڌگي گذارڻ ممنوع آهي. پاڻ فرمايائون، ”هنڌا ڪيو ۱۱ نسل وڌايو. توالسدو وٽناساوا.“ حضرت عيسيٰ چوي ٿو ته اي عورت! منهنجو توبان ڪهڙو واسطو؟ جڏهن ته اسان جي الاهي ڪتاب ”قرآن مجيد“ ۾ عورتن جي نالي سان هڪ سورة ”النساء“ موجود آهي؛ سترهين صديءَ تائين عورتون پنهنجي حق ملڪيت کان محروم هيون. انقلاب فرانس کان پوءِ عيسائي عورتن کي اعڙو حق نصيب ٿيو. جڏهن ته اسان جي دين ۾ عورت کي باقاعده ملڪيت مان حصو ملي ٿو ۱۱ طلاق ڏيڻ جي به اجازت آهي. عيسائي پادرين ۱۱ پوين عورت کي منحوس ۽ تمام خرابين جي جڙ قرار ڏنو آهي. پروٽيسٽنٽ

لکي (W. E. H. Lecky) پنهنجي ڪتاب يورپي اخلاقن جي تاريخ (History of European Morals) لکي ٿو ته عيسائي پادرين وٽ ”عورت کي جعثن جو دروازو“ سڏي انساني بيمارين جي ماءُ قرار ڏنو ويو. عورت کي عورت سڏائڻ تي شرم محسوس ڪرڻ گهرجي. عورت ذات جي ڪري دنيا ۾ ڪيترائي عذاب ۽ الاهي قهر اٿاڙل ٿيا. ان ڪري عورت کي ڪي به نه هوندي سڏائڻ توبه و استغفار ۾ وهي. عورت کي پنهنجي پوشاڪ تي شرم اچڻ گهرجي، چوڄو اها سندس زوال جي يادگيري آهي. خاص طور پنهنجي حسن تي عورت کي شرم اچڻ کپي، ڇاڪاڻ ته اهو شيطان جو وڏي ۾ وڏو طاقتور هٿيار آهي.“

“Woman was represented as the door of hell, as the mother of all human ills. She should be ashamed at the very thought that she is a woman. She should live in continual Penance, on account of the curses she has brought upon the world. She should be ashamed of her dress, for it is the memorial of her fall. Should be especially ashamed of her beauty, for it is the most potent instrument of daemon.” (Vol. II P-257-58)

عيسائي مذهب ۾ عورت کي عورت سڏائڻ به شرم جهڙي ڳالهه آهي. ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هن مذهب ۾ عورت ڪيڏي نه ذليل ۽ حقارت آميز مخلوق آهي. عاف ظاهر آهي ته عيسائي مذهب عورت کي پنهنجن پنمادي حقن کان به محروم ڪيو آهي. انهي طرف اسان جي مذهب ۾ عورت کي وڏي احترام ۽ عزت جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو. قرآن شريف ۾ لکيل آهي ته ”عورتون اوهان مردن لاءِ پوشاڪ آهن ۽ وري مرد عورتن لاءِ به پوشاڪ آهن.“ هن لباس لکڻ وائڻ لباس لهن“ اسان جي نبيءَ مڪوري کي مسڪين عورتن جي حقن جو وڏو اڻو هوندو هو. ايتري قدر جو دنيا مان لاڏاڻي ڪرڻ وقت حضور جن پنهنجي امت لاءِ ناقمانت وصيت ڇڏي ويا ته ”اوهان کي پنهنجن عورتن جي ڀارت هجي.“ ۽ حضور کي پنهنجن حرم پاڪن سان به بي حد ڀاو ۽ محبت هوندي هئي

انھن جي فضيلت لاءِ صحيح حدينون مروي آهن. جيئن حضرت
بي بي عائشه صديقہ رضہ جي عظمت ۽ فضيلت متعلق فرمايائون،
”ان فضل عائشه علي النساء كفضل الثريد علي مائر الطعام.“

يورپ ۾ نسواني حقن جي تحريڪ سترھين صديءَ جي
”عورتن جي حقن جي حمايت“ (Vindication of the Rights
of Women) هن ڪتاب يورپي ملڪن ۾ عورتن کي پنهنجي
حقن جو احساس ڏياريو، جنهن کان عيسائي مذهب عورتن کي
محروم ڪيو هو. مڊن ماني صالحه جي ڪتاب کان پوءِ ۱۸۴۰ع
۾ عورتن جي حقن بابت هڪ ٻيو ڪتاب انگلنڊ ۾ شايع ٿيو
۽ ان جو مصنف برطانيه جي هونئيءَ جو ليکڪ ۽ دانشور
جان اسٽورٽ مل (Mill) آهي. سندس ڪتاب جو نالو آهي
(Subjection of Women) مل جو هي انقلابي ڪتاب عيسائي مذهب
جي ستم رسيده عورتن لاءِ وڏي خوشخبري ثابت ٿيو. يورپي
يورپ ۾ آزاديءَ نسوان جون تحريڪون هليون ۽ اٺويھين صديءَ
۾ عورتن کي ووٽ جو حق مليو. ڇهين صديءَ جي دور ۾
عورتن جي آزادي يورپي لوڪن لاءِ وبال جان ثابت ٿي آهي،
پر اهو رد عمل به عيسائيت جي انتها پسندي ڪري آهي، جنهن
مذهب جيئن مٿي عرض ڪيو ويو ته عورت کي عورت سڏائڻ
لاءِ به شرم ڏياريو.

عيسائيت ۾ نڍن ٻارڙن تي ظلم

عيسائي مذهب ۾ گلن جهڙن ٻارڙن تي به انسانيت سوز
ظلم ٿيندا هئا. پروفيسر برنارڊوسل پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو
ته ”ميڪسيڪو ۽ پيرو ۾ امريڪي باشندگن جي نڍن ٻارڙن
کي اسپين جا رهواسي عيسائي مذهب ۾ شامل ڪري فوراً
مندن مٿا ٽاڙي ۽ ٽوڙي ڇڏيندا هئا. اهڙي قسم جي ڪارروائي
ڪرڻ سان کين اطمینان ٿيندو هو ته هاڻي اهي نادان کير ٻهڪ
ٻار سڏا بهشت ۾ ويندا.“

”The spainards in Mexico and Peru used to baptize

indian infants and then immediately dash their brains out: by this means they secured that these infants went to Heaven." (P-27, why I am not a christian By Russel).

غير عيسائين جي معصوم ٻارن جو بهشتي بچڻ لاءِ مڙا
 ڦاڙي قتل عام ڪرڻ ڪيڏو ته وحشانه فعل آهي. اسان جي
 مذهب اسلام موجب غير مسلمن جا معصوم ۽ ڪير پياڪ ٻار
 خود بخود جنتي آهن. پر عيسائين وٽ مورگو قصوئي الله
 آهي قديم عرب جي جاهليت واري دور ۾ به معصوم نينگرين
 کي جهڙو دفن ڪرائيندا هئا. اسلام هن ظالمانه رسم جي پاڙ
 پئي ۽ هن فعل جي قرآن مجيد ۾ مذمت ٿيل آهي ته ”قيامت
 جي ڏينهن اهڙن زنده پوريل نينگرين کان پڇا ڪئي ويندي
 ته هو ڪهڙي ڏوهه جي ڪري قتل ڪيون ويون.“ اسان جي
 ٻياري نبي ۽ جي تعليم ننڍڙن معصوم ٻچن مان شفقت ۽ رحم
 جي تلقين ڪري ٿي. روايت ۽ اچي ٿو ته جاهليت واري دور
 ۾ هڪ صحابي ۽ پنهنجي نياڻي کي جهڙو دفن ڪيو هو. پاڻ
 هڪ دفعي پنهنجي معصوم ٻار جي قتل جي واردات سرڪار
 ڪونين مسلم کي ٻڌايائين. مظلوم نينگر جي جهڙي دٻائڻ جو
 داستان ٻڌي حضور جن جي اکين مان بي اختيار ڳوڙها ڪري
 پيا هئا. سبحان الله قربان وڃي نبي ۽ جي تعليم تي. بيشڪ هو
 انسانيت جو سچو دوست ۽ هڏ ڏوڪي هو. هڪ حديث ۾ ٻار کي
 پاڻ ڪريم جن ”دل جي ميو“ (ثمره فؤاد) مان تشبيه ڏئي
 هئي. اسان جو سچو نبي (عليه الله عليه وسلم) خود پنهنجي
 ننڍڙي فرزند حضرت ابراهيم جي وفات تي سخت غمزده ٿيو
 هو ۽ هن معصومي جي ڄڻائي ڪري حضور جي اکين مبارڪن
 مان ڳوڙها ڪرندا هئا. ننڍڙي فوت ٿيل حضرت ابراهيم جي
 ياد ۾ چوندا هئا ته ”العين تدع والقلب يحزن فانا بفراقك يا
 ابراهيم لمحزون“ يعني اڪيون اشڪبار آهن دل ۾ غم آهي.
 اي ابراهيم تنهنجي وڇوڙي ڪري اسين غمزده آهيون.“

حرف آخر

اوهان مٿي ابتدائي صفحات ۾ ڪميونزم جي نظريه بابت

مسٽر ڪٽروهنٽ جو هي رمارڪ پڙهي آيا ته اشتراڪي نظريو جو ظهور ميڪيولارزم جي ٽهاجن جي نتيجي طور منظم مذهب جي نڪرڻ ڪري ٿيو ۽ ڪميونزم ان خلا کي ڀر ڪيو. مون عيسائي مذهب جو جائزو ورتو. اوهان پاڻ ڏٺو ته هي مذهب پنهنجي اصولن کي شڪل ۾ نه پر بگڙيل حالت ۾ ڀورپ ۾ پهتو. حضرت عيسيٰ عليه السلام بيشڪ هڪ سچو نبي ٿي گذريو پر عيسائين ان جي تعليمات کي سنج ڪري ڇڏيو. انهن مذهب جي نالي تي فرقہ بندي ڪئي، هڪ ٻئي کي قتل ڪيو. هنن ماڻهن جي پرزور مخالفت ڪئي. مائسنڊن تي طرحين طرحين جا ظلم ڪيائون. انهن عظيم انسانن کي احتسابي ڪورٽن اڳيان پهچ ڪري سزائون ڏيارين. ڪلهسا جي بداخلاقي، ظلم، تشدد ۽ مذهب جي نالي ۾ غير فطري اصولن جي پرچار ڪري عوام توڙي خواص ۾ مذهب کي غير مقبول بڻايو. جنهن به ٻولين جي مذهبي آپسهاڻي خلاف ڪجهه چيو، انهيءَ تي الحاد جو الزام مڙهي ڪورٽن ۾ گهريون سزائون ڏياريندا هئا ۽ ان نموني هزارين لکين ماڻهن جي پوري باهه ۾ ساڙي ڇڏيائون. ڏاڻن عورتون هجن، يهودي يا غير عيسائي ٻار سڀ ٻولين جي ظلم جا نشانا بڻيا.

قدرتي طور رد عمل شروع ٿيو. يورپ جي دانشورن عيسائيت تي تنقيدون لکيون. اهوڙن ڪتابن ۾ ٿامس پين (Thomas Paine) جو ڪتاب (Age of Reason) ڪافي مشهور ۽ مقبول آهي ۱۸۰۹ع ۾ وفات ڪئي ۽ ساڳي سال ڊارون ڄائو هو. مٿين ڪتاب ۾ پين انجيل جي عهدنامہ قديم (Old Testament) تي سخت تنقيد ڪئي هئي. ارڙهين صدي جي مشهور جرمن فلاسفر فيوئر باخ (Feuerbach) جو ڪتاب ”جوهر عيسائيت (The Essence of Christianity)“ کي به خاص مقبوليت آهي، جو سنه ۱۸۴۰ع ۾ شايع ٿيو هو. مذهب جي فلسفہ بابت ڪارل مارڪس خاص طرح فيوئر باخ جو شاگرد آهي، جنهن جو قول آهي ته ”ماڻهو جو ڪجهه کائي ٿو، سوئي هوندو آهي“ (Man is what he eats).

مارڪس فيوئر باخ جي مذهب واري تعريف سان ڪلي

طور متفق آهي ته ”مذهب ماڻهن جي مادي حالتن جي ڀنداوار آهي.“ مارڪس توڙي فيوئر باخ آڏو واضح مثال عيسائي مذهب جو هو. هي مذهب واقعي مادي حالتن جي ڀنداوار آهي. مصيبت هي آهي ته عيسائي مذهب جي سزا سڀني مذهبن خاص طور اسلام کي ڏجي. سولائيءَ سان اندازو لڳائي

سگهجي ٿو ته مذهب جي حيثيت ۽ عيسائيت ۽ اسلام جي وچ ۾ ڪيئن نه زمين آسمان جو فرق آهي. مثال طور عام پڙهيل ماڻهو چوندي ٻڌا ويندا آهن ته مذهب جو سياست سان ڪهڙو تعلق؟ بيشڪ عيسائي مذهب جي باري ۾ مٿيون اعتراض صحيح آهي. پر اسلام ۽ دين ۽ سياست جي جدائي

ڪٿي آهي؟ عيسائي مذهب رکڻ وارن ماڻهن سائنسدانن کي ڦاهي تي چاڙهيو هو.“ خود يورپ جا دانشور تسليم ٿا ڪن ته يورپ ۽ سائنس جي دولت مسلم اسپين کان پهتي.

عيسائيت جي ناڪاميابي ۽ ڪميونزم کي فروغ ڏنو هو ٻيو ته مارڪس جي زماني يعني ارڙهين صديءَ ۾ يورپ صنعتي انقلاب مان لنگهي رهيو هو. ڪيترائي ڪارخانه کليا جن ۾ مزدور ڪم ڪرڻ لڳا. مزدور ڪارخانيدارن جي رحم و کرم تي هوندا هئا ۽ هنن تي طرحين طرحين ظلم به ٿيندا هئا. مزدورن کان مسلسل ۱۶ يا ۱۷ ڪلاڪ

نھايت ٿليل اجرت تي ڪم ورتو ويندو هو. مثال طور

جون ۱۸۶۳ع جو هڪ واقعو

جنهن ۾ لنڊن جي ڪارخانه ۾ ڪم ڪندڙ هڪ ويهن سالن جي چوڪري ”ميري ائن واڪلي (Mary Anne Walkly) جي موت جو ذڪر ڪيل آهي. هيءَ چوڪري عورتن لاءِ ٽوپيون ٺاهيندي هئي. ڊاڪٽر جيموري کي لکيو ته معائنو بعد معلوم

ٿيو ته ميري ائن واڪلي جو موت پريل ڪري ۽ زياده ڪم ڪرڻ ۽ تنگ و تاريڪ جڳهه تي رهڻ جي ڪري ٿيو آهي.“

ملاحظه ٿئي (Capital vol: I p. 254-55, 1954 ED).

اسانجي ٻارن ٻيا ڏيار ڪيل ٻاراڻا ڪتاب

تمام سست ۽ سٺن ڪتابن جي پڙهڻ کان وانجيل
مٿان رهو! اڄ ئي گهرائڻ لاءِ لکپڙهه ڪريو. ٻوڪ
استان ۽ هاڪرن لاءِ چاليهه نسي سيڪڙو رعابت.

ڪتابن جو وچور

۱. آسمان ٿو ڪري قيمت ۵۰ ڪپ
 ۲. اجرڪ واري پٽڪڙي چوڪري قيمت ۵۰ ڪپ
 ۳. عوشو شيدِي قيمت پنجاهه پيسا
 ۴. گهر جي ڇڪ قيمت پنجاهه پيسا
 ۵. هاسٽل تي واڳهه جو حملو قيمت ستن پيسا
 ۶. ننڍي لاءِ جون بادگيرتون قيمت پنجاهه پيسا
 ۷. شاهه عنايت صوفي قيمت پنجاهه پيسا
- جهوڪ وارو

عبرت ۽ داستان اسين يورپ جي ناسياري فلسفي دانشور
 مڃهائي برٽراند رسل (Bertrand Russel) جي مختلف ڪتابن مان
 بيان ڪنداسون. سندس علمي عظمت کان دشمن به انڪار
 ڪري نه سگهندا.

راجر بئڪن (Roger Bacon) خلاف پوپن جي ڪارروائي

ياد وٺڻ گهرجي ته راجر بئڪن يورپ جو پهريون ۽
 اوائل سائنسدان ٿي گذريو آهي جو 1214ع ۾ ڄائو هو ۽
 سن 1214ع ۾ وفات ڪيائين. پروفيسر بريفالٽ پنهنجي ڪتاب
 (Making of Humanity) ۾ لکي ٿو ته يورپ جو هي پهريون
 سائنسدان باقاعده آڪسفورڊ اسڪول ۾ عربي سکيو ۽ پنهنجن
 معامرن کي عربي جي سائنس پرائڻ لاءِ تلقين ڪندو هو.
 واپس بريفالٽ لکي ٿو ته ”آڪسفورڊ اسڪول ۾ راجر بئڪن
 عربي مان گڏ عربن جي سائنس جي سکيا ورتي هئي. راجر بئڪن
 عيسائي يورپ ۾ مسلم سائنس ۽ ان جي طريقه ڪار جي حوازين
 ۾ مبلغن مان هڪ هو.“ هو سدائين چوندو هو ته سندس
 همعصرن لاءِ عربي ۽ عرب سائنس جي ڄاڻ حقيقي علم حاصل
 ڪرڻ لاءِ هڪ رستو آهي.

“It was under their successors at the Oxford school
 that Roger Bacon learnt Arabic and Arabic science. Roger-
 Bacon was no more than one of the Apostles of Muslim
 science and method to christian Europe and he never
 wearied of declaring that knowledge of Arabic and Arabic
 science was for his contemporaries the only way to true
 knowledge.” (P-202)

برٽران-برسل جهڙا مفڪر ۽ دانشور وڏي واڪ شڪ جو اظهار ڪري رهيا آهن ته ڪو حضرت عيسيٰ جهڙو شخص به دنيا ۾ پيدا ٿيو آهي؟

يوپ ۽ عيسائيت ٻنهي جي مذهبي جاگير ٻئي ظاهر آهي ته يوپ به انسان هئا. سخت غلطيون ڪندا هئا، جن به دانشورن ٻنهي مان اختلاف ٿي ڪيو ته انهن تي العاد جو الزام مڙهي احتساب جي ڪورٽن آڏو پهچ ڪري انسانيت سوز سزائون ڏيندا هئا. اسان جي مذهب اسلام جي چوڏهن سون سالن جي تاريخ ۾ هڪڙي احتسابي ڪورٽ قائم ڪانه ٿي. پسلا ٿئي به ڇو؟ اسان جو مذهب عيسائين واري مذهب وانگي هڪ افسانه ۽ خيالي شيءِ ٿو ٿوئي آهي جو ان ۾ هن قسم جي ظالمانه ڪورٽن جو قيام ٿئي؟

احتسابي ڪورٽون ڇو ۽ ڇا لاءِ؟

احتسابي ڪورٽن (Inquisition Courts) جي وصف ڇا آهي؟ ۽ سندن مقصد ڪهڙو آهي. ان لاءِ ايڇ. سي. لي (H. C. Lea) پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته، ”انڪيٽريشن عيسائي ٻنهي جي عدالتي ادارن جو نالو آهي، جنهن جو مقصد (سائنسي) علم ڪيميا ۾ جادوگري وغيره جي خلاف مقابلو ڪرڻ هو. احتساب جون هي ڪورٽون اڳئين توڙي وچين دور ۾ ڪافي بااختيار ۽ طاقتور رهيون هيون. انڪيٽريشن لاطيني فعل انڪيورو (Enquire in to) مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ (Enquire in to) يعني ڪنهن شيءِ بابت پڇا يا تفتيش ڪرڻ آهي.“

احتسابي ڪورٽون ۽ سائنسدان

عام ماڻهن کان علاوه قرون وسطيٰ جا نامور سائنسدان پوئين جي احتسابي ڪورٽن جا شڪار ٿيا هئا جو يورپي تاريخ جو نهايت ئي اڻ وڻندڙ ۽ ذڪوريندڙ باب آهي. يورپي تاريخدان اعتراف ٿا ڪن ته يورپين کي سائنس جي علم سان روشناس ڪرڻ وارا عرب مسلمان هئا. عرب سائنسدانن خلاف ڪابه تعذيبي ڪورٽ قائم ڪانه ٿي هئي پر يورپ ۾ پادريين سائنسدانن خلاف هڪ وڏو معاذ ڪڙو ڪيو هو. پوئين کي شڪايت هئي ته هي سائنسي نظريا الجبل مقدس جي خلاف آهن. ۽ جو به سائنسدان انجبل جي خلاف ڪم ڪندو ان کي پنهنجي ڄاڻ تان هٽ ڪڻڻو پوندو. پوئين ۽ سائنسدانن جي هن طويل ڪشمڪش جو عبرتناڪ داستان اسين يورپ جي نامياري فلسفي ۽ دانشور انجھاني برٽرانڊ رسل (Bertrand Russel) جي مختلف ڪتابن مان بهان ڪنداسون. سندس علمي عظمت کان دشمن به انڪار ڪري نه سگهندا.

راجربئڪن (Roger Bacon) خلاف پوپن جي ڪارروائي

ياد وٺڻ گهرجي ته راجربئڪن يورپ جو پهريون ۽ اوائلي سائنسدان ٿي گذريو آهي جو 1214ع ۾ ڄائو هو ۽ سن 1294ع ۾ وفات ڪيائين. پروفيسر بريفالٽ پنهنجي ڪتاب (Making of Humanity) ۾ لکي ٿو ته يورپ جو هي پهريون سائنسدان باقاعده آڪسفورڊ اسڪول ۾ عربي سکيو ۽ پنهنجن معامرن کي عربي جي سائنس پرائڻ لاءِ ٽنهن ڪندو هو. رابرٽ بريفالٽ لکي ٿو ته ”آڪسفورڊ اسڪول ۾ راجربئڪن عربي مان گڏ عربن جي سائنس جي سکيا ورتي هئي. راجربئڪن عيسائي يورپ ۾ مسلم سائنس ۽ ان جي طريقه ڪار جي حوازين ۾ ميلن مان هڪ هو. ۽ هو سدائين هوندو هو ته سندس همعصرن لاءِ عربي ۽ عرب سائنس جي ڄاڻ حقيقي علم حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ رستو آهي.“

"It was under their successors at the Oxford school that Roger Bacon learnt Arabic and Arabic science. Roger-Bacon was no more than one of the Apostles of Muslim science and method to chyristian Europe, and he never wearied of declaring that knowledge of Arabic and Arabic science was-for his contemporaries the only way to true knowledge." (P-202)

هاڻي اهو به معلوم ڪريو ته ههڙي وڏي سائنسدان سان پنهنجي ملڪ ۾ پوڻ ڪهڙي تعدي ۽ جف ڪئي هئي؟ ۽ هن غريب تي ڪيڏا نه ظلم جا بهار ٿوڙيا ويا. پوڻ کي سندس خيالات (مخالف عيسائي) پسند نه هئا. برٽرانڊوسل پنهنجي ڪتاب "دانش مغرب" (Wisdom of the West) لکي ٿو ته "سن 1277ع ۾ مئس هڪ وڏي سزا جو حڪم صادر ٿيو. ٻنڪن کي ٻين سان گڏ پوڻ گهرائي ورتو ۽ کيس حڪم ڪيو ته پنهنجي خيالات جو حساب ۽ سبب پيش ڪري. ڪهڙي خاص ڏوهه جو راجر ٻنڪن کي مجرم ٺهرايو ويو؟ ان جو ڪو پتو ڪونه آهي. پر هن پنڊرهن سال جيل ۾ گذاريا. کيس 1292ع ۾ آزاد ڪيو ويو ۽ سندس موت ٻن سالن کانپوءِ 1294ع ۾ ٿيو."

"In 1277 came the great condemnation. Roger Bacon with many others was called to give account of his views. On what Precise head he was found guilty is not known. But he spent fifteen years in prision. He was freed in 1292 and died two years Latter." (P-161).

فلڪياتي سائنسدان ۽ ڀوپ

چوڏهين ۽ پنڊرهين صدي عيسويءَ ۾ يورپ منجهه فلڪياتي سائنس (Astronomy) تي باقاعده تجربا ٿيڻ لڳا جو ان کان اڳ اٽڪل تيرهين صديءَ ۾ مشهور يوناني فلڪيات جي ماهر بطليموس (Ptolemy) جو ڪتاب "المجسطي" (Alamgiest) عربيءَ مان لاطيني زبانن ۾ ترجمو ٿي يورپ ۾ پهتو هو ۽ مذڪوره ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ يورپي دانشور فلڪياتي سائنس

ڏانهن توجهه ڏيڻ لڳا هئا پر ان وقت جي عيسائي پوپن هن علم جي شديد مخالفت ڪئي هئي. پهريون سائنسدان جو پوپن جي ظلم جو شڪار ٿيو هو، اهو پولنڊ جو مشهور شخص ڪوپرنيڪس (Copernicus) هو. جو ۱۴۷۳ع ۾ ڄائو ۽ ۱۵۴۳ع ۾ وفات ڪيائين. هن سائنسدان مسلسل ٽويهن سالن جي محنت سان ۱۵۰۷ع کان وٺي ۱۵۴۰ع تائين فلڪياتي سائنس جي موضوع تي هڪ ڪتاب ”آسماني اجسام جي انقلابن تي“ (On the Revolution of the Heavenly Bodies) نالي سان لکيو. بدقسمتيءَ سان پوپن جي ڊپ ۽ گرفت ڪري هي ڪتاب تيرهن سالن تائين شايع ٿي نه سگهيو. آخرڪار ڪوپرنيڪس جي مرڻ کان ڪهڙي کن اڳ سنه ۱۵۴۳ع ۾ ڪتاب جي ناشر اوسيندر (Osiander) هڪ شايع شده ڪاپي مصنف ڪوپرنيڪس کي ڏيکاري، جنهن جي شايع ٿيڻ کان ٽيهتر سال بعد ۾ ڇرچ جي طرفان ڪتاب تي بندش وڌي وئي. ڪوپرنيڪس جي نظرين کان پوءِ سائنس ۽ مذهب جي وچ ۾ لڙائي ٿيڻ ٿي وئي هئي. ان کي بيان ڪندي برٽراندروسل پنهنجي ڪتاب ”مذهب ۽ سائنس“ (Religion and science) لکي ٿو ته، ”مذهبيات ۽ سائنس جي وچ ۾ پهرين انتهائي لڙائي هن مشهور ٿيل فلڪياتي جهڳوڙي تي لڳي هئي ته آيا نظام شمسي جو مرڪز سج آهي يا ڌرتي؟ ڪٿر (عمسائين) جو عقيدو بطليموس وارو نظريو هو، جنهن موجب زمين ڪائنات جي مرڪز ۾ پرسڪون آهي، جڏهن ته سج، چنڊ، گرهي ۽ هڪ هنڌ بمثل تارن جو نظام هر هڪ پنهنجي پنهنجي دائره اندر زمين جي چوڌاري گردش ڪن ٿا. پر ڪوپرنيڪس جي نئين سائنسي نظريه مطابق، زمين بالڪل پرسڪون نه آهي. پر ان ۾ ٻه حرڪتون موجود آهن. پهرين ته زمين ڏينهن جو هڪ دفعو پنهنجي محور تي ڦري ٿي ۽ وري سال ۾ هڪ دفعو سج جي چوڌاري گردش ڪري ٿي.“

“The first pitched battle between theology and science, and in some ways the most notable was the astronomical dispute as to whether the earth or the sun was the centre of what we now call the solar system. The orthodox theory

was the Ptolemaic, according to which the earth is at rest in the centre of the universe, while the sun, moon, planets and the system of fixed stars revolve round it, each in its own sphere. According to the new theory, the Copernican, the earth, so far from being at rest, has a two fold motion; it rotates on its axis once a day, and it revolves round the sun once a year." (P-19)

زمين، تارن ۽ گرهن بابت مذهبي ماڻهن جي عقيدن کي
 ڪوپرنيڪس جي نظريي سخت نقصان پهچايو هو. هن جهڙي
 جو بنيادي ڪارڻ اوهان برٽراندلس جي الفاظ ۾ مٿي پڙهيو.
 ڪوپرنيڪس جي نئين پيش ڪيل ٿيڻ تي عيسائين جي
 ڪيترائي فرقي کان وڌيڪ ناراضگي پروٽيسٽنٽ فرقي وارن
 ڏيکاري هئي. برٽراندلس پنهنجي مذڪوره ڪتاب ۾ ڪوپرنيڪس
 بابت سارن ليوٽر جا ومارڪ نقل ڪيا آهن. ليوٽر چوي ٿو
 ته ”هي يموٽو سڄي فلڪياتي سائنس جي علم کي الٽ پلٽ
 ڪرڻ ٿو چاهي. پر مقدس ڪتاب اسان کي ٻڌائي ٿو ته
 خداوند ڪريم سج کي نه ڌرتيءَ کي هڪ هنڌ بهڻ جو
 حڪم فرمايو آهي.“

This fool wishes to reverse the entire science of astronomy; but sacred scripture tells us that Joshua commanded the sun to stand still, and not the earth." (P-23).

۽ فلڪيات بابت نون نظرين جي انڪشاف تي پادري
 ويسلي (Wesley) جي فتويٰ آهي ته، ”فلڪيات جا اهي جديد
 اصول ڪفر ڏانهن وٺي ٿا وڃن.“

The new doctrines in astronomy “lead toward infidelity.” (P-23).

برونو (Bruno) جو احتساب

مشهور فلڪياتي سائنسدان برونو جي نظرين پادرين جي
 نولي ۾ ماتم وجهي ڇڏيو هو ۽ سڄي ڪليسا هن نامور سائنسدان

جي خلاف ٿي پئي. آخرڪار مخالف چرچ جي بهاني سان پوپن
ستن سالن تائين احتسابي ڪورٽن جي حڪم تي ٻرونو کسي
گرفتار ڪرايو هو ۽ کيس ۱۶۰۰ع ۾ جيترو جلايو ويو هو.
جيئن برٽراندبرسل لکيو آهي:

“For example, Giardano Bruno, who after seven years
in the Prisons of the inquisition, was burned alive in
1600.” (p—25)

فلڪيات جو ماهر سائنسدان ڪپلر (Kepler) (پندائش
۱۵۷۱ع وفات ۱۶۳۰ع) پوپن جي عذاب کان محض ان ڪري
بچي ويو هو ڇاڪاڻ ته هو ساڳي وقت جرمني جي بادشاهه
روڊالف II جو نجومِي پڻ هو. جيڪڏهن شهنشاهه جو مٿس
راضو نه هجي ها ته هن جو حشر به ٻرونو جهڙو ٿئي ها.
جيئن سڀڪو ڄاڻي ته سائنسي فيلڊ ۾ ڪپلر ئي قانون دريافت
ڪيا هئا، جن تي تبصره ڪندي برٽراندبرسل لکي ٿو ته، ”تاريخ
سائنس ۾ ڪپلر جي ٽنهي قانونن کي وڏي اهميت آهي، ڇو
جو نيوتن جي ڪشش ثقل جي قانون جي ثابتي انهن مان ملي ٿي.“

Kepler's three Laws, however, have an other place
in the history of science, since they afforded the Proof of
newton's Law of gravitation.” (Religion and science P—29)

چرچ ۽ گئليلو

سائنسدانن ۽ عيسائي پادرين جي لڙائي جو داستان اٽلي
جي مشهور سائنسدان گئليلو جي ذڪر بغير نامڪمل آهي.
برٽراندبرسل باڪل صحيح لکيو آهي ته ”گئليلو (پندائش ۱۵۶۴ع
وفات ۱۶۴۲ع) پنهنجي انڪشافات ۽ احتسابي ڪورٽن سان
لڙائي جي ڪري پنهنجي وقت جو وڏو سائنسدان هو.“ گئليلو
جو وڏو ڪارنامو دوربيني جي ايجاد آهي، جا هن لاءِ دردسِر
ثابت ٿي هئي. رسل لکي ٿو ته،

“It was the telescope that led Galileo on to more
dangerous ground.” (P—35).

ظالم ٻادرين گليلو ۽ سندن ساٿين جو نڪ ۾ دم بند ڪيو هو. ڊاڪٽر برٽرانڊرسل وڌيڪ لکي ٿو ته ٻادرين غصي جي حالت ۾ گليلو جي ساٿين کان سوال ڪيو ته ”او گليلو ڇا همارا هو توهان (ٻهرن تي) ٻيهي هر وقت آسمان ڏانهن ڇوڙا ڇنڀائي ڏسو؟“

“Ye men of Galilee why stand ye gazing up in to the heaven.?” (P-37)

ملاحظو ڪيو عيسائين جي مذهب جا اصول ۽ ڇا دور ٻيئي وسيلي آسماني ٿارن يا گرهن کي ڏسڻ به ڏوهه ۽ گناهه جو ڪم آهي؟ اهڙي مذهب جي پوئلڳن مان مارڪس ۽ ٻين دهرين

ڇا شاگرد پڻا نه ٿيندا ته ٻيو ڇا ٿيندو؟ مختصر ته دور ٻيئي جي مدد سان گليلو ”نظام شمسي جي وڏي ۾ وڏي گرھ جوپيٽر جا چنڊ به ڏسي ورتا هئا اهو به معلوم ٿيو ته وينس سياره کي چنڊ جيان هڪ روشن حصو آهي ۽ چنڊ ۾ جبلن جا نظارا ڏسڻ ۾ آيا جي ڪنهن سبب ڪري تڪليف ده تصور ڪيا ويا.“ برٽرانڊرسل اسان کي وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته ”مٿين انڪشافات کان علاوه گليلو دور ٻيئي جي ذريعي هي خطرناڪ انڪشاف به ڪيو ته ”سج کي داغ لڳل آهن.“ (ٻادرين) ان مان اها مراد ورتي ته خالق جي تخليق کي ڪو يا داغ لڳل آهن. ان ڪري ڪيترائي يونيورسٽين کي سج جي داغن بابت ڪرڻ کان روڪيو ويو ۽ اهڙو منع نامو ڪئي ته مدين تائين هلندو ويو.“

“Besides jupiter’s moons, the telescope revealed other things horrfing to theologians. It showed that venus has phases like the moon. The moon was found to have mountains, which for some reason was thought shocking. More dreadful still, the sun had spots! This was considered as tending to show that the Creator’s work had blemishes; teachers in Catholic Universties were therefore forbidden to mention sunspots, and in some of them this prohibition

endured for centuries." (P-36).

دوري بني جي مدد سان جويٽر گرهه جي ڇنڊڻ جي دريافت تي توڙي سچ جي داغن بابت ڪٺي ڪٺي خلاف نام نهاد مذهبي ٺهڪڙن وڏو هنگامو ڪڙو ڪيو هو. مثال طور پروفيسر وائيٽ (White) صاحب پنهنجي ڪتاب "سائنس ۽ مذهبيات جي جنگ" (Warfare of Science with Theology) ۾ هادري ڪلاوس (Clavius) جو هڪ بيان نقل ڪري ٿو، جنهن مطابق هادري صاحب چوي ٿو ته "جويٽر گرهه جي ٿاڻي سمارن کي ڏسڻ لاءِ ماڻهن کي پنهنجي پنڌا ڪرڻ لاءِ به اوزار ٺاهڻو پوندو."

"To see the satellites of Jupiter, men had to make an instrument which would creat them." (P-132)

ظاهر آهي ته بد معاش ٻوپ ڪٺي ڪٺي هڻڻ ڪستانهين کي ڪٿي پيا برداشت ڪري سگهن. "پنانچم غريب ڪان سبب ٻچن لاءِ ٻوڏن کيس احتسابي ڪورٽن آڏو گهرايو ۽ هن کي پنهنجي سائنسي نظرين کان توبه ڪرڻ جي تلقين ڪئي جا ويڇاري قبول ڪئي. اهو واقعو برونو جي ساڙڻ واري سالهه کان ٽيڪ سورهن سال بعد ۾ تاريخ ۲۶ فيبروري ۱۶۱۶ع ۾ ٿيو هو. ڪٺي ڪٺي توڙي زباني طرور ٻوڏن آڏو ڪورٽن ۾ ڪٺي ڪٺي نظريات کان بيزاري ڏيکاري هئي. ان کان پوءِ ڪٺي ڪٺي شهر ۾ وائرسينٽ جي زندگي گذاري ۽ پنهنجن فاتح دشمنن (ٻوڏن) جي دل آڙي کان پاسو ڪندو رهيو."

برٽراندزسل وڌيڪ لکي ٿو ته سال ۱۶۲۳ع ۾ ڪٺي ڪٺي جو هڪ دوست باربريني (Barbereni) اوڀر ائين جي لقب سان (Urban 8) ٻوپ مقرر ٿيو. ڪٺي ڪٺي خوشيءَ ۾ ٿيو. ان طرح ٽيويهين سالن جي ڌاري ڪٺي ڪٺي بعد ٿيو ٻوڏن سائنس جي دنيا ۾ داخل ٿيو. فلڪيات جي علم بابت پنهنجو مشهور ڪتاب (Dialogues on the two greatest systems) ستن سالن جي محنت کان پوءِ سن ۱۶۳۲ع ۾ شايع ڪرايائين. هن ڪتاب جي منظر عام تي اچڻ سان ٻوڏن ۾ هادري طرفان وڏو ڪوڙ ٿيو. روم ۾ هن مظلوم سائنسدان کي طلب ڪيو ويو. ڪٺي ڪٺي ٻوڏن احتساب

جي ڪورٽ آڏو پيش ٿيو ۽ وري پنهنجي ڪيل گناهن لاءِ معافي ورتائين. رسل لکي ٿو ته پوئن جي طرفان ڏنيل هيٺين جملن ۾ گڏيلو معافي ورتي هئي.

“I abjure, curse, and detest the said errors and heresies.....and I swear that I will never more in future say or assert any thing verbally or in writing, which may rise to ■ similar suspicion of me (P-41)

ڪورٽ گڏيلو جي توبه ۾ معافي نامه قبول ڪري ڪيس چيل ۾ نه موڪليو ۽ ڪيس هدايت ڪئي ته هر خاموش رهي. پر ان سان گڏ رسل لکي ٿو ته ”هن جي چرپر تي ڪڙي نظر وڪي وئي هئي. هن کي پنهنجي دوستن ڏوڙي گهر وارن سان ملاقات ڪرڻ جي بندش هئي. آخرڪار گڏيلو ۱۶۳۷ع ۾ الڌو ٿيو ۽ هڪ ٻئي نامور انگريز سائنسدان نيوٽن (Newton) جي ڄمڻ واري سال يعني ۱۶۴۲ع ۾ وفات ڪيائين.“

“The inquisition allowed him to spend the rest of his days in retirement and silence, not in Prison. It is true, but controlled in all his movements, and forbidden to see his family or his friends. He became blind in 1637 and died in 1642 the year in which Newton was born.” (P-41)

عيسائيت ۽ ميڊيڪل (طبي) سائنس

پوئن ۽ ڀادرين پنهنجي مذهب جي نالي تي سائنس جي هر شعبه خلاف بغاوت ڪئي هئي. فلڪياتي سائنس جو بيان اوهان مٿي پڙهي آيا. پوئن ميڊيڪل سائنس کي به نه بخشيو. هن سلسلي ۾ هنن جا عجيب جاغلاانه عقائد هوندا هئا، جن تي موجوده دور جو انسان شايد ڀروسو نه ڪري. پروٽيسر برنارڊ رسل جي مٿين ڪتاب جو باب (Demonology and medicine) نهايت ئي حيرت انگيز ۽ دردناڪ آهي. هو لکي ٿو ته ”پوپ گريگري نازيانزن جو خيال هو ته دوا ڪرڻ بيمار فعل آهي، بلڪ مريضن تي ڪنهن متبرڪ هستيءَ جو هٿ ڦيرائڻ ۽ رکڻ

اڪثر مؤثر ثابت ٿئي ٿو ■ ان نموني ۾ پادرين جو به ساڳيو خيال هو.

“Gregory Nazianzen maintained that medicine is useless, but laying on ■ consecrated hands is often effective; and similar views were expressed by other Fathers.” (P-83)

پتي طرف اسان جي مذهب اسلام ۾ بيماري کان چونڪارو حاصل ڪرڻ سنت آهي. خورد رسول ڪريم صلعم جن ڪهن شخص کي بيماري مان چاق ٿيڻ لاءِ دوا طور ماڳي کانن جي تلقين ڪئي هئي ■ احاديث ۾ طب بابت هڪ جدا باب ’ڪتاب الطب‘ موجود آهي. هڪ حديث قدسي آهي ته ”قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ بندي کي فرمائيندا ته اي بني آدم مان دنيا ۾ بيمار ٿيو هوس پر تو منهنجي بيمار ڀرسي نه ڪئي. هندو عجب ۾ پئي چوندو ته مان تو رب العالمين جي ڪهن بيمار ڀرسي ڪندس. ان تي خدا کوس چوندو توکي خبر نه آهي ته منهنجو فلاڻو بندو تنهنجي قريب بيمار ٿي پيو هر ■ تو ان جي خبر نه ورتي. جه ڪڏهن تون ان مريض جي بيمار ڀرسي لاءِ وڃن ها ته تون مون کي اتي ڏسڻ ها...“ حديث اڃان اڳتي به هلي ٿي جنهن کي مسلم شريف ■ حضرت ابوهريره رضه به روايت ڪئي آهي. مسلمانن جي حڪومتن ۾ وڏا ڊاڪٽر ۽ طبيب هئا ٿيا هئا. جن جي فيض مان يورپ به سرباب ٿيو هو. اسين پنهنجي مؤقف جي سچائيءَ لاءِ فقط هڪڙي حڪوم ۽ ڊاڪٽر ابوبڪر محمد بن ذڪريا الرازي (پيدائش ۸۶۵ع، وفات ۹۲۵ع) جو ذڪر ڪنداسون جو ساڳئي وقت سرجري جو به ماهر هو. سندس ڪيئي طبي ڪتاب لاطيني ٻولين ۾ ترجمو ٿي مغرب ۾ پهتا هئا. مشهور مؤرخ پروفيسر هٽي (Hitti) پنهنجي ڪتاب ”عربن جي تاريخ“ (History of the Arabs) ■ الرازي جي ميڊيڪل تصنيفن بابت لکي ٿو ته ”صدين تائين لاطيني مغرب جي ذهن تي الرازي جي الهن طبي تصنيفن نمايان اثر ڏيکاريو هو.“

“These medical works of Al-Razi exercised for centuries a remarkable influence over the minds of latin west.” (P-367)

جيئن مٿي عرض ڪيو ويو ته مسلمانن وٽ طب جي جراحت ۽ دواسازي جو وڏو عروج ۽ قدو رهيو پر افسوس جو ساڳي وقت يورپ جي عيسائين جي عقيدتي مطابق مريض لاءِ دوا وٺڻ به بيڪار ۽ بدعت سمجهيو ويندو هو. هو بيماري کان بچڻ لاءِ فقط نوٽن ڦٽڻ کان ڪم وٺندا هئا ۽ قديم تبرڪات مثلاً ڏند، لباس، لاش، ۽ هڏن جي آڏو نذر وٺيا ڏيندا هئا.

بيماري جو علاج ۽ سينٽ روساليا (Rosalia) جا هڏا

سينٽ روساليا هڪ عيسائي درويش ٿي گذريو آهي. چوڻ ۾ ٿو اچي ته مرڻ کان پوءِ آنجهاني جا هڏا اٽلي جي هڪ شهر پالرمو (Palermo) ۾ تبرڪ طور محفوظ ڪيا ويا هئا. ان وقت عيسائي لوڪ بيمارين جي علاج معالجہ لاءِ مٿين درويش جي هڏن تي حاضري ڏيئي ڇمي وٺي دعا پڻدا هئا. ڇو جو سندن عقيدو هو ته ان نموني بيماري ڇڏي ويندي. باقي دوا درمل ڪرڻ ته عيسائي مذهب ۾ حرام هو. بعد ۾ عضوياتي ماهرن پالرمو شهر ۾ انهن محفوظ ٿيل هڏن جو مطالعہ ڪري ڄاڻو ورتو. تحقيقات کان پوءِ ماهرن کي پتو پيو ته اهي انساني هڏا نه آهن پر هڪريءَ جا هڏا ثابت ٿيا. ان سلسلي ۾ برٽراندبرسل لکي ٿو ته ”مثال طور پالرمو شهر ۾ سينٽ روساليا جا هڏا محفوظ ٿيل آهن. صدين تائين آنجهاني سينٽ جا مذڪوره رکيل هڏا بيماري جي علاج لاءِ مؤثر ۽ فائديمند سمجهيا ويندا هئا. پر لطف جي گهالهه هي آهي ته جڏهن هڪ بي ادب عضويات جي ماهر انهن هڏن جو ڄاڻو ورتو ته تحقيق کان پوءِ ثابت ٿي ويو ته اهي انساني هڏا نه پر هڪريءَ جا هڏا هئا. ان جي باوجود به هڏن جي زيارت وسيلي بيمارين جو علاج هلندو رهيو.“

“For example the bones of st. Rosalia, which are Preserved in Palermo, have for many centuries been found effective in curing disease. But when examined by a Profane anatomist they turned out to be the bones of a goat. Nevertheless the cures continued.” (P-83)

بادشاهه جي ڇوڻ سان بيماري ختم ٿي ٿئي

عيسائين وٽ بيماري کان چاق ٿيڻ جو هڪ سولو رستو اهو به هو ته مريض کي بادشاهه هٿ لڳائي ۽ چهي. انگلنڊ جي بادشاهه چارلس II لاءِ پروفيسر وائل لکي ٿو ته هن هڪ لک ماڻهن کي چاهيو هو.

"In England the king's touch cured what was known as "the king's evil", and Charles II, that saintly monarch touched about 10,000 Persons." (P-86)

عضوياتي سائنس ۽ لاشن جي ڇيڙڇاڙ جي مخالفت

(Anatomy) عضوياتي سائنس جي ارتقا (لاش جي) ڇيڙڇاڙ (Dissection) بغير ممڪن نه آهي ۽ ورج ڇيڙڇاڙ جي سخت مخالف رهي.

"Nothing more scientific was Possible without anatomy and Physiology, and These, inturn, were not possible without dissection, which the church opposed." (P-101)

ويساليئس (Vesalius) جي مخالفت

ياد رکڻ گهرجي ته سائنسي طور عضوياتي علم جو بنياد ڊاڪٽر ويساليئس (پيدائش ۱۵۱۴ع، وفات ۱۵۶۴ع) وڌو هو. جنهن گالين (Galen) جي ڪيترن ئي نظريات کي رد ڪري ڇڏيو هو. اڳ ۾ ٻڌايو ويو ته ورج لاش جي تقدس جي بهاني سان عضوياتي علم جي پرزور مخالفت ڪئي هئي. فطري طرح ويساليئس پادرين جو معتوب رهيو. پروفيسر برٽران-ڊورسل لکي ٿو ته ڪجهه وقت لاءِ ويساليئس پادرين جي عذاب کان محفوظ رهيو ڇو جو هو بادشاهه چارلس پنجن جو خاص ڊاڪٽر هو. ان کي ڊپ ڄاڻو ته ويساليئس جي وڃڻ کان پوءِ هن جي مٿي خراب ٿيندي. بادشاهه کي خوش رکڻ لاءِ بي اصول پادرين

نتوي ڏني هئي ته ڇيرڦاڙ جو علم بيحرمتي نه آهي. پر چارلس پنجن جو جاءِ نشين قتل ٻيو پنهنجي پيش رو وانگر روگي يا دائرالمريض ڪونه هو. ان ڪري هن ويسالس جي حمايت ۽ بچاءَ کان معذوري ڏيکاري. هاڻي ڇيرڦاڙ لاءِ ويسالس ڪي لاشا مهيا ڪرڻ بند ڪيا ويا.

ويسالس خلاف سازش

اتفاق سان هڪ ڀيري ويسالس هڪ مڙدي جي ڇيرڦاڙ ڪڍي هئي. هن تي الزام مڙهيو ويو ته ڇيڙي شخص کي هن چاقو سان ويڙيو. مٿس خون جو الزام مڙهيو ويو. سل پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته ”هن تي قتل جو الزام آيو ۽ کيس احتسابي ڪورٽ لعنت سلامت ڪئي. پر بادشاهه جي سفارش سان هن کي توبه ۽ گناهن جي ڪفار ادا ڪرڻ لاءِ پاڪ جهڳهه ڏي سفر ڪرڻ لاءِ حڪم ڪيو ويو. اتان واپسي تي ويسالس کي نابود ڪيو ويو ۽ هن ڪمزوريءَ ڪري دم ڏنو هو.“

he was accused of murder, and denounced to the inquisition. By the influence of the king he was allowed to do Penance by a Pilgrimage to the Holy Land. But on his way home he was shipwrecked, and although he reached Land, he died of exhaustion.” (P-103)

لاسن جي ڇيرڦاڙ تي چرچ جي طرفان ايتري ته پابندي وڌي وئي هئي جو اورٽھين صديءَ جي مشهور عضوياتي ماهر (Anatomist) ڪري جي لاءِ چوڻ ۾ ٿو اچي ته هن پنهنجي مڙي ماءُ جو لاش محفوظ ڪري ان تي ڇيرڦاڙ ڪئي هئي.

هاروي (Harvey) جي مخالفت

هاروي (Harvey) هڪ مشهور ڊاڪٽر ٿي گذريو آهي جنهن پهريون ڀيرو رت جو دورو (Circulation of blood) دويافت

ڏسو ٻوڏن جي احتسابي ڪوٺڻ جا ظالمانه ڪارناما جهڙوڪ
 ساڳئي جرمنيءَ ۾ اڙهين صديءَ منجهه مارڪس جهڙو شخص
 پيدا ٿيو ۽ انسانيت جي علمبرداري جي دعويٰ ڪيائين ته ان
 ۾ ڪو عجب نه آهي. جتي ظلم ۽ زيادتي هوندي اتي ئي

مارڪس جا پير پختا ٿيندا. جيتوڻيڪ مارڪس جي ڪميونزم
 ۾ وڌ ۾ وڌ ظلم ۽ چور ٿيو آهي.

چوڻ جو مقصد هي آهي ته سوسيائي ٻوڏن کي انساني
 جان جو ڪو قدر ڪونه هوندو هو. پرٿرائڊسئل پنهنجي هڪ
 تصنيف ”مذهب ۽ سائنس“ (Religion and science) ۾ يورپ
 اندر سنه ۱۳۴۸ع جي هڪ منحوس واقعي جو ذڪر ڪيو
 آهي. ان زماني ۾ ڪيترائي انسان وڃي پيا ۽ ٻين موذي مرضن
 جو شڪار ٿيا هئا. ان واقعي کي تاريخ ۾ ”ڪارو موت“
 (Black Death) ڪوٺجي ٿو. هن ڪاري موت کان بچڻ لاءِ
 عيسائي پادريشن ڪهڙا طريقا ايجاد ڪيا هئا، ان متعلق رسل
 لکي ٿو ته، ”۱۳۴۸ع ۾ ڪاري موت جي ڪري ڪيترن ئي
 هنڌن تي ڪنهن نسلن جي پرمڻ ۽ وسوسن کي جنم ڏنو هو.
 انهن مان خدا جي غضب کي روڪڻ لاءِ هڪ محبوب طريقو
 يهودين جي تباهيءَ جو هو. پينالچ باويرا ۾ ٻارهن هزار ۽
 ايرفرٽ ۾ ٽي هزار يهودي قتل ڪيا ويا هئا ۽ اسٽراس برگ ۾
 ٻه هزار يهودي باهه ۽ ساڙيا ويا هئا.“

“The Black Death, in 1348, caused out breaks of
 superstition of various sorts in various places. One of the
 favourite methods of appeasing God's anger was the destruc-
 tion of Jews. In Bavaria twelve thousands are reckoned to
 have been killed. In Erfurt three thousand; in Strasburg
 two thousand were burnt.” (P-87).

عبارت پڙهڻ سان پٿر دل شخص جي اکين مان به ٻائي
 هي ويندو. وڃائي بهارين کي ٺارڻ لاءِ يهودين جو خون ناحق
 آيا ان کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي چنگيزيت ٿي سگهي ٿي. اهي

لوف ساڳئي رسل جو چوڻ آهي ته اسلامي ملڪن ۾ يهودين سان سٺو ۽ برادريءَ وارو برتاءُ ڪيو ويو. اڄ مغربي دنيا جا ماڻهو عربن جي مقابلي ۾ يهودين سان همدردي وڪڻن ٿا. پر کين پنهنجي ماضيءَ جي تاريخ پڙهي شرم اچڻ گهرجي. صاف ثابت ٿي ويو ته عيسائين وٽ اسلام وانگر انساني جان متبرڪ نه آهي. قرآن مجيد ۾ لکي آهي ته ”جو ڪوئي ٻئي جي جان وٺي يا ٻي جي جان جو هن (مقتول) ڪنهن کي قتل ڪيو هجي يا زهر ۾ فساد ڪري، ته چٽڪ هن سڀني انسانن کي قتل ڪري ڇڏيو.“ جنهن به ڪنهن کي ساهه ڇيڻدان ڏنو ۽ ان کي بچايو ته گويا هن سڀني انسانن کي بچائي ورتو.“ (سوره مائده ڪوڪ ۵) هڪ حديث ۾ رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته ”قباحت جي ڏينهن نماز کان بعد جنهن شيءِ جو پڇاڻو ٿيندو، اهو آهي ناحق قتل جو.“ ڏسو ته اسلام ۾ انساني جان ڪهڙي نه مقدس آهي. پر جيئن مٿين مثالن مان واضح آهي، عيسائين وٽ ان جي ڪابه حيثيت نه آهي جو ڏاڻن هجن جي الزام ۾ ڪيترين ئي عورتن کي قتل ڪيو ويو ۽ ويائي بيمارين کان ڦهل آهي کان جهنڊ ڇڏائڻ لاءِ بي گناه يهودين کي قتل ۽ نذر آتش ڪيو ويو، پوءِ چون اهڙن ملڪن مان مارڪسزم جي نظريو جو فروغ ٿيندو؟

ملحدن خلاف احتسابي ڪورٽون

عيسائي بادري پنهنجي مخالفن کي ملحد ۽ بي ديني جو الزام مڙهي کين تعذيب ڏيئي ختم ڪرائيندا هئا. مثال طور ۱۰۲ع ۾ فرانس جي رابرٽ II اوولانس شهر ۾ تهرن

ملحدن کي ساڙائي ماري ڇڏيو هو ۽ شهنشاهه هينري II ڪن کي الحاد جي الزام ۾ ۱۱۰۰ع ۾ گولسار ۾ ڦاهي تي چاڙهيو هو. هن ظالمانه ڪورٽن کي پنهنجي علحده ٻولس ۽ ڪائونسلر هوندا هئا ۽ ڪورٽن جي ڪم ڪرڻ لاءِ جدا ڪوڊ ۽ مئنويل ٺاهيو ويو. اهڙن شخصن مان برنارڊٽ ۽ لڪولاس

ائمرڪا جا نالا خاص طور مشهور آهن ڇو جو ڪورٽن جو سڄو نظام مٿين همرهن ترتيب ڏنو هو. ظلم ۽ بي انصافي ڪري ماڻهن ڪورٽن جي مدرن کي بطور رد عمل قتل ڪيو. تاريخ ۾ اهڙو مثال پيٽرمارنائر جو ملي ٿو جنهن کي اپريل ۱۶۵۲ع تي قتل ڪيو ويو هو. پوپ گريگري يارهين ڪونراڊوان کي جرمني ايراضيءَ لاءِ سنه ۱۲۳۱ع ۾ ڪورٽ جو مدر مقرر ڪيو. هو هي نهايت ئي سنگدل ۽ ظالم پادري هو، جنهن الحاد جي بهاني سان ڪيترن ئي معصومن کي موت جو شڪار بنايو هو. آخرڪار هن درنده کان هميشه واسطي نجات حاصل ڪرڻ لاءِ ماڻهن کيس ۲۲۳ع ۾ قتل ڪري ڇڏيو. پروفيسر 'لي' جو ڪتاب ڪونراڊوان جي ظلمن سان پريل آهي. فرانس ۾ ملحدن جي هاڙ پٽن لاءِ پوپ گريگري هڪ پادري رابرٽ بوگري کي احتسابي ڪورٽ جو چيف مقرر ڪيو هو. هي به جرمني جي ڪولراڊ وانگي سفاڪ ۽ جلاد هو. هن تي به قاتلانہ حملو ٿيو هو. پر بچي ويو ۽ آخرڪار ۱۲۳۹ع ۾ کيس ڊسس ڪيو ويو هو.

سزا جو طريقو

پروفيسر ايڇ - سي - لي صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ دل ڏريندڙ واقعا نقل ڪيا آهن، جنهن جي پڙهڻ سان خشڪ اکيون به اشڪبار ٿين ٿيون. هو صاحب لکي ٿو ته ملزمن کي سزا ڏيڻ جو طريقو به نهايت ئي هيٺناڪ ۽ شرمناڪ هو. ملحدن کي ڪورٽ ۾ هميشه ڪري مٿن لڳايل چارج پڙهي ٻڌائي ويندي هئي ۽ لطف جي ڳالهه آهي ته کين شاهدن جي لسٽ به فراهم نه ٿيندي هئي. پادري شاهدن کان گجهيءَ طرح پاڻ بچائون ڪندا هئا. آخرڪار پوپ بونيفس (Boniface) اٺين صدي ۾ ترميم ڪرائي، جنهن مطابق الزام هڻندڙن جا نالا جوابدارن کي ٻڌايا ويندا هئا. بونيفس ۱294ع کان ۱303ع تائين وڏو پوپ ٿي رهيو. ترميم مطابق جوابدارن کي وڪيل ڪرڻ جي اجازت ڏني وئي. پر وڪيل فقط جوابدارن کان ذوقه پاسن لاءِ حيل

وسلا ڪندا هئا ۽ نه صفائيءَ لاءِ.

"The Lawyer of the accused was charged more with getting a confession than with defence."

قتولي ٻڌائڻ وقت ڪوٽ ملزمن کي پنهنجي گناهن کان توبه ٿيڻ لاءِ حڪم ڪندي هئي ۽ جي توبه ڪرڻ کان نايري واريندا هئا ته انهن کي سول حڪام جي آڏو پيش ڪيو ويندو هو ۽ موت کان پوءِ ملزمن جي قبرن مان مڙدا ڪڍي به ساڙي ڇڏيندا هئا.

"Bodies of persons condemned after death were disinterred and burned."

احتسابي ڪورٽون جوابدارن جون ملڪيتون ضبط ڪنديون هيون ۽ جيڪي جوابدار پڇي ويندا هئا انهن جي اولاد جون جائدادون به ضبط ٿينديون هيون. هن قسم جي بي انصافي صرف عيسائي ڪورٽن ۾ ٿيندي هئي.

اسپيني ڪورٽن جو صدر

اسپين ۾ مسلم حڪومت جي خاتمي کان پوءِ عيسائي حڪومت جي قيام سان اتي به ملحدن کي سزا ڏيارڻ لاءِ احتسابي ڪورٽ جو ٻايو وڌو ويو، جنهن جو صدر هادري تورڪومادا (Torquemada) مقرر ٿيو. هي هڪ وحشي ڏورندو ۽ آدم خور انسان هو. سندس ظلمن ۽ زبردستن لاءِ ڪتابن جا ڪيئي ورق نذر ٿيل آهن. هن ظالم گهٽ ۾ گهٽ ٻن هزار انسانن کي جهٽو ساڙائي ڇڏيو هو.

"The number of burnings during his tennure has been exaggerated, but it is generally put by fair estimate at about two thousands."

اسپين جي احتسابي ڪورٽن کي 1834ع ۾ ختم ڪيو ويو.

خاص ڳالهه

١٩١٩
 تڏهن ڦور جا ماڻهو پڙهن ٿا، سا ڦور ڏٺو ٿي وڃي
 ٿي. دنيا ۾ سڀ کان ترقي يافتہ ڦور اها هوندي آهي، جنهن ۾
 ڪتاب گهڻا پڙهيا ويندا آهن. اڀاس ڪانسواءِ ڪابه واءِ ٿي ملي ۽
 اڀاس جو اڀاس سانجهو ڪي ڪيترائي مشاهدا ۽ تجزيو اڳواٽ
 ڄاڻائي ٿو پئي. هن پليڪيشن جو مقصد اڀاس لاءِ اڻاهه موقعا
 ڏيارڻ آهي.

هن اشاعت جي ٿڌ ۾ ٽي پنجن ڪٽري آهي. اسيد تـ
 ڦور، اڀاس جا آسودا ۽ آسودا رکندڙ هٿي آهه ۽ شامل واءِ ۽
 اڳواٽ ٿيندا (عمرالدين بيدار)

هن اشاعت کي عمرالدين بيدار، خرڻ پريس ڪراچيءَ مان
 ڇپائي، ۲۵۵- بخش وليج، گزري روڊ، ڪراچي-۶ کان پڌرو
 ڪيو.

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرنڊڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ سُئل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ڀرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليڱڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃين.

شيخ آياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، پُڪارَ سان
تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

.....

ڄڻ ڄڻ ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ چُپن ٿا؛

.....

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اٿي، هي بم-گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)